

Antoni Czubiński

**EUROPA
XX WIEKU**

ZARYS HISTORII POLITYCZNEJ

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIE • POZNAŃ 2000

94(4):323:227-241

Projekt okładki: Tomasz Siwiński

Redaktor: Lidia Wrońska-Idziak

Korektor: Magdalena Owczarzak

Redaktor techniczny: Jacek Grześkowiak

© Copyright by Antoni Czubiński 2000

© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o., Poznań 2000

Na okładce fragment obrazu Pabla Picassa *Guernica*

260375

Wydanie trzecie poprawione i uzupełnione

ISBN 83-7177-146-0

Wydawnictwo Poznańskie sp. z o.o.
61-701 Poznań, ul. Fredry 8

Skład i łamanie: perfekt s.c.
60-363 Poznań, ul. Grodziska 11

Naświetlanie: „SCRIPTUS” sp. z o.o.
61-614 Poznań, ul. Łuczanska 9

Druk i oprawa: Zakład Poligraficzny ABEDIK — Poznań

Wstęp do wydania trzeciego

Pierwsze dwa wydania *Europy dwudziestego wieku* spotkały się z dużym zainteresowaniem Czytelników i szybko zniknęły z półek księgarskich. Praca zyskała też pozytywne opinie fachowych recenzentów. Od jej opracowania upłynęło jednak już kilka lat. Były to ostatnie lata XX w. Wprawdzie wiek ten zamyka dopiero rok 2000, jednak publicyści za taki rok uznali już rok 1999. W związku z tym podjęto szeroko zakrojoną dyskusję na temat blasków i cieni wieku XX oraz na temat kataklizmów czekających nas rzekomo w nowym XXI w.

W okresie kilku lat, które upłynęły od pierwszego wydania pracy, ukazało się kilka poważnych nowych opracowań tak dziejów Europy, jak też poszczególnych krajów i problemów. Ukazały się syntezy Normana Daviesa (*Europa. Rozprawa historyka z historią*), opracowanie zbiorowe Ossolineum (*Historia Europy*) pod redakcją Antoniego Mączaka, czy tłumaczenie znanej wcześniej pracy Erica Hobsbawma (*Wiek skrajności. Spojrzenie na Krótkie Dwudzieste Stulecie*).

Dyskusja na temat XX w. przyniosła wiele nowych ocen i dała asumpt do przemyślenia niektórych wniosków i ocen. W tej sytuacji autor w porozumieniu z Wydawcą postanowił uzupełnić tekst pracy materiałem obrazującym dzieje tych kilku ostatnich lat oraz dokonać niektórych zmian w poprzednim tekście. Przy tej okazji dziękuję recenzentom za życzliwość i sugestie. Mam nadzieję, że nowe wydanie pracy spotka się również z życzliwym przyjęciem Czytelników i krytyki naukowej.

Autor

Poznań, marzec 2000 r.

Pod względem geograficznym Europa jest jednym z pięciu kontynentów naszego globu. Obejmuje obszar 10 100 tys. km² rozciągający się na północy od Oceanu Lodowatego Północnego do Morza Śródziemnego na południu i od Wysp Brytyjskich na zachodzie do Uralu na wschodzie. Pod względem politycznym Europę często pomniejszano, eliminując Rosję, jako państwo półazjatyckie, i Anglię, jako oddzielone od kontynentu kanałem La Manche mocarstwo wyspiarskie. Liczba ludności Europy szybko rosła. W wieku XIX kontynent ten zdobył panowanie nad światem, w wieku XX tracił znaczenie i wpływy na rzecz innych kontynentów.

Europa nadal odgrywała wielką rolę w świecie tak ze względu na liczbę ludności, jak i na znaczenie gospodarcze i kulturalne. Tu zrodziły się przełomowe ideologie i prądy polityczne. Europa odegrała znaczną rolę w rozwoju nauki i techniki. W wieku XX zrodziło się w Europie wiele konfliktów; dwa z nich przekształciły się w wojny globalne, które przeszły do historii jako wojny światowe.

Historia Europy budziła zawsze wielkie zainteresowanie Europejczyków i ludów żyjących poza tym kontynentem. Interesowali się nią także Polacy, którzy badali jej dzieje starsze i współczesne. Powstała wielka literatura historyczna poświęcona Europie XX wieku: wielu historyków i politologów rozpatrywało dzieje naszego kontynentu na szerokim tle światowym, wielu badania swe ograniczało tylko do samego kontynentu europejskiego. Powstało sporo prac monograficznych i opracowań syntetycznych. Pierwsze poważne opracowanie polskie historii świata wieku XX wyszło już w 1934 r. Była to praca zbiorowa pod redakcją historyków warszawskich Henryka Mościckiego i Jana Cynarskiego pt. *Historia*

XX wieku. W tym dziele Europa zajmuje centralne miejsce. W 1937 r. ukazało się obszerne dwutomowe dzieło Jana Dąbrowskiego o pierwszej wojnie światowej — *Wielka wojna 1914-1918*. Bezpośrednio po drugiej wojnie światowej znany krakowski ekonomista i historyk Adam Krzyżanowski opracował dzieło pt. *Wiek dwudziesty. Zarys dziejów najnowszych* (Warszawa-Kraków 1947). Krzyżanowski nie przedstawił systematycznie ujętej historii świata i Europy, lecz tylko wybrane problemy.

Przeżycia drugiej wojny światowej skłaniały coraz bardziej do analizy specyficznej roli poszczególnych ras i narodów (Anglosasi, Niemcy, Słowianie, ludy romańskie) oraz kierunków ideowych (liberalizm, militarizm, demokracja) i nurtów politycznych. Pojawiły się pierwsze syntezы poświęcone historii najnowszej Europy. Historyk wojskowości Marian Kukiel w 1988 r. ogłosił obszerną *Historię Europy* od rewolucji francuskiej w 1789 r. do 1921 r. Jerzy Krasuski natomiast przedstawił dzieje Europy po drugiej wojnie światowej. Na ten temat pisali też: Leszek Moczulski, Edmund Osmańczyk, Janusz Stefanowicz i inni. Piotr S. Wandycz ogłosił książkę pt. *Cena wolności. Historia Europy Środkowo-wschodniej od średniowiecza do współczesności*, Londyn 1992.

Opracowano syntetyczne zarysy historii poszczególnych państw europejskich oraz ważniejszych wydarzeń. Szczególnie dużo rozpraw monograficznych i opracowań syntetycznych poświęcono obu wojnom światowym. W latach dziewięćdziesiątych w Polsce pojawiły się też tłumaczenia prac historyków zachodnich o Europie. Do 1989 r. w Polsce tłumaczono dużo prac rosyjskich, ujmujących tę historię w specyficzny sposób: od strony mas ludowych i walk klasowych. W publikacjach autorów zachodnich na pierwszy plan wysuwa się rolę idei i myśli politycznej oraz wybitnych przywódców.

Literatura jest bardzo bogata, nawet specjaliści mają dziś trudności w jej opanowaniu. Jednocześnie brakuje prac ujmujących w sposób popularny i całościowy burzliwe dzieje Europy wieku XX.

Autor niniejszej publikacji wychodzi tym brakom naprzeciw. Jest to sprawa dość trudna, w takim bogactwie materiału wybór nie jest łatwy. Selekcji materiału można dokonać z różnego punktu widzenia, a każdy z nich może być poddany krytyce. Trudna jest również interpretacja wydarzeń. Każdy czytelnik inaczej może oceniać i dobór opisanych faktów, i ich interpretację. Inaczej poszczególne problemy widzą Polacy, a inaczej Niemcy czy Rosjanie. Także sami Polacy mogą różnie postrzegać poszczególne fakty i problemy.

Autor starał się selekcjonować fakty w miarę obiektywnie. Unika też zbyt pospiesznych sądów, pozostawiając czytelnikowi możliwość samodzielnej oceny wydarzeń. Tam, gdzie wydawało się to konieczne, przedstawiono różne wnioski i oceny pokazując rozbieżności występujące w opracowaniach historycznych. Historycy bowiem także nie są zgodni w ocenie wielu wydarzeń. Poważne różnice w ocenie występują w zależności od ich światopoglądu i stanowiska politycznego. Mając to na uwadze, starałem się takich zróżnicowanych ocen unikać i w miarę możliwości pokazywać to, co jest wypośrodkowane i uzgodnione. Niestety, w historii najnowszej pozostaje nadal wiele faktów i wydarzeń, wokół których wciąż trwają dyskusje i spory. Mimo upływu wielu lat od zakończenia drugiej wojny światowej do dziś nie znamy wielu źródeł i dokumentów, nie znamy dokładnych strat poniesionych w wojnie przez poszczególne państwa i narody, dyskusyjne są też oceny skutków wojny. Takich spraw jest bardzo dużo.

W miarę upływu czasu od opisywanych wydarzeń spory ulegają stopieniu, oceny zbliżają się do siebie. W niektórych sprawach pełnej zgodności osiągnąć się jednak nie da. Jeszcze teraz żywe są spory na temat wydarzeń związanych z rewolucją francuską w XVIII w. Tym bardziej muszą one trwać w odniesieniu do wydarzeń bliższych nam w czasie. W niektórych fragmentach książki autor nawiązał do swoich wcześniejszych publikacji, a zwłaszcza do *Historii powszechnej 1939-1994*.

Poznań, sierpień 1997 r.

Autor

Część pierwsza

Geneza i zasięg konfliktu zbrojnego lat 1914-1918

Narodziny wieku (1890-1914)

1. Nie spełnione obawy końca XIX wieku

Wiek XIX przyniósł gwałtowny rozwój ekonomiczny i kulturalny Europy. Na skutek nowych wynalazków technicznych w Europie zaobserwowano wzrost produkcji wielu nowych wyrobów przemysłowych, rozwinęto środki łączności i komunikacji, podniesiono stopę życiową mieszkańców, dokonano wielu udoskonaleń i podniesiono na wysoki poziom kulturę i cywilizację. Państwa europejskie podbiły inne kontynenty i narzuciły im swoją ideologię i kulturę. Europa odegrała wybitną rolę nie tylko w rewolucji naukowo-technicznej, ale również w tworzeniu nowych idei politycznych, moralnych i filozoficznych.

Rozwój ten spowodował zaniepokojenie niektórych twórców i myślicieli. Powstała obawa, że jest to szczyt rozwoju, że koniec wieku przyniesie koniec współczesnej cywilizacji. Tendencje te znalazły wyraz w literaturze i sztuce w nurcie dekadentyzmu. Nurten pojawił się już w połowie wieku XIX, ale szersze uznanie znalazł dopiero pod koniec tego stulecia. Nawiązywano do filozofii Arthura Schopenhauera (1788-1860), który dowodził, że świat jest irracjonalny, że dominuje w nim zło, że jedynym sposobem uniknięcia zła i zachowania pogody ducha jest rezygnacja z aktywnego działania i wyobcowanie się. Znacznymi wpływami cieszyły się koncepcje i poglądy ucznia Schopenhauera Friedricha Nietzschego (1844-1900), który za główny czynnik rozwoju uznał instynkt i popęd. Dzielił on społeczeństwo na panów i niewolników oraz uznawał moralność panów i niewolników. Uważał, że typowym narodem niewolniczym są Żydzi, którzy stworzyli moralność judeo-chrześcijańską, to jest system wartości wynikający z nauki o grzechu i równości społecznej. Przeciwwstawiał im koncepcję walki z tą moralnością na przykładzie człowieka wysokiej moralności, czyli „nadczo-

wieka". Ideę równości uznawał za sprzeczną z naturą. Do koncepcji Nietzschego nawiązywali zwolennicy doktryn autorytarnych w Europie. Coraz bardziej modne stawały się nastroje pesymizmu, rozczarowania i niechęć do świata. Narastały dążenia nihilistyczne, które znajdowały wyraz w twórczości literackiej i w sztuce. Znajdujemy je w pisarstwie Fiodora Dostojewskiego, Maurice'a Maeterlincka, Stanisława Przybyszewskiego, Augusta Strindberga i innych pisarzy. Ludzie chętnie odwoływali się do koncepcji irracjonalnych, wierzyli w przepowiednie i wróżby, które zapowiadały upadek cywilizacji czy całego zachodniego świata. Tworzono różne katastroficzne wizje spotkania kuli ziemskiej z kometą lubs innym ciałem niebieskim, ogromnego pożaru czy zarazy przerywającej ten wspaniały rozwój ludzkości. Różni kaznodzieje i prorocy wzywali do wyrzeczeń i przygotowania się do Sądu Ostatecznego, inni natomiast — do wykorzystania czasu, który pozostał. Tańczono i śpiewano nie licząc się z czasem i pieniędzmi. Nastroje hedonistyczne obejmowały górne warstwy społeczeństwa, które obawiały się też buntu mas i rewolucji. Niepokoje ogarniały przede wszystkim wielkie aglomeracje miejskie, a zwłaszcza stolice ówczesnej Europy: Paryż, Londyn, Berlin, Wiedeń.

Powstała specyficzna atmosfera *fin de siècle*'u, która z jednej strony prowadziła do wzrostu religijności i pobożności, podsumowania życia doczesnego i przygotowania się do „nowego” życia niebiańskiego, z drugiej zaś — do beztróskiego oderwania się od rzeczywistości i troski o przyszłość, do hedonistycznego podejścia do życia. Postawy te znalazły odbicie w twórczości literackiej, malarstwie i sztuce końca wieku.

Wraz z nastaniem roku 1901 ludzkość wstąpiła w wiek XX, ale żaden kataklizm nie nastąpił, obawy nie spełniły się. Świat istniał, a Europa wciąż odgrywała w nim znaczną rolę. Problemy zrodzone w wieku XIX były jednak nadal aktualne; musiano się z nimi borykać w następnych latach, przynosiły nowe komplikacje i trudności życiowe. Przełom XIX i XX w. nie stanowił żadnej wyraźnej granicy rozdzielającej dwa wieki czy dwie epoki. Wiek XX był kontynuacją wieku XIX, przynajmniej do 1914 r.

Istotne zmiany przyniosły dopiero lata 1914-1918. Wojna, która wybuchła w tym czasie w Europie, przekształciła się w wojnę światową. Zapracował na nią cały wiek XIX, który liczono od kongresu wiedeńskiego, zamykającego wojny napoleońskie w 1815 r. Nowy wiek w oce-

nie wielu historyków zaczął się dopiero w 1914 r.; w piśmiennictwie odróżnia się wyraźnie kalendarzową i faktyczną, cywilizacyjną datę jego nastania.

2. Rewolucja naukowo-techniczna przełomu XIX i XX wieku

Wiek XIX był wiekiem węgla i pary: o rozwoju gospodarczym Europy decydowały maszyna parowa i wydobywanie węgla. W latach 1820-1913 wydobywanie węgla w świecie wzrosło z 15 do 1140 mln ton. Dokonano wielu wynalazków w zakresie fizyki i chemii udostępniając nieznane dotąd metody, technologie i produkty. Nastąpił gwałtowny rozwój przemysłu maszynowego, kolejnictwa, transportu. Na przełomie XIX i XX wieku coraz większe znaczenie miały: ropa naftowa, energia elektryczna i przemysł chemiczny.

W 1860 r. Francuz Étienne Lenoir skonstruował silnik spalinowy napędzany gazem świetlnym. Niemiec Nikolaus August Otto w 1878 r. udoskonalił go, przyjmując za środek napędowy naftę zamiast gazu. Wielką rolę w dalszym rozwoju silników spalinowych odegrali Niemcy: Carl Benz, Gottlieb Daimler, Werner Siemens. W 1892 r. Rudolf Diesel opatentował wysokoprężny silnik spalinowy osiągający moc 15 KM. Równocześnie od 1853 r. rozwijano prace nad destylacją ropy naftowej. Uzyskano z niej asfalt, benzynę, naftę, oleje, smary. Gwałtownie rosła zaczęło wydobywanie ropy naftowej. W 1913 r. wydobywano jej już 53 mln ton, przodowały Stany Zjednoczone. W Europie wydobywano ropę naftową w Galicji, Rosji i w Rumunii. Świat wstąpił w erę motoryzacji.

W latach 1885-1890 skonstruowano pierwszy motocykl (Daimler) i samochód na trzech kołach (Benz), w latach następnych powstał już samochód na czterech kołach (Daimler-Benz). Początkowo budowano je systemem chałupniczym, ale Henry Ford w USA w 1892 r. stworzył pierwszy warsztat podejmujący produkcję seryjną. Trudno sobie dziś wyobrazić Europę XX wieku bez samochodu.

Wraz z badaniami nad silnikiem spalinowym prowadzono badania nad energią elektryczną i jej zastosowaniem, które zapoczątkowano już w wieku XVIII. W połowie XIX w. zaczęto wytwarzać energię elektryczną, a następnie wynaleziono sposób jej przesyłania na odległość. Pierwszą elektrownię dużej mocy zbudowano w latach 1896-1898 w USA, przy wodospadzie Niagara. Energia elektryczna znalazła zastosowanie w oświetleniu mieszkań i całych miast, napędzie silników

i maszyn, telefonii itp. Pierwszy telefon skonstruował Alexander Bell w 1876 r., a Thomas Edison wynalazł mikrofon, co pozwoliło zwiększyć odległość przekazywania sygnałów z trzech do wielu kilometrów. Edison udoskonalił również telegraf oraz skonstruował fonograf, megafon, kinematograf i inne. W 1896 r. Guglielmo Marconi skonstruował telegraf bez drutu, wykorzystał on odkryte w 1888 r. przez Heinricha Rudolfa Hertza fale elektromagnetyczne. W 1908 r. uruchomiono łączność radiową pomiędzy Europą i Stanami Zjednoczonymi, rok później, w 1909 r., przeprowadzono pierwszą transmisję radiową koncertu z Opery Nowojorskiej. Korzystając z tych zdobyczy techniki Werner Siemens w 1879 r. skonstruował tramwaj o napędzie elektrycznym. Stopniowo tramwaje konne zastępowały elektryczne, przystąpiono też do elektryfikacji kolei żelaznych. Pierwsza elektryczna linia kolejowa uruchomiona została w Stanach Zjednoczonych w 1895 r., a w 1890 r. w Londynie zbudowano pierwsze metro.

Na początku XX w. energię elektryczną zastosowano też do wytopu stali i skraplania gazów. Jednocześnie zbudowano pierwsze chłodnie, pozwalające przewozić towary na dużą odległość bez obawy, iż ulegną zepsuciu. Energię elektryczną stosowano w przemyśle, transporcie i gospodarstwie domowym.

Szybko rozwijał się transport kolejowy i morski. Szybko rosły zdolności przewozowe floty morskiej: w połowie XIX w. flota handlowa świata dysponowała wypornością 8 mln t (BRT), a w 1913 r. już 50 mln t. Statki parowe wypierały żaglowce. Statki żaglowe budowane z drewna miały długość do 60 m i zabierały tylko 500 do 1000 t ładunku, natomiast statki parowe z żelaza miały długość do 200 m i zabierały do 50 tys. t ładunku. W początku wieku statki parowe stanowiły już 90% całego tonażu floty handlowej. Były trwalsze, szybsze i bardziej sprawne. W początku XX w. zaczęto też wodować pierwsze okręty o napędzie mechanicznym, stosując wysokoprężne silniki spalinowe. Budowano koleje, drogi, mosty, tunele, kanały. Tworzono wielkie linie oceaniczne łączące główne punkty i ośrodki ówczesnego świata, który stawał się coraz mniejszy i coraz bardziej zwarty.

W 1912 r. Anglicy zwodowali wielki statek pasażerski „Titanic” o wyporności 46,3 tys. BRT. Zapowiadano, że jest to największy i najbardziej luksusowy statek świata. W dziewiczym rejsie natknął się on na górę lodową i 14 kwietnia 1912 r. zatonął z 1503 osobami na pokładzie.

Postęp ten spowodował też rozwój transportu powietrznego. W końcu XIX wieku wiele uwagi poświęcano balonom i tzw. sterowcom. Były to statki powietrzne napełnione gazem lżejszym od powietrza, poruszane silnikiem. W ich budowie przodowali Niemcy. Od nazwiska twórcy Ferdinanda von Zeppelina nazywano je zeppelinami. Nie spełniły one jednak oczekiwań wojskowych. Poruszały się wolno i były łatwym celem dla artylerii. Przyspieszono natomiast rozwój lotnictwa. Już w 1903 r. bracia Orville i Wilbur Wrightowie w USA skonstruowali samolot, który pokonał odległość 53 km, a w 1908 r. już 120 km. W 1909 r. Francuz Louis Blériot (1872-1936) przeleciał nad kanałem La Manche. Kilka lat później (1912-1914) samoloty pokonywały już tysiące kilometrów, osiągały szybkość 225-250 km/godz., a pułap wysokości do 5 tys. m.

Rozwój wynalazków i stosowanie nowej techniki znakomicie przyspieszyły procesy produkcyjne. Stworzyły przesłanki do dalszego doskonalenia procesu produkcji i przyspieszenia rozwoju gospodarczego. Pojawiły się dyskusje na temat naukowej organizacji procesów produkcyjnych; w 1903 r. Frederick Winslow Taylor wydał książkę *Organizacja przedsiębiorstwa*. Robotnicy pracowali po 12-13 godzin dziennie. Masowo zatrudniano kobiety i dzieci; była to tańsza siła robocza. Była jednak także niekorzystna strona tego procesu: prowadził do wzrostu bezrobocia, maszyny wytwarzały dużo szybciej i więcej niż ludzie.

W walce o maksymalny zysk poszczególne fabryki łączyły się tworząc trusty, koncerny i syndykaty. Organizowano produkcję w danej branży, dyktowano ceny, prowadzono walkę o rynek i konsumenta. Z jednej strony żądano liberalizmu, a z drugiej — ograniczano wolność producentów i wprowadzano monopol. Żądano też niezależności kapitału od państwa i władzy, co nie wykluczało żądania opieki i pomocy ze strony państwa, które zmuszono do wprowadzania cel ochronnych na wytwory rodzimego przemysłu, a zaporowych dla towarów obcego pochodzenia. Towary znakowano: Made in England czy Made in Germany. Stopniowo kształtował się kapitał państwowy, który inwestował tam, gdzie prywatne firmy były za słabe lub gdzie ryzyko było zbyt duże. Rozwijano również eksport kapitału, nie tylko wytworów przemysłowych. Do największych eksporterów kapitału należały Anglia, Francja i Niemcy. Do 1913 r. Wielka Brytania eksportowała kapitał w wysokości 18,3 mln dolarów, Francja 8,7 mln, Niemcy 5,6 mln. Anglicy lokowali swe kapitały w Azji, Afryce i Ameryce, Francuzi

w Ameryce Łacińskiej, Rosji i Afryce Środkowej, a Niemcy w Ameryce Południowej, na Bałkanach, w Turcji i na Bliskim Wschodzie.

Szybki rozwój przemysłu spowodował przesunięcie ludności ze wsi do miast, proces urbanizacji objął przede wszystkim Europę Zachodnią. Ówczesną Europę dzielono na tzw. Europę konia żywego i Europę konia mechanicznego, linię dzielącą stanowiła rzeka Łaba. Na wschód od Łaby dominowała nadal gospodarka rolnicza; o tym, jakie były jej efekty decydowała pogoda oraz wysiłek mięśni ludzi i zwierząt. Na zachód od Łaby przeważała gospodarka nowoczesna, uprzemysłowiona, a wynik pracy zależał od techniki. Dzięki procesom postępu technicznego opanowano wiele występujących wcześniej chorób zakaźnych i wydłużono przeciętne trwanie życia, zmniejszono zwłaszcza śmiertelność niemowląt. Średnia trwania życia ludzkiego w Wielkiej Brytanii wydłużyła się z 32 lat w 1750 r. do 46 lat w 1900 r. Nastąpił gwałtowny wzrost liczby ludności i tzw. względne przeludnienie Europy, które rozwiązywała w pewnym stopniu emigracja do Stanów Zjednoczonych. W wieku XIX emigrowali głównie Anglicy, Irlandczycy i Niemcy, na przełomie wieków zaczęli emigrować Hiszpanie, Portugalczycy, Włosi i Słowianie. W latach 1901-1915 z Europy do Stanów Zjednoczonych emigrowało rocznie przeciętnie 1 mln ludzi. Emigrowały osoby najbardziej przedsiębiorcze i twórcze.

Szybko pomyślano o wykorzystaniu techniki w celach wojennych. Dużo uwagi poświęcali jej wojskowi niemieccy i francuscy; w Anglii już w 1912 r. utworzono Królewskie Siły Powietrzne. Rozwój budownictwa okrętowego spowodował, że rozpoczęto budowę dużych okrętów wojennych nawodnych i podwodnych, które nazywano łodziami podwodnymi. Udoskonalono artylerię. W 1883 r. Hiram Maxim skonstruował karabin maszynowy, który w 1891 r. wprowadzono do uzbrojenia. Oddawał 1500 strzałów na minutę, raził na odległość 1000 m.

Szwedzki chemik i przemysłowiec Alfred Bernhard Nobel (1833-1896) w 1866 r. opracował metodę produkcji dynamitu. Uzyskane z tej produkcji pieniądze przeznaczył na działalność fundacji przyznającej nagrody za wybitne osiągnięcia naukowe. W 1900 r. utworzono fundację szwedzko-norweską, która co roku przyznaje Nagrodę Nobla za wybitne osiągnięcia w dziedzinie biologii, chemii, fizjologii, fizyki i literatury oraz za działalność na rzecz zbliżenia między narodami (Pokojowa Nagroda Nobla). Od 1969 r. Fundacja Nobla przyznaje też nagrody w dziedzinie nauk ekonomicznych.

3. Stosunki demograficzne i społeczne

Ograniczenie umieralności i wzrost dobrobytu spowodował szybki wzrost liczby ludności zarówno w Europie, jak i w całym świecie. Liczba ludności świata wzrosła z 906 mln w 1800 r. do 1171 mln w 1850 r. i 1608 mln w 1900 r.

Europa jest najmniejszym kontynentem świata. Na przełomie wieków zamieszkiwało ją 460 mln ludzi, co stanowiło 25% ogółu ludności świata. Jeśli przeciętna gęstość zaludnienia w świecie wynosiła wówczas 11 osób/km², to w Europie gęstość ta wynosiła 46 osób/km².

Tabela 1

Liczba ludności w głównych krajach przemysłowych świata w latach 1891-1911 (w mln)

Lata	Wielka Brytania i Irlandia	Francja	Niemcy	Rosja	Stany Zjednoczone
1891	37,7	38,1	49,4	126,4	62,9
1901	41,5	38,5	56,4	—	76,0
1911	44,9	39,2	64,9	163,5	91,0

Najślabszy przyrost ludności wykazała Francja, a największy Rosja i Stany Zjednoczone. W Europie duży przyrost odnotowały Niemcy, w Wielkiej Brytanii był on dość umiarkowany.

W społeczeństwie dominującą rolę odgrywały nadal koła ziemian-sko-arystokratyczne. Burżuazja decydowała o sytuacji gospodarczej, ale politycznie nadal pozostawała w cieniu. Masy ludności chłopskiej i robotniczej na ogół pozbawione były praw i znajdowały się na uboczu życia politycznego. Przemiany w stosunkach gospodarczych powodowały jednak stopniowe zmiany w tym układzie.

Na skutek industrializacji spadał odsetek osób zatrudnionych i utrzymujących się z pracy w rolnictwie. W latach 1870-1914 odsetek ludzi utrzymujących się z rolnictwa spadł w Wielkiej Brytanii z 35% do 22%, w Niemczech z 64% do 39%, w Belgii z 50% do 25%, we Francji z 71% do 53% ogółu ludności. Coraz więcej ludzi pracowało natomiast w górnictwie, przemyśle, handlu i usługach. Rosła liczba urzędników i inteligencji jako samodzielnej grupy społecznej. W Niemczech w 1907 r. pracownicy umysłowi i inteligencja stanowili już 13,2% ogółu zatrudnionych. W 1910 r. w Wielkiej Brytanii 75% ludności mieszkało

w miastach, w Belgii 68%, w Niemczech 47%, w Szwecji 24%, a w Rosji 20%. Ludność wiejska w 1910 r. w Wielkiej Brytanii stanowiła 12% ogółu mieszkańców, w Niemczech 38%, we Francji 56%, a w Europie Środkowej, w Rosji i na Bałkanach 75%.

Burżuazja domagała się powszechnego prawa głosu i przyznania władzy ustawodawczej parlamentom wybieranym przez ogół ludności. Robotnicy żądali skrócenia czasu pracy, podniesienia zarobków i dopuszczenia do udziału w życiu politycznym państwa. Chłopi domagali się uniezależnienia od dworu oraz samodzielności gospodarczej i politycznej. O prawo głosu walczyły też kobiety, do tego czasu żyjące w cieniu społeczności męskiej. W Niemczech modny był slogan, głoszący, że kobieta powinna zajmować się dziećmi, kuchnią i kościołem (Kinder, Küche und Kirche). Kobiety żądały dopuszczenia ich do nauki, pracy zawodowej i polityki. Rozwijał się ruch feministyczny zwany ruchem sufrażystek.

Na początku wieku XX pracownicy najemni stanowili we Francji 68,2% ogółu zawodowo czynnych, w Anglii 64,8%, w Niemczech 61,1%. W 1907 r. 1/3 kobiet w Niemczech utrzymywała się z pracy najemnej. Stopniowo zmieniała się ich pozycja społeczna, stawały się bardziej samodzielne i niezależne.

Wielką rolę w przekształcaniu stosunków społecznych odgrywała oświata, do tej pory uzależniona od wyznań i Kościołów. O kierunku oświaty podstawowej decydował kler, który nauczanie na szczeblu podstawowym ograniczał do opowiadań biblijnych. W końcu XIX w. w głównych państwach europejskich przeprowadzono reformy systemu oświatowego uniezależniając go od Kościoła i kleru. W radykalny sposób uczyniły to Niemcy w czasie tzw. kulturkampfu (1872-1874). System oświatowy zreformowała też Francja oraz państwa skandynawskie. Nie uczyniła tego carska Rosja, zachowując prymitywne nauczanie przy szkołach parafialnych. W początku wieku XX odsetek analfabetów w Anglii, Niemczech i Holandii spadł do 0,02% czy 0,08%. Natomiast w Rosji wynosił on nadal 40%. W 1890 r. na 10 tys. mieszkańców było we Francji 37 nauczycieli, w Wielkiej Brytanii i Holandii po 35, w Belgii 30, w Szwecji 27, w Niemczech 24, we Włoszech 19, w Austro-Węgrzech 17.

Kobiety tworzyły własne organizacje polityczne, robotnicy organizacje zawodowe i oświatowe, burżuazja — organizacje przemysłowe i samorządowe.

4. Prądy społeczne i dążenia polityczne

Spółeczeństwo europejskie przełomu XIX i XX w. nadal miało przeważnie agrarny charakter. Im dalej na wschód i południe, tym odsetek ludności wiejskiej był większy. Podobnie przedstawiała się kwestia wykształcenia. Im dalej na wschód i południe tym większy był odsetek analfabetów; społeczeństwa agrarne na ogół mają konserwatywny charakter. W aspekcie politycznym dominowały układy dynastyczno-rodowe. Spośród 20 państw istniejących w ówczesnej Europie tylko Francja i Szwajcaria miały ustrój republikański, inne państwa były monarchiami. Niektóre z nich miały konstytucje i parlamenty, a władza króla była ograniczona przez parlament. Niektóre jednak zachowały nadal charakter absolutny. Najbardziej demokratyczny system panował w Wielkiej Brytanii; była to monarchia parlamentarna: działały partie polityczne i związki zawodowe, panował system prawny. W Niemczech panował system monarchiczno-konstytucyjny. Władza cesarza była ograniczona, ale parlament miał tylko doradczy charakter, decydowały koła arystokratyczno-finance. Podobnie było w Austro-Węgrzech. Natomiast w ogromnym Imperium Rosyjskim do 1905 r. panował system absolutny. Nie było partii politycznych ani związków zawodowych, car miał władzę nieograniczoną i rządził przy pomocy powoływanej przez siebie przekupnej biurokracji. Koła konserwatywne żądały zachowania tego systemu głosząc, że wszelka władza pochodzi od Boga i jest od społeczeństwa niezależna. To wygodne dla siebie stanowisko wspierały koła arystokratyczno-ziemiańskie i Kościoły.

Szczególną rolę spełniał Kościół rzymskokatolicki, który miał w Europie wielu wyznawców. Katolicyzm panował niepodzielnie we Francji, Hiszpanii, Irlandii, na terenie Austro-Węgier i we Włoszech. W Wielkiej Brytanii dominował anglikanizm, w Rosji — prawosławie. Niemcy były podzielone: część południowa była katolicka, a północna ewangelicka. Ewangelicy mieli bardziej pozytywny stosunek do reform i kapitalizmu, kierunki związane z katolicyzmem miały bardziej konserwatywny charakter. W Europie południowo-wschodniej silne były wpływy islamu. Występowały w Turcji i na terenach oderwanych od niej. Były to również ludy nastawione konserwatywnie — kapitalizm czynił tam bardzo słabe postępy.

Rosnąca w siłę burżuazja tworzyła własną ideologię liberalizmu gospodarczego i politycznego. W nawiązaniu do haseł rewolucji an-

gielskiej i francuskiej z 1789 r. głoszone, że władza pochodzi od ludzi, że można ją reformować i kontrolować. Wzywano do ograniczenia roli monarchów i wyznań. Na pierwszy plan wysuwano żądanie wolności gospodarczej, prawa do bogacenia się. W ślad za tym szły żądania ograniczenia władzy politycznej dynastii i arystokracji rodowej. Ręcznicy liberalizmu popierali idee odwołania się do pochodzących z wyborów parlamentów. Bardziej radykalni wzywali do wprowadzenia powszechnego prawa wyborczego, podczas gdy inni prawo to chcieli ograniczyć różnymi cenzusami (stan majątkowy, stan wykształcenia, wiek wyborcy). Demokratyzacja stosunków prowadziła do zwiększenia roli burżuazji w państwie, gwarantowała jej wpływ na rząd i władzę.

Prądy te zrodziły się na Zachodzie. System demokratyczno-parlamentarny największe tradycje miał w Wielkiej Brytanii, a następnie we Francji i Szwajcarii. W Niemczech w skali całego państwa od 1871 r. obowiązywało powszechne prawo wyborcze przy wyborach do parlamentu, ale — jak już wspomniano — parlament miał tylko prawo doradcze. Niemcy były federacją. W największym kraju Niemiec, w Prusach, od 1849 r. w wyborach do sejmiku krajowego obowiązywało stanowe, trójklasowe prawo wyborcze ograniczające możliwości wyborcze ludności niezamożnej. W Rosji namiastkę parlamentu (w postaci Dumy) wprowadzono dopiero w 1906 r. Prawo wyborcze miało tam również ograniczony stanowy charakter. Bardziej liberalnym charakterem cechowało się prawo w monarchii Habsburgów, a cesarz Franciszek Józef cieszył się dużą popularnością w społeczeństwie. Powszechne prawo wyborcze wprowadzono tam również dopiero w 1906 r.

Od połowy wieku XIX w społeczeństwach europejskich narastały dążenia nacjonalistyczne. Poszczególne narodowości eksponowały swoje odrębności historyczne i psychospołeczne oraz żądały prawa do samostanowienia. Nacjonalizm godził w monarchie i systemy dynastyczne eksponując prawa narodowościowe. Był to ruch rosnącej w siłę burżuazji, była to wielka siła polityczna rozsadzająca dotychczasowe struktury państwowe.

Inną rozwijającą się tendencją był imperializm, polegający na ekspansji na zewnątrz. Poszczególne państwa rosły w siłę ekonomiczną zmierzając do podboju i powiększenia swego obszaru lub do uzależnienia innych obszarów. Dążenia imperialistyczne zrodziły się w latach dziewięćdziesiątych XIX w. i odegrały wielką rolę w Europie wieku XX.

Kapitalizm zrodził nie tylko burżuazję, ale również klasę robotniczą. Wyzysk mas robotniczych powodował, że próbowały się one solidaryzować i buntować przeciw wyzyskującym; organizowano strajki i demonstracje. Powstawały kierunki ideologiczne i polityczne, które wyrażały dążenia mas robotniczych. Jednym z nich był anarchizm. Do czołowych ideologów anarchizmu zaliczano Rosjan: Michaiła Bakunina (1814-1876) i Piotra A. Kropotkina (1842-1921). Największe wpływy kierunku ten uzyskał jednak w Hiszpanii, Francji, Szwajcarii. Anarchiści występowali przeciw wszelkiej władzy. Żądali ograniczenia roli państwa i powrotu do pierwotnych form życia społecznego w gminie (obszczina). We Francji powstał tzw. anarchosyndykalizm. Do jego głównych teoretyków zaliczano Pierre'a Proudhona (1809-1865) i Georges'a Sorela (1847-1922). Wzywali oni do oparcia stosunków społecznych i politycznych na związkach zawodowych (syndykaty).

Szczególną rolę odgrywał jednak socjalizm. Powstał on w pierwszej połowie XIX w. (socjalizm utopijny), ale szersze uzasadnienie uzyskał w pracach Karola Marksa (1818-1883) i Fryderyka Engelsa (1820-1895). W latach siedemdziesiątych XIX w. powstały partie socjalistyczne, a w 1889 r. Międzynarodówka Socjalistyczna, zwana II Międzynarodówką. Socjaliści organizowali robotników do walki o poprawienie warunków pracy i życia oraz obalenie kapitalizmu i utworzenie społeczeństwa socjalistycznego, czyli społeczeństwa bez wyzysku i ucisku politycznego. Za głównego wroga uznawali kapitalizm i burżuazję. Zwalczali nie tylko burżuazyjne państwo, ale również wspierające je Kościoły i wyznania. Socjaliści wzywali robotników poszczególnych narodowości do współpracy międzynarodowej pod hasłem: „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się”. W programie minimum żądano wprowadzenia ośmiodzinowego dnia pracy, prawa do strajku, podwyższenia płac, poprawienia warunków pracy itp. Program maksimum wzywał do walki o obalenie kapitalizmu i o utworzenie społeczeństwa socjalistycznego. Bardziej umiarkowane skrzydło głosiło, że przejście do socjalizmu może dokonać się w drodze ewolucyjnej, poprzez reformy parlamentarne, czyli że może nastąpić pokojowe przerastanie kapitalizmu w socjalizm. Nurt ten nazywano nurtem reformistycznym. Kierunek bardziej radykalny dowodził, że reformami parlamentarnymi kapitalizmu się nie obali i wzywał do rewolucji społecznej oraz utworzenia tzw. dyktatury proletariatu.

Silne partie socjalistyczne działały we Francji, w Niemczech, na terenie Austro-Węgier, w Wielkiej Brytanii i w państwach skandynaw-

skich. W Rosji partia socjaldemokratyczna powstała w 1898 r., ale działała konspiracyjnie. Już w 1903 r. podzieliła się na dwa konkurujące ze sobą nurty: reformistyczny, zwany mienszewizmem, i rewolucyjny, zwany bolszewizmem. Socjaliści tworzyli partie polityczne i organizacje zawodowe. Socjalistyczne związki zawodowe działały w wielu krajach, współpracowały również w skali międzynarodowej. Socjaliści występowali przeciw zbrojeniom i wojnie organizując ruch pacyfistyczny.

Wobec rosnącego zagrożenia ze strony socjalizmu politycy burżuazyjni przystąpili do tworzenia własnych związków zawodowych wyznających zasadę solidaryzmu klasowego i zwalczających socjalizm. Przeciw socjalizmowi wystąpili też Kościoły i wyznania. Socjalistów piętnowano jako burzycieli porządku społecznego, anarchistów i bezbożników. Zarówno anarchizm, jak i socjalizm uznano za amoralne i sprzeczne z prawem natury. Robotników wzywano do poszanowania istniejącego porządku społecznego, a kapitalistów do wyrozumiałego traktowania tzw. pracobiorców — unikano pojęcia „klasa robotnicza”, „walka klas” itp. Szczególne zadanie spełnił papież Leon XIII ogłaszając w 1891 r. encyklikę *Rerum novarum* poświęconą kwestii społecznej. „Niech utwierdzi się przede wszystkim zasada — pisał w encyklice — iż należy pogodzić się ze swoją kondycją ludzką, usunąć ze świata nierówności społeczne jest rzeczą niemożliwą. Zmierzają do tego co prawda socjaliści, ale każdy wysiłek skierowany przeciw naturze rzeczy okazuje się bezowocny. Olbrzymia różnorodność istnieje w samej naturze ludzkiej; nie wszyscy mają te same talenty, równą pracowitość; ni zdrowie, ni siły dane w tym samym stopniu. I z tych to nieuniknionych różnic — stwierdzał papież — rodzi się konieczność zróżnicowania społecznej pozycji. I obraca się to na korzyść tak jednostek, jak i społeczności, ponieważ życie społeczne wymaga różnych uzdolnień i rozmaitych służb. A motywem głównym pchającym ludzi do spełnienia tych służb jest różnorodność ich stanu”.

Kościół występował na rzecz obrony istniejących różnic społecznych i podziałów politycznych uznając je za rzecz naturalną, daną od Boga. Na nauce społecznej Kościoła oparł swe założenia ruch chrześcijańsko-społeczny, który z czasem doprowadził do powstania Chrześcijańskiej Demokracji. Był to ruch społeczno-polityczny reprezentujący ludzi pracy stojących na gruncie chrześcijańskiej doktryny ograniczonego postępu. Encyklika Leona XIII dała socjalistom podstawę do oskarżenia Kościoła o konserwatyzm, obronę klas posiadających i sta-

rego porządku społecznego. Spowodowała zaostrenie ataków socjalistów na Kościół jako siłę hamującą proces przeobrażeń społecznych i politycznych w świecie.

Kościół zwalczał nie tylko socjalizm, ale również wszelkie bardziej postępowe idee społeczne potępiając niezgodne z jego doktryną publikacje. Indeks zakazanych druków papieża Leona XIII z 1900 r. obejmował 7200 nazwisk zakazanych autorów, liczył 450 stron druku. W kolejnych encyklikach papież potępiali swobodę myślenia, wzywając do stosowania się do zasad ustalanych przez hierarchię kościelną. Szczególnie ostro potępiano i zwalczano socjalistów i różne kierunki religijne nie uznające papieża.

Ruch socjalistyczny w niektórych państwach rozwijał się legalnie, w innych konspiracyjnie. Najbardziej radykalny charakter przyjmował tam, gdzie musiał działać konspiracyjnie. W Niemczech, Francji i Włoszech dominował nurt reformistyczny. Za głównego teoretyka uznawano Karla Kautskiego (1854-1938). W Niemczech czołowymi przywódcami socjaldemokratów byli August Bebel (1840-1913), a po jego śmierci Friedrich Ebert (1871-1925). Z ostrą krytyką marksizmu wystąpił Eduard Bernstein (1850-1932), który stał się teoretykiem rewizjonizmu w ruchu robotniczym. W Rosji głównym teoretykiem i przywódcą socjalizmu był Władimir Iljicz Lenin (1870-1924), twórca nurtu skrajnie rewolucyjnego — bolszewizmu.

5. Miejsce mocarstw europejskich w świecie w latach 1900-1914

W Europie początku XX w., o czym już wspomniano, mieszkało 460 mln ludzi, było to około 27% ogółu mieszkańców świata. Decydującą rolę w życiu ówczesnego świata odgrywał przemysł, państwa europejskie nadal zajmowały przodujące miejsce jeśli chodzi o rozwój gospodarki światowej.

Tabela 2

Produkcja przemysłowa głównych państw świata w latach 1900-1913 (w %)

Lata	Wielka Brytania	Francja	Stany Zjednoczone	Niemcy	Rosja
1870	31,8	10,3	23,3	13,2	—
1900	19,5	7,1	30,1	16,6	—
1914	12,1	6,6	38,2	15,3	2,6

Najbardziej dynamiczny wzrost produkcji wykazywały Stany Zjednoczone, ale kraje europejskie w 1913 r. produkowały nadal 46,2% globalnej produkcji świata.

Tabela 3

Udział wielkich mocarstw w produkcji stali w latach 1890-1910 (w tys. ton)

Lata	Wielka Brytania i Irlandia	Francja	Niemcy	Rosja	Stany Zjednoczone
1890	3 636	683	2 135	378	4 779
1900	4 980	1 565	6 461	2 216	11 227
1910	6 476	3 413	13 100	3 314	28 330

Bardzo ważna w rozwoju przemysłu była w tym okresie stal. I chociaż w produkcji stali Europa nadal zajmowała przodujące miejsce, Stany Zjednoczone wysunęły się zdecydowanie na czoło, produkując dwa razy tyle, co zajmujące drugą po nich pozycję Niemcy i cztery razy tyle, ile plasująca się na trzeciej pozycji Wielka Brytania. Rosja zajmowała w tym zestawieniu ostatnie miejsce produkując tyle stali, ile o wiele od niej mniejsza Francja. Szczególnie dynamicznie wzrastała produkcja stali w Niemczech. W czasie 20 lat wzrosła aż sześciokrotnie.

Stany Zjednoczone rozwijały się jeszcze w cieniu Europy, korzystały z kredytów europejskich oraz europejskiej siły roboczej. Emigracja z Europy do Stanów Zjednoczonych w latach 1871-1914 objęła około 35 mln ludzi. Europejczycy działali na wszystkich kontynentach jako siła fachowa i kontrolna, odgrywali wielką rolę w rozwoju innych państw. Szczególne zadanie spełniał w tym procesie system kolonialny. Do 1914 r. kolonizacja europejska systematycznie rozwijała się, obejmując swoim zasięgiem prawie cały ówczesny świat (zob. tab. 4).

Kolonie innych państw europejskich, jak Belgia, Holandia, Hiszpania, Portugalia obejmowały łączny obszar 9,9 mln km² zamieszkały przez 45,3 mln ludności. Tak zwane półkolonie, jak na przykład Chiny, Persja, Turcja obejmowały obszar 14,5 mln km² zamieszkały przez 361,2 mln mieszkańców. Pozostałe państwa liczyły 28 mln km² i 289,9 mln mieszkańców.

Europejczycy opanowali prawie całą Afrykę i Azję oraz Oceanie i częściowo Amerykę Południową. Niektóre z tych regionów całkowicie skolonizowali. Przewodzili Anglicy, którzy opanowali obszar liczący 33,5 mln km² zamieszkały przez 400 mln mieszkańców. Było to

Tabela 4

Posiadłości kolonialne wielkich mocarstw w 1914 r. na tle metropolii (w mln km² i mln ludności)

Państwa	Metropolie		Kolonie		Razem	
	obszar	ludność	obszar	ludność	obszar	ludność
Wielka Brytania	0,3	46,5	33,5	393,5	33,8	440,0
Rosja	5,4	136,2	17,4	33,2	22,6	169,4
Francja	0,5	39,0	10,6	55,5	11,1	95,1
Niemcy	0,5	64,9	2,9	12,3	3,4	77,2
Stany Zjednoczone	9,4	97,0	0,3	9,7	9,7	106,7
Japonia	0,4	53,0	0,3	19,2	0,7	72,2
Razem	16,5	52,6	65,0	436,4	81,3	960,6

dziesięć razy więcej niż liczyła metropolia. Drugie miejsce w tej akcji zajmowała Rosja, która nie podbijała terenów odległych, lecz przyległe do jej własnego obszaru, kolonizując je i integrując z metropolią.

Państwa europejskie przenosiły do kolonii własną cywilizację i kulturę, odegrały więc niewątpliwie wybitną rolę w podnoszeniu obszarów zacofanych na wyższy poziom ekonomiczny i kulturowy. Jednocześnie jednak przede wszystkim wzbogacały się korzystając z surowców krajów kolonialnych. Wobec ludności tubylczej stosowano ostre represje. Tubylcy bronili się, organizując powstania przeciw kolonizatorom, którzy ostro je zwalczali tworząc specjalną administrację kolonialną i armie kolonialne. Na tle tej walki powstawały i rozwijały się nastroje rasistowskie. Propagowano teorie o prawie do panowania ludności stojącej na wyższym poziomie kulturowym, uzasadniając niejako podbój krajów niżej stojących. Generalnie umacniało się dobre samopoczucie europejskiej rasy panów wobec ludów kolorowych.

Na przełomie wieków Anglicy w Afryce Południowej brutalnie stłumi powstanie wywodzących się z Holandii Burów. W toku trzyletniej wojny, zastosowano wobec nich ostre represje, stworzono obozy koncentracyjne. W 1901 r. zbiorowa ekspedycja państw europejskich brutalnie stłumiła powstanie ludności chińskiej (powstanie Ihotuan lub bokserów), a w latach 1904-1906 koloniści niemieccy krwawo stłumi powstanie ludności murzyńskiej w Afryce Południowo-Zachodniej, wybijając w całości ludy Hererów i Hottentotów.

Ponieważ największy zasięg działalności kolonizacyjnej rozwinęli Anglicy, język angielski nabrał światowego zasięgu i stał się w pewnym stopniu językiem powszechnym. Podobnie język francuski, w mniejszym stopniu hiszpański. Na tle kolonii pomiędzy krajami kolonizującymi powstawały także wielkie nieporozumienia. Niemcy, które długi czas nie posiadały własnych kolonii, w 1884 r. podjęły tworzenie własnego systemu kolonialnego najpierw w Afryce, a następnie w innych częściach świata. W końcu XIX w. uznali, że są pokrzywdzeni, ponieważ państwa, które wcześniej przystąpiły do podbojów kolonialnych przejęły obszary bogatsze i bardziej nadające się do kolonizacji. Żądali nowego podziału kolonii. Walka o kolonie nabrała wielkiego znaczenia politycznego i stała się jedną z przyczyn narastającego generalnego konfliktu pomiędzy państwami europejskimi. Mocarstwem kolonialnym była też Hiszpania, ale w 1898 r. została pokonana przez Stany Zjednoczone, które odebrały jej poważną część kolonii (np. Filipiny, Puerto Rico). Hiszpania utraciła też Kubę.

Rozwój krajów europejskich nie przebiegał równomiernie. Niektóre z nich rozwijały się szybciej, inne wolniej. Do najbardziej rozwiniętych należały kraje Europy Zachodniej, a zwłaszcza Wielka Brytania. Kraje Europy Wschodniej były bardziej zacofane; przeżywały stagnację. Zróżnicowana była gęstość zaludnienia. W 1913 r. wynosiła ona w Wielkiej Brytanii 145 osób na 1 km², w Niemczech 119, Francji 73, Hiszpanii 38, Rosji europejskiej 27.

6. Zmiany w układzie sił politycznych i walka o panowanie w świecie

Kongres wiedeński w 1815 r. stworzył układ sił gwarantujący względną równowagę polityczną w Europie. W 1871 r. układ ten został zburzony na skutek zjednoczenia państw niemieckich i powstania Rzeszy Niemieckiej. Było to państwo duże i silne, rozsadzało dotychczasowy porządek polityczny. Twórca tego państwa Otto von Bismarck rozumiał to i obawiał się, by przeciw Niemcom nie powstała koalicja zagrożonych przez nie państw. Bismarck prowadził politykę bardzo ostrożną, nastawiając się głównie na umocnienie procesów integracji wewnętrznej bardzo skomplikowanego tworzenia państwowego. Jego następcy nie doceniali tej kwestii — podjęli awanturniczą politykę, która konsekwentnie prowadziła do pogłębienia konfliktu Niemiec z innymi mo-

carstwami. Niemcy bardzo szybko stworzyły nowoczesny przemysł i wysunęły się na czoło rozwiniętych państw kapitalistycznych w świecie.

Około roku 1890 w Niemczech zrodził się ruch wszechniemiecki, który wysunął wielki program ekspansji. Przywódcy tego ruchu uznali, że Niemcy są pokrzywdzeni i muszą szukać dla siebie lepszego miejsca. Przystąpiono do zbrojeń morskich i lądowych. Niemcy żądali nowego podziału kolonii oraz uznania ich wpływów w różnych regionach świata. W Europie ich ekspansja szła w kierunku Półwyspu Bałkańskiego i ziem polskich opanowanych przez Rosję. Na zachodzie narastał spór z Francją o Alzację i Lotaryngię. Francuzi dążyli do odebrania tych prowincji, a Niemcy do zintegrowania ich z Rzeszą. Wysuwano nowe żądania wobec Belgii.

Szukając wyjścia z tej sytuacji Niemcy doprowadziły do zawarcia układów sojuszniczych z Austro-Węgrami i Włochami tworząc tzw. centralny blok państw. Były to państwa położone centralnie w Europie, ale bardzo różniące się w swej strukturze społecznej. Przyświecały im też bardzo różne cele polityczne. Jak wspomniano, Niemcy miały szeroki program ekspansji w Europie i krajach zamorskich. Austro-Węgry dążyły głównie do ekspansji na Bałkanach, ich interesy kolidowały z dążeniami ekspansywnymi ich sojusznika niemieckiego. Włochy natomiast zmierzały do odbudowy stanu posiadania z czasów imperium rzymskiego. Dążenia te stały w kolizji z polityką Austro-Węgier, które kontrolowały część obszarów ciągnących do Włoch, dotyczyło to głównie pobrzeża Morza Adriatyckiego. Sojusz tych państw wydawał się czymś mało realnym i nietrwałym.

Zagrożenie niemieckie spowodowało wyścig zbrojeń i zaostrzenie stosunków w Europie. Poszczególne mocarstwa szukały zabezpieczenia swych interesów i sojuszników w czekającej ich walce. Już w 1891 r. doszło do zbliżenia francusko-rosyjskiego, a następnie do podpisania układu sojuszniczego. Wielka Brytania, która w XIX w. prowadziła politykę tzw. wspaniałego odosobnienia i nie zawierała sojuszy z innymi państwami, na przełomie wieków odeszła od tej linii politycznej i podjęła współpracę z Francją. Problemy sporne z Francją uregulowano na drodze pokojowej i w 1904 r. zawarto układ o tzw. serdecznym porozumieniu (*entente cordiale*). Było to wielkim zaskoczeniem dla Niemiec. W 1907 r. Anglicy zawarli porozumienie z Rosją. Powstał blok Ententy.

Szczególną rolę w wydarzeniach politycznych z przełomu wieków odegrała Rosja. Był to kraj bardzo duży, ale bardzo niejednorodny. Re-

formy podjęte przez cara Aleksandra II, na skutek zamordowania ich promotora, zostały wstrzymane. Rosja uchodziła za państwo bardzo zacofane w rozwoju, panował w niej system absolutny. Było to też państwo wielonarodowościowe, w którym Rosjanie stanowili niespełną połowę mieszkańców imperium. Rosja rozwijała swą ekspansję na Bałkanach i w Azji podbijając rozległe obszary aż do Oceanu Spokojnego, napotykając opór Wielkiej Brytanii i Austrii. Jej sojusz z Francją powstał na tle wspólnego zagrożenia ze strony Niemiec. Tymczasem na przełomie wieków pojawił się nowy przeciwnik — była nim stosunkowo niewielka, i wydawało się słaba — Japonia, państwo mało w Europie znane. W końcu XIX w. Japonia przeprowadziła reformy i rozpoczęła szeroko zakrojoną ekspansję. W 1894 r. pokonała Chiny i podjęła próbę zagarnięcia Mandżurii. W tej sytuacji, w 1904 r. doszło do wojny z Rosją. Wydawało się, że mała Japonia nie ma w tej wojnie żadnych szans. Tymczasem w błyskawicznym tempie rozprawiła się ona zarówno z armią lądową, jak i flotą morską Rosji i doprowadziła do załamania wewnętrznego imperium. Pogłębiająca się wciąż trudna sytuacja i klęski w styczniu 1905 r. spowodowały w Rosji wybuch rewolucji. Car musiał pójść na ustępstwa: zalegalizowano niektóre partie polityczne i związki zawodowe, a bolszewicy rozwinęli wielki program przekształcenia rewolucji demokratycznej w socjalistyczną opierając się na powstałych wówczas radach delegatów robotniczych. Car skorzystał z pośrednictwa Stanów Zjednoczonych, w sierpniu zawarł pokój z Japonią i przystąpił do zwalczania rewolucji. Zapowiedziano reformy społeczne i powołano do życia Dumę Państwową — pełniła ona tylko funkcje doradcze, a ordynacja wyborcza miała bardzo niedemokratyczny charakter. Wprowadzono wysoki cenzus majątkowy. Rzecznikiem reform był Piotr A. Stołypin (1862-1911), który w 1906 r. podjął plan wielkiej reformy agrarnej. Został jednak zamordowany (1911) przez przedstawiciela partii socjalrewolucjonistów, Bogrowa.

Klęska Rosji w wojnie z Japonią miała daleko idące skutki. Rosja, na którą bardzo liczono w rozgrywkach politycznych w Europie, straciła autorytet. Powstało przeświadczenie, że jest to kolos na glinianych nogach. Zaczęto ją lekceważyć i coraz mniej liczyć się z nią. Natomiast Japonia wyrosła nagle na wielkie mocarstwo zagrażające państwom europejskim w podbojach kolonialnych w Azji. W prasie europejskiej pojawiły się artykuły o „żółtym niebezpieczeństwie”.

Oslabienie Rosji spowodowało, iż państwa centralne (Austro-Węgry i Niemcy) ośmieliły się i podjęły szereg akcji ekspansyjnych. Do ostrego konfliktu doszło na tle walki o wpływy w Maroku. Był to rejon powiązany z Francją i Hiszpanią. Tymczasem koncerny niemieckie w końcu XIX w. zaczęły penetrować Maroko ze względu na bogactwa surowcowe. W 1905 r. doszło do ostrego sporu pomiędzy Francją i Rzeszą. Wielka Brytania udzieliła Francji wsparcia, w 1906 r. zwołano specjalną konferencję w Algeciras, która podjęła decyzje wspierające Francję. Niemcy jednak nie rezygnowały. Do ponownego zaostrzenia konfliktu doszło latem 1911 r., kiedy cesarz Rzeszy udzielił przemysłowcom oficjalnego poparcia, a do portu w Agadirze skierowano kanonierkę „Panterę”. W lipcu 1911 r. wydawało się, że wojna jest nieunikniona. Partie socjalistyczne Niemiec i Francji poddały tę politykę ostrej krytyce, w Paryżu i Berlinie przeprowadzono wielkie manifestacje antywojenne. Ostatecznie do wojny nie doszło, ale fakty, które następowały świadczyły o rosnących sporach i narastaniu konfliktu na szerszą skalę.

Dążenia imperialistyczne przejawiały też Włochy. Od zjednoczenia w 1861 r. prowadziły akcję przyłączania do siebie obszarów, które w przeszłości powiązane były z cesarstwem rzymskim; chodziło o ziemie w rejonie Morza Adriatyckiego i w Afryce. W 1911 r. Włochy podjęły wojnę z Turcją o Trypolitanie i Cyrenajkę.

Do ostrego konfliktu doszło też na Półwyspie Bałkańskim.

W związku z wyścigiem zbrojeniowym i mnożącymi się konfliktami zbrojnymi w świecie przystąpiono do ograniczenia zbrojeń i ustalenia zasad prowadzenia wojen. Silny ruch pacyfistyczny rozwijały partie socjalistyczne. W 1899 r. z inicjatywy cara Rosji Mikołaja II przeprowadzono w Hadze konferencję rozbrojeniową, w której wzięło udział 26 państw. Uchwalono konwencję o pokojowym regulowaniu sporów i powołano do życia Stały Trybunał Rozjemczy. Przyjęto konwencję o prawach i zwyczajach wojny lądowej i o zastosowaniu zasad konwencji genewskiej z 1864 r. do wojny morskiej.

W 1907 r. z inicjatywy prezydenta Stanów Zjednoczonych Theodore'a Roosevelta i cara Mikołaja II zwołano drugą konferencję w Hadze, w której wzięły udział 44 państwa. Uchwalono 13 konwencji dotyczących pokojowego regulowania sporów międzynarodowych oraz zasad prowadzenia działań wojennych na lądzie i na morzu. Poszczególne państwa deklarowały przystąpienie do konwencji haskich. W czasie późniejszych wojen konwencje te odegrały wielką rolę.

7. Problem bałkański w początkach XX wieku

W wieku XIX rozpoczął się proces wypierania Turcji z Półwyspu Bałkańskiego. Niepodległa Grecja, która powstała w początku wieku, kontynuowała walkę o wyzwolenie terenów okupowanych nadal przez Turcję. W 1877 r. wybuchła wojna między Turcją i Rosją, dążącą do uzyskania przepływu przez cieśniny Bosfor i Dardanele, aby swobodnie przejść z Morza Czarnego na Morze Śródziemne. Klęska Turcji doprowadziła do utworzenia nowych niepodległych państw: Bułgarii, Serbii i Rumunii. Rosja popierała ruchy narodowowyzwoleńcze narodów słowiańskich na Bałkanach. W marcu 1878 r. podpisano traktat pokojowy w San Stefano, został on jednak oprotestowany przez państwa zachodnie, które uznały, że daje on Rosji zbyt duże wpływy na Bałkanach. W czerwcu 1878 r. w Berlinie zwołano kongres międzynarodowy, który dokonał poważnej korektury postanowień traktatu pokojowego: granice Bułgarii okrojono, a wpływy Rosji ograniczono, Turcja zachowała znaczny obszar w Europie (Albania, Epir, Macedonia, Tesalia, Tracja i Rumelia Wschodnia).

Rządy Grecji, Serbii i Czarnogóry nadal prowadziły walkę o wyparcie Turcji. Kiedy w 1908 r. wybuchła w Turcji rewolucja tzw. młodoturków, rząd Austro-Węgier korzystając z jej osłabienia zażądał rewizji postanowień kongresu berlińskiego dotyczących Bośni i Hercegowiny. Pozostając formalnie w ramach Turcji, prowincje te przekazane zostały wówczas pod okupację Austro-Węgier, które uzyskały prawo administrowania nimi. W 1908 r. rząd Austro-Węgier wymusił na Turcji zgodę na pełne wcielenie tych terenów do Austro-Węgier, co naruszało postanowienia traktatu berlińskiego i godziło bezpośrednio w interesy Rosji. Rosja zaprotestowała, ale Austro-Węgry uzyskały pełne poparcie Rzeszy Niemieckiej. W tej sytuacji Rosja wycofała się. Wydarzenia te doprowadziły do ostrego kryzysu w skali międzynarodowej. Oznaczały bowiem nagły wzrost pozycji Austro-Węgier i Niemiec na Bałkanach, co było wbrew interesom nie tylko Rosji, ale również Serbii, Francji i Włoch.

Niemcy podjęły ekspansję w kierunku Azji Mniejszej przystępując do budowy linii kolejowej Berlin-Bagdad. Do Turcji wysłano niemieckich doradców gospodarczych, udzielono jej pomocy finansowej oraz pomocy wojskowej. Grupa oficerów niemieckich z gen. Limanem Sandersem na czele reformowała armię turecką wspomagając ruch odrodzenia Turcji. Polityka ta spowodowała wyłamanie się Włoch z sojuszu z państwami centralnymi. Na mocy układu w Lozannie z 18 paździer-

nika 1912 r. pokonana Turcja odstąpiła Włochom Trypolis i Cyrenajkę. Niezależnie od układu zajęły one wyspy Dodekanezu i Rodos.

Państwa bałkańskie utworzyły w 1912 r. Związek Bałkański, obejmujący: Bułgarię, Czarnogórę, Grecję i Serbię. Związek podjął wojnę z Turcją o Rumelię Wschodnią, Macedonię i Albanie. Grecy 11 listopada 1912 r. opanowali Saloniki, a następnie Janinę; Serbowie 18 listopada 1912 r. zajęli Skoplie, potem Monastyr i Albanie; Bułgarzy parli ku Morzu Egejskiemu i 26 marca 1913 r. opanowali Adrianopol. Latem 1913 r. podjęto rokowania pokojowe w Londynie. Układ pokojowy, który podpisano 30 maja 1913 r. został jednak zakwestionowany. Państwa zwycięskie nie mogły dojść ze sobą do porozumienia w sprawie ustalenia wpływów na Bałkanach. Do akcji włączyła się jeszcze Rumunia, która wobec wzrostu wpływów Bułgarii zażądała dla siebie rekompensaty. Bułgaria podjęła wojnę z Grecją i Serbią, w czerwcu 1913 r. do wojny przystąpiła Rumunia. W tej sytuacji Turcja, wsparta przez Niemcy, również wznowiła działalność wojenną i przystąpiła do wypierania wojsk przeciwników z zajętych uprzednio terenów. Nowy, bardziej dla Turcji korzystny pokój podpisano 10 sierpnia 1913 r. w Bukareszcie. W toku obu wojen bałkańskich Grecja i Serbia podwoiły swój dotychczasowy obszar: Serbia z 48 do 88 tys. km², a Grecja z 64 do 120 tys. km². Bułgaria utraciła zdobycze z pierwszej wojny bałkańskiej i przygotowywała się do odebrania Rumunii południowej Dobrużki i przygotowywała się do odebrania Rumunii południowej Dobrużki, a Serbii Macedonii. W toku tych zmagania Albańczycy postanowili utworzyć własne państwo. Zwołali Kongres Narodowy (28 XII 1912), który proklamował, że Albania jest państwem niepodległym. Austria i Włochy uznały niepodległość Albanii. Albania była jednak nadal okupowana przez wojska serbskie i greckie.

Wojny bałkańskie odegrały wielką rolę w dojrzewaniu konfliktu na większą skalę. Stanowiły preludium do wielkiej wojny. Każde mocarstwo miało tam swoje interesy, plany i popierało jedną ze stron konfliktu. Bogaciły się koncerny zbrojeniowe, dostarczające broń wojującym.

Wielka wojna (1914-1918)

1. Przyczyny i charakter konfliktu

Na przełomie XIX i XX w. istniało w Europie wiele problemów i sytuacji konfliktowych. Przez dłuższy czas znajdowała się ona w sytuacji grożącej wybuchem konfliktu globalnego: Francja dążyła do rewanzu za klęskęadaną jej przez Niemcy w 1870/71 r. i do odebrania utraconych wówczas prowincji Alzacji i Lotaryngii, ponadto miała spory z państwami centralnymi na Bałkanach i w koloniach; Rosja od dłuższego czasu chciała sobie zabezpieczyć przepływ przez cieśniny Bosfor i Dardanele, walczyła o wpływy na Bałkanach i w rejonie Bałtyku; Wielka Brytania czuła się zagrożona w koloniach i na morzach.

Krajami ekspansywnymi były Niemcy oraz Austro-Węgry i Włochy. Niemcy czuły się za bardzo ściskane w centrum Europy i szukały dla siebie „miejsc pod słońcem” zarówno w Europie Wschodniej i na Bałkanach, jak i w koloniach. Niemców wszędzie było pełno. Zagrażali wszystkim, nawet swoim sojusznikom. Prowadzili politykę bardzo dynamiczną i nie liczącą się z interesami innych państw. Niemcy były w zasadzie jednolite narodowo i silne, tworzyły blok państw centralnych obejmujący: Niemcy, Austro-Węgry i Włochy, które w pierwszych latach XX w. zaczęły się od tego bloku dystansować. Zbliżać się natomiast zaczęły Bułgaria i Turcja. Pozycję obronną przyjmowały Francja, Rosja i Wielka Brytania. Najbardziej metodycznie do wojny przygotowywały się Niemcy.

Obawiały się one wojny na dwa fronty: z Francją i z Rosją. Toteż sztab niemiecki przygotował odpowiedni plan wojenny; jego autorem był szef sztabu generalnego, marszałek Alfred hr. Schlieffen (1833-1913). Plan zakładał, że Rosja po wypowiedzeniu wojny będzie się długi czas przygotowywała do ofensywy. Armia niemiecka powinna to

wykorzystać do błyskawicznego rozprawienia się z Francją, by następnie całe siły skierować przeciw Rosji. Plan przewidywał koncentrację wojsk niemieckich nad granicą z Belgią, Holandią i Luksemburgiem, przejście przez te kraje i zaatakowanie Francji od strony północnej. Granica Francji z Belgią nie była umocniona i można ją było szybko sforsować. Niemcy zupełnie nie liczyli się ze stanowiskiem Belgii; gdyby nie zgodziła się dobrowolnie na przepuszczenie wojsk niemieckich miały zająć ją siłą, nie biorąc w ogóle pod uwagę złamania jej neutralności. Liczono, że w ten sposób wojna z Francją zostanie rozstrzygnięta w czasie 42 dni. Szybkie rozbitcie Francji miało też zneutralizować Wielką Brytanię. Następnie wojska niemieckie miały zostać szybko przewiezione na front wschodni, żeby rozprawić się z Rosją — w tym celu rozbudowano odpowiednio sieć kolejową Niemiec. Plan Schlieffena redagowano do 1905 r. wykorzystując doświadczenia wojny rosyjsko-japońskiej 1904 r. Następcą Schlieffena na stanowisku szefa sztabu generalnego, marszałek Helmuth von Moltke mł. (1848-1916), plan ten nieco zmodyfikował, osłabiając siłę uderzeniową na północy. Moltke obawiał się, by Francuzi nie wykorzystali słabo obsadzonej południowej części granicy i nie uderzyli na Niemcy od strony Alp. W związku z tym dwie armie niemieckie przesunął na południowy odcinek frontu niemiecko-francuskiego.

W 1914 r. koła wojskowe Niemiec z marszałkiem Moltke na czele parły do wojny; wydawało się im, że Niemcy są już dostatecznie przygotowane do rozprawienia się z przeciwnikami, którzy dopiero przystąpili do zbrojeń. Czas pracował dla przeciwników Rzeszy, ponieważ ich stan uzbrojenia systematycznie poprawiał się. Plan ten popierało też wielu polityków cywilnych z kanclerzem Theobaldem von Bethmannem Hollwegiem (1856-1921) na czele.

Sztab państw centralnych liczył też na dywersję przygotowywaną przez współpracujących z nimi polityków polskich. Od szeregu lat w Galicji wspierano polski ruch paramilitarny z Józefem Piłsudskim na czele. Piłsudski nie chciał dopuścić do planowanej przez Rosję mobilizacji ludności polskiej w Królestwie, przygotował też nowe powstanie polskie. Poczynania te mogły opóźnić wystąpienie Rosji, a nawet spowodować jej odpadnięcie z grona sojuszników Francji i Anglii. Przeciwni tym przedsięwzięciom byli jednak Polacy, związani z narodową demokracją, której przewodził Roman Dmowski. Oni stawiali na państwa Ententy i usilnie zwalczali koncepcje nowego powstania zbrojnego.

Dmowski wyłożył swoje idee w pracy *Niemcy, Rosja a kwestia polska*, wydanej w 1908 r.

Pretekstu do podjęcia wojny dostarczyły Bałkany. Koła nacjonalistyczne w Serbii zmierzały do oderwania od Austro-Węgier przejętej przez nią w 1908 r. Bośni i połączenia jej z Serbią. Powstały organizacje terrorystyczne podejmujące działalność dywersyjną wobec Austrii. Jeden z członków takiej organizacji (Młoda Bośnia), student Gavrilo Princip, dokonał 28 czerwca 1914 r. zamachu na wizytującego Bośnię austriackiego następcę tronu arcyksięcia Franciszka Ferdynanda. Strzał Principa w Sarajewie uruchomił lawinę, która doprowadziła do wojny w skali globalnej.

Rząd Austro-Węgier długo zastanawiał się nad dalszymi krokami postępowania. Pod naciskiem niemieckich kół wojskowych 23 lipca wystosowano pod adresem Serbii ultimatum sformułowane tak, by suwerenne państwo nie mogło go przyjąć. Termin wykonania ustalono na 48 godzin. Serbia czuła za sobą poparcie Rosji i żądania odrzuciła. W związku z tym 28 lipca Austro-Węgry wypowiedziały jej wojnę. Rosja zareagowała na to mobilizacją swoich sił zbrojnych, co Niemcy z kolei uznali za pretekst do wystąpienia przeciw Rosji. 1 sierpnia wojna niemiecko-rosyjska stała się faktem.

Wojna z Rosją nie budziła wśród Niemców oporu, kraj ten od wielu lat uważano w Niemczech za wrogi. Nawet socjaldemokraci stali na stanowisku, że jeśli dojdzie do wojny z Rosją, to udzielią jej swego poparcia. Stan wojny z Rosją spełnił w Niemczech wielką rolę psychologiczną. Kiedy społeczeństwo oswoiło się z faktem wojny, rząd niemiecki doprowadził do wojny z Francją. Nastąpiło to 3 sierpnia. Machina propagandowa ruszyła i społeczeństwo niemieckie dało się ponieść fali szału wojennego. Wojnie udzielono pełnego poparcia. Parlament niemiecki zebrał się 4 sierpnia i na wniosek rządu uchwalił specjalne kredyty wojenne popierając politykę wojenną rządu. Za wnioskiem głosowali również socjaldemokraci, którzy do tego czasu konsekwentnie zwalczali zbrojenia i wojnę.

Niemcy liczyli, że Wielka Brytania zachowa neutralność w tym konflikcie. Tymczasem uderzenie niemieckie na neutralną Belgię spowodowało masowe protesty nie tylko we Francji, ale również w Wielkiej Brytanii. Rząd brytyjski wystosował do Niemiec ultimatum, żądając wycofania wojsk niemieckich z Belgii. Ponieważ Niemcy nie zastosowali się do tego żądania, 4 sierpnia Wielka Brytania również zna-

lazła się w stanie wojny z Rzeszą. Politycy angielscy głosili, że do wojny przystąpili w obronie napadniętej Belgii i pogwałconego prawa. Wraz z metropolią wojnę wypowiedziały też dominia brytyjskie. Austro-Węgry przystąpiły do wojny z Rosją dopiero 6, a z Francją 12 sierpnia. Stopniowo do wojny przystępowały inne państwa. Nawet Japonia, oddalona od Europy o tysiące kilometrów, 23 sierpnia przystąpiła do wojny atakując posiadłości niemieckie w Chinach. 24 sierpnia zerwała stosunki dyplomatyczne z Austro-Węgrami, 8 października z Bułgarią i 12 listopada z Turcją. Wojna ogarnęła też kolonie niemieckie w Afryce.

W ten sposób na przełomie lipca i sierpnia główne państwa Europy, a także tereny pozaeuropejskie znalazły się w stanie wojny. Nazwano ją wielką wojną; w przeciwieństwie do różnych dotychczasowych konfliktów lokalnych miała ona charakter globalny.

Jedynie Belgia i Serbia prowadziły wojnę obronną. Inne państwa walczyły o konkretne cele; realizowały program ekspansji lub prowadziły wojnę przewencyjną. Do tego się jednak nie przyznawano, wszystkie państwa głosiły, że prowadzą wojnę obronną. Odpowiedzialność za jej wybuch starano się przerzucić na przeciwnika. Zamieszanie było tak wielkie, że nawet partie socjalistyczne wojujących państw, mimo że do tego czasu zwalczały zbrojenia i wojnę, w sierpniu 1914 r. udzieliły swym rządów poparcia. Wielu socjaldemokratów ochotniczo zgłaszało się do wojska, by bronić ojczyzny. Propaganda wojenna i nacjonalistyczna święciła tryumfy.

W niektórych państwach socjaliści wstąpili do rządów identyfikując się ze zwalczanymi dotąd partiami mieszczańskimi i rządami. W Niemczech socjaldemokratów nie dopuszczano do udziału w rządzie. Proklamowali oni jednak tzw. Burgfrieden (pokój klasowy) wzywając swych zwolenników do zaniechania strajków i wszelkiej walki klasowej, by nie utrudniać rządowi prowadzenia wojny obronnej.

Odmienne stanowisko zajęli tylko socjaldemokraci rosyjscy z Leninem na czele (bolszewicy). Potępili oni tzw. socjalsocjalizm i wezwali do zwalczania własnych rządów wysuwając hasło: „Wojna wojnie”. Nawoływali do obalenia własnych rządów i przeprowadzenia rewolucji zgodnie z zasadami internacjonalizmu. Znaleźli poparcie niektórych małych grup socjalistycznych innych narodowości.

Historyk rosyjski Jewgienij Tarle, pisząc o odpowiedzialności za wybuch wojny, stwierdził: „Czy Serbia i Rosja prowokowały przez szereg lat Austrię? Tak. Czy w Niemczech i Austrii istniała silna i agre-

sywna partia wojenna, mająca poparcie potężnych sił kapitalistycznych? Tak. Czy rząd rosyjski dążył do zawładnięcia Konstantynopolem, nie cofając się gdyby zaszła tego potrzeba, przed wojną? Tak. Czy w Anglii i we Francji na skutek szeregu przyczyn ekonomicznych istniały szeroko rozpowszechnione nastroje antyniemieckie i czy zdaniem wpływowych kół poważne interesy wiązały te państwa z Rosją, co z kolei ośmielało rosyjską dyplomację do bardziej agresywnej i aktywnej polityki? Tak. Czy były we Włoszech klasy, które pragnęły podbojów terytorialnych oraz kolonii i uważały, że jedynie w sojuszu z Ententą potrafią je zdobyć? Tak. Czy niemiecki sztab generalny uważał, że czas pracuje dla Ententy i z każdym rokiem wojna stanie się dla Niemiec trudniejsza? Tak. Czy ze swej strony wpływowe koła admiralicji brytyjskiej uważały, że należy za wszelką cenę zlikwidować niemiecką flotę, która staje się coraz groźniejsza dla Anglii? Tak. Czy którekolwiek z wielkich mocarstw powstrzymywało się od wielkich i małych prowokacji w latach poprzedzających wojnę? Nie”.

Wyliczanie tych pytań i odpowiedzi autor zakończył stwierdzeniem, że dochodzenie odpowiedzialności indywidualnej poszczególnych państw za wybuch wojny nie ma sensu. „Latem 1914 roku — pisze Tarle — zagadnienie rozpatrywano w gruncie rzeczy tylko od strony technicznej: komu i kiedy wygodniej będzie uderzyć? Kto kogo prześcignie w przygotowaniach wojennych? Jak można by najzręczniejsz i z największą szansą powodzenia rzucić winę wywołania wojny na swego przeciwnika?”

Odpowiedzialność za doprowadzenie do wojny ponosiły wszystkie konkurujące ze sobą mocarstwa, szczególnie jednak — państwa centralne. Zdaniem Fritza Fischera w Niemczech roku 1914 o rozpętaniu wojny zdecydowały cztery osoby.

2. Fiasko niemieckiego planu

błyskawicznego rozprawienia się z Francją

Niemcy zmobilizowali około 3,8 mln ludzi. Byli oni dobrze przeszkoleni i uzbrojeni. Zorganizowano ich w dziewięciu armiach, spośród których siedem skoncentrowano na granicy z Francją: pięć armii stało naprzeciw Belgii i Luksemburga, a dwie nad południowym odcinkiem granicy Francji. Na wschodzie pozostawiono tylko dwie armie, licząc, że ze strony Rosji na razie Niemcom nic nie grozi. Armie skoncentro-

wane przeciw Francji liczyły około 1,1 mln ludzi i 4 tys. dział. Planowano działanie błyskawiczne i liczone, że wojna trwać będzie zaledwie kilka tygodni. Do końca sierpnia plan Schlieffena realizowano bez większych komplikacji. Poszczególne dowódcy armii nie trzymali się jednak ściśle planu.

Tymczasem Francja zmobilizowała również podobną liczbę ludzi i odpowiednio ich uzbroiła. Francuzi znali niemiecki plan obejścia frontu francuskiego od północy i zachodu, ale nie wyciągnęli z tego konsekwencji. Społeczeństwo nastawione było dość sceptycznie, wielu Francuzów wierzyło w siłę armii niemieckiej i przejawiało brak wiary w skuteczność własnej obrony. Do Francji przybył brytyjski korpus ekspedycyjny z gen. Johnem Dentonem Frenchem (1852-1925) na czele, tutaj spływały także pokonane jednostki armii belgijskiej, która mimo zaskoczenia niespodziewanym atakiem broniła się dzielnie i poważnie opóźniła marsz niemiecki. Belgia broniła się 10 dni. Niemcy wkroczyli do Francji 10 sierpnia.

Poważne zadanie spełniły wydarzenia na wschodnim teatrze wojennym. Oczekiwane przez państwa centralne powstanie polskie przeciw Rosji nie wybuchło, akcja piłsudczyków nie doszła do skutku, nieliczne oddziały strzeleckie przekształcono w legiony działające u boku Austro-Węgier. Rosja szybko przeprowadziła mobilizację poborowych polskich w Królestwie i przygotowała się do akcji zaczepnej przeciw Niemcom. Podjęto ją w rejonie Prus Wschodnich.

Zgodnie z przyjętymi wcześniej ustaleniami, Rosjanie już 17 sierpnia rozpoczęli ofensywę na Prusy Wschodnie. Realizował ją dowodzony przez gen. J. Żylińskiego front północny składający się z dwóch armii: nad Niemnem skoncentrowała się 1 armia gen. Paula Rennenkampfa, uderzyła ona na Kętrzyn; 2 armia, dowodzona przez gen. Aleksandra Samsonowa, koncentrowała się nad Narwią i uderzyła na Olsztyn. W obu armiach znaczny odsetek żołnierzy stanowili Polacy. Ofensywa rosyjska spowodowała w Niemczech panikę, dowództwo obawiało się psychologicznego skutku tej akcji. W Wielkopolsce ożyły polskie przygotowania powstańcze. W związku z tym z frontu zachodniego zabrano dwa korpusy piechoty i jedną dywizję jazdy i wysłano do Prus. Dowódcę broniącej Prus Wschodnich 8 armii gen. Maxa von Pritwitza odwołano ze stanowiska uznając, iż nie jest w stanie sprostać sytuacji. 22 sierpnia na dowódcę armii powołano znajdującego się już w stanie spoczynku, poznawczyka z urodzenia, sześćdziesięcioletniego generała Paula von

Hindenburga (1847-1934). Szefem sztabu został gen. Erich Ludendorff (1863-1937), który również pochodził spod Poznania. Nowi dowódcy dotarli do Malborka 23 sierpnia, a więc już w czasie walk. Armie rosyjskie nie współdziałały ze sobą. Armie Samsonowa rozbito w czasie walk nad jeziorami mazurskimi od 24 do 29 sierpnia. Tysiące ludzi utonęło w bagnach, wiele tysięcy dostało się do niewoli, dowódca armii popełnił samobójstwo. Armia Rennenkampfa zdołała się wycofać nie udzielając pomocy Samsonowowi. Dowódca frontu gen. Żyliński nie wykonał zadania koordynatora działań obu armii.

Tymczasem ofensywa niemiecka we Francji załamała się. Osłabienie sił atakujących i brak koordynacji działań spowodowały, że dowództwo francuskie zdołało oderwać swe wojska od nacierającego przeciwnika, przegrupować je i utworzyć linię obronną na podejściu do Paryża, nad rzeką Marną. Koncepcję obrony opracowali szef sztabu gen. Joseph Jacques Joffre (1852-1931) oraz gubernator wojskowy Paryża gen. Joseph Gallieni (1849-1916). Z jego rozkazu zarekwirowano samochody prywatne i taksówki paryskie i przewożono nimi żołnierzy na front. Do współdziałania skłoniono też korpus brytyjski. W efekcie, w okresie od 6 do 9 września wojska niemieckie zostały pokonane i musiały przystąpić do odwrotu; już 12 września opuściły one wiele zajętych uprzednio miejscowości. Bitwa nad Marną przeszła do historii pod nazwą „cud nad Marną”, niewiele osób wierzyło, że Paryż uda się obronić. Cud pokrzyżował niemieckie plany wojny błyskawicznej. Już 9 września marszałek Moltke zameldował cesarzowi, że wojna została przegrana. Cesarz odwołał go ze stanowiska. Szefem Sztabu Generalnego wojsk niemieckich został gen. Erich von Falkenhayn (1861-1922).

Klęska na Zachodzie podniosła wartość zwycięstwa w Prusach Wschodnich. Wydarzeniu temu nadano wielki rozgłos propagandowy. Hindenburg został bohaterem narodowym. Bitwę nad jeziorami mazurskimi Niemcy nazwali bitwą pod Tannenbergiem (była to wioska leżąca obok Grunwaldu), uznali ją za rewanż świata germańskiego za klęskę Krzyżaków pod Grunwaldem w 1410 r.

3. Wojna z Rosją i na Bałkanach

38 W tym czasie wojska Austro-Węgier prowadziły działania przeciw Serbii i Rosji w Galicji i na Bukowinie. Jednak w październiku 1914 r.

Rosjanie przeszli do kontrofensywy, zajęli Lwów i podeszli aż pod Kraków. Wielkie zadanie w walce spełniła twierdza przemyska, która przez kilka miesięcy była oblegana przez Rosjan blokując kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Ofensywę rosyjską powstrzymano w połowie grudnia w bitwie pod Limanową. Na stanowisko dowódcy całego niemieckiego frontu wschodniego powołano 1 listopada 1914 r. Hindenburga, Ludendorff został szefem sztabu frontu. Niemcy podjęli wielką ofensywę, by opanować ziemie polskie. 6 grudnia zajęto Łódź, którą od nazwiska jej zdobywcy nazwano Litzmannstadt. Wojska niemieckie powstrzymano nad rzeką Bzurą i Rawką w połowie grudnia. W końcu grudnia powstał front wschodni obejmujący linię od Zalewu Kurońskiego do Karpat, długości 1200 km. Wojskami Austro-Węgier w tym czasie dowodził gen. Conrad von Hoetzendorf (1852-1925). Były to wojska bardzo niesforne, składały się z żołnierzy różnych narodowości i utrzymać dyscyplinę w nich było bardzo trudno (postawę żołnierza odmalował Jaroslav Hašek w *Przygodach dobrego wojaka Szwejka*). Korpus oficerski armii również przedstawiał wiele do życzenia. Mimo to w pierwszej fazie wojny armia austro-węgierska odnosiła sukcesy. Wielu żołnierzy, zwłaszcza czeskich, oddawało się jednak masowo do niewoli rosyjskiej.

Kiedy w październiku 1914 r. do wojny przystąpiła Turcja zamykając przejście przez cieśniny Bosfor i Dardanele, kontakty Rosji z państwami zachodnimi uległy ograniczeniu. Wojska tureckie podjęły też ofensywę na Kaukazie; w pierwszej fazie walk wymordowano około 1,5 mln ludności ormiańskiej.

W kwietniu 1915 r. do wojny przystąpiły Włochy, stały się jednak nie po stronie państw centralnych, lecz Ententy. Zgłaszały roszczenia terytorialne wobec Austro-Węgier i Turcji. Na podstawie układu londyńskiego z 26 kwietnia 1915 r. Wielka Brytania, Francja i Rosja obiecały im znaczne terytoria kosztem państw centralnych. Otwarto nowy front włosko-austriacki. Włosi okazali się jednak słabym sojusznikiem, przez wiele miesięcy nie potrafili przełamać frontu austriackiego nad Isonzo.

5 Austriacy i Niemcy podjęli w maju 1915 r. wielką ofensywę pod Gorlicami. Przełamali front rosyjski i opanowali Galicję Wschodnią. Ruszyły też wojska niemieckie w Królestwie Polskim wypierając Rosjan z Polski. Niemcy zajęli 5 sierpnia Warszawę, a następnie Modlin i Brześć. Ziemie polskie w całości znalazły się pod kontrolą państw centralnych, które zorganizowały system okupacyjny. Austriacy planowali połączenie Królestwa z Galicją i włączenie całości do Austro-Wę-

gier jako część składową monarchii. Niemcy nie dopuścili do tego i spowodowali podział zajętych ziem na dwie okupacje: austro-węgierską ze stolicą w Lublinie i niemiecką ze stolicą w Warszawie.

W kwietniu 1915 r. alianci zachodni pod presją Pierwszego Lorda Admiralicji Winstona Churchilla wysadzili desant nad Cieśniną Dardaneelską zmierzając do otwarcia cieśnin i odzyskania łączności z Rosją przez Morze Czarne. Zajęli półwysep Gallipoli. Turcy uzyskali wsparcie ze strony Niemiec i bronili się skutecznie. Już w 1914 r. Turcja uzyskała dwa krążowniki niemieckie „Breslau” i „Goben”, które pod nazwami „Midilli” i „Yawuz Sultan Selim” walczyły z flotą rosyjską na Morzu Czarnym. Natomiast Brytyjczycy podburzyli plemiona arabskie przeciw Turcji. Działalność dywersyjną prowadził głośny archeolog i oficer wywiadu brytyjskiego Thomas E. Lawrence (1888-1935), który pozyskał szajkę Mekki Husseina. Szajk doprowadził do powstania arabskiego przeciw Turcji, która musiała otworzyć nowy front na Półwyspie Arabskim.

Jesienią 1915 r. do wojny przystąpiła Bułgaria, która podobnie jak Włochy początkowo zajmowała postawę wyczekującą: była w konflikcie z jedną i drugą stroną. Bułgarzy zajmowali postawę prorosyjską, traktowali Rosję jako wyzwoliciela z niewoli tureckiej. W czasie wojen bałkańskich weszli jednak w konflikt z sojusznikami Rosji — Serbią i Rumunią. Liczyli, że państwa centralne pomogą im odzyskać Dobrudżę i Macedonię. Turcja poszła im na rękę i wyraziła zgodę na odstąpienie małego skrawka terytorium, pozwalającego uzyskać połączenia z portem Dedeagacz nad Morzem Egejskim. W dniu 6 września 1915 r. Bułgaria podpisała układ sojuszniczy z Austro-Węgrami i Niemcami oraz porozumienie z Turcją, a 14 października 1915 r. przystąpiła formalnie do wojny.

Anglicy ponieśli porażkę na Bałkanach; próba odblokowania cieśnin Bosfor i Dardanele nie powiodła się. Jesienią 1915 r. wojska brytyjskie wycofano z półwyspu Gallipoli. Inicjatorem tej akcji i gorącego rzecznika ofensywnej strategii, Churchilla, poddano ostrej krytyce i usunięto z rządu. Zwalczali go usilnie konserwatyści, którzy nie mogli mu zapomnieć zerwania z ich partią; zablokowano mu możliwość dalszej pracy w rządzie. Liberałowie zabiegali o współpracę z konserwatystami i przyjęli ich zastrzeżenia. Zdesperowany Churchill postanowił czynem zademonstrować swoje stanowisko i 18 listopada 1915 r. udał się na front do Flandrii. W wojsku również nie pozwolono mu się wykazać, blokując możliwość awansu. W stopniu majora huzarów przebywał na froncie do maja 1916 r. Do rządu przyjęto go ponownie dopiero jesienią 1917 r.

Wojna wciąż rozprzestrzeniała się, ogarnęła wiele narodów i państw. We Francji miała ona charakter pozycyjny: obie strony okopały się i broniły stałej linii frontu, o sukcesie decydowała technika. Budowano głębokie okopy i schrony bojowe, zużywano bardzo dużo amunicji. Wielką rolę odgrywały: artyleria, karabiny maszynowe i miny. Samolotów używano do celów zwiadowczych. Ale żadna ze stron nie miała sił, by przerwać front i pokonać przeciwnika. (Tę sytuację opisał Erich Maria Remarque w głośnej powieści pt. *Na Zachodzie bez zmian*, 1929).

Wojna na wschodzie miała charakter ruchomy. Co kilka miesięcy podejmowano wielkie ofensywy, które przesuwwały linię frontu na duże odległości. Poszczególne miejscowości przechodziły czasem kilkakrotnie z rąk do rąk. Duże znaczenie miała kawaleria oraz twierdze. Przesuwanie frontu powodowało liczne straty wśród ludności cywilnej i wielkie zniszczenia materialne. W latach 1914-1915 teatrem takich działań wojennych były ziemie polskie zaborów rosyjskiego i austriackiego. (Wydarzenia te znalazły odbicie w twórczości literackiej Marii Dąbrowskiej, w jej książce *Noce i dnie*, oraz w dziełach innych pisarzy).

Jesienią 1915 r. armie państw centralnych (Bułgaria, Austro-Węgry, Niemcy) podjęły skoncentrowaną ofensywę przeciw Serbii. 9 października zajęto Belgrad, w listopadzie opór Serbii złamano. Rząd serbski ratował się ucieczką na wyspę Korfu. Państwa centralne uzyskały bezpośrednie połączenia kolejowe z Bułgarią i Turcją; już w styczniu 1916 r. wznowiono kursowanie ekspresu Berlin-Stambuł. Zagrożony front ratowali Anglicy i Francuzi. 5 października 1915 r. wysłali do Salonik specjalny korpus ekspedycyjny. Rząd Grecji zawarł poufne porozumienie w tej kwestii. Grecja nie przystąpiła do wojny i formalnie protestowała przeciw naruszeniu jej neutralności, faktycznie jednak wspierała Ententę. Alianci utworzyli nowy front na Bałkanach. Podejmowano tam różne inicjatywy, ale oporu państw centralnych nie potrafiono przełamać. Od jesieni 1915 r. Niemcy i Austro-Węgry panowali nad całym Półwyspem Bałkańskim.

Rumunia nie popierała tej akcji, ale nie podejmowała też kroków przeciwnych. Dostarczała żywność tak jednej, jak i drugiej stronie walczącej.

4. Nieudane próby przełamania frontu we Francji w 1916 roku

Sukcesy osiągnięte w Europie Wschodniej i Południowej stworzyły generalicji niemieckiej nadzieję na możliwość podbicia Francji. Generał Falkenhayn przekonał cesarza i jego otoczenie o konieczności przerzucenia wojsk ze wschodu do Francji oraz podjęcia ofensywy i wyniszczenia sił francuskich. Uderzenie postanowiono przeprowadzić na silną twierdzę Verdun nad rzeką Mozą w Lotaryngii, odgrywającą kluczową rolę we francuskim systemie obronnym. Skoncentrowano tam 6 korpusów i 3 tys. dział, akcją kierował niemiecki następca tronu książę Fryderyk Wilhelm. Ofensywę rozpoczęto 21 lutego 1916 r.

Francuzi dostrzegli przygotowania niemieckie i również skoncentrowali znaczne siły. Francuską obronę organizował gen. Philippe Pétain (1856-1951); ważne zadanie spełniła artyleria i karabiny maszynowe. Niemcom udało się 25 lutego opanować ważny fort Douaumont, a następnie Vaux. Walki miały bardzo zacięty charakter. Francuzi co kilka dni wymieniali załogi fortów, ponieważ dłuższy czas żołnierze nie byli w stanie wytrzymać nerwowo. Przygotowali też własną ofensywę, by przełamać obronę niemiecką na innym odcinku frontu.

Armie alianckie wciąż się rozbudowywały. Włączono do nich wielu żołnierzy zwerbowanych w koloniach. Na czele brytyjskiego Korpusu Ekspedycyjnego stał gen. Douglas Haig (1861-1928). Anglicy zwerbowali już 5 mln ludzi: 4 mln pochodziły z Europy (Anglicy, Irlandczycy, Szkoci), a 1 mln z dominiów (Afryka, Australia, Kanada, Nowa Zelandia).

Ofensywa aliancka nad rzeką Sommą w rejonie Baupaume-Peronne ruszyła 24 czerwca 1916 r. Po raz pierwszy wzięty w niej udział czołgi (tanki), były jeszcze prymitywne, ale siały strach i przerażenie. Całością dowodził gen. Joffre. Walki miały bardzo krwawy charakter, celu jednak nie osiągnięto, nie zdołano przełamać frontu niemieckiego, a tylko odepchnięto go na kilkanaście kilometrów. W toku walk poniesiono olbrzymie straty: Niemcy stracili około 400 tys. ludzi, tyle samo Anglicy i Francuzi około 200 tys. Łącznie były to straty sięgające 1 mln żołnierzy zabitych, rannych lub zaginionych.

W tej sytuacji dowództwo niemieckie w lipcu wstrzymało ataki na Verdun. Stroną atakującą byli teraz Francuzi. Pétain, który objął nowe obowiązki, zastąpił 1 maja 1916 r. gen. Robert Nivelle. Francuzi stopniowo odzyskiwali utracone w pierwszej połowie roku forty: Douau-

mont odebrano 24 października, a Vaux 2 listopada. 18 grudnia 1916 r. wygasły walki pod Verdun. W toku walk strona niemiecka wystrzeliła 21 mln, a francuska 15 mln granatów artyleryjskich. Straty obu stron szacowano na 700 tys. ludzi (Francuzi 362, a Niemcy 337 tys.). Spory na temat faktycznych strat trwają do dzisiaj. Walki na froncie zachodnim wykazały, że obie strony nie są w stanie pokonać przeciwnika; spowodowały one poważne wyczerpanie ludzi i straty materialne walczących stron.

Sytuacja Niemiec pogorszyła się też na wschodzie. W czerwcu Rosjanie podjęli ofensywę na Wołyniu, pod dowództwem gen. Aleksieja A. Brusilowa (1853-1926), który od marca 1916 r. dowodził frontem południowo-zachodnim. Front austriacki przerwano. Do niewoli dostało się 200 tys. ludzi; Rosjanie zajęli część wschodniej Galicji i Bukowinę. W walkach na Wołyniu brali udział Polacy skupieni w Legionach walczących po stronie państw centralnych. Niemcy zostali zmuszeni do wzmocnienia swego sojusznika.

Niemcy podejmowali różne akcje dywersyjne wobec przeciwnika. W kwietniu 1916 r. poparli antybrytyjskie powstanie ludności Irlandii. Przygotowali specjalną ekipę, którą wysłano okrętem, żeby zorganizować powstanie zbrojne. Anglicy nie dali się jednak zaskoczyć i zatopili okręt na morzu, zanim zdołał dotrzeć do celu. Powstanie pozbawione przywódców i pomocy z zewnątrz stłumiono w ciągu kilku dni (kwiecień 1916).

Niemcy wspierali też agitację rewolucyjną w Rosji.

5. Sytuacja w państwach walczących w 1916 roku

Wojna miała bardzo wyczerpujący charakter i wszyscy jej uczestnicy przeżywali trudności. Państwa Ententy znajdowały się jednak w lepszej sytuacji, ponieważ miały nieograniczone możliwości czerpania rezerw z kolonii. W Wielkiej Brytanii i Francji powstały rządy szerokiej koalicji, które reprezentowały ogół społeczeństwa. W Wielkiej Brytanii taki rząd powstał już w 1915 r. Premier Herbert Henry Asquith w 1916 r. ustąpił, na czele rządu stanął dotychczasowy minister wojny liberał David Lloyd George (1863-1945). Z kolonii ściągano nie tylko brakujące surowce, ale również brakujących ludzi. W armii znaleźli się żołnierze kolorowi. Fakt ten miał wielkie znaczenie społeczne i psycho-

logiczne — dokonywały się wielkie procesy przeobrażeń ideologicznych i politycznych. Buntujących się ludzi zmuszano do wysiłku na rzecz obrony ojczyzny, szermując hasłami patriotyzmu. Postępował proces demokratyzacji stosunków. W okopach na froncie ginęli ludzie bogaci i biedni, biali i kolorowi. Państwa zachodnie zaciągały wielkie pożyczki w Stanach Zjednoczonych Ameryki, które przekształciły się z dłużnika w wierzyciela państw zachodnioeuropejskich. Z Ameryki dostarczano wielu brakujących wytworów przemysłowych.

Największe trudności w bloku Ententy przeżywała Rosja. System polityczny panujący w tym państwie powodował, iż rząd nie był w stanie uruchomić niezbędnych rezerw. Zmobilizowano około 15 milionów ludzi, ale nie starczało dla nich broni, amunicji i mundurów. Biurokraci rozkradali materiały przeznaczone na front. Car nie panował nad sytuacją. W Rosji narastało zniechęcenie do cara, rządu i hasła patriotyczno-narodowych. Narody nierosyjskie buntowały się przeciw uciskowi narodowemu stosowanemu przez Rosjan. (Stan ten sugestywnie opisał Boris Pasternak w powieści pt. *Doktor Żiwago*, 1957).

Poważne zmęczenie pojawiło się też na terenie Austro-Węgier. Narody słowiańskie sprecyzowały programy uniezależnienia się od Niemców i Węgrów i utworzenia własnych państw narodowych. Aktywizowali się Czesi, Słowacy, Polacy i narody Słowian południowych, które wysunęły idee zjednoczenia się z Serbią i utworzenia Jugosławii.

Znaczne trudności przeżywały Niemcy, które nie były przygotowane do długotrwałej wojny. Armia niemiecka odnosiła znaczne sukcesy, ale nie przybliżały one końca wojny. Tymczasem brakowało żywności, broni, amunicji; zapasy wojenne wyczerpały się, w Niemczech wprowadzono ścisłą reglamentację żywności. Niepowodzenia te osłabiły autorytet naczelnego dowództwa. Latem 1916 r. cesarz odwołał gen. Falkenhayna i na stanowisko szefa sztabu generalnego powołał gen. Hindenburga, który zabrał ze sobą gen. Ludendorffa przekazując mu stanowisko generalnego kwatermistrza armii. Obaj generałowie uzyskali daleko idące pełnomocnictwa. Pozycja rządu cywilnego uległa obniżeniu. W Niemczech wprowadzono dyktaturę wojskową. Ludendorff był zwolennikiem wojny totalnej.

Wprowadzono obowiązek powszechnej pracy dla frontu. Mężczyzn, którzy nie byli zmobilizowani wcielono do formacji zastępczej pod nazwą Volkssturm. Zaostrzono też eksploatację krajów okupowanych; konfiskowano żywność i metale kolorowe, werbowano ludzi do przy-

musowej pracy w Niemczech, do pracy zmuszano także jeńców wojennych, a przemysł został zmobilizowany do wytwarzania różnych wytworów imitujących prawdziwe towary.

Podjęto zabiegi o poszerzenie koalicji wojennej. Liczono na Rumunię, która w czasie wojen bałkańskich związała się z państwami centralnymi przeciw Serbii. Tymczasem Rumunia przez dłuższy czas lałwirowała handlując z obu wojującymi stronami, a latem 1916 r. opowiedziała się po stronie Ententy. Rumuni sądzili, że ofensywa rosyjska z czerwca 1916 r. zadecydowała ostatecznie o przewadze rosyjskiej na Bałkanach. 17 sierpnia 1916 r. w Bukareszcie podpisano układ polityczny i wojskowy z państwami Ententy. Armia rumuńska liczyła wtedy około 400 tysięcy ludzi i planowała wojnę z Austro-Węgrami o Siedmiogród. Oburzeni Niemcy przystąpili również do wojny i spowodowali przystąpienie do wojny z Rumunią Bułgarii i Turcji. Rumunia znalazła się w wojnie na dwóch frontach: z południa atakowali Bułgarzy i Niemcy, a z zachodu Austro-Węgry. Wojska rumuńskie walczyły słabo. W Niemczech nazwano tę wojnę „wyprawą po żywność”. W listopadzie i grudniu 1916 r. wojska rumuńskie poniosły szereg klęsk, a 6 grudnia oddały Bukareszt. Rumuni bronili się jeszcze, ale 10 grudnia 1917 r. podpisali układ o zawieszeniu broni.

Nowe dowództwo niemieckie podjęło szeroko zakrojony plan osłabienia Rosji i zmuszenia jej do kapitulacji. Sztab Generalny w porozumieniu z Urzędem Spraw Zagranicznych Rzeszy udzielił znacznych subwencji działającym w Rosji lub na emigracji organizacjom ośrodkowym i pacyfistycznym, żeby wzmocnić propagandę antywojenną i antyrosyjską. Na terenach okupowanych przez armię niemiecką poparto ruchy nacjonalistów białoruskich, litewskich i ukraińskich, wyrażono zgodę na wydawanie pism w językach narodowych, ale cenzurowanych przez sztab niemiecki, poparto idee tworzenia lokalnych komitetów narodowych zmierzających do oderwania się od Rosji. Była to realizacja rozwijanej przez niektórych ekonomistów i politologów niemieckich koncepcji tworzenia Mitteleuropy, to znaczy kreowania grupy państw powiązanych z Rzeszą w ramach jednolitego bloku polityczno-gospodarczego. 5 listopada 1916 r., po dłuższych sporach z Austriakami, ogłoszono też deklarację cesarzy Niemiec i Austro-Węgier w kwestii polskiej: zapowiedziano w niej utworzenie samodzielnego Królestwa Polskiego, które miało objąć część ziem polskich oderwanych od Rosji. Nie dopuszczono do połączenia tych ziem z ziemiami polskimi zaboru

austriackiego (Galicja) ani zaboru pruskiego (Poznańskie, Pomorze, Śląsk). Od ziem zaboru rosyjskiego planowano oderwać Łódzki Okręg Przemysłowy. Proklamacja z 5 listopada nie precyzowała, jaki obszar obejmie planowane państwo, ponieważ Niemcy nie wiedzieli jeszcze jak zachowa się Rosja i jaki obszar obejmą tworzone przez nich państwa: litewskie i ukraińskie. Zapowiedź utworzenia Królestwa Polskiego była potrzebna po to, by zachęcić Polaków do utworzenia polskich sił zbrojnych (Polnische Wehrmacht), które pod komendą niemiecką mogłyby podjąć walkę z Rosją. Niektórzy politycy polscy zdecydowali się na współpracę z Niemcami i przystąpili do tworzenia namiastki władz polskich w postaci Tymczasowej Rady Stanu; nazwano ich aktywistami. Politycy odrzucający tę ideę tworzyli tzw. obóz pasywistów, który nastawiał się na współpracę z państwami Ententy, a szczególnie z Francją.

W tej polityce Niemcy odnieśli znaczne sukcesy na Litwie i na Ukrainie, nie powiodło się im natomiast na Białorusi. Ruch narodowy na Białorusi był słaby. Niemcy nie mieli się na kim oprzeć. Mimo to doprowadzili do utworzenia kilku pism i komitetów.

Plany niemieckie godziły nie tylko w interesy państw Ententy, ale również ich sojuszników. Turcja i Austro-Węgry uległy poważnemu osłabieniu. Na terenie Austro-Węgier wzmocnieniu uległy dążenia odśrodkowe narodów nieniemieckich, które przystąpiły do formułowania własnych programów państwowych. Do jesieni 1916 r. ludy te podtrzymywały swój związek z monarchią Habsburgów. W listopadzie 1916 r. zmarł rządzący od 1848 r. cesarz Franciszek Józef I. Na tron wstąpił syn jego bratanka, arcyksiążę Karol I (1887-1922), który na Węgrzech przyjął tytuł króla Karola IV. Nie cieszył się on już taką popularnością, jak jego poprzednik, nie miał też charyzmy przywódczej. Osoba króla i wciąż pogłębiające się trudności wojenne zaostriżyły dążenia narodów słowiańskich i Węgrów do zerwania z Niemcami.

Na aliantach duże wrażenie wywarła niespodziewana śmierć legendarnego lorda Horatia Herberta Kitchenera (1850-1916). Odegrał on wielką rolę w organizowaniu brytyjskich sił zbrojnych i w dążeniu do wspólnego wystąpienia aliantów przeciw państwom centralnym. Jako minister wojny w rządzie brytyjskim musiał on też koordynować poczynania swego rządu z Rosją. W maju 1916 r. wypłynął na okręcie „Hampshire” do Rosji, okręt natknął się na minę w pobliżu Orkadów i zatonął (25 maja 1916).

Rządy państw centralnych 16 grudnia 1916 r. wystąpiły wobec państw Ententy z propozycją podjęcia rokowań na temat przerwania działań wojennych i zawieszenia broni. Państwa Ententy propozycję uznały za nieszczerą i rozmów nie podjęły. W tej sytuacji dowództwo niemieckie postanowiło przystąpić do zaostrzonej wojny na morzach przy użyciu łodzi podwodnych. Flota niemiecka była za słaba, by podjąć walkę z połączonymi flotami wojennymi Wielkiej Brytanii i Francji. Niemieckie okręty wojenne stały bezczynnie w portach bałtyckich i Morza Północnego. Natomiast łodzie podwodne już w lutym 1915 r. podjęły szerszą akcję zatapiając liczne statki u wybrzeży Wysp Brytyjskich. Wielkiego rozgłosu nabrała sprawa zatopienia 7 maja 1915 r. w pobliżu Irlandii brytyjskiego parowca pasażerskiego „Luizytania”. Zatonęło 1198 osób, w tym 128 obywateli neutralnych Stanów Zjednoczonych. Zatapianie okrętów różnych bander i różnego charakteru spotkało się z ostrą krytyką na forum międzynarodowym i akcję przerwano.

We flocie niemieckiej pojawiły się nastroje niezadowolenia. W tej sytuacji w maju 1916 r. dowództwo jej podjęło plan wydania walnej bitwy flocie brytyjskiej. Doszło do niej 31 maja koło Półwyspu Jutlandzkiego. Przewagę mieli Brytyjczycy. Bitwa trwała zaledwie kilka godzin i Niemcy wycofali się. Stracili oni 11 okrętów o wyporności 61 180 BRT i 2551 ludzi. Natomiast strona przeciwna straciła 14 okrętów o wyporności 115 025 BRT i 6094 ludzi. Straty brytyjskie były większe. Stroną wycofującą się była jednak strona niemiecka. Od tego momentu aż do jesieni 1918 r. dowództwo niemieckie nie podejmowało planu bitwy morskiej. W końcu roku 1916 powrócono natomiast do idei wojny podwodnej. Koła rządzące Niemiec liczyły, że akcja łodzi podwodnych zahamuje dostawy żywności i ludzi do Wysp Brytyjskich oraz spowoduje wyczerpanie sił Wielkiej Brytanii. Łodzie podwodne wznowiły akcję 1 lutego 1917 r. zatapiając wiele statków wojennych i cywilnych płynących do lub z Wielkiej Brytanii. Fakt ten zaostriżył krytykę wobec Niemiec na forum międzynarodowym, oskarżono je o łamanie prawa międzynarodowego i zbrodnie wojenne.

6. Upadek caratu i odpadnięcie Rosji z obozu państw walczących

Od 1894 r. carem Rosji był Mikołaj II Romanow (1868-1918), człowiek bez uzdolnień i szerszych horyzontów. Ulegał wpływom swego otocze-

nia, a szczególnie żonie, Aleksandrze Fiodorownie — księżniczce niemieckiej z Hesji. Cesarzowa wierzyła w zabobony i poddawała się sugestii szarlatana Griegorija Rasputina. Na dworze carcy duży wpływ mieli ludzie pochodzenia niemieckiego, co wywoływało oburzenie patriotów rosyjskich.

Po wydarzeniach rewolucyjnych 1905 r. zalegalizowano związki zawodowe i partie polityczne oraz otwarto Dumę Państwową jako ciało doradcze. Do najważniejszych partii politycznych zaliczano partię konstytucyjnych demokratów (kadeci), która wzywała do demokratyzacji państwa, opartego na systemie parlamentarnym. Na wsi dużymi wpływami cieszyła się partia socjalistów-rewolucjonistów (eserowcy), a w miastach Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (SDPRR), działająca w konspiracji od 1898 r. W 1903 r. SDPRR podzieliła się na dwa odłamy: mieńszewików i bolszewików. Mieńszewicy stanowili odpowiednik zachodnioeuropejskich reformistów: zwalczaali panujący system, ale nie popierali rewolucyjnych metod walki, głosili program stopniowego, ewolucyjnego przekształcania państwa w duchu socjalistycznym. Przewodził im Julij Cederbaum znany pod pseudonimem Lew Martow (1873-1923). Drugi nurt reprezentowali tzw. bolszewicy (większościowcy), rzecznicy rewolucyjnego obalenia caratu i kapitalizmu, przewodził im Lenin. Program przejścia ziemi przez chłopów i demokratyzacji Rosji z udziałem mas chłopskich wysuwali eserowcy, na ich czele stał Wiktor Czernow (1873-1952). Większość przywódców znajdowała się w Europie Zachodniej (emigracja) lub na Syberii (zesańcy).

Już przed wybuchem wojny Rosja znajdowała się w stanie poważnego kryzysu gospodarczego i politycznego. Wojna stan ten jeszcze pogłębiła. Zmobilizowano około 15 mln ludzi, wśród nich znajdowało się wielu analfabetów. Poziom polityczny żołnierzy też był bardzo niski, łatwo ulegali agitacji antyrządowej. Znajdowali się w bardzo trudnej sytuacji: wymagano od nich wielkiego wysiłku — oddania życia za ojczyznę, która była dla nich pojęciem obcym. Brakowało mundurów, butów, broni, amunicji, żywności. Na dostawach dla armii bogacili się spekulanci, natomiast armia nie otrzymywała niezbędnych materiałów. Rosja ponosiła klęski, które jak głosiła plotka nastąpiły na skutek zdrady carcy i jej otoczenia lub generałów pochodzenia niemieckiego; podejrzanym był na przykład już gen. Rennenkampff. O zdradę posądzano szefa rządu i wielu wysoko postawionych ludzi. Problemów tych nikt nie był w stanie wyjaśnić, obniżały one morale nie tylko armii, ale również ludzi pracujących poza frontem.

W pierwszym roku wojny stanowisko głównodowodzącego pełnił stryj cara, wielki książę Mikołaj. W 1915 r. car odwołał go i sam przejął to stanowisko, nie mając ku temu żadnych kwalifikacji. W roku 1916 odwołano też premiera Iwana L. Goriemykina i na szefa rządu powołano powiązanego z carową i Rasputinem Borysa Stürmera, który objął również teki spraw wewnętrznych i zagranicznych. Kiedy car wyjechał do Kwatery Głównej w Mohylewie rządy przeszły niepodzielnie w ręce carcy, która popadła w histerię. Kraj stanął na progu katastrofy. Patriotycznie nastawieni członkowie rodziny cara w nocy z 29/30 listopada 1916 r. zamordowali Rasputina licząc, że w ten sposób opanują kryzys, ale te nadzieje zawiodły. Na przełomie lat 1916/1917 w miastach europejskiej części Rosji doszło do masowych strajków i demonstracji. Buntowali się też członkowie Dumy, którzy widzieli grożące państwu niebezpieczeństwo. Car nie posłuchał rad członków Dumy, lecz carcy i postanowił zamknąć to forum, podejmując decyzję 11 marca 1917 r. (26 lutego 1917 wg starego kalendarza). Posłowie nie podporządkowali się jej i obradowali dalej, powołując Tymczasowy Komitet Wykonawczy Dumy. Wielu z nich działało w porozumieniu z przedstawicielami państw sojuszników (Anglia i Francja), zaniepokojonych sytuacją i popierających idee reform w Rosji. Komitet Wykonawczy Dumy z Michaiłem W. Rodzianko (1859-1924) na czele wyłonił nowy Rząd Tymczasowy, który zażądał, by car ustąpił z tronu. Mikołaj II pod presją sytuacji postanowił abdykować najpierw na rzecz nieletniego syna Aleksiego, a następnie na rzecz brata, wielkiego księcia Michała Aleksandrowicza. Ten ostatni nie przyjął jednak korony. W tej sytuacji 15 marca Mikołaj II abdykował nie pozostawiając następcy. Jednocześnie aprobował decyzję Dumy o powołaniu Rządu Tymczasowego powołując na jego szefa księcia Gieorgija J. Lwowa (1861-1925). W czasie masowych strajków i demonstracji robotnicy w nawiązaniu do tradycji z 1905 r. powołali rady delegatów robotniczych. Piotrogrodzka Rada Delegatów Robotniczych przejęła na siebie funkcję rady centralnej, której przewodniczył przedstawiciel mieńszewików, Nikoła Czcheidze (1864-1926). Rada stanowiła konkurencyjny czynnik wobec Rządu Tymczasowego. W jej skład wchodził przedstawiciele różnych ugrupowań politycznych, nie aprobowali oni posunięć rządu, ale wywierali nań nacisk, by stosował się do ich żądań. W Rosji powstała dwuwładza.

Rząd księcia Lwowa dążył do uzdrowienia sytuacji w państwie, chciał wzmocnić siły państwa i wznowić działanie zbrojne. Żądali tego

sojusznicy Rosji. Stanowisko ministra spraw zagranicznych objął Paweł Milukow, ministra wojny Aleksandr Guczkow, a szef rządu pełnił jednocześnie funkcję ministra spraw wewnętrznych, stanowisko ministra sprawiedliwości sprawował wielki demagog — Aleksandr Kierenski (1881-1970), należał on do partii eserowców.

Rząd podjął wiele reform zmierzając do wzmocnienia armii i przygotowania ofensywy. Proklamowano deklarację głoszącą, że rewolucyjna Rosja zrywa z carskim uciskiem narodów podbitych i uznaje ich prawo do samookreślenia. Deklarację w kwestii polskiej ogłoszono 29 marca, popierając prawo narodu polskiego do oderwania się od Rosji i utworzenia własnego państwa na terenach etnicznie polskich. Rząd wyraził zgodę na wyłączenie żołnierzy polskich z armii i utworzenie korpusów polskich.

Tymczasem rady prowadziły działalność rewindykacyjną żądając zasadniczej poprawy sytuacji aprowizacyjnej, demokratyzacji armii, sprawiedliwości. Działalnością swą objęły również armię podkopując autorytet korpusu oficerskiego.

Najbardziej demagogiczne żądania wysuwali bolszewicy, których partia liczyła wówczas zaledwie 24 tys. członków i początkowo nie odgrywała większej roli. Stopniowo powracali jednak jej przywódcy z zesłania na Syberię lub z zagranicy. W kwietniu przybyła do Piotrogradu grupa emigracyjna ze Szwajcarii z Leninem na czele, który miał przemyślany program działania. Zaprezentował go 4 kwietnia 1917 r. (nazwano go tezami kwietniowymi) w czasie wiecu w Piotrogradzie. Lenin wzywał by nie popierać Rządu Tymczasowego, lecz podjąć bezpardonową walkę z nim, wysunął żądanie natychmiastowego przerwania wojny, zapewnienia pracy i wyżywienia (pracy, chleba i pokoju). Były to postulaty trudne do spełnienia, ale bardzo chwytliwe. Wielu ludzi je poparło, liczba członków partii szybko rosła. Znalazła także wielu zwolenników w wojsku.

Armią dowodził gen. Michaił Aleksiejew, który usiłował utrzymać zwartość szeregów, ale nie miał szerszego poparcia. W maju, w europejskiej części Rosji, doszło do rozruchów. 15 maja pod naciskiem demonstrujących mas przeprowadzono rekonstrukcję rządu poszerzając skład koalicji rządzącej. Obok kadetów do rządu weszli eserowcy i mieńszewicy. Książę Lwow zachował stanowisko szefa rządu, miejsce Aleksandra Guczkowa w ministerstwie wojny zajął Kierenski, Milukowa w ministerstwie spraw zagranicznych zastąpił Michaił Tiereszczenko.

Na piętnaście tek w rządzie partie socjalistyczne objęły sześć. Bolszewicy nie weszli jednak do rządu kontynuując jego krytykę i wysuwając hasło: cała władza w ręce rad.

Rząd kontynuował przygotowania do ofensywy. Miejsce Aleksiejewa zajął gen. Aleksiej Brusilow. Ofensywa ruszyła 1 lipca 1917 r. Wielu żołnierzy uległo jednak agitacji bolszewików i nie wypełniało rozkazów. Żądano usunięcia oficerów próbujących zachować karność w szeregach. Ofensywa się załamała, armie niemiecka i austriacka przeszły do kontrofensywy. Sukces zachęcił bolszewików do podjęcia bezpośredniej akcji przeciw rządowi. W połowie lipca podjęli próbę obalenia rządu, ale pucz został stłumiony, niektórych przywódców aresztowano, a Lenin ratował się ucieczką do Finlandii. Książę Lwow ustąpił jednak ze stanowiska: szefem rządu został Kierenski. W skład rządu weszło pięciu przedstawicieli eserowców, czterech mieńszewików, czterech kadetów i dwóch bezpartyjnych. Socjaliści umocnili swe wpływy w rządzie, ale nie spowodowało to osłabienia opozycji bolszewickiej, która uzyskała stopniowo przewagę w radach Piotrogradu i Moskwy.

Jednocześnie w Rosji umacniał się ruch odśrodkowy narodów uciskanych przez carat, najsilniej dawał o sobie znać na Ukrainie. W Kijowie 17 marca 1917 r. powstała Centralna Rada Ukraińska, 20 marca — Tatarski Komitet Muzułmański, a 22 marca — Zakaukaski Komitet Centralny. W Piotrogradzie od 8 do 22 czerwca 1917 r. obradował Zjazd Delegatów Wojskowych Polaków; powołano do życia Naczelny Polski Komitet Delegatów Wojskowych (Naczpol) i przystąpiono do tworzenia samodzielnych korpusów polskich. Zjazd przedstawicieli organizacji polskich obradował w Moskwie od 3 do 9 sierpnia; utworzono Radę Polskiego Zjednoczenia Międzypartyjnego ze Stanisławem Wojciechowskim na czele. 1 Korpus Polski tworzył gen. Józef Dowbór-Muśnicki. Na południu Rosji organizowali się Kozacy i ludy kaukaskie. Rosja znalazła się w stanie daleko posuniętej anarchii stosunków.

Kierenski pozował na dyktatora, ale do roli tej nie nadawał się. Rząd nie panował nad sytuacją, żołnierze na froncie przestali walczyć. Rozwijano natomiast akcję tzw. bratania się. Żołnierze obu walczących stron spotykali się i bratali dochodząc do podpowiadanych przez agitatorów bolszewickich wniosków, że wojna leży w interesie klas posiadających, a nie mas robotniczych czy chłopskich. Wzywano do przerwania wojny i wprowadzenia powszechnego pokoju.

W tej sytuacji niektórzy generałowie podjęli próbę wprowadzenia dyktatury wojskowej. Generał Ławr G. Kornilow (1870-1918) skupił wokół siebie znaczne siły i 8 września 1917 r. ruszył na stolicę. Zyskał poparcie dowodzącego frontem południowo-zachodnim gen. Antona Denikina i atamana Aleksieja Kaledina. Dowodzone przez gen. P. Krymowa oddziały przednie dotarły pod Piotrogród, 30 km od stolicy zostały jednak powstrzymane. Przeciw puczowi wojskowemu wystąpiła cała lewica, a zwłaszcza bolszewicy. Dowodzono, że wojsko przejmując władzę ograniczy swobody polityczne, wprowadzi dyktaturę i wznowi działania wojenne. Wielu ludzi miało dość wojny i generałów. Wojska Kornilowa zostały rozbite. Kilku generałów popełniło samobójstwo, a kilku dostało się do niewoli i zostało straconych. Bunt Kornilowa spowodował kolejne przesilenie w rządzie, które opanowano dopiero w początku października. Rząd został zrekonstruowany, ale Kierenski nadal pozostał na jego czele. Zasiadało w nim dziesięciu socjalistów i sześciu przedstawicieli partii mieszczańskich. W kraju panowała anarchia, a rząd nie był w stanie się jej przeciwstawić. Armia rosyjska przestała spełniać cel, do którego została powołana, tylko formalnie zajmowała pozycję na froncie. Wojska państw centralnych posuwały się stopniowo w głąb terytorium Rosji zajmując kolejne ośrodki na Białorusi, Litwie, Łotwie i Ukrainie.

Rosję proklamowano republiką. Zabiegi cara o wyjazd do Wielkiej Brytanii nie powiodły się — rząd brytyjski pod naciskiem protestów socjalistycznych nie zgodził się na przyjazd carskiej rodziny — car pozostał na łasce wrogich żywiołów w Rosji.

Rząd zapowiedział, że o sytuacji w państwie i kierunku jego rozwoju zadecyduje tzw. Konstytuanta. Wybory do Zgromadzenia Narodowego, czyli Konstytuanty, przeprowadzono w listopadzie 1917 r.

7. Sytuacja na froncie zachodnim w 1917 roku

Francja na przełomie lat 1916/1917 przeżywała również wielkie trudności. Bitwa pod Verdun wyczerpała siły, wielu ludzi przestało wierzyć w zwycięstwo, a w armii dochodziło do buntów i dezercji. Jeżeli w 1914 r. skazano za różne przewinienia 3 tys. żołnierzy, to w 1915 r. już 14 tys., w 1916 r. 26 tys. i w pierwszym kwartale 1917 r. też 26 tys. Do lipca 1917 r. 20 ludzi skazano na karę śmierci: wykonano ją w pięciu przypadkach, 15 skazańców prezydent ułaskawił.

Sztab francuski podjął decyzję o konieczności przyspieszenia działań i na rok 1917 zaplanował wielką ofensywę, w celu przełamania frontu niemieckiego. Przygotowania podjął gen. Joseph Joffre, którego w grudniu 1916 r. odwołano jednak ze stanowiska.

Tymczasem sztab niemiecki postanowił skrócić front i w lutym 1917 r. zlikwidował wybrzuszenia wycofując swe wojska na tzw. linię Zygfrйда (Siegfriedstetlung). Francuzi nazwali ją linią Hindenburga. Na 204 czynne dywizje niemieckie 129 operowało na froncie zachodnim. Niemcy koncentrowali swą uwagę na sytuacji w Rosji. Natomiast alianci uznali, że główne zagrożenie przedstawia armia niemiecka i zdecydowali, że ciężar walk w 1917 r. należy skupić we Francji. Na stanowisko naczelnego dowódcy powołano gen. Roberta Nivelle'a, cieszącego się wielką sławą jako zwycięzca spod Verdun. Nivelle przygotował plan nowej ofensywy w rejonie Saint Quentin i Reims. Przeprowadzono ją w kwietniu i maju 1917 r. Pierwsi, 9 kwietnia rozpoczęli Anglicy. Atakowali na froncie szerokości 20 km, wyposażeni w 60 czołgów. Ich oddziały wdarły się w obronę niemiecką na głębokość 6-8 km i zostały zatrzymane. 12 kwietnia ruszyła ofensywa francuska. Atakowano na froncie szerokości 70 km, na odcinku od rzeki Oise do Reims. W akcji użyto 120 czołgów (Niemcy zniszczyli 60), ale Francuzi również nie uzyskali większego sukcesu. Walki miały bardzo krwawy charakter: Francuzi stracili 270, a Niemcy 160 tysięcy ludzi. Ofensywa nie spełniła oczekiwanych nadziei. Generał Nivelle zapłacił za to utratą popularności i stanowiska naczelnego wodza.

15 maja 1917 r. stanowisko naczelnego wodza objął gen. Philippe Pétain a szefa sztabu gen. Ferdinand Foch (1851-1929). Wódz naczelny Francuzów nie spieszył się z nową ofensywą. Wychodził z założenia, że Francja i Wielka Brytania same nie potrafią przełamać frontu i postanowił czekać na przybycie pomocy amerykańskiej.

Sytuacja w obu państwach nie była dobra. Nastroje bardzo się zmieniły na niekorzyść, obniżyła się też dyscyplina wojskowa. Władze wkroczyły bardzo ostro, tysiące ludzi aresztowano.

8. Przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny

W tym samym czasie szalała wojna morska prowadzona przez niemieckie łodzie podwodne, które zatapiały wiele okrętów, blokując połączenie morskie Wielkiej Brytanii i Francji ze Stanami Zjednoczonymi.

Niektóre łodzie podpływały aż do wybrzeży USA. Początkowo nie potrafiono się z nimi uporać, ale stopniowo nauczono się je zwalczać. Najpierw utworzono na Atlantyku wielką zaporę minową, potem wysyłano na ocean okręty nowego typu, specjalnie przystosowane do walki z okrętami podwodnymi. Akcja łodzi podwodnych spowodowała wielkie oburzenie w świecie, ich ofiarą padały również statki cywilne.

Stany Zjednoczone były w tym okresie już bardzo zaangażowane finansowo po stronie Ententy, udzieliły państwu koalicji antyniemieckiej znacznych pożyczek. W Stanach Zjednoczonych dominowała jednak polityka nieangażowania się w sprawy europejskie, polityka izolacjonizmu. Działalność niemieckich łodzi podwodnych dała jednak prezydentowi Woodrowowi Wilsonowi pretekst do wystąpienia przeciw Rzeszy i jej metodom prowadzenia wojny, a wyłonił się jeszcze następny problem, który również poważnie wpłynął na zmianę nastrojów politycznych w Stanach Zjednoczonych. W lutym 1917 r. Wilson polecił opublikować przejętą przez Amerykanów tajną depeszę podsekretarza stanu w Urzędzie Spraw Zagranicznych Rzeszy Arthura Zimmermanna do prezydenta Meksyku Venustiano Carranzy, z propozycją oderwania od USA i przyłączenia do Meksyku Arizony i Nowego Meksyku za wystąpienie Meksyku przeciw Stanom Zjednoczonym.

Fakty te pozwoliły Wilsonowi przekonać Kongres do wojny z Niemcami. 6 kwietnia 1917 r. prezydent ogłosił, że Stany Zjednoczone znajdują się w stanie wojny z Niemcami. Stany nie były przygotowane do natychmiastowego podjęcia działań zbrojnych. Musiały zwerbować ludzi, wyszkolić ich i przesłać do Europy, a czynności te wymagały czasu. Niemniej wiadomo już było, że skoro Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny — los jej jest przesądzony. Czas pracował na rzecz Ententy, wypadało tylko czekać na przystąpienie armii amerykańskiej do walki. Do końca wojny w 1918 r. Stany Zjednoczone przewiozły do Europy około 2 mln żołnierzy i wiele materiałów wojennych, angażując się stanowczo po stronie Ententy. Jednak w 1917 r. końca wojny nie było jeszcze widać.

9. Front włoski

Państwa centralne odniosły wielki sukces nie tylko w Rosji, ale również na Bałkanach i we Włoszech. Przywódcy polityczni Austro-Węgier postanowili skoncentrować swe siły na froncie włoskim. 1 marca

1917 r. odwołano gen. Conrada Hoetzendorfa ze stanowiska wodza naczelnego. Cesarz Karol I przekazał je gen. Arthurowi baronowi Arz von Straussenbergowi, który otrzymał polecenie przełamania frontu włoskiego i doprowadzenia do końca wojny przynajmniej na tym odcinku. Strona austriacka zaproponowała Niemcom takie obsadzenie frontu rosyjskiego, by wojska Austro-Węgier można było przesunąć do Włoch. Niemcy nie zgodzili się jednak na to i postanowili pomóc Austriakom wysyłając swoje wojska do Włoch. Latem skoncentrowano znaczne siły. Niemcy wysłali tam 14 armię, w jej skład wchodziło osiem dywizji piechoty. Włosi obawiali się uderzenia od strony Tyrolu i tam skoncentrowali swe siły. Tymczasem atak niemiecko-austriacki przeprowadzono od strony Adriatyku nad rzeką Isonzo. W dniach 24-27 października 1917 r. przełamano front włoski pod Caporetto. Włosi nie chcieli walczyć, wielu poddawało się. Straty szacowano na 800 tys. ludzi, w tym było 300 tys. jeńców i 400 tys. zaginionych. Straty po stronie atakującej wynosiły 65 tys. ludzi. Front włoski załamał się. Zatrzymano go dopiero nad rzeką Piawą. Odwołano naczelnego wodza gen. Raffaele'a Cadornę, zastąpił go gen. Armando Diaz.

Klęska pod Caporetto miała wielkie następstwa. Podważyła autorytet Włoch na forum międzynarodowym i uzależniła je od Francji i Anglii. We Włoszech powstała bardzo trudna sytuacja ekonomiczna i polityczna. Brakowało niezbędnych środków do życia, szerzyły się nastroje niezadowolenia i rozczarowania, szybko rosły wpływy partii opozycyjnych z socjalistami na czele. Do Włoch skierowano gen. Ferdinanda Focha, który objął kontrolę nad frontem.

17 listopada 1917 r. stanowisko premiera rządu francuskiego objął Georges Clemenceau (1841-1929). Odegrał on wybitną rolę w umocnieniu woli walki i organizacji społeczeństwa po stronie sił walczących. W Wielkiej Brytanii 18 lipca 1917 r. ponownie przyjęto do rządu Winstona Churchilla, który został ministrem uzbrojenia. Forsował on rozwój przemysłu zbrojeniowego, a zwłaszcza doskonalenia czołgów, samolotów i floty wojennej.

10. Zmiana nastrojów w Niemczech w 1917 roku

Przedłużająca się wojna i brak perspektyw na szybkie jej zakończenie doprowadziły do gwałtownej zmiany nastrojów politycznych w Rzeszy.

Brakowało ochotników do wojska, społeczeństwo było coraz bardziej niezadowolone, pojawiły się strajki ekonomiczne. Proklamowany w sierpniu 1914 r. tzw. pokój klasowy został złamany. W łonie SPD pojawił się nurt lewicowy, który doprowadził do rozłamu w partii. Wiosną 1917 r. z SPD wyodrębniła się Niezależna Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (USPD) z Hugo Haase na czele. Niezależni uznali, że Niemcy zrealizowali już swe cele wojenne i żądali przerwania wojny. Ponieważ rząd nie ujawniał swoich zamiarów, wysunięto żądanie ich sprecyzowania. USPD była ruchem pacyfistycznym.

W łonie USPD znajdowała się frakcja skrajnie rewolucyjna, nawiązująca do programu głoszonego przez bolszewików w Rosji. Przewodzili jej: syn wybitnego działacza Wilhelma, prawnik Karl Liebknecht (1871-1919) i pochodząca z Zamościa działaczka żydowskiego pochodzenia Róża Luksemburg (1871-1919). Wydawali oni konspiracyjne pismo „Spartakusbrüfe” („Listy Spartakusa”), wzywali do bojkotu wojny i rewolucji.

Cesarz Wilhelm II zapowiedział 7 kwietnia 1917 r. demokratyzację prawa wyborczego w Prusach, ale dopiero po wojnie. Wezwał do dalszego wysiłku i poświęceń.

Część polityków mieszczańskich w Niemczech krytycznie odnosiła się do wojny przy zastosowaniu łodzi podwodnych. Stanowisko krytyczne wobec kół wojskowych zajmował też kanclerz Bethmann Hollweg, dlatego doprowadzono do odwołania go ze stanowiska. 14 lipca 1917 r. stanowisko kanclerza objął przedstawiciel kół mieszczańskich Georg Michaelis (1857-1936), co było ewenementem, ponieważ do tego czasu stanowisko to zajmował przedstawiciel kół arystokratycznych. Nowy kanclerz nie miał większych wpływów. Władza w Rzeszy znajdowała się w ręku kół wojskowych, które uzależniły od siebie również samego cesarza.

W lipcu doszło w Niemczech do zasadniczej dyskusji na temat dalszego prowadzenia wojny i jej celów. Pod wpływem opozycji 19 lipca parlament uchwalił specjalną rezolucję pokojową. „Parlament Rzeszy — stwierdzono w niej — dąży do pokoju, porozumienia i trwałego pojednania pomiędzy narodami. Z takim pokojem nie dadzą się pogodzić wymuszone zdobycze terytorialne ani dyktaty polityczne, gospodarcze i finansowe”. Za rezolucją głosowali socjaldemokraci, postępowcy i partia Centrum. Parlament miał jednak tylko głos doradczy, rząd nie musiał się stosować do rezolucji. W każdym razie w Niemczech zaczęto dyskutować na temat przerwania wojny i charakteru przy-

szłego pokoju. Pokojowi grabieżczemu przeciwstawiono hasło porozumienia i kompromisu. Większość parlamentu niemieckiego była za pokojem kompromisu i pojednania, natomiast koła wojskowe z Hindenburgiem i Ludendorffem dążyły do pokoju zwycięstwa, to jest pokoju, który będzie można narzucić pokonanym. Wydawało się, że pokój taki rysuje się na Wschodzie, natomiast nie wyobrażano go sobie na Zachodzie.

Między 2 a 25 sierpnia 1917 r. we flocie niemieckiej ujawniono działalność propagandową Spartakusa. Część marynarzy zbuntowała się i odmówiła wykonania rozkazów. Wzywano do wzorowania się na Rosji i przerwania wojny. Bunt został stłumiony siłą: pięciu marynarzy skazano na karę śmierci, czterech na kary 10-15 lat więzienia i pięćdziesięciu na niższe kary. Zwolennicy wojny do zwycięskiego końca utworzyli Niemiecką Partię Ojczyźnianą (Deutsche Vaterlandspartei) z admirałem Alfredem von Tirpitzem na czele.

11. Inicjatywy pokojowe roku 1917

Ruch na rzecz przerwania wojny i zawarcia pokoju miał charakter oddolny i odgórny. Wśród ludności poszczególnych krajów idee pokoju głosili socjaliści i pacyfiści. Ruch miał charakter rewolucyjny, wysuwano żądania bojkotu poboru rekruta, zwalczania propagandy wojennej, odmawiania płacenia podatków. W poszczególnych partiach socjalistycznych kształtowały się grupy opozycyjne, zwalczające nacjonalizm i głoszące hasła internacjonalistyczne. Największe wpływy mieli bolszewicy rosyjscy z Leninem na czele. We wrześniu 1915 r. w Zimmerwaldzie w Szwajcarii zwołano konferencję przedstawicieli tych grup; brało w niej udział 38 osób reprezentujących 12 krajów, powstała tzw. lewica zimmerwaldzka. W kwietniu 1916 r. w miejscowości Kienthal w Szwajcarii zorganizowano II Konferencję Zimmerwaldzką, uczestnikami byli przedstawiciele 9 krajów. Krytykowano na niej tzw. socjalpatriotyzm oraz politykę rządów i partii socjalistycznych popierających wojenną politykę rządów.

Przeciw wojnie występowały też niektóre osobistości i partie postępowe. Prezydent Stanów Zjednoczonych Woodrow Wilson wezwał 18 grudnia 1916 r. strony wojujące do ogłoszenia swych celów wojennych. Niemcy żądanie odrzuciły, natomiast państwa Ententy 10 stycznia

1917 r. za swe cele wojenne uznały: wyzwolenie terenów zajętych w czasie wojny przez wojska państw centralnych, zwrot Francji Alzacji i Lotaryngii, odbudowę Belgii, Serbii i Czarnogóry, zwrot ziem polskich Rosji, uwolnienie narodów uzależnionych od Turcji. W lipcu 1917 r. parlament niemiecki (o czym wspomniano wyżej) wezwał rząd do doprowadzenia do sprawiedliwego pokoju.

W ślad za tym papież Benedykt XV ogłosił notę wzywającą wojujące strony do przerwania wojny i zawarcia pokoju. Stolica Apostolska czuła się bardziej związana z państwami centralnymi, interesowały ją zwłaszcza losy katolickiej monarchii Habsburgów. Nota papieska spowodowała wielką dyskusję, ale żadnego realnego skutku przynieść nie mogła. Sytuacja była zagmatwana, poszczególne strony liczyły na zwycięstwo i nie chciały przedwcześnie określać swego stanowiska.

Przywódcy partii socjalistycznych w 1917 r. postanowili zwołać międzynarodową konferencję swych przedstawicieli, by ustalić wspólne stanowisko w kwestii wojny i pokoju. Przygotowywał ją specjalny komitet holendersko-skandynawski, ale termin kilkakrotnie przekładano i ostatecznie konferencja nie doszła do skutku — przedstawiciele poszczególnych partii mieli trudności z uzyskaniem paszportów i wiz. Mimo to delegacje poszczególnych partii przybywały w różnym czasie przedkładając komitetowi swoje postulaty. Złożyło je 25 delegacji. Dokumenty te podsumowano i 10 października 1917 r. opracowano jednolity memoriał. Socjaliści wzywali do jak najszybszego przerwania wojny i zawarcia pokoju bez aneksji. Postulowali odbudowę Belgii, połączenie Czarnogóry z Serbią, odbudowę Polski (ziemie zaboru rosyjskiego) i Finlandii, przyznanie różnym podbitym narodowościom autonomii (Austro-Węgry, Rosja), przeprowadzenie plebiscytu na terenie Alzacji i Lotaryngii, przyznanie niepodległości Irlandii, autonomię dla ludności żydowskiej, odbudowę gospodarczą regionów zniszczonych na skutek wojny.

Stanowisko socjalistów miało jednak tylko moralne znaczenie. Losy wojny zależały od kół wojskowych, a nie partii politycznych. Odnosiło się to zwłaszcza do Niemiec, które odgrywały kluczową rolę w tej kwestii.

Wielką rolę natomiast spełniło wystąpienie prezydenta Stanów Zjednoczonych Woodrowa Wilsona, który w orędziu do Kongresu Stanów Zjednoczonych z 8 stycznia 1918 r. sformułował czternastopunktowy program pokoju. Prezydent Wilson żądał wolności na morzach i oceanach, ustalenia granic zgodnie z zasadą etniczną, ograniczenia zbrojeń,

powołania do życia organizacji państw, która byłaby odpowiedzialna za utrzymanie pokoju w świecie (Liga Narodów).

12. Przewrót bolszewicki w Rosji i pokój brzeski

Siły i wpływy partii bolszewickiej w Rosji szybko rosły. Zwalczała ona wszystkie inne partie polityczne i cały system burżuazyjny, wzywając do przeprowadzenia rewolucji socjalistycznej. Zgodnie z tezami Marksa rewolucja taka miała nastąpić w krajach najbardziej gospodarczo rozwiniętych i to w szerszej skali. Pisano o rewolucji europejskiej czy światowej. Tymczasem Lenin doszedł do wniosku, że na skutek nierównomiernego rozwoju kapitalizmu rewolucję można podjąć także w jednym z osobna wziętym kraju, przy czym nie musi to być kraj najbardziej rozwinięty. Rewolucja według Lenina mogła dojść do skutku tam, gdzie burżuazja była najsłabsza. Za taki kraj uznano Rosję. Jesienią 1917 r. Lenin podjął przygotowania do przewrotu. Napotkał opór we własnej partii, ponieważ wielu jej przywódców uznało, że proletariat w Rosji jest za słaby, by móc samodzielnie przeprowadzić rewolucję i utrzymać zdobytą ewentualnie władzę. Opory te złamano. Powstanie zbrojne przeprowadzono 7 listopada 1917 r. (25 października według starego kalendarza), władzę początkowo opanowano wspólnie z lewicą partii eserowców (socjalistów-rewolucjonistów). Szczególną rolę w przeprowadzeniu powstania odegrał przewodniczący stołecznej Rady Delegatów Robotniczych Lew Trocki. W ślad za Piotrogiem opanowano Moskwę i niektóre inne miasta. Natomiast sytuacja na prowincji była bardzo skomplikowana. Przewrót spowodował opór przeciwników rewolucji, którzy przystąpili do zwalczania nowej władzy rozpoczynając wojnę domową, trwającą do 1921 r. Bolszewicy wyznawali zasadę, że tylko oni reprezentują właściwy program i słuszną ideę. Raz przejętej władzy nie mieli zamiaru nikomu oddawać. Stworzyli silny aparat przemocy, narzucając swą wolę innym. Już 8 (26) listopada 1917 r. II Ogólnorosyjski Zjazd Rad uchwalił przedłożony przez Lenina dekret o pokoju. Głosił on, że Rosja wycofuje się z wojny na zasadach bez aneksji i bez kontrybucji. Narody świata wezwano do obalenia ich rządów i przystąpienia do pokoju.

Kompromitując rządy walczących państw ogłoszono tajne dokumenty rządu carskiego. Świadczyły one o imperialistycznym charakterze wojny.

Na pokojowy apel bolszewików odpowiedziały tylko państwa centralne. Porozumienie o przerwaniu walk zawarto 15 grudnia 1917 r., a tydzień później (22 XII) przystąpiono do rokowań pokojowych. Trwały one z przerwami do marca 1918 r. W tym czasie Rada Komisarzy Ludowych (rząd rewolucyjny) wprowadziła w życie wiele dekrétów, gruntownie zmieniając ustroj i charakter państwa. Zniesiono własność prywatną, wprowadzono ośmiogodzinny dzień pracy, zmieniono kalendarz przyjmując kalendarz gregoriański. W styczniu w Piotrogradzie zebrało się wybrane w listopadzie 1917 r. Zgromadzenie Narodowe w celu uchwalenia nowych praw Rosji. Na 36 mln głosujących 21 mln wyborców oddało głosy na eserowców, 9 mln na bolszewików, 6 mln na pozostałe, drobne listy. Przewagę w Zgromadzeniu Narodowym uzyskali więc socjaliści-rewolucjoniści, którzy mieli własny program działań. Bolszewicy zażądali jednak, by Zgromadzenie podporządkowało się zdominowanemu przez nich systemowi rad. Wobec oporu Zgromadzenie rozwiązano, w czym pomogły oddziały zrewolucjonizowanych marynarzy.

Rokowania pokojowe z państwami centralnymi prowadzono w Brześciu. Niemcy i Austro-Węgry podpisały 9 lutego traktat z tworzonym przez siebie państwem ukraińskim, odrywając od Rosji olbrzymie tereny. Układ z rewolucyjną Rosją podpisano 3 marca. Niemcy narzucili swój plan ograniczenia i terytorialnego okrojenia Rosji. Wielu członków Komitetu Centralnego partii bolszewickiej wypowiedziało się przeciw podpisywaniu takiego pokoju. Lenin znalazł się w mniejszości. Dyskusja miała bardzo ostry charakter; Lenin dowodził, że pokój należy podpisać, ponieważ odrzucenie warunków niemieckich spowoduje wznowienie działań zbrojnych i zduszenie rewolucji, natomiast podpisanie nawet najbardziej niekorzystnego traktatu powstrzyma armie niemieckie i uratuje rewolucję. Pod naciskiem tej argumentacji traktat podpisano i ratyfikowano. Traktat brzeski powodował, iż w europejskiej części Rosja traciła 26% obszaru państwa z 1913 r.: tracono 27% ziemi uprawnej, 26% linii kolejowych, 33% przemysłu tekstylnego, 73% przemysłu pracującego dla kolejnictwa i 75% kopalń węgla.

Lenin dowodził, że traktat wkrótce przestanie obowiązywać, ponieważ w najbliższym czasie w Niemczech wybuchnie rewolucja, i traktat ulegnie unieważnieniu. Lenin był przekonany, że rewolucja w Niemczech jest nieuchronna, oraz że spowoduje całkowitą zmianę sytuacji w Europie. Liczył, że masy żołnierzy niemieckich zostaną przesunięte z Rosji na zachód i tam doprowadzą do rozkładu armii niemieckiej.

Wśród jeńców wojennych z armii niemieckiej i austro-węgierskiej wybrano grupy tzw. internacjonalistów. Wciągnięto ich do partii i wysyłano do ich państw macierzystych — ich zadaniem było przeprowadzenie rewolucji.

Wydarzenia w Rosji wywierały wielki wpływ na sytuację w całej Europie. Sprawily, że Rosja ostatecznie odpadła z wojny oraz zerwała z całym systemem społeczno-politycznym w świecie i całym dotychczasowym systemem wartości. Wzorujące się na bolszewikach rewolucyjne partie pozostałych krajów zyskały szybko duże wpływy i uznanie mas robotniczych państw kapitalistycznych, zwłaszcza we Francji, Włoszech i Niemczech. Europa w całości stanęła wobec niebezpieczeństwa rewolucji.

13. Załamanie państw centralnych oraz rewolucje w Austro-Węgrzech i w Niemczech

Wiosną 1918 r. wydawało się, że sytuacja państw centralnych przedstawia się dobrze. Po długich pertraktacjach narzuciły one Rumunii 7 maja traktat pokojowy. Rumunia utraciła Dobrudżę na rzecz Bułgarii, państwa centralne przejęły kontrolę nad ujściem Dunaju oraz uzyskały odszkodowania wojenne i dostawy żywności.

Przerwanie walk w Rosji i w Rumunii pozwoliło Niemcom przerzucić znaczne siły na front zachodni. Skoncentrowali oni 197 dywizji. Niemcy pierwszą z serii planowanych wielkich ofensyw zmierzających do przełamania frontu podjęli 21 marca 1918 r. we Francji. Ciężkie walki pod Amiens doprowadziły do cofnięcia frontu alianckiego o 60 km, ale rozstrzygnięcia nie przyniosły. Ofensywę we Flandrii podjęto 9 kwietnia, miała ona jednak tylko lokalne znaczenie.

Kiedy w maju 1918 r. alianci utworzyli Naczelne Dowództwo połączonych sił zbrojnych, stanowisko Wodza Naczelnego objął gen. F. Foch. Szacował on, że wojna potrwa jeszcze półtora roku; jej zakończenie planował na jesień 1919 r. Na front zachodni przybyły znaczne siły amerykańskie. Mimo to Niemcy podjęli kolejną wielką ofensywę. Rozpoczęli ją 27 maja w rejonie Reims, a 15 lipca rozszerzyli w Szampanii. Front niemiecki ponownie zbliżył się do Paryża, który zaczęto ostrzeliwać z wielkiego działa nazwanego grubą bertą. Na tym jednak zakończyły się ich sukcesy. W toku ofensywy Niemcy stracili około miliona ludzi.

Alianci skupili olbrzymie siły składające się z wojsk europejskich i kolonialnych. Niewątpliwie ważne zadanie przypadło też wojskom amerykańskim. Na froncie występowała też armia polska gen. Józefa Hallera. Nie bez znaczenia było użycie czołgów, których Niemcy jeszcze nie mieli. Ponadto, zgodnie z przewidywaniami Lenina, żołnierze niemieccy przerzuceni z Rosji okazali się niezdolni do walki na froncie zachodnim. Wielu z nich bratało się z bolszewikami i zaraziło się bakcylem rewolucji. Żołnierze buntowali się, wielu dezertowało lub w ogóle nie wracało z urlopu. Szacowano, że latem 1918 r. poza szeregi znajdowało się około 500 tys. żołnierzy. Armia była zdemoralizowana, żołnierze stracili chęć do walki. W tych warunkach 18 lipca alianci podjęli kontrofensywę, 8 sierpnia przełamali niemiecki front w Szampanii i spowodowali odwrót wojsk niemieckich. Ludendorff już 13 sierpnia doszedł do przekonania, że zwycięstwo jest niemożliwe i zaczął zabiegać o honorowe wyjście z wojny.

Państwa centralne były wyczerpane. Najszybciej załamała się Bułgaria. Już od stycznia 1918 r. przeżywała wielkie trudności w zaopatrzeniu frontu; we wrześniu głodni żołnierze zbuntowali się i ruszyli do Sofii. Odpowiedzialny za wojnę car Ferdynand abdykował na rzecz syna Borysa III. 29 września Bułgaria kapitulowała. Anglicy i Francuzi obsadzili punkty strategiczne i linie kolejowe.

W październiku tegoż roku załamała się Turcja. 31 października podpisała układ o rozejmie godząc się na ewakuację Armenii, Arabii, Cylicji, Mezopotamii i Syrii. Wojska alianckie przejęły kontrolę nad cieśninami Bosfor i Dardanele odzyskując przepływ do Morza Czarnego.

W tym samym miesiącu załamały się też Austro-Węgry. Cesarz Karol I, ustępując wobec rosnącego ruchu odśrodkowego uzależnionych narodów, 16 października ogłosił manifest zapowiadający przekształcenie monarchii w federację. W ślad za tym poszczególne narodowości Austro-Węgier zaczęły tworzyć samodzielne rządy i monarchia rozpadła się. Na jej gruzach powstały samodzielne państwa: Austria, Czechosłowacja i Węgry. Galicja przystąpiła do odbudowującego się państwa polskiego, a Chorwacja, Bośnia i Hercegowina oraz Słowenia przyłączyły się do Serbii tworząc Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS). Cesarz Karol I zrzekł się praw monarszych i 11 listopada 1918 r. państwo przestało istnieć.

W Niemczech, wobec rezygnacji kół wojskowych z władzy, cesarz Wilhelm II odwołał rząd Georga von Hertlinga i 4 października 1918 r.

powołał rząd księcia Maksymiliana Badeńskiego, który już w następnym dniu zwrócił się do prezydenta Wilsona z propozycją podjęcia rokowań o zawieszenie broni opartego na orędziu Wilsona z 8 stycznia 1918 r. W Niemczech zapowiedziano reformy zmierzające do przekształcenia państwa w monarchię parlamentarną, lecz prezydent Stanów Zjednoczonych uznał je za niewystarczającą rękojmię procesu demokratyzacji. Zalecono cesarzowi, że jeśli Niemcy chcą rokować w sprawie zawieszenia broni, to muszą zwrócić się do wodza naczelnego połączonych sił alianckich we Francji, marszałka Focha. Przez cały miesiąc trwała wymiana not na temat przystąpienia do rokowań, a sytuacja Niemiec w tym czasie gwałtownie się pogarszała. Krytykowano cesarza za doprowadzenie kraju do beznadziejnej sytuacji, a koła wojskowe za nieudolne prowadzenie wojny. Rosły wpływy skrajnych sił.

W tych warunkach dowództwo floty niemieckiej postanowiło wydać ostateczną walną bitwę flocie brytyjskiej. Wydano odpowiednie rozkazy, ale nie zdołano ich wcielić w życie. 4 listopada 1918 r. marynarze niemieccy zbuntowali się i odmówili ich wykonania. Władza centralna została sparaliżowana, w poszczególnych ośrodkach powstawały rady robotników i żołnierzy, które przejmowały władzę lokalną. W Berlinie powstała Centralna Rada Wielkiego Berlina, która 10 listopada przejęła władzę w stolicy i usiłowała pełnić funkcję władzy centralnej. Cesarz Wilhelm II 10 listopada uciekł do Holandii, kanclerz Maksymilian uznał, że nie panuje nad sytuacją i przekazał swój urząd w ręce przywódcy SPD Friedricha Eberta. Centralna Rada Wielkiego Berlina powołała do życia Radę Pełnomocników Ludowych, również z Ebertem na czele. Tak więc 10 listopada 1918 r. zyskał on „namaszczenie” dawnego kanclerza i pełnomocnictwa nowej siły politycznej. W nocy z 10 na 11 listopada Ebert porozumiał się też poufnie z kołami wojskowymi i przyjął wspólny plan obrony państwa przed grożącą mu anarchią. Masy robotnicze buntowały się i tworzyły rady na wzór Rosji, ale rady te nie miały takiej siły przewodniej jak partia rewolucyjna. SPD w przeciwieństwie do bolszewików nie planowała rewolucji, lecz dążyła do pokojowej ewolucji stosunków. Zapowiedziała przekształcenie Rzeszy w republikę parlamentarną. Ebert daleki był od rewolucyjnej demagogii i internacjonalizmu. Interesował go nie tyle los rewolucji światowej, ile los pokonanych Niemiec; obawiał się, by Niemcom nie narzucono zbyt niekorzystnych warunków wyjścia z wojny.

W dniu 7 listopada rząd księcia Maksymiliana wysłał do kwatery marszałka Focha delegację w celu podpisania układu o zawieszeniu broni. Przewodniczył jej przywódca Katolickiej Partii Centrum Mathias Erzberger (1875-1921). Rokowania były trudne; układ podpisano dopiero 11 listopada, a więc już po przewrocie.

Niemcy zrezygnowały z kolonii, miały wydać aliantom swoją flotę wojenną, zredukować siły lądowe, wyrzec się traktatów narzuconych Rosji w Brześciu i Rumunii w Bukareszcie, opuścić tereny zajęte w czasie wojny, cofnąć swe wojska na wschodzie do granic z 1914 r., oddać Francji Alzację i Lotaryngię itp.

Były to warunki bardzo ciężkie. Niemcy były jednak bezsilne i musiały je przyjąć. Układ podpisano tylko na sześć tygodni. Co sześć tygodni był odnawiany tak długo, aż 16 lutego 1919 r. w Trewirze przedłużono go bezterminowo.

Wojna skończyła się pełną klęską militarną państw obozu centralnego, co spowodowało daleko idące zmiany polityczne w Europie.

Zniszczenia i straty wojenne

Wojna lat 1914-1918 toczyła się głównie na terenie państw europejskich, jeśli nie liczyć walk toczonych w koloniach niemieckich w Afryce i w Chinach oraz z Turcją w Azji. Z czasem wojnę zaczęto jednak nazywać wojną światową. W taki czy inny sposób wpłynęła ona na cały świat zmieniając relacje między państwami europejskimi a resztą świata. Kraje europejskie poniosły olbrzymie straty ludzkie i materialne. Straty te są trudne do pełnego obliczenia. Wojna trwała od 27 lipca 1914 r. do 11 listopada 1918 r., a więc 4,5 roku. Szacuje się, że wzięło w niej udział 70 mln, a życie oddało około 10 mln osób (por. tab. 5).

Na około 70 mln zmobilizowanych ludzi kraje Ententy zmobilizowały 44,5 mln, a blok państw centralnych 25,5 mln. Z tabeli 6 wynika, że więcej strat poniosły siły lądowe. Flota morska nie odegrała w tej wojnie większej roli i nie poniosła większych strat. Straty lotnictwa miały znaczenie symboliczne.

Bardzo wysokie były natomiast koszty wojny; spowodowały one poważne zubożenie państw prowadzących wojnę. Wysiłek wojenny zmuszał też do szukania nowych sposobów produkowania, wynalazczości i udoskonaleń. Fakt ten odegrał pewną rolę w dalszym rozwoju gospodarki kapitalistycznej.

Gwałtownie rosło zapotrzebowanie na materiały wojenne, żywność i umundurowanie. Prowadziło to z jednej strony do rozwoju własnego przemysłu, a z drugiej do wzrostu importu i zadłużenia poszczególnych państw wojujących. W okresie wojny zmieniły się relacje. Kraje europejskie zadłużały się i ubożały, podczas gdy kraje pozaeuropejskie bogaciły się. Odnosi się to głównie do Stanów Zjednoczonych i Japonii.

Tabela 5

Liczba zmobilizowanych do armii oraz straty wojskowe w głównych państwach uczestniczących w wojnie w latach 1914-1918

Państwa	Liczba zmobilizowanych (w tys.)	Ogół ludności (w %)	Zabici i zmarli (w tys.)	Liczba zabitych i zmarłych na 1000 zmobilizowanych
Rosja	15 800	8,8	1811	115
Niemcy	14 000	20,0	2037	154
Austro-Węgry	9 000	17,0	1100	122
Francja	8 000	20,0	1327	168
Włochy	5 600	15,0	578	103
Wielka Brytania	5 700	12,7	715	125

Źródło: J. Ciepiewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza XIX i XX wieku*, Warszawa 1970, s. 301 [dalej cytuję: *Historia gospodarcza*].

Tabela 6

Straty wojenne walczących stron w podziale na rodzaje wojsk (w tys.)

Rodzaj sił zbrojnych	Blok Ententy	Państwa centralne	Razem
Armia lądowa	5337	3982	9319
Flota morską	66	39	105
Lotnictwo	10	8	18
Razem	5413	4029	9442

Tabela 7

Dzienne wydatki wojenne niektórych państw walczących (w mln rubli)

Lata	Rosja	Niemcy	Francja	Wielka Brytania	Suma ogólna wydatków wymienionych państw
1914 (VII-XII)	16,3	18,0	18,0	17,5	75
1915	26,2	33,5	25,5	17,5	137
1916	22,4	50,0	37,0	56,0	200
1917	55,6	63,0	44,0	73,0	450
1918	—	73,0	60,0	78,5	—

Źródło: tamże, s. 320.

Tabela 8

Przeciętna produkcja żelaza i stali oraz wydobycie węgla kamiennego w poszczególnych krajach walczących w latach 1913 i 1918 (w tys. ton)

Produkt	Rosja		Niemcy		Francja		Anglia		Włochy	
	1913	1918	1913	1918	1913	1918	1913	1918	1913	1918
Żelazo	363	250	1 074	765	434	108	869	768	36	26
Stal	350	283	1 276	1 075	368	150	649	812	78	83
Węgiel	283	260	12 383	12 301	3 404	2 188	24 344	19 289	58	181

Źródło: tamże, s. 307.

W czasie wojny nastąpił spadek wydobycia rud w skali światowej o 23,7%, a to spowodowało zmniejszenie wytopu żelaza o 21,5%. Spadek wytopu żelaza w Niemczech wynosił 40%. Nastąpił natomiast wzrost produkcji stali, gwałtownie wzrosła produkcja armat, karabinów maszynowych, karabinów i różnego typu amunicji. Państwa Ententy sprowadzały brakujące produkty ze Stanów Zjednoczonych i z Japonii, państwa centralne nie miały tej możliwości.

Liczba ludności w Stanach Zjednoczonych w okresie wojny wzrosła z 97 do 105 mln osób. Kraje europejskie przeżywały okres zmniejszania się liczby ludności ze względu na mniejszą liczbę urodzeń i ze względu na straty wojenne. Spośród krajów europejskich jedynie w Wielkiej Brytanii liczba ludności nieznacznie wzrosła. Szczególnie wykrwawiła się Francja, która również została najbardziej zniszczona na skutek prowadzonych walk. Po Francji największe zniszczenia notowano na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego. Kraje europejskie na ogół obserwowały obniżenie produkcji i pogorszenie warunków życia. Natomiast Stany Zjednoczone i Japonia notowały wzrost produkcji i podniesienie się stopy życiowej. Produkcja przemysłowa w USA w czasie wojny wzrosła o 25%, a realna o 18,3%. Zmieniły się relacje handlowe i zadłużeniowe. Eksport krajów europejskich uległ poważnemu obniżeniu, podczas gdy eksport Stanów Zjednoczonych poważnie wzrósł. Jeśli do 1914 r. Stany Zjednoczone były zadłużone w krajach europejskich na sumę 3226 mln dolarów, to w 1919 r. kraje europejskie były dłużnikiem USA na sumę 12 253 mln dolarów.

Wojna przyczyniła się do zubożenia Europy oraz zmniejszenia jej roli i znaczenia w świecie.

Część druga

Europa międzywojenna (1919-1939)

Kształtowanie się Europy powojennej (1919-1921)

1. Rozwój nastrojów i tendencji rewolucyjnych

Przeżycia wojenne oraz trudności ekonomiczne spowodowane wojną doprowadziły do wielkiego niezadowolenia i frustracji szerokich mas ludności wszystkich państw wojujących. Przestano szanować tradycje i zwyczaje. Upadł autorytet prawa i państwa oraz wyznań i Kościołów. Miliony jeńców wojennych walczyły o przetrwanie, miliony uchodźców w różnych regionach świata szukały możliwości osiedlenia się i pracy, także masy żołnierzy zwalnianych z wojska szukały pracy. Tymczasem przemysł nastawiony na produkcję wojenną stracił zamówienia i wyrzucił ludzi na bruk. We wszystkich krajach pojawiło się masowe bezrobocie, a z nim nędza i głód. Przestano szanować własność prywatną, nastąpiło wielkie zdziczenie obyczajów, podejmowano indywidualne lub zbiorowe akcje ekspropriacyjne. Wielkiej nośności nabrały hasła egalityzmu społecznego i demokratyzacji stosunków, przestano liczyć się z arystokracją i autorytetami. Wielki pokłask zyskali demagodzy obiecujący szybkie wyjście z trudnej sytuacji osobistej i zbiorowej. Bardzo popularne stały się programy i hasła anarchistyczne i socjalistyczne.

Z wielkim zainteresowaniem śledzono rozwój wydarzeń w Rosji. Przywódca bolszewików, Lenin, stał się jednym z najbardziej popularnych ludzi w świecie. Jego książki tłumaczono na wiele języków obcych i popularyzowano w skali dotąd nie spotykanej. Tymczasem sytuacja w Rosji była bardzo skomplikowana i trudna. Szerzył się głód, masy byłych żołnierzy dokonywały rozbojów i samosądów, chłopci na własną rękę przejmowali ziemię obszarniczą i państwową, a robotnicy wzywali do przejmowania fabryk i zakładów pracy. Narody podbite przez Rosję dążyły do oderwania się i utworzenia własnych państw narodowych. Duża część europejskiej Rosji (Białoruś, Litwa, Łotwa,

Ukraina) znajdowały się pod okupacją wojsk niemieckich i austriackich. Nikt nie panował nad sytuacją.

W listopadzie 1917 r. władzę w centrum przejęli bolszewicy w sojuszu z lewicą socjalrewolucjonistów (eserów). W marcu 1918 r., na tle dyskusji nad traktatem brzeskim, eserowcy wystąpili z koalicji i również przeszli do zwalczania rządu. Mimo to bolszewicy nie oddali władzy i postanowili sami tworzyć nowy system w Rosji. Głosili, że tworzą system dyktatury proletariatu, opierali się na radach delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich. W rzeczywistości tworzyli dyktaturę własnej partii, w wyniku czego powstał system monopartyjny, zwalczany przez partie mieszczańskie (kadeci), socjalistyczne i cerkiew prawosławną. W poszczególnych regionach kraju tworzyły się ośrodki kontrrewolucyjne. Głośne stały się nazwiska dowódców i twórców nowych ośrodków władzy: gen. Antona Denikina, atamana Aleksieja M. Kalekina, admirała Aleksandra W. Kołczaka, gen. Piotra Wrangla i wielu innych. W centrum Rosji działał Korpus Czeski utworzony z byłych jeńców wojennych. Państwa zachodnie próbowały wesprzeć ośrodki zwalczające bolszewików i w początku 1918 r. wysłały do Rosji własne korpusy interwencyjne. Operowały one na obrzeżach Rosji: Anglicy utworzyli swą bazę w rejonie Murmańska i Archangielska; Francuzi na Krymie i w rejonie Odessy; Japończycy na Dalekim Wschodzie. Interwencja ta miała ograniczony charakter, ponieważ w 1918 r. państwa zachodnie były jeszcze zaabsorbowane walką z Niemcami i nie dysponowały wolnymi siłami. Stwarzała jednak pretekst do zorganizowania wielkiej akcji propagandowej przeciw państwom imperialistycznym, zmierzającym do zduszenia rewolucji. W wielu krajach pojawił się ruch sympatyków rewolucji. W samej Rosji wielu jeńców wojennych poparło bolszewików przystępując do ruchu tzw. internacjonalistów. Obejmował on Austriaków, Czechów, Niemców, Węgrów, pojawili się ochotnicy z Wielkiej Brytanii, Francji i Stanów Zjednoczonych. Po stronie sił rewolucyjnych znalazło się wielu rewolucjonistów łotewskich, polskich, a zwłaszcza żydowskich. Głoszono, że rewolucja w Rosji stanowi początek rewolucji w skali międzynarodowej.

Tymczasem bolszewicy czuli się jak w oblężonej twierdzy. Mieli wielu sympatyków, ale też wielu zaciekle przeciwników, wobec których postanowili zastosować terror rewolucyjny. W grudniu 1917 r. powołali do życia Wszechrosyjską Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (WCZEKA), której kierownictwo po-

wierzyli rewolucjoniście polskiemu Feliksowi Dzierżyńskiemu (1877-1926). Wobec naporu wojsk niemieckich w marcu podjęto też decyzję o utworzeniu Armii Czerwonej. Do 1917 r. socjaliści głosili, że armia nie będzie potrzebna i spowodowali rozbięcie armii carskiej — miały ją zastąpić lokalne oddziały milicji ludowej. Tymczasem okazała się niezbędna. Armię Czerwoną tworzył Lew Trocki jako komisarz do spraw armii i floty; miała ochotniczy charakter. W końcu 1918 r. liczyła już 1,8 mln ludzi. Wyrastali w niej nowi dowódcy, jak Siemion Budionny, Wasilij Czapajew, Michaił Frunze czy Michaił Tuchaczewski. Szczególną rolę w kształtowaniu nowego systemu spełnił VII Zjazd Partii Bolszewickiej w marcu 1918 r. Poparł on leninowską koncepcję rewolucji w jednym z osobna wziętym kraju, leninowską koncepcję pokoju z państwami centralnymi, koncepcję obrony rewolucji. Po raz kolejny stwierdzono, że bolszewicy raz zdobytej władzy nie oddadzą. Nazwę partii bolszewickiej zmieniono z Socjaldemokratycznej Partii Robotników Rosji na Komunistyczną Partię Rosji (bolszewików). Partie socjaldemokratyczne napiętnowano jako partie kontrrewolucyjne; zwalczano tzw. socjaldemokrację. Przystąpiono do tworzenia Międzynarodówki Komunistycznej. Prace organizacyjne zakończono w marcu 1919 r. Miała to być międzynarodowa partia rewolucyjna zmierzająca do przeprowadzenia rewolucji socjalistycznej w skali globalnej. Pierwsze partie komunistyczne w innych krajach powstały już w 1918 r. na skutek rozłamów w partiach socjaldemokratycznych; wzywały do obrony rewolucji rosyjskiej i przygotowywały grunt do rewolucji we własnym kraju.

Szczególne zadanie w leninowskiej koncepcji rewolucji spełniła kwestia narodowa. W przeciwieństwie do wielu innych marksistów, którzy nie przywiązywali wielkiej wagi do kwestii narodowej i jak Róża Luksemburg głosili, że stanowi ona przeżytek epoki burżuazyjnej, Lenin nadal nadawał jej wielkie znaczenie. Od 1903 r. wysuwał hasło o prawie narodów do samookreślenia, do 1917 r. popierał też dążenia narodów podbitych przez Rosję do oderwania się od Rosji i utworzenia samodzielnych państw. Polityka ta przysporzyła mu wielu zwolenników. Żądał jednak, by kwestię narodową podporządkować dążeniom rewolucyjnym, uważał, że ważniejszą kwestią jest rewolucja socjalistyczna. Tam, gdzie dążenia narodowowyzwoleńcze wspierały rewolucję, tam gotów był je popierać. Natomiast tam, gdzie hamowały proces rewolucji, tam występował przeciw nim piętnując je jako kontrrewolucyjne

i wrogie. Partia bolszewicka wzywała, by tworzyć rady delegatów robotniczych, a następnie Europejską Republikę Rad.

Trocki był rzecznikiem tzw. permanentnej rewolucji i wzywał, by rozwijać wojnę rewolucyjną do zwycięskiego końca. Lenin doceniał potrzebę poszerzenia rewolucji. Liczył szczególnie na szybki wybuch rewolucji w Niemczech. Sprzeciwiał się jednak „eksportowi” rewolucji, dowodząc, że w każdym kraju muszą samodzielnie dojrzeć przesłanki do wybuchu i zwycięstwa rewolucji. Dużą uwagę przywiązywał do Międzynarodówki Komunistycznej i jej sekcji narodowych.

W sierpniu 1918 r. eserowcy podjęli pucz, Lenin został ciężko ranny. Pucz stłumiono, ale dał on bolszewikom pretekst do zaostření terroru i przyspieszenia tworzenia CZEKI i Armii Czerwonej. Jednocześnie inspirowano tworzenie nowych republik radzieckich.

W 1918 r. utworzono Rosyjską Federacyjną Republikę Rad, Ukraińską Republikę Rad, Białoruską Republikę Rad, Kaukaską Republikę Rad itp. Podjęto kroki w celu utworzenia polskich formacji rewolucyjnych i utworzenia polskiej republiki rad. Działano w ten sposób, że inicjatywa wychodziła ze strony lokalnych przywódców rewolucyjnych. Całością kierowała jednak jedyna uprawniona do reprezentowania interesów proletariatu i jego rewolucji — partia komunistyczna. Komuniści lokalni mogli liczyć na internacjonalistyczne wsparcie innych komunistów. Zwalczano natomiast wszelkie burżuazyjne próby tworzenia niepodległych państw jako przejawy kontrrewolucji. Negatywnie odnoszono się więc do takich tworzących się nowych państw, jak: Litwa, Łotwa, Finlandia, Czechosłowacja, Jugosławia, Polska, Węgry i inne.

W krajach tych wspierano ruch rewolucyjny, który miał doprowadzić do przewrotu i przyłączenia tych narodów do systemu republik radzieckich. Szczególną uwagę przywiązywano do Niemiec, zajmujących centralną pozycję w Europie. Od dziesiątków lat w Niemczech narastały wpływy ruchu socjaldemokratycznego. Niemcy na skutek wojny i klęski wojennej znajdowały się w bardzo trudnej sytuacji ekonomicznej, społeczeństwo niemieckie było bardzo sfrustrowane i podatne na hasła rewolucji. W końcu 1918 r. utworzono Komunistyczną Partię Niemiec (KPD), która podjęła kroki zmierzające do obalenia starych stosunków i przejęcia władzy. Koła kontrrewolucyjne w styczniu 1919 r. sprowokowały jednak przedwczesne starcie i partię rozbiły, jej przywódcy (K. Liebknecht i R. Luksemburg) 15 stycznia 1919 r. zostali zamordowani. Klęska tzw. powstania Spartakusa w Berlinie zahamowała proces

rewolucji w Niemczech. Szczególną rolę w stabilizowaniu stosunków spełniła socjaldemokracja niemiecka, która podzieliła się na trzy nurty. Nurt tzw. większościowy odrzucał hasła rewolucyjne i przyjął program stopniowego reformowania państwa poprzez uchwały parlamentarne. Był to program ewolucji, a nie rewolucji. Nurt skrajny wzorował się na bolszewikach i doprowadził do utworzenia partii komunistycznej, ale jak już wspomniano, partia została rozbita zanim zdołała sięgnąć po władzę. Wielką rolę odgrywał nurt centrowy, zajmujący stanowisko pośrednie między reformistami i rewolucjonistami (niezależni).

Rewolucja w Niemczech nie przyjęła takiego charakteru jak w Rosji, ponieważ w Niemczech silniejsza była klasa średnia, występująca przeciw radykalnym zmianom. Partia socjaldemokratyczna była również silniejsza i nie wypuściła przywództwa ze swych rąk. Jej przywódca z Ebertem na czele zwalczał hasła rewolucyjne. Wielkie zadanie spełnił fakt, iż Niemcy narażone były na represje państw zwycięskich; gdyby zostały opanowane przez siły rewolucyjne — zwycięzcy zaostrzyliby swe żądania. Natomiast stabilizacja stosunków w duchu burżuazyjno-demokratycznym dawała szansę na ograniczenie represji ze strony zwycięzców. Rzeczników tzw. socjalizacji uspokajano zapewniając, że nastąpi ona po uzyskaniu stabilizacji. W styczniu 1919 r. w Niemczech przeprowadzono wybory do Zgromadzenia Narodowego, które w lutym tegoż roku uchwaliło małą konstytucję. Proklamowała ona przekształcenie Rzeszy w republikę demokratyczno-parlamentarną, jej pierwszym prezydentem został przywódca SPD — Friedrich Ebert. Fakt ten nie oznaczał pełnej stabilizacji, od czasu do czasu państwo było wstrząsane różnymi strajkami i demonstracjami. W maju w Bawarii proklamowano powstanie republiki rad. Nie miała ona jednak szerszego oparcia w masach i została szybko rozbita przez połączone siły wojskowe Rzeszy.

Przeobrażenia rewolucyjne w tej części Europy najdalej zaszły na Węgrzech. Jesienią 1918 r. Węgry oderwały się od Austrii i przekształciły w republikę, ale sytuacja była trudna i w marcu 1919 r. rząd republikański upadł. 21 marca 1919 r. proklamowano powstanie Węgierskiej Republiki Rad. Republika nie uzyskała połączenia terytorialnego z Rosją i nie mogła obronić się przed koncentrycznym atakiem ze strony Czechosłowacji, Rumunii i Jugosławii. W końcu lipca jej siły zostały rozbite, Węgry ponownie przekształcono w monarchię; stanowisko regenta objął admirał Miklós Horthy.

W Polsce 16 grudnia 1918 r. powstała partia komunistyczna. Pró-

bowano utworzyć system rad delegatów robotniczych, ale komuniści okazali się zbyt słabi wobec innych partii socjalistycznych, które ich zmajoryzowały i nie dopuściły do realizacji hasła „cała władza w ręce rad”. Podobnie było w Austrii, Czechosłowacji, na Litwie i Łotwie, w Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Jugosławii). Na zachodzie silny ruch strajkowy wystąpił tylko we Włoszech, natomiast we Francji, Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, Norwegii, Portugalii i Szwecji ruch rewolucyjny nie miał szerszego zasięgu. Ruch rewolucyjny szybciej rozwijał się na ogół w krajach, które przegrały wojnę i przeżywały nie tylko trudności gospodarcze, ale i frustrację polityczną. Narody, które wygrały, trudności te opanowały łatwiej — istotną rolę spełniał tu czynnik psychologiczny.

Szczególną rolę w procesie stabilizowania sytuacji w Europie spełniła wojna polsko-radziecka w 1920 r. Klęska Armii Czerwonej pod Warszawą w sierpniu 1920 r. nie tylko przełamała kręgosłup armii rewolucyjnej, ale przede wszystkim odebrała nadzieje rewolucjonistom zachodnioeuropejskim na pomoc ze strony Rosji. Do tego czasu zwycięstwa Armii Czerwonej, w szeregach której walczyło już 5 milionów ludzi, ożywiały nadzieje na opanowanie całej Europy. Koncepcja Trockiego była popularna, ale klęska warszawska nadzieje te przekreśliła. Dyplomata brytyjski lord Edgar Vincent D'Abernon bitwę pod Warszawą uznał za 18 bitwę decydującą o losach świata. W 1921 r. w poszczególnych państwach europejskich nastroje rewolucyjne stopniowo wygasły. Europa ustabilizowała się w duchu kapitalistycznym. Rewolucja wywarła jednak wielki wpływ na całą Europę. Nowe państwa przeprowadzały reformy społeczne i demokratyzowały się, większość z nich przyjęła charakter demokratyczno-parlamentarny. Zwycięstwa Armii Czerwonej spowodowały też wycofanie wojsk interwencyjnych i zakończenie wojny domowej w Rosji, a więc również pewne ustabilizowanie sytuacji w Rosji. Szacuje się, że rewolucja i wojna domowa w Rosji pochłonęły 13 milionów ofiar. (Wydarzenia te przedstawił Michaił Szołochow w powieści *Cichy Don*). Około 2 milionów ludzi opuściło Rosję i udało się na emigrację.

2. Walka o granice i traktaty pokojowe z lat 1919-1921

Na skutek wojny rozpadły się Austro-Węgry, dokonano rozbioru Turcji, ograniczono obszar Rosji oraz osłabiono pozycję Niemiec. W toku rewolucyjnych przeobrażeń lat 1918-1919 w Europie powstały nowe pań-

stwa: Austria, Czechosłowacja, Estonia, Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Jugosławia), Litwa, Finlandia, Łotwa, Polska, Węgry. Przez pewien czas wydawało się, że powstanie też Ukraina. Nowe państwa walczyły o pozyskanie maksymalnie dużego obszaru i zatwierdzenie granic. Walka miała charakter zbrojny i dyplomatyczny, toczyła się w różnych regionach. Przez pewien czas istniały trzy państwa ukraińskie, ostatecznie utrzymała się tylko Ukraińska Republika Rad. Najdłużej o swoje granice walczyli Polacy, którzy byli w konflikcie zarówno z byłymi zaborcami (Niemcy i Rosja), jak i z nowo powstającymi państwami: z Czechosłowacją, Litwą i Ukrainą.

Zwycięskie mocarstwa żądały zaprzestania walk zbrojnych i przyjęcia ich decyzji w sprawie ustalenia granic. Zapowiedziano, że będą się one stosować do zasad etnicznych, że granice państw zostaną ustalone zgodnie z wolą większości mieszkańców danych obszarów.

18 stycznia 1919 r. w Paryżu podjęła obrady konferencja pokojowa z udziałem delegacji 26 państw zwycięskich. Nazywano je państwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi. Państwa, które wojnę przegrały, nie zostały dopuszczone do udziału w konferencji. Posiedzenia plenarne wszystkich delegacji organizowano bardzo rzadko, stopniowo ukształtowała się Rada Dziesięciu, a następnie Wielka Trójka, która podejmowała decyzje: premier Francji Georges Clemenceau, premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George i prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki Thomas Woodrow Wilson (1856-1924). Byli to politycy różnego stylu, reprezentowali też różne interesy. Za najbardziej idącym ukaraniem Niemiec byli Francuzi, którzy czuli się najbardziej zagrożeni ekspansją niemiecką, Francja poniosła też największe straty wojenne. Clemenceau był przewodniczącym konferencji i dążył do narzucenia Rzeszy wielu żądań. Wysuwał on ideę maksymalnego terytorialnego okrojenia Niemiec i obciążenia wysokimi odszkodowaniami wojennymi; popierał też postulaty terytorialne Polski wobec Niemiec. Przeciwnego zdania był szef rządu brytyjskiego. Wielka Brytania czuła się zagrożona przez Niemcy tylko na morzach i w koloniach, a to zagrożenie zlikwidowano już w układzie o zawieszeniu broni z 11 listopada 1918 r. Flota wojenna Niemiec została internowana w bazie brytyjskiej w Scapa Flow i tam sama się zatopiła. Niemców zmuszono też do ewakuowania kolonii, które przeszły pod kontrolę zwycięskich mocarstw. Dalsze osłabienie Niemiec w Europie prowadziłoby do automatycznego zwiększenia pozycji Francji, czego Brytyjczycy nie życzyli

sobie. Premier Lloyd George występował więc generalnie w obronie Niemiec, szczególnie ostro zwalczał postulaty polskie pod adresem pokonanych Niemiec.

Z kolei prezydent Wilson nie był zainteresowany ani ukaraniem Niemiec, ani wzrostem siły państw zwycięskich. Był pierwszym prezydentem amerykańskim, który wziął udział w konferencji pokojowej w Europie, cieszył się wielkim autorytetem i chciał przejść do historii jako twórca nowego systemu bezpieczeństwa w świecie. Forsował program utworzenia ponadpaństwowej organizacji odpowiedzialnej za niedopuszczenie do nowych wojen w postaci Ligi Narodów. Nudziły go drobne spory europejskie, w których musiał zonglować między interesami swych sojuszników.

W toku długich dyskusji i sporów przygotowano projekt traktatu pokojowego z Niemcami i 7 maja 1919 r. przedstawiono go delegacji niemieckiej. Niemcy poddali ten projekt ostrej krytyce piętnując go jako niesprawiedliwy. W ich obronie wystąpili Brytyjczycy. Premier Wielkiej Brytanii straszył rewolucją, twierdził, że surowe warunki pchną Niemcy ku rewolucji, która spowoduje destabilizację całej Europy. W Niemczech rozgorzała ostra walka polityczna. Część generalicji niemieckiej wzywała do odrzucenia projektu i wznowienia działań wojennych, większość uznała jednak, że Niemcy są już rozbrojone i w wojnie z Ententą nie mają żadnych szans. W konsekwencji projekt złagodzano, głównie kosztem wcześniejszych obietnic wobec Polski. W tej sytuacji parlament niemiecki niewielką większością głosów zapowiedział ratyfikację traktatu i powołał nowy rząd, który 28 czerwca 1919 r. ten traktat podpisał.

Mocarstwa uznały, a rząd niemiecki przyjął do wiadomości, że Niemcy odpowiadają za wybuch wojny i poniesione w jej wyniku straty i szkody, że muszą zapłacić odszkodowania wojenne (reparacje), że zostaną rozbrojone, tracą całe kolonie i znaczne obszary w Europie na rzecz Czechosłowacji, Francji i Polski. Gdańsk wraz z obszarem przyległym uzyskał status wolnego miasta. Na niektórych terenach mieszanych narodowo zapowiedziano przeprowadzenie plebiscytów (Eupen-Malmedy na pograniczu z Belgią, Szlezwik-Holsztyn na pograniczu z Danią, Górny Śląsk oraz Warmia, Powiśle i Mazury na pograniczu z Polską). Na pograniczu z Francją utworzono pas zneutralizowany. Obejmował on obszary po lewej stronie i pas szerokości 50 km po prawej stronie Renu.

78 Od Rzeszy odłączono też Zagłębie Saary zapowiadając, że po 15 latach

przeprowadzony zostanie plebiscyt na temat jego przynależności państwowej. Armia niemiecka została pozbawiona ciężkiej broni i zredukowana do 100 tysięcy ludzi. Niemcy zobowiązano do ukarania ludzi uznanych za zbrodniarzy wojennych. Na liście zbrodniarzy znajdowało się wielu wybitnych polityków i generałów z cesarzem Wilhelmem II na czele, Niemcy uznawali ich za bohaterów wojennych. Niemcy utraciły w Europie 70,5 tys. km² obszaru i 6,5 mln ludności.

Opinia publiczna w Niemczech traktat ten uznała za niesprawiedliwy i narzucony przemocą. Nazywano go „Diktat” i „Gewalt Frieden”. Żadna partia polityczna nie aprobowała go, wszystkie wzywały do sabotowania i zwalczania. Mimo to traktat ratyfikowano i w styczniu 1920 r. wszedł w życie. Przywódcy SPD, którzy doprowadzili do podpisania, a następnie ratyfikowania traktatu zostali oskarżeni przez prawicę społeczną i nacjonalistów niemieckich o zdradę narodową, byli silnie zwalczani i stopniowo tracili wpływy i znaczenie w państwie.

W Saint Germain en Laye koło Paryża podpisano 10 września 1919 r. traktat pokojowy z Austrią, 27 listopada 1919 r. w Neuilly pod Paryżem z Bułgarią, 4 czerwca 1920 r. w Trianon koło Paryża z Węgrami i 10 sierpnia 1920 r. w Sèvres pod Paryżem z Turcją. Wobec dalszej wojny Turcji z Grecją i upadku sułtanatu traktat ten nie wszedł w życie.

Wszyscy sojusznicy Niemiec potraktowani zostali również bardzo surowo. Gruntownie zmieniono ich granice, rozbrojono i zmuszono do zapłacenia reparacji wojennych. Częścią składową wszystkich tych traktatów był statut Ligi Narodów. Państwa pokonane w wojnie do organizacji tej nie zostały przyjęte, ale musiały przyjąć jej statut godząc się na poddanie jej arbitrażowi.

Kolonie niemieckie i obszary odebrane Turcji formalnie podlegały Lidze Narodów, która przekazała je w mandat Anglii, Francji, Japonii oraz dominiom brytyjskim.

Tak zwane państwa sukcesyjne zostały natomiast zmuszone do podpisania tzw. małego traktatu wersalskiego, inaczej nazywanego traktatem o prawach mniejszości narodowych. Skomplikowany problem mniejszości etnicznych nie został rozwiązany; uzyskały one jednak zapewnienie obrony ich praw przez Ligę Narodów. Wspomniane wyżej traktaty tworzyły tzw. system wersalski, który w zamierzeniu jego twórców miał uchronić świat przed nowym konfliktem zbrojnym. Większość zainteresowanych państw ratyfikowała je i 10 stycznia 1920 r. weszły one w życie. Nie ratyfikował ich Kongres USA, który zdezwuował

swego prezydenta, odmówił uznania Ligi Narodów i wynikających z jej powołania konsekwencji. Stany Zjednoczone powróciły do polityki izolacjonizmu wobec Europy i jej konfliktów. Stan wojny zakończono na podstawie specjalnych układów zawartych z poszczególnymi państwami byłego bloku państw centralnych.

3. Wojna grecko-turecka i pokój w Lozannie (1919-1923)

Po przegranej wojnie Turcję zmuszono do podpisania bardzo dla niej niekorzystnego traktatu pokojowego w Sèvres 10 sierpnia 1920 r. Był to właściwie rozbiór Turcji. Wielka Brytania przejęła Mezopotamię, Palestynę i Mosul. Kraje te otrzymała w mandat od Ligi Narodów. Był to obszar liczący 442 tys. km² zamieszkały przez 2,8 mln ludności. Francja przejęła Syrię i Cylicję, obszar 170 tys. km², zaludniony przez 2,9 mln mieszkańców. Włochy zajęły Adalię, obejmującą 22 tys. km², ale zamieszkaną przez 4,2 mln ludności, a Grecja Smyrnę i Trację Wschodnią z półwyspem Gallipoli, to jest obszar 22 tys. km² zamieszkały przez 4,2 mln ludności. Palestyna miała być obszarem koncentracji ludności żydowskiej, a Arabia uzyskała niepodległość. Cieśniny Bosfor i Dardanele zostały umiędzynarodowione. Kontrolę nad nimi przejęli Anglicy, którzy zakwaterowali swego komisarza w Stambule.

Przy Turcji pozostał obszar liczący 174 tys. km², zamieszkały przez 8 mln ludności. Społeczeństwo było sfrustrowane i zniechęcone do starej władzy. Silne wzburzenie występowało zwłaszcza w wojsku, które szczególnie mocno przeżywało poniesione klęski: szukano odpowiedzialnych i winnych katastrofy. Na czele buntujących się stanął Mustafa Kemal Paşa (1881-1938), kontynuator rozpoczętej w 1908 r. rewolucji młodo-tureckiej. Sformułowano doktrynę pańturkizmu wzywając do ponownego skupienia wszystkich Turków w ramach jednego państwa i przeprowadzenia reform modernizujących to państwo. Była to doktryna godząca w interesy Grecji, która opanowała znaczną część obszarów potureckich. 23 kwietnia 1919 r. Kemal Paşa utworzył rząd, który 24 sierpnia 1920 r. nawiązał stosunki z Rosją i wznowił działania zbrojne przeciw Grecji. Kemal Paşa mógł liczyć jedynie na pomoc rewolucyjnej Rosji, toteż 16 marca 1921 r. zawarł z nią układ sojuszniczy. Francja zajęła postawę neutralną, Anglia zaangażowała się po stronie Grecji. Zreformowana armia turecka w 1922 r. pokonała Greków i ponownie zajęła Trację Wschod-

nią z półwyspem Gallipoli włącznie. W Konstantynopolu dokonano zamachu usuwając komisarza brytyjskiego. W Turcji kontynuowano rewolucję. W listopadzie 1922 r. obalono sułtana, a państwo przekształcono w republikę, którą proklamowano 1 listopada 1922 r. Sułtan Mehmed VI uciekł 17 listopada 1922 r. za granicę, a Kemal Paşa objął stanowisko prezydenta republiki. Stolicę Turcji przeniesiono do Ankarę.

Zwycięstwo kemalistów spowodowało podjęcie nowych rokowań pokojowych. Prowadzono je w Lozannie od listopada 1922 r. do lipca 1923 r. i 24 lipca tego roku podpisano układ, na mocy którego Turcja odzyskała Trację Wschodnią. Odzyskała też Konstantynopol i kontrolę nad cieśninami Bosfor i Dardanele. Przyjęto jednak ograniczenia przepływu przez nie, zastrzegając, że nie będą wykorzystywane w celach wojennych. Towary o znaczeniu wojennym można było przewozić przez te cieśniny tylko na podstawie specjalnego porozumienia. Pomiędzy Grecją i Turcją dokonano wymiany ludności. Około 2 mln Greków opuściło tereny pozostałe przy Turcji, a około 500 tys. Turków wysiedlono z Grecji. Odrodzona Turcja obejmowała obszar 762 tys. km² zamieszkały przez około 13 mln mieszkańców. Państwo tureckie przez wiele lat było w sojuszu z Rosją.

Klęska wojenna spowodowała też przewrót w Grecji, która w 1924 r. przekształciła się w republikę.

4. Międzynarodówki robotnicze i Liga Narodów

Wojna i rewolucje spowodowały ogólną demokratyzację stosunków w Europie. Większość państw miała już charakter demokratyczno-parlamentarny. Czas pracy w przemyśle skrócono do ośmiu, a w rolnictwie do dziewięciu godzin na dobę. Wprowadzono tzw. angielską sobotę skracając tydzień pracy do 46 godzin. Interesów pracowniczych broniła Międzynarodowa Organizacja Pracy (MOP), stanowiąca składową część Ligi Narodów.

Wojna i rewolucja spowodowały rozpad działających przed wojną organizacji robotniczych i ukształtowanie nowych. Poszczególne partie socjalistyczne podzieliły się na trzy nurty, rozpadła się też II Międzynarodówka, z której wyłoniły się trzy międzynarodówki.

Ugrupowania socjalistyczne odrzucając rewolucję i preferując reformistyczną drogę rozwoju pozostały nadal przy swoich dawnych na-

zwach. W skali międzynarodowej reaktywowały Międzynarodówkę Socjalistyczną (II Międzynarodówkę), która powstała w czasie konferencji w Bernie, w Szwajcarii, między 2 a 10 stycznia 1919 r. Odrzucała ona wszelkie związki z komunizmem, krytycznie odnosiła się do rewolucji rosyjskiej i dyktatury proletariatu, a do socjalizmu chciała dojść przez reformy parlamentarne. Wielu przywódców partii socjalistycznych weszło w skład rządów w Austrii, Belgii, Francji, Niemczech, Polsce i innych krajach. W lipcu 1919 r. związki zawodowe powiązane ideologicznie z Międzynarodówką Socjalistyczną utworzyły w Amsterdamie Międzynarodową Federację Związków Zawodowych, zwaną potocznie Międzynarodówką Amsterdamską. Ruch socjalistyczny miał legalny charakter, był jednak nadal zwalczany przez Kościół i koła prawicy społecznej.

Socjaliści odrzucający metody walki parlamentarnej wyodrębnili się z partii socjalistycznych w latach 1918-1919 i utworzyli partie komunistyczne. W styczniu 1918 r. przedstawiciele istniejących wówczas partii komunistycznych zebrał się w Piotrogradzie w Rosji i podjęli decyzję o zorganizowaniu wsparcia dla rewolucji rosyjskiej i współpracy międzynarodowej. W marcu 1919 r. zebrał się ponownie, tym razem w Moskwie, i podjęli decyzję o utworzeniu Międzynarodówki Komunistycznej (MK). W konferencji założycielskiej brało udział 51 delegatów reprezentujących komunistów 30 państw. Uchwalono na niej statut organizacji i odezwy do mas pracujących świata; zapowiedziano upadek kapitalizmu i powstanie systemu socjalistycznego, który rozumiano jako system sprawiedliwości i równości; wzywano do tworzenia rad robotników, chłopów i żołnierzy, by na wzór Rosji dokonać przewrotu; w skali Europy zapowiadano utworzenie Europejskiej Republiki Rad, w której nie będzie granic, ucisku narodowego, konfliktów narodowościowych i wojen.

Program Międzynarodówki był na tyle interesujący, iż na przełomie lat 1919/20 zaczęło do niej zgłaszać akces wiele organizacji robotniczych i inteligenckich o nieokreślonych programach i metodach działania. W tej sytuacji Lenin zaproponował ograniczenie wstępu do Międzynarodówki, określając wyraźnie, że jest to organizacja rewolucyjna, o bardzo rygorystycznej strukturze. Uczynił to II Kongres latem 1920 r. Brało w nim udział 168 delegatów i 48 gości reprezentujących rewolucjonistów z 41 krajów. Kongres uchwalił 21 warunków przynależności do Międzynarodówki Komunistycznej. Przekształcono ją w zbudowaną hie-

rarchicznie, zdyscyplinowaną, międzynarodową partię rewolucyjną. Najwyższa władza w MK należała do kongresu, który zwoływano co roku; w okresie między kongresami organizacją kierował Komitet Wykonawczy. Wszystkie partie lokalne musiały przyjąć jednolitą nazwę i uznać się za sekcję MK oraz wykonywać zlecone im zadania. W niektórych krajach europejskich partie komunistyczne działały legalnie, tam gdzie to było niemożliwe — prowadziły działalność konspiracyjną, wzywały do obalenia kapitalizmu i utworzenia wzorowanej na Rosji dyktatury proletariatu, przez co na ogół rozumiano dyktaturę własnej partii. Rewolucyjną Rosję uznano za ojczyznę proletariatu świata i podejmowano różne kroki zmierzające do jej umocnienia. W tym okresie działacze pochodzenia rosyjskiego nie odgrywali jeszcze dominującej roli w Międzynarodówce; o kierunku działania decydowali głównie przywódcy sekcji zachodnioeuropejskich. Organizacja wywierała duży wpływ na sytuację w Europie, wśród jej członków panował duży optymizm. Wierzono, że kapitalizm dożywa ostatnich dni, że rewolucja szybko ogarnie całą Europę, że szybko zostaną zniesione granice i powstanie jednolita republika rad. Komuniści nie przywiązywali znaczenia do ruchów narodowych głosząc hasło internacjonalizmu. Z czasem internacjonalizm coraz bardziej utożsamiano z interesem komunizmu rosyjskiego. Komitet Wykonawczy MK powołał do życia różne organizacje afiliowane, jak: Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom (MOPR lub Czerwona Pomoc), Międzynarodówka Kobiet, Komunistyczny Związek Młodzieży, Czerwona Międzynarodówka Związków Zawodowych; zorganizowano własną Agencję Informacyjną (Inprekor) i własną prasę; powołano konspiracyjne biura zajmujące się działalnością w poszczególnych regionach świata. Przywódcy Międzynarodówki liczyli przede wszystkim na szybki wybuch rewolucji w Niemczech. Państwo to otaczali szczególną opieką. W Berlinie zlokalizowano Zachodnioeuropejskie Biuro MK. Międzynarodówkę Komunistyczną potocznie nazywano III Międzynarodówką lub z rosyjska Kominternem.

W latach 1917-1920 wielu działaczy socjalistycznych zajmowało postawę pośrednią między reformizmem i komunizmem, tworzyli oni partie tzw. niezależne. Niektóre z nich grawitowały ku MK, ale nie mogły się zdecydować na wstąpienie do niej. Wahania i wątpliwości przeciął II Kongres MK i uchwała o warunkach przynależności do tej organizacji. Na przełomie lat 1920/21 większość przywódców niezależnych partii socjalistycznych postanowiła utworzyć własną między-

dówkę. W dniach 22-27 lutego 1921 r. w Wiedniu przeprowadzono konferencję, która powołała do życia Międzynarodową Wspólnotę Pracy Partii Socjalistycznych i Robotniczych, zwaną potocznie Międzynarodówką Wiedeńską lub Międzynarodówką 2¹/₂. Duży wpływ na myśl programową i kierunki działania tej organizacji wywierali socjaliści austriaccy, jak Otto Bauer i Friedrich Adler. Reprezentowali oni tzw. austromarksizm, dysponowali wpływami w Austrii, Wielkiej Brytanii, Francji, Niemczech, Polsce.

Na przełomie lat 1921/1922 przywódcy tej Międzynarodówki doprowadzili do spotkania przedstawicieli wszystkich trzech międzynarodówek chcąc zorganizować współpracę. Celu nie osiągnięto, ponieważ komuniści nie uznawali równoprawnej współpracy, lecz żądali podporządkowania się im. Dowodzili, że tylko oni prawidłowo oceniają sytuację i mają właściwy program działania. Wraz z tzw. odpływem powojennej fali rewolucyjnej wpływy Międzynarodówki Wiedeńskiej uległy zmniejszeniu. W maju 1923 r. na Kongresie w Hamburgu niezależni powrócili do II Międzynarodówki, która przyjęła nazwę: Socjalistyczna Międzynarodówka Robotnicza (SMR).

Wojna i rewolucja spowodowały też umocnienie organizacyjne nurtu chrześcijańsko-społecznego w ruchu robotniczym. W Watykanie zrozumiano, że ruch ten może osłabić ruch socjalistyczny i umocnić wpływy Kościoła; wycofano zakazy hamujące udział księży w działalności społeczno-politycznej. Powstały polityczne i zawodowe organizacje, nawiązujące do katolickiej doktryny społecznej, które tworzyły ruch chrześcijańsko-demokratyczny, czyli chadecki. Partie tego typu działały w Austrii, Belgii, Francji, Niemczech, Polsce, we Włoszech. Chrześcijańskie związki zawodowe w 1920 r. powołały do życia Międzynarodową Konferencję Związków Zawodowych. Przywódcy partii politycznych spotykali się ze sobą, nie tworząc specjalnej struktury organizacyjnej. Bujnie natomiast rozwijała się katolicka myśl społeczna. W Polsce krzewił ją Katolicki Uniwersytet Lubelski (KUL).

Wojna przyczyniła się też do podjęcia próby ograniczenia zbrojeń i konfliktów zbrojnych na forum międzynarodowym. Z inicjatywy prezydenta Stanów Zjednoczonych T. W. Wilsona konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 r. powołała do życia Ligę Narodów, której statut włączono do traktatów pokojowych, narzucanych poszczególnym państwom pokonanym. Przewidywał on rozwiązanie konfliktów międzynarodowych za pomocą rokowań i arbitrażu. Powołano w tym celu Międzynarodowy

Trybunał Sprawiedliwości w Hadze oraz wiele wyspecjalizowanych organizacji. Najwyższą władzę w Lidze Narodów tworzyło Zgromadzenie Ogólne, zbierało się raz w roku we wrześniu. W Genewie rezydował stały Sekretariat Ligi. Sekretarzem Generalnym został Anglik James E. Drummond. Ciałem kierującym pracą organizacji była Rada LN, składała się z członków stałych i niestałych. Pięciu stałych członków Rady miało reprezentować wielkie mocarstwa: Wielką Brytanię, Francję, Japonię, Włochy i Stany Zjednoczone, członków niestałych miało być czterech; wybierano ich na kadencje trzyletnie. Liga Narodów podjęła szereg ciekawych inicjatyw na rzecz rozbrojenia, likwidacji konfliktów i utworzenia systemu bezpieczeństwa. Szybko okazało się jednak, że nie posiada większych możliwości wyegzekwowania swych decyzji. Nie dysponowała własną siłą zbrojną, tylko autorytetem moralnym oraz prawem nakładania na agresora sankcji ekonomicznych. Osłabiał ją fakt małej reprezentatywności, ponieważ nie przystąpiły do niej Stany Zjednoczone, nie dopuszczono do niej natomiast Niemiec i Rosji (ZSRR). W ten sposób kilka dużych państw (mocarstw) pozostało poza Ligą. Niemcy przyjęto w 1926 r., ale wystąpiły z niej już w 1933 r., Japonia wystąpiła też w tym samym roku, a Włochy i Węgry w 1937 r. Związek Radziecki przyjęto w 1934 r., ale wykluczono już w 1939 r. Sankcje nakładane przez Ligę Narodów były obchodzone lub ignorowane przez te mocarstwa. Liga Narodów nie była w stanie ich wyegzekwować, dlatego nie mogła zlikwidować ani wyścigu zbrojeń, ani samej wojny.

Burzliwe przemiany lat 1917-1921 znalazły odbicie w socjologii i filozofii głoszącej upadek cywilizacji zachodniej i starej kultury. Koncepte takie rozwijał wybitny historyk kultury i filozof niemiecki Oswald Spengler (1880-1936), który w latach 1922-1924 wydał dwutomowe dzieło *Untergang des Abendlandes* (*Upadek cywilizacji zachodniej*). W Polsce teorie takie głosił przybyły z USA socjolog Florian Znaniecki (1882-1958). W 1921 r. powrócił on do kraju i stworzył Instytut Socjologii na Uniwersytecie Poznańskim, gdzie również ogłosił rozprawę pt. *Upadek cywilizacji zachodniej* (1921).

Europa lat 1921-1929

1. Państwa zwycięskiej koalicji po wojnie

Wielka Brytania. W czasie wojny w Wielkiej Brytanii powstał rząd koalicyjny konserwatystów i liberałów z Davidem Lloydem George'em na czele. Jesienią 1918 r. zreformowano prawo wyborcze dopuszczając kobiety powyżej 30 roku życia do głosu, powiększając w ten sposób liczbę wyborców o 8 mln. Obiecano im, że koniec wojny przyniesie poprawę sytuacji ekonomicznej ogółu ludności, i że za wszystko zapłacą Niemcy. Obietnice spowodowały, że partie rządzące 14 grudnia 1918 r. odniosły wielkie zwycięstwo wyborcze. W styczniu utworzono nowy rząd z Lloydem George'em na czele, który pozostał na tym stanowisku do 1922 r. Rząd ten reprezentował Wielką Brytanię na konferencji pokojowej w Paryżu, ministrem spraw zagranicznych był wtedy lord George Nathaniel Curzon (1859-1925).

Wielka Brytania odniosła poważny sukces w wojnie. Flota wojenna Niemiec została internowana w bazie brytyjskiej w Scapa Flow, a następnie zatopiła się. Kolonie niemieckie podzielono między państwa zwycięskie. Wielka Brytania przejęła znaczną część byłych posiadłości Turcji przejmując kontrolę nad cieśninami Bosfor i Dardanele. Niemcy przestały zagrażać Imperium Brytyjskiemu. Na konferencji pokojowej dyplomacja brytyjska broniła Niemiec przed zbyt daleko idącymi żądaniami Francji. Sytuacja państwa była jednak bardzo trudna. W czasie wojny zapożyczyło się ono w Stanach Zjednoczonych na sumę 5,5 mld dolarów. Dług wewnętrzny Wielkiej Brytanii wzrósł do 8 mld funtów szterlingów. W czasie wojny zginęło wielu ludzi, a wielu innych odniosło rany zwiększając liczbę inwalidów i niepełnosprawnych. Niemieckie łodzie podwodne zatopiły wiele okrętów brytyjskich. Straty te szacowano na 70% tonażu sprzed wybuchu wojny.

Wojna przyczyniła się też do wzrostu tendencji odśrodkowych w dominiach i koloniach brytyjskich, szczególnie silnie zarysował się ten ruch w Indiach i w Egipcie. Na terenie Irlandii rozwijał się ruch narodowowyzwoleńczy, który trwał przez cały okres międzywojenny. W Anglii rosły nastroje niezadowolenia. Z wojska zwolniono 3,5 mln ludzi powiększając liczbę osób poszukujących pracy. Tymczasem koniunktura wojenna skończyła się, w przemyśle zbrojeniowym stopniowo przeprowadzano restrukturyzację zwalniając wielu ludzi z pracy — gwałtownie rosła liczba bezrobotnych. Wbrew zapowiedziom zakończenie wojny nie przyniosło generalnej poprawy sytuacji. W 1921 r. w Wielkiej Brytanii 14,8% ludzi utrzymujących się z pracy nie miało stałego zajęcia. Rosła inflacja a z nią ceny towarów masowego spożycia. Kurs funta w 1920 r. spadł do 68% kursu z 1913 r. Ludzie pracujący żądali ograniczenia czasu pracy i podniesienia zarobków, mnożyły się strajki i demonstracje bezrobotnych. Federacje górników, transportowców i kolejarzy zapowiedziały strajk generalny w lipcu 1920 r. Na 8,5 mln pracujących Kongres Trade Union skupiał około 6,5 mln członków. Rosły wpływy utworzonej w 1900 r. Partii Pracy jako siły opozycyjnej wobec rządu. Była to federacja wielu partii i związków z Niezależną Partią Robotniczą na czele. Latem 1920 r. z ruchu tego wyłoniło się skrzydło radykalne, które występowało przeciw wojnie interwencyjnej w ZSRR, krytykowało Polskę z powodu wojny z ZSRR, wysuwało hasło: „ręce precz od Rosji”. W dniach 31 lipca – 1 sierpnia 1920 r. zorganizowano zjazd założycielski Komunistycznej Partii Anglii (KPA), która liczyła około 10 tys. członków. Klęska Armii Czerwonej pod Warszawą spowodowała osłabienie ruchu. 15 kwietnia 1921 r. górnicy przegrali też akcję protestacyjną. Sytuacja stopniowo stabilizowała się.

Natomiast narastał konflikt na tle kwestii irlandzkiej. W styczniu 1919 r. posłowie wybrani w Irlandii do parlamentu brytyjskiego zebrali się w Dublinie, ukonstytuowali samodzielny parlament irlandzki i proklamowali powstanie Republiki Irlandii. Prezydentem republiki został przywódca ruchu niepodległościowego Irlandii Sinn Fein (My sami) Eamon De Valera (1882-1975). Przeciw oderwaniu się Irlandii zaprotestowali jednak protestanci mieszkańcy Północnej Irlandii (Ulster), którzy żądali pozostania przy Wielkiej Brytanii. W tej sytuacji Irlandia została podzielona na część północną i samodzielną republikę obejmującą część południową wyspy. Przeciw takiemu rozwiązaniu wystąpiło radykalne skrzydło Sinn Fein, żądając by republika objęła całą Irlandię.

W grudniu 1921 r. zawarto formalny układ o podziale wyspy, ale przeciwnicy podziału nie dali za wygraną i kontynuowali walkę. W 1922 r. proklamowano Wolne Państwo Irlandii; objęło ono 26 południowych hrabstw. Północna część, obejmująca sześć hrabstw w Ulsterze, nie kapitulowała jednak, żądając pozostawienia jej przy Wielkiej Brytanii. Walki trwały nadal.

Wielka Brytania poniosła też poważną porażkę w konkurencji ze Stanami Zjednoczonymi. Od 12 listopada 1921 r. do 6 lutego 1922 r. w Waszyngtonie toczyły się obrady międzynarodowej konferencji w sprawie Dalekiego Wschodu i zbrojeń na morzach. Wielką Brytanię zmuszono do zerwania istniejącego od 1902 r. porozumienia z Japonią, uznania nowych stosunków z Chinami (prawo otwartych drzwi) i podpisania porozumienia o nowym układzie sił morskich. Do 1921 r. dysponowała ona najsilniejszą flotą wojenną w świecie. W lutym 1922 r. Wielka Brytania musiała zrezygnować z dominującej roli na morzach. Flota jej nie mogła być większa od floty Stanów Zjednoczonych.

Trudna sytuacja wewnętrzna, niepowodzenia w kwestii irlandzkiej, trudności w Indiach i w Egipcie oraz klęska wspieranej przez rząd brytyjski Grecji w wojnie z Turcją spowodowały rozpad koalicji rządzącej. 24 października 1922 r. konserwatyści wystąpili z rządu Lloyd George'a. W listopadzie przeprowadzono nowe wybory. Wygrali je konserwatyści, którzy uzyskali 344 mandaty, podczas gdy liberałowie tylko 117, a Partia Pracy 142. Wybory wykazały, że obok dwóch tradycyjnych partii w Wielkiej Brytanii powstała trzecia siła polityczna — Partia Pracy.

Na czele nowego rządu stanął konserwatysta Andrew Bonar Law (1858-1923), stanowisko ministra spraw zagranicznych zachował lord Curzon, ministerstwo skarbu objął Stanley Baldwin (1867-1947).

Francja. Po wojnie Francja próbowała zająć stanowisko najsilniejszego mocarstwa w Europie: dysponowała wielką armią i liczyła na osłabienie Niemiec oraz wyeliminowanie Wielkiej Brytanii, która zajmowała się obszarami zamorskimi. Francja dążyła do maksymalnego osłabienia Niemiec zmierzając do ich okrojenia terytorialnego i osłabienia ekonomicznego. Politycy francuscy udzielili wsparcia Czechosłowacji i Polsce w ich dążeniu do przejęcia obszarów austriackich i niemieckich. Doprowadzili do narzucenia Rzeszy olbrzymich reparacji wojennych oraz ustalenia głoścącego, że 52% sum spłacanych przez Niemcy otrzy-

ma Francja. Liczono, że w ten sposób odbudowane zostaną francuskie zniszczenia wojenne. Państwo francuskie było jednak poważnie osłabione. Poniosło olbrzymie straty ludzkie i zniszczenia materialne. Ponadto napotkało zdecydowany opór Wielkiej Brytanii w swej polityce europejskiej. Anglia nie dopuściła do zbyt daleko idącego osłabienia Niemiec i wzmocnienia potencjalnych sojuszników Francji, to jest Czechosłowacji, Jugosławii, Polski i Rumunii.

W czasie wojny we Francji ukształtował się blok nacjonalistyczny, który przejął władzę w 1917 r. W końcowej fazie wojny szczególną rolę odegrał Georges Clemenceau, który żelazną ręką spacyfikował nastroje rewolucyjne, utrzymał porządek w kraju i doprowadził Francję do ostatecznego zwycięstwa. Nazywano go ojcem zwycięstwa. Jako przewodniczący konferencji pokojowej dzielnie bronił interesów swego państwa w polemikach z premierem brytyjskim. 6 listopada 1919 r. przeprowadzono wybory do parlamentu, które wygrał blok narodowy otrzymując 2/3 mandatów. W styczniu 1920 r. kończyła się kadencja prezydenta Raymonda Poincaré (1860-1934), Clemenceau postanowił kandydować na to stanowisko, ale poniósł zdecydowaną porażkę: uzyskał tylko 56, podczas gdy Paul Deschanel 734 głosy. Rozczarowany Clemenceau podał się do dymisji i usunął z życia politycznego, natomiast Deschanel okazał się człowiekiem chorym i po kilku miesiącach również musiał ustąpić. Jego następcą został były socjalista Alexandre Millerand (1859-1943), który przetrwał na tym stanowisku do 1924 r. realizując twardy kurs antyniemiecki. Premierami rządu byli kolejno: Aristide Briand, Alexandre Millerand, Raymond Poincaré. Dążono do rozbrojenia Niemiec, stworzenia systemu bezpieczeństwa, opierając się na sojuszach z Czechosłowacją, Jugosławią, Polską i Rumunią; liczono na Ligę Narodów; zwalczano komunizm i Rosję Radziecką.

Rumunia. Do grupy państw, które najbardziej skorzystały na wojnie należała Rumunia. W pierwszej fazie przegrała wojnę i państwa centralne podyktowały jej upokarzający układ w Bukareszcie w maju 1918 r. Jesienią 1918 r. układ ten został jednak anulowany. Rumunia straciła około 800 tys. ludzi, to jest 10% ogółu ludności. W latach 1918-1921 Rumuni zajęli Banat, Besarabię, Bukowinę, Siedmiogród, Południową Dobrudżę. Granice kraju określały traktaty pokojowe z Saint Germain, Neuilly i Trianon. Na skutek sprzyjającej sytuacji obszar państwa wzrósł z 137 tys. km² w 1914 r. do 294 tys. km² w 1921 r. Rumunia była

monarchią o zacofanej strukturze społecznej, nie dysponowała silniejszą armią. Tymczasem przejmując znaczne obszary mieszane etnicznie naraziła się na niebezpieczeństwo odwetu z wielu stron. Pretensje terytorialne zgłaszały pod jej adresem: Bułgaria, Serbia, Rosja Radziecka i Węgry. Przywódcy Rumunii szukali oparcia we Francji i w Polsce. Prowadzili politykę antykomunistyczną i antywęgierską. Wraz z Czechosłowacją i Jugosławią tworzyli Małą Ententę, to jest sojusz państw zagrożonych przez rewindykacyjną politykę Węgier.

2. Państwa pokonane w wojnie

Niemcy. Po wojnie Niemcy znalazły się w bardzo trudnej sytuacji. 28 czerwca 1919 r. podpisały traktat pokojowy, a następnie ratyfikowały go, wszedł on w życie w styczniu 1920 r. Niemcy utraciły całe kolonie, znaczną część terytorium europejskiego, armia niemiecka została zredukowana do 100 tys. ludzi, musiały płacić wielkie reparacje wojenne. Nie zostały przyjęte do Ligi Narodów i nie liczyły się na forum międzynarodowym. Zostały upokorzone, uznano je bowiem za odpowiedzialne za wybuch wojny, zbrodnie wojenne i zmuszono do przeprowadzenia procesów zbrodniarzy wojennych. Społeczeństwo było zbulwersowane i oburzone. Traktat pokoju nazwano dyktatem i sabotowano jego wykonanie.

W 1920 r. 60% mieszkańców Rzeszy stanowili pracownicy najemni. Robotnicy byli grupą społeczną liczącą 19,5 mln osób, w tym robotników przemysłowych było 13 mln, a robotników rolnych 3,8 mln osób. Tymczasem zakończenie wojny przyniosło redukcję w zakładach pracy, potem zlikwidowano przemysł zbrojeniowy, wyrzucając wielu ludzi na bruk. W latach 1913-1920 zarobki w Niemczech wzrosły czterokrotnie, a ceny na artykuły pierwszej potrzeby jedenastokrotnie. Sytuacja była trudna, nastroje szybko zmieniały się. W czasie wyborów do Zgromadzenia Narodowego 19 stycznia 1919 r. SPD uzyskała 11,5 mln głosów i 163 mandaty; Katolicka Partia Centrum 5,9 mln głosów i 88 mandatów; demokraci (Deutsche Demokratische Partei) 5,6 mln głosów i 85 mandatów; konserwatyści (Deutsche Nationale Volkspartei) 3,1 mln głosów i 42 mandaty; Niezależni Socjaliści (USPD) 2,3 mln głosów i 22 mandaty; Niemiecka Partia Ludowa (DVP) 1,3 mln głosów i 21 mandatów. 6 lutego 1919 r. Zgromadzenie powołało przywódcę SPD

Friedricha Eberta na prezydenta Rzeszy, a 19 sierpnia 1919 r. uchwaliło nową konstytucję Niemiec. Stanowiła ona, że Niemcy są republiką związkową.

Ponieważ socjaldemokraci podpisali traktat pokoju i zdecydowali o jego ratyfikowaniu, koła nacjonalistyczne skierowały przeciw nim ostrą krytykę. Koła wojskowe stwierdzały, że armia nie została pokonana w polu, lecz zadano jej zdradziecki cios sztyletem w plecy (Dolchstoßlegende). Ciosem tym była, rzekomo wywołana przez lewicę, rewolucja, która rozłożyła armię i kraj. Na SPD przerzucono odpowiedzialność za wszystkie nieszczęścia, jakie w ostatnich latach spadły na Niemcy. Z jednej strony krytykowali ich nacjonaści za wywołanie rewolucji, a z drugiej — komuniści za rzekomą zdradę rewolucji i obronę burżuazji.

Zagrożone rozbrojeniem oddziały wojskowe zbuntowały się i 13 marca 1920 r. podjęły próbę przejęcia władzy. Na czele puczu stali: Wolfgang Kapp i gen. Walther Lüttwitz. Rząd ratował się ucieczką aż do Stuttgartu, republikę uratowały związki zawodowe, które proklamowały strajk generalny. Rząd został jednak skompromitowany. Odwołano się do wyborców i przeprowadzono wybory 6 czerwca 1920 r. Przyniosły one generalną zmianę układu sił. SPD i DDP utraciły około 50% głosów, a Centrum 40% głosów. Natomiast Niezależni Socjaldemokraci (USPD) zwiększyli swe wpływy o 400%, DVP o 300% i konserwatyści o 60% głosów. Nowy rząd utworzył przywódca partii Centrum Konstantin Fehrenbach. SPD przeszła do opozycji. Od tego czasu Centrum było główną siłą polityczną Niemiec, wchodziło właściwie do wszystkich rządów republiki.

Rząd Fehrenbacha musiał zająć stanowisko wobec wojny polsko-radzieckiej. W czerwcu 1920 r. ogłoszono deklarację informującą, że Niemcy zajmują w tej wojnie stanowisko neutralne. Była to neutralność życzliwa wobec Armii Czerwonej, niemieckie koła wojskowe podjęły nieoficjalne rozmowy z politykami radzieckimi na temat podziału Polski i ewentualnego przywrócenia granicy z 1914 r. Po klęsce Armii Czerwonej politycy niemieccy podzielili się na dwie orientacje: jedna głosiła, że Niemcy są za słabe, by podejmować samodzielną politykę i wzywała do wypełniania zobowiązań wynikających z traktatu pokojowego (Erfüllungspolitik), druga natomiast wzywała, by sabotować traktat i nie wypełniać wynikających z niego zobowiązań. Szukano porozumienia i możliwości współpracy z Rosją Radziecką licząc, że

współpraca ta może wzmocnić Niemcy wobec państw zwycięskich. Szukano też porozumienia z Wielką Brytanią, licząc na jej dążenie do osłabienia Francji i jej sojuszników. Istotny krok w tej polityce uczyniono w kwietniu 1922 r., kiedy w Genui we Włoszech podjęła obrady konferencja ekonomiczna, poświęcona kwestii powojennych rozliczeń finansowych. Do udziału w niej zaproszono zarówno Niemcy, jak i Rosję Radziecką, ponieważ oba państwa zalegały z wieloma płatnościami. Korzystając z sytuacji delegacje niemiecka i radziecka 16 kwietnia 1922 r. podjęły odrębne rozmowy w Rapallo i podpisały układ przywracając wzajemne stosunki polityczne i podejmując wzajemną współpracę ekonomiczną. Układ w Rapallo odegrał wielką rolę w kształtowaniu stosunków politycznych w Europie w następnych latach. Konferencja w Genui została zerwana, natomiast rozwinęła się współpraca dwustronna Niemiec i Rosji Radzieckiej.

Austria. Na skutek rozpadu Austro-Węgier jesienią 1918 r. powstało samodzielne państwo Austria, przyjęło republikański charakter. Austria obejmowała obszar 80 tys. km² zamieszkały przez 6,4 mln ludności, w tym 1,8 mln ludności mieszkało w stolicy kraju, Wiedniu, co stanowiło 30% ogółu mieszkańców. 33% ludności Austrii zatrudniona była w przemyśle i rzemiośle, 36% w handlu i transporcie i 31% w rolnictwie i leśnictwie. W pierwszych latach szczególnymi wpływami cieszyli się socjaldemokraci, którzy zdecydowali o charakterze państwa. Ponieważ ludność Austrii była pochodzenia niemieckiego, dużą popularnością cieszyła się idea przyłączenia jej do Niemiec — głosiła ją Wielkoniemiecka Partia Ludowa. Zdecydowanie przeciw wypowiadali się natomiast członkowie Partii Chrześcijańsko-Demokratycznej, którzy rozwijali idee samodzielności. 1 października 1919 r. uchwalono konstytucję Austrii, w której zapowiedziano połączenie z Rzeszą. Wychodząc z założenia, że Austria jest tworem słabym ekonomicznie i nie ma szans, by mogła samodzielnie się utrzymać. Państwa Ententy nie zgodziły się jednak na połączenie, zmuszając Niemców austriackich do samodzielności państwowej. Stopniowo w kraju przewagę uzyskali chadecy. W 1918 r. powstała partia komunistyczna, ale nie wywierała większych wpływów. Austria przyjęła narzucony jej traktat pokojowy i jako państwo sukcesyjne odpowiadała za politykę Austro-Węgier, a więc za wybuch wojny i szkody wojenne: płaciła odszkodowania wojenne, zredukowała swe siły zbrojne do 30 tys. ludzi, nie wolno jej

było rozwijać przemysł zbrojeniowy itp. Państwo miało charakter związkowy: składało się z 9 krajów, wprowadzono powszechne prawo wyborcze dla ludności od 20 roku życia, ustrój demokratyczno-parlamentarny przetrwał do 1934 r. O wpływy w Austrii rywalizowały Niemcy i Włochy.

Węgry. Kryzys wojenny w 1918 r. ułatwił Madziarom oderwanie się od Austrii i utworzenie samodzielnego państwa. 31 października 1918 r. proklamowano zerwanie z monarchią Habsburgów, a 16 listopada tego samego roku powołano rząd republikański z hrabią Mihalym Károlyim (1875-1955), który został prezydentem. Podjęto reformy demokratyczne, wprowadzono powszechne prawo wyborcze, wolność słowa, prasy i zgromadzeń, ośmiodzinny dzień pracy, parcelację majątków obszarniczych liczących ponad 500 holdów (1 h = 0,57 ha). Na Węgrzech powstały nowe partie polityczne, a 21 listopada 1918 r. utworzono też Komunistyczną Partię Węgier.

Reformy te uległy jednak zahamowaniu pod presją Ententy, która uznała, że Węgry jako państwo sukcesyjne odpowiadają za wybuch wojny i muszą ponieść konsekwencje tego faktu. Przywódcy Ententy poparli roszczenia terytorialne wobec Węgier ze strony Czechosłowacji, Jugosławii i Rumunii. W tej sytuacji 21 marca 1919 r. rząd podał się do dymisji, a Károlyi ustąpił ze stanowiska prezydenta nie chcąc brać na siebie odpowiedzialności za okrojenie terytorialne kraju. Węgry zostały bez władzy. Przejęły ją partie robotnicze (socjaldemokratyczna i komunistyczna), które połączyły się i utworzyły Węgierską Partię Socjalistyczną (WPS), proklamowano utworzenie Węgierskiej Republiki Rad. Formalnie na czele rządu stał były socjaldemokrata, murarz Sándor Garbai, faktycznie przewodził przybyły z Rosji były jeniec wojenny, komunista Béla Kun (1886-1939). Utworzono Armię Czerwoną Węgier i podjęto obronę kraju. Do armii wstąpiło wielu oficerów armii węgierskiej z czasów monarchii, mówiono o tzw. komunizmie narodowym. Początkowo armia odnosiła sukcesy, stopniowo jednak komuniści narzucili swoje reformy odstraszać inteligencję i przedstawicieli klas posiadających od nowej władzy. W kwietniu zaczęły się dezercje i nastąpił kryzys, który doprowadził do zajęcia Węgier przez armię rumuńską. Po 133 dniach, 1 sierpnia 1919 r. republika upadła, utworzono rząd przejściowy Peidla, a następnie władzę przejął były admirał floty Austro-Węgier — Miklós Horthy de Nagybánya (1868-1957). 1 marca

1920 r. formalnie proklamowano powrót do systemu monarchicznego, ale nie wybrano monarchy, Horthy pełnił funkcję regenta. Rządy zmieniały się często, ale Horthy był czynnikiem stabilizującym. Była to swego rodzaju dyktatura wojskowa.

Węgry 4 czerwca 1920 r. podpisały narzucony im traktat pokojowy w Trianon. Musiały w nim uznać przejęcie przez Jugosławię Chorwacji, Zachodniego Banatu i Wojwodiny, przez Rumunię Siedmiogrodu i Banatu, przez Czechosłowację Słowacji i Rusi Podkarpackiej. Był to właściwie rozbiór dawnych Węgier. Z obszaru wynoszącego w 1914 r. 242 tys. km² pozostało 93 tys. km², a z 21 mln mieszkańców pozostało 8 mln, w tym w samym Budapeszcie mieszkało około 2 mln. Dzień podpisania traktatu (4 czerwca) uznano za dzień żałoby narodowej. Klęska i utrata terytorium spowodowała silny wzrost nacjonalizmu i dążeń odwetowych, powstały węgierskie organizacje odwetowe i terrorystyczne, które przygotowywały się do rewizji postanowień traktatu. Węgrzy szukali też sojuszników, którzy pomogliby im odzyskać utracone obszary. Przez cały okres międzywojenny państwo węgierskie należało do grupy państw niezadowolonych i dążyło do zmiany granic.

Bułgaria. W Bułgarii krzyżowały się wpływy Rosji i Niemiec. W okresie sześciu lat przeżyła ona trzy wojny, była bardzo zniszczona i wyczerpana. Straciła 150 tys. ludzi (zabici) oraz miała 200 tys. ludzi rannych, wiele tysięcy zmarło z głodu. Ruch antywojenny wystąpił w końcowej fazie wojny: duże znaczenie uzyskali socjaldemokraci, spośród których wyłoniła się Partia Komunistyczna, ale większymi wpływami cieszył się Bułgarski Ludowy Związek Chłopski z Aleksandrem Stambolijskim (1879-1923) na czele, który 27 września 1918 r. proklamował przekształcenie Bułgarii w republikę. Car jednak nie ustąpił. 25 września 1918 r. podpisano zawieszenie broni z państwami Ententy, które okupowały główne ośrodki i linie komunikacyjne. Pozostanie cara Ferdynanda na tronie okazało się jednak niemożliwe i 3 października 1918 r. abdykował on na rzecz syna, Borysa III. Powstał rząd koalicyjny Todorowa. Na mocy traktatu pokojowego w Neuilly z 27 listopada 1919 r. Bułgaria utraciła Południową Dobrudżę na rzecz Rumunii, zachodnią Trację na rzecz Grecji, kilka mniejszych okręgów na rzecz Jugosławii. Została też zobowiązana do zapłacenia reparacji wojennych w sumie 2,25 mln franków i zredukowania armii do 20 tys. ludzi.

94 Warunki pokoju spowodowały wielkie oburzenie ogółu ludności.

W sierpniu 1919 r. przeprowadzono wybory do Sobranija, które wygrała partia chłopska Stambolijskiego. 6 października 1919 r. utworzył on rząd koalicyjny w sojuszu z innymi partiami centrowymi. Nastroje jednak radykalizowały się, rosły wpływy partii komunistycznej. W grudniu 1919 r. wprowadzono stan wojenny, a po jego odwołaniu, 28 marca 1920 r., przeprowadzono nowe wybory, które przyniosły ponowne zwycięstwo partii ludowej. Stambolijski przeprowadził szereg reform demokratycznych. Przeciwnicy reform utworzyli Blok Konstytucyjny, pod przewodnictwem Aleksandrya Cankowa (1879-1959), który w maju 1923 r. dokonał zamachu stanu, przejął władzę i wprowadził dyktaturę. Stambolijskiego zamordowano.

Turcja. Po pierwszej wojnie światowej Turcja w polityce europejskiej nie odgrywała większej roli (zob. s. 80 i 81).

3. Włochy

Formalnie rzecz biorąc, Włochy należały do państw zwycięskich: brały udział w konferencji pokojowej w tzw. Radzie Dziesięciu, a nawet w różnych misjach zwycięskich mocarstw w innych krajach. W czasie wojny poniosły one jednak poważne straty i klęskę moralną. Zginęło około 600 tys. ludzi, rany odniosło 500 tys. osób a 1,6 mln żołnierzy dostało się do niewoli. Zadłużenie państwa wzrosło do 2,5 mld dolarów w Anglii i 1,5 mld dolarów w USA. Sojusznicy Włoch uznali, że w czasie wojny nie spełniły one swej roli i po wojnie nie kwapili się do zrealizowania obietnic czynionych im w układzie londyńskim z kwietnia 1915 r. i Saint-Jean-de-Maurienne z kwietnia 1917 r. Włosi byli zawiedzeni i na własną rękę próbowali przejmować niektóre tereny, nie licząc się ze stanowiskiem mocarstw.

Pisano o „kalekim zwycięstwie”. Trudności powojenne spowodowały szybki wzrost niezadowolenia i nastrojów buntowniczych. Rosły wpływy partii socjalistycznej, która podzieliła się na trzy nurty: reformistów, centrystów i maksymalistów. Rządząca partia liberałów traciła wpływy i znaczenie, koła katolickie utworzyły Katolicką Partię Ludową (Popolari). Jesienią 1919 r. zreformowano prawo wyborcze i 16 listopada 1919 r. przeprowadzono wybory. Liberałowie uzyskali 230 mandatów (poprzednio 386), socjaliści 156, a ludowcy 101 mandatów. Liberałowie

utrzymali się u władzy. Na czele rządu stanął Giovanni Giolitti (1842-1928), rząd nie panował jednak nad sytuacją, mnożyły się strajki i demonstracje robotnicze. W poszczególnych ośrodkach tworzone na wzór rosyjski rady i komitety robotnicze, socjaliści rewolucyjni wzywali do przejęcia władzy, a 21 stycznia 1921 r. na zjeździe w Livorno przekształcili się w partię komunistyczną. 1/3 rad miejskich w północnych Włoszech znajdowała się w ręku sił społecznie radykalnych.

Przeciw radykalizmowi komunistycznemu wystąpił radykalizm innego rodzaju. Tworzył go Benito Mussolini (1883-1945), z zawodu nauczyciel, w młodości związany z ruchem anarchistycznym, a następnie z socjalistycznym. Wydawał pismo „Popolo d'Italia”. W czasie wojny przeszedł na stronę zwolenników przystąpienia Włoch do wojny, po wojnie zaczął tworzyć ruch kombatanatów wojennych występując w obronie narodu i honoru żołnierzy. Organizację pod nazwą Fasci dei Combattimento (Związek Kombatanatów) założył 23 marca 1919 r. W wyborach 1919 r. ruch ten nie uzyskał ani jednego mandatu, zyskał natomiast możliwych protektorów wśród wielkich przemysłowców i finansjery. Mussolini utworzył bojówki (milicja), które przystąpiły do zwalczania socjalistów i komunistów. W 1920 r. w dolinie Padu doszło do formalnej wojny faszystów z organizacjami robotniczymi. W kwietniu 1921 r. przeprowadzono kolejne wybory do parlamentu, gdzie socjaliści uzyskali 124 mandaty, ludowcy 108, liberałowie 100, faszyci 35 i komuniści 15. W listopadzie 1921 r. Mussolini zreorganizował swój ruch, tworząc partię pod nazwą Il Partito Nazionale Fascista (Partia Narodowo-Faszystowska). W jej programie nawiązał do nacjonalizmu i solidaryzmu społecznego. Partia zbudowana była hierarchicznie, a jej władze pochodziły z mianowania, a nie z wyborów, na czele stał Mussolini jako wódz (duce), który mianował współpracowników. W Wielkiej Radzie Faszystowskiej i w radach niższego szczebla wprowadzono zasadę wodzostwa i posłuszeństwa. Obok partii nadal wielką rolę pełniła Milicja Faszystowska (Czarne Koszule), która podejmowała różne akcje bojowe rozbijając lokale partii robotniczych, urządzając napady na rady miejskie opanowane przez komunistów, a także na poszczególne osoby. Rząd nie ingerował, bandytyzm uprawiany przez bojówki Mussoliniego pozostawał bezkarny. Fakt ten utwierdził go w przekonaniu, iż może sobie pozwolić na więcej. Zarządził mobilizację Czarnych Koszul i 28 października 1922 r. skierował je na Rzym. Rząd premiera Luigi Fatty postanowił wprowadzić stan wojenny i podjąć z nimi walkę, ale król

Wiktor Emanuel III nie dopuścił do tego, zdymisjonował Faccę i 29 października powołał Mussoliniego na szefa rządu. Partia faszystowska i jej bojówki uzyskały żołąd z budżetu państwa, mogły więc szerzej rozwijać swoje akcje. Pierwszy rząd Mussoliniego miał charakter koalicyjny, faszyci rządili przy współudziale liberałów, ale stopniowo przygotowywali się do likwidacji systemu parlamentarnego. Nastąpiło to dopiero w 1926 r., ale już w 1923 r. Mussolini był panem sytuacji i jego rządowi nie można było obalić. Ekspansja Mussoliniego szła w kierunku wybrzeży Morza Adriatyckiego, Półwyspu Bałkańskiego, Afryki Północnej. Do 1934 r. zabiegał on o pozyskanie Austrii.

4. Państwa nowe

Albania. Formalnie Albania powstała jeszcze przed wybuchem wojny, w 1912 r., ale przez wiele lat była okupowana, faktyczną niepodległość uzyskała dopiero po wojnie. Był to kraj rolniczy. Ścierały się w nim wpływy greckie, włoskie, jugosłowiańskie i serbskie. W dniach od 21 do 31 stycznia 1920 r. Kongres Narodowy w Lusznje proklamował niepodległość Albanii, powołano rząd Sulejmana Dewina, ogłoszono Deklarację Niepodległości. Państwo ze stolicą w Tiranie miało początkowo republikański charakter, stopniowo coraz większe wpływy uzyskiwał wielki właściciel ziemski Ahmed beg Zogu, który w 1928 r. ogłosił się królem jako Zog I.

Czechosłowacja. 28 października 1918 r. Czesi proklamowali oderwanie się od Austro-Węgier i utworzenie samodzielnego państwa. Już w czasie wojny emigranci czescy (Komitet Narodowy) porozumieli się z emigrantami słowackimi i postanowili utworzyć wspólne państwo. Tymczasowe Zgromadzenie Narodowe, wybrane 14 listopada 1918 r., proklamowało utworzenie Republiki Czesko-Słowackiej. Prezydentem Republiki został Tomáš G. Masaryk (1850-1937), którego ponownie wybierano w 1920, 1927 i 1934 r. Państwo miało charakter wielonarodowościowy: obok Czechów i Słowaków mieszkali w nim Niemcy, Polacy, Ukraińcy, Węgrzy i inni. Oba kraje różniły się między sobą: Czechy były poważnie uprzemysłowione, Słowacja była bardzo zafana. W Czechosłowacji występowało wiele partii politycznych, ale największymi wpływami cieszyli się agraryści i narodowi socjaliści.

Obok prezydenta Masaryka największym autorytetem cieszył się minister spraw zagranicznych Edvard Beneš (1884-1948). Jeszcze w czasie wojny utworzył on wraz z Masarykiem Czeski Komitet Narodowy, który uzyskał pełne uznanie i poparcie Francji. Wraz z Rumunią i Jugosławią tworzyli Małą Ententę, która stanowiła przedłużenie polityki francuskiej w tej części Europy. W napiętych stosunkach pozostawała natomiast Czechosłowacja z Polską, z którą toczyła spory graniczne o Śląsk Cieszyński i inne skrawki pogranicza. Oba państwa rywalizowały ze sobą o przywództwo w tej części Europy, przy czym Czesi sądzili, że ich sytuacja geopolityczna jest bardziej stabilna niż Polski.

Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Jugosławia). Bośnia i Hercegowina oraz Chorwacja i Słowenia z byłych Austro-Węgier jesienią 1918 r. przyłączyły się do Królestwa Serbów. Do państwa tego włączyła się też Czarnogóra. 1 grudnia 1918 r. proklamowano powstanie Królestwa SHS, które obejmowało obszar 248 tys. km² zamieszkały przez 12 mln osób, z dotychczasowym królem Serbii Piotrem I Karađiordziewiciem. Granice zatwierdziły traktaty pokojowe z Austrią, Bułgarią i Węgrami, a w skład państwa wchodziło wiele narodowości o różnych wyznaniach. Była to wielka mozaika: Serbowie stanowili 52,4% ogółu mieszkańców, Chorwaci 23,0%, Słoweńcy 9,3%, ale w skład państwa wchodziłi jeszcze Albańczycy, Czarnogórcy, Rumuni, Turcy i Węgrzy. Tymczasowy parlament (Skupština) 1 marca 1919 r. uchwalił projekt konstytucji, którą uchwalono 28 czerwca 1921 r., a stanowiła ona, że królestwo ma charakter parlamentarny, wybory odbywały się co cztery lata. Skupština powoływała koalicję rządzącą, która desygnowała rząd powoływany przez króla. W 1921 r. na tron wstąpił Aleksander I Karađiordziewić, który w 1929 r. dokonał zamachu umacniając władzę monarchii i zmieniając nazwę państwa na Jugosławia. W 1920 r. zawarto układ sojuszniczy z Czechosłowacją. Jugosławia współpracowała też z Francją, łączyły ją bliskie stosunki z Polską i Rumunią, stanowiła integralną część składową Małej Ententy. Główne niebezpieczeństwo dostrzegano jednak nie w rewizjonizmie niemieckim, lecz węgierskim.

Polska. Niepodległość proklamowała Polska w listopadzie 1918 r., ale walka o granice trwała aż do 1922 r. Toczone ją z Niemcami i Rosją oraz Czechosłowacją, Ukrainą i Litwą. Granica zachodnia opierała się

na traktacie pokojowym z Niemcami z 28 czerwca 1919 r. i konwencji w sprawie podziału Górnego Śląska z 15 października 1921 r. Granica z Rosją powstała w wyniku wojny 1919-1920 i uzgodniona została w traktacie pokojowym podpisanym w Rydze 18 marca 1921 r. Traktatu z Litwą nie podpisano. Dziwny stan ni wojny, ni pokoju z tym państwem trwał do 1938 r. Polska miała przyjacielskie stosunki z Litwą i Rumunią, a bardzo napięte z Niemcami, Litwą i z Rosją. Stosunki z Czechosłowacją były też bardzo nieprzyjazne, z Francją do 1926 r. opierały się na sojuszu z 19 lutego 1921 r., Polska nie miała też dobrych stosunków z Anglią. Państwo było wielonarodowościowe, około 31% mieszkańców stanowiły tzw. mniejszości narodowe, w tym wielu Ukraińców, Białorusinów, Żydów i Niemców. Obszar państwa liczył 388,6 tys. km², z tego do 1914 r. do Rosji należało 260 tys. km², do Austro-Węgier 80 tys. km² i Prus 48 tys. km². Roszczenia terytorialne zgłaszali Niemcy, Rosjanie, Litwini. W 1921 r. państwo polskie zamieszkiwało 26 mln osób.

Polska była krajem przemysłowo-rolniczym o bardzo zróżnicowanym układzie społecznym i politycznym. Około 30% mieszkańców, głównie byłego zaboru rosyjskiego, stanowili analfabeci. W Polsce działało wiele partii politycznych reprezentujących ludność polską i mniejszości. Konstytucja z 1921 r. stanowiła, że Polska jest republiką demokratyczno-parlamentarną. Ważne zadanie w państwie spełniał Kościół rzymskokatolicki, mniejszości narodowe powiązane były z innymi wyznaniem: ewangelickim, prawosławnym, judaizmem.

W latach 1918-1922 na czele państwa stał Józef Piłsudski (1867-1935) jako Naczelnik Państwa i Naczelnny Wódz. Pierwszego prezydenta wybrano w grudniu 1922 r., był nim Gabriel Narutowicz (1865-1922), ale tydzień po wyborze zamordowano go. Jego następcą został Stanisław Wojciechowski (1869-1953).

Kraje Beneluksu

Belgia prowadziła politykę neutralności, ale w czasie wojny została napadnięta przez Niemcy. Większość kraju została okupowana, Belgia straciła 80 tys. ludzi oraz poniosła poważne straty ekonomiczne, szacowane na 30 mld franków. Klęska Niemiec spowodowała likwidację okupacji niemieckiej i odbudowę suwerenności politycznej. Belgia zachowała ustrój monarchiczny, ale przeprowadziła reformy społeczne

i polityczne: wprowadzono powszechne prawo wyborcze i system parlamentarny oraz ośmiogodzinny dzień pracy. Na mocy decyzji traktatu wersalskiego uzyskała sporny z Niemcami obszar Eupen-Malmedy oraz część niemieckiej Afryki Wschodniej (mandat). W 1925 r. obszar ten połączyła z własną kolonią w Kongo. Belgia zajmowała obszar 30,5 tys. km², zamieszkały przez 8 mln ludności. W 1920 r. przystąpiła do Ligi Narodów i zawarła układ sojuszniczy z Francją, a w 1921 r. przystąpiła do unii celnej z Luksemburgiem.

Holandia w czasie wojny zachowała neutralność, co pozwoliło jej podnieść stopę życiową i umocnić pozycję gospodarczą. Zachowała nadal kolonię (Indie Holenderskie). W końcowej fazie wojny i bezpośrednio po niej przeprowadzono w Holandii reformy demokratyczne (powszechne prawo wyborcze, ośmiogodzinny dzień pracy, samorząd). Holandia pozostała monarchią. Obejmowała obszar 33,5 tys. km² zamieszkały przez 6,8 mln ludności.

Luksemburg w czasie wojny został zajęty przez wojska niemieckie. Po wojnie Księstwo odzyskało samodzielność i zachowało ustrój monarchiczny. Obejmowało obszar 2596 km² zamieszkały przez 261 tys. mieszkańców. Od 1921 r. Luksemburg był w unii celnej z Belgią. Prowadził politykę neutralizmu.

Kraje skandynawskie

Najbliższym sąsiadem Niemiec na północy była **Dania**. W czasie wojny udało się jej zachować neutralność, którą wykorzystwała do umocnienia swych pozycji ekonomicznych — stopa życiowa mieszkańców uległa podwyższeniu. Po wojnie w wyniku plebiscytu przejęła ponownie odebrany jej w 1864 r. przez Prusy Szlezwig. Duńczycy przeprowadzili poważne reformy społeczne i polityczne. Państwo obejmowało obszar 42,9 tys. km² zamieszkały przez 3,5 mln ludności. Od 1920 r. Dania należała do Ligi Narodów i prowadziła politykę neutralności. Zachowała ustrój monarchii parlamentarnej.

Norwegia do 1905 r. znajdowała się w unii ze Szwecją. W wyniku referendum w 1905 r. oderwała się od Szwecji i przekształciła w sa-

modzielną monarchię. Na króla powołano księcia Haakona, który przyjął imię Haakona VII. W czasie wojny Norwegia zachowała neutralność, co pozwoliło jej uniknąć zniszczeń i strat. W końcowej fazie i bezpośrednio po wojnie, przeprowadzono reformy społeczne wprowadzając ośmiogodzinny dzień pracy, demokratyzację stosunków, upowszechnienie oświaty itp. W 1920 r. Norwegia przystąpiła do Ligi Narodów, przyłączono do niej Archipelag Svalbard. Z Danią doszło do konfliktu o przynależność Grenlandii. Państwo obejmowało obszar 329,9 tys. km² zamieszkały przez 2,9 mln ludności. Stolicą była Chrystiania, przemianowana w 1925 r. na Oslo.

Szwecja prowadziła politykę neutralizmu i w czasie wojny również zachowała neutralność, co pozwoliło jej poważnie wzmocnić się ekonomicznie i podnieść stopę życiową mieszkańców. Bezpośrednio po wojnie przeprowadziła szeroko zakrojone reformy przekształcając się w monarchię parlamentarną. W Szwecji dużymi wpływami cieszyli się socjaldemokraci, którzy już w 1921 r. doszli do władzy i przez wiele lat decydowali o kierunku polityki państwowej. Szwecja obejmowała obszar 449,7 km² zamieszkały przez 6,2 mln ludności. Od 1920 r. należała do Ligi Narodów i nadal prowadziła politykę neutralizmu.

Państwa bałtyckie. W toku rewolucyjnych przemian lat 1917-1919 powstały też państwa nadbałtyckie: Estonia, Finlandia, Litwa, Łotwa. Miały republikański charakter i czuły się zagrożone ze strony Rosji (ZSRR). Szukały oparcia w Niemczech lub Polsce. Polska zmierzała do utworzenia bloku państw bałtyckich ale jej akcja napotkała opór Litwy, która z Polską miała ostry spór graniczny o okręg wileński. Do utworzenia bloku nie doszło. Państwa nadbałtyckie miały charakter rolniczy i do 1926 r. preferowały demokratyczny ustrój polityczny.

5. Powstanie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich

Wojna domowa w Rosji wygasła w 1921 r.; wycofano z niej też wojska interwencyjne państw obcych. Ta wojna pochłonięta tu około 13 mln ofiar. Po 9 latach wojny kraj był bardzo zniszczony. W całej Rosji władza pozostała w ręku partii bolszewickiej, stopniowo odchodzono od polityki tzw. komunizmu wojennego. W 1921 r. Lenin proklamował

przejście do Nowej Polityki Ekonomicznej (NEP) likwidując ograniczenia wojenne; projekt został przyjęty na X Zjeździe RKP(b). Zezwolono na podjęcie różnych inicjatyw prywatnych oraz dopuszczono kapitał zagraniczny do Rosji. Podjęto też dyskusję nad charakterem państwa. Idea tworzenia Europejskiej Republiki Rad upadła, rewolucja została ograniczona do terytorium byłego imperium carskiego. Imperium miało wielonarodowościowy charakter, ruch odśrodkowy podbitych narodów odegrał wielką rolę w rozbiciu caratu. Na obrzeżach Rosji powstały niepodległe państwa: Estonia, Finlandia, Litwa, Łotwa, Polska. Burżuazyjne państwo ukraińskie zostało rozbite. Gdyby wszystkie narody podbite przez carat odzyskały niepodległość, rewolucja w Rosji nie utrzymałaby się. Szanse przetrwania miała ona tylko na wielkim obszarze. Bolszewicy z Leninem na czele przeciwstawili się idei tworzenia nowych państw burżuazyjnych, popierali natomiast tworzenie nowych republik rad. Na terenie Rosji utworzono Rosyjską Federacyjną Republikę Rad (RFSRR), zaraz potem zaczęły powstawać dalsze: w listopadzie 1918 r. — Ukraińska Socjalistyczna Republika Rad; w początku 1919 r. — Litewsko-Białoruska Socjalistyczna Republika Rad; 28 kwietnia 1920 r. — Azerbejdżańska Republika Rad; 29 listopada 1920 r. — Armeńska Republika Rad i 25 lutego 1921 r. Gruzińska Republika Rad. W lutym 1922 r. zakaukaskie republiki utworzyły Związek Federacyjny, a w grudniu tegoż roku Zakaukaską Federacyjną Republikę Socjalistyczną. Na Dalekim Wschodzie w 1921 r. powstała jeszcze Republika Dalekowschodnia. Planowano utworzyć Polską Republikę Rad, ale klęska Armii Czerwonej pod Warszawą w sierpniu 1920 r. przekreśliła ten plan.

W 1922 r. republiki radzieckie obejmowały obszar 21,3 mln km² zamieszkały przez 132 mln osób. Był to obszar bardzo zróżnicowany zarówno pod względem ekonomicznym, jak i etnicznym. Dominującą rolę spełniała republika rosyjska, z którą współpracę poszczególnych republik organizowała partia komunistyczna. W republikach działały samodzielne partie, ale wszystkie były kierowane przez bolszewików i uznawały przywództwo Lenina. X Zjazd RKP(b) w 1922 r. wezwał do zjednoczenia republik. 11 sierpnia 1922 r. Biuro Organizacyjne KC RKP(b) powołało specjalną komisję do opracowania projektu koncepcji zjednoczenia z Józefem Stalinem na czele. Komisja na wniosek Stalina, który pełnił funkcję komisarza republiki rosyjskiej do spraw narodowości i uchodził za znawcę kwestii narodowej, zaproponowała, by poszczególne republiki „włączyć” do republiki rosyjskiej. Lenin poddał

ten projekt krytyce i zażądał, by republiki „zjednoczyć” na zasadach równości i utworzyć Związek Republik Radzieckich Europy i Azji. Komitet Centralny wniosek przyjął, modyfikując nazwę nowego państwa na Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). W listopadzie 1922 r. przeprowadzono zjazd przedstawicieli wszystkich republik, który poparł tę koncepcję. Tylko delegaci Republiki Dalekiego Wschodu opowiedzieli się nie za „zjednoczeniem”, lecz za „włączeniem” ich republiki do Republiki Rosyjskiej.

W Moskwie 30 grudnia 1922 r. zebrali się delegaci rad poszczególnych republik i podjęli uchwałę o zjednoczeniu, uchwalono też deklarację o utworzeniu ZSRR. Ten Zjazd przeszedł do historii jako pierwszy Wszechzwiązkowy Zjazd Rad. Wybrano Centralny Komitet Wykonawczy (CKW) ZSRR, z którego wyłoniono Prezydium; powołano Komisję Konstytucyjną, która przygotowała projekt konstytucji ZSRR. Sesja plenarna CKW latem 1923 r. projekt ten aprobowwała, a konstytucję uchwalił II Wszechzwiązkowy Zjazd Rad w styczniu 1924 r. Ustalono, że ZSRR jest państwem związkowym. Mozaika narodowościowa spowodowała, że obok republik związkowych (samodzielnych) powołano republiki autonomiczne oraz obwody i okręgi narodowościowe. Liczba republik związkowych stopniowo rosła. Wszystkie republiki miały te same prawa, łącznie z prawem wystąpienia ze związku. Ustalono podział kompetencji między poszczególnymi republikami i Związkiem, powołano do życia liczącą 371 członków Radę Związku, która była powoływana przez Zjazd Rad. Obok niej funkcjonowała Rada Narodowości; w jej skład wchodził przedstawiciel republiki: każda republika związkowa delegowała trzech, a obwody autonomiczne jednego przedstawiciela. Obie rady razem tworzyły CKW ZSRR, który wyłaniał dwudziestojednoosobowe Prezydium CKW. Organem wykonawczym CKW była Rada Komisarzy Ludowych, czyli rząd. Przewodniczącym CKW ZSRR został Michaił Kalinin (1875-1946), natomiast przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych (szef rządu) Lenin, który od 1922 r. jednak poważnie chorował i okresowo wyłączał się z pracy. Funkcję zastępcy przewodniczącego RKL pełnił Aleksiej I. Rykow (1881-1938), który po śmierci Lenina, w styczniu 1924 r., awansował na szefa rządu, a komisarzem spraw zagranicznych został Gieorgij W. Ciczerin (1872-1936). Komunistyczną Partię Rosji przemianowano na Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię (bolszewików) — WKP(b).

ZSRR, podobnie jak poprzednio Republika Rosyjska, był izolowany

na forum międzynarodowym. Wynikało to z faktu, iż stosował odmienne zasady polityczne od państw kapitalistycznych: nie uznawał burżuazyjnego prawa i wartości moralnych. Pomiędzy ZSRR i państwami ówczesnego świata występowała wielka nieufność; przywódcy ZSRR wspierali Międzynarodówkę Komunistyczną i zapowiadali obalenie systemu kapitalistycznego w świecie, a przywódcy państw burżuazyjnych nadal dążyli do obalenia komunizmu i przywrócenia stosunków burżuazyjnych w Rosji. Państwa te podejmowały z ZSRR współpracę ekonomiczną, natomiast wstrzymywały się od oficjalnej współpracy politycznej. Pierwszy układ międzynarodowy rewolucyjna Rosja podpisała z państwami centralnymi w Brześciu 3 marca 1918 r., ale układ ten anulowano w listopadzie 1918 r. W 1919 r. nawiązano stosunki polityczne z Afganistanem i Turcją, i podpisano kolejno układy: z Estonią 2 lutego 1920 r., z Litwą 12 lipca 1920 r., z Łotwą 11 sierpnia 1920 r. i 14 października 1920 r. z Finlandią. W marcu 1921 r. podpisano układ pokojowy z Polską, później z Turcją. Państwa zachodnioeuropejskie odmawiały uznania Rosji, a następnie ZSRR, podpisując z nią tylko układy handlowe. Dopiero w kwietniu 1922 r. w Rapallo podpisano wspomniany już układ z Niemcami. Przełom w tym względzie nastąpił dopiero w 1924 r.

Ani Rosja Radziecka, ani ZSRR nie były członkami Ligi Narodów. Dyplomacja radziecka zwalczała tę organizację wszelkimi dostępnymi środkami, uznając ją za głównego wroga ZSRR. 24 stycznia 1924 r. zmarł Lenin otwierając długi okres walki o przywództwo w ZSRR.

6. Kryzys 1923 roku i jego następstwa

Układ w Rapallo poważnie wzmocnił Niemcy. Przywódcy Rzeszy postanowili przerwać wypełnianie zobowiązań, wynikających z traktatu pokojowego. Koła przemysłowe i finansowe z Hugonem Stinnesem i Karlem Helfferichem na czele stwierdziły, że Niemcy nie powinny płacić reparacji wojennych. W listopadzie 1922 r. ustąpił realizujący zobowiązania rząd Josepha Wirtha, a do władzy doszły koła przeciwników wypełniania zobowiązań z Wilhelmem Cuno na czele. Cuno był dyrektorem przedsiębiorstwa żeglugowego (Linia Hamburg-Ameryka), był zatem reprezentantem kół przemysłowo-finansowych. Jego rząd nie

gii, które zagroziły, że jeśli do 11 stycznia 1923 r. raty nie zostaną wpłacone, będą zmuszone sięgnąć do represji. Ponieważ Niemcy nie zareagowały, 11 stycznia 1923 r. wojska francuskie i belgijskie wkroczyły na teren Zagłębia Ruhry i na własną rękę podjęły konfiskatę węgla. (Liczba żołnierzy francuskich latem 1923 r. doszła do 70 tys., a belgijskich do 7 tys.). Krok ten nie uzyskał aprobaty Wielkiej Brytanii, co ośmieliło rząd niemiecki, który wezwał ludność okupowanych obszarów do bojkotowania poczynąń Francuzów i Belgów. Fakt ten spowodował wielki kryzys ekonomiczny: gwałtownie spadło wydobycie węgla, wytop surówki żelaza, obroty handlowe, a liczba bezrobotnych szybko osiągnęła stan 5 mln ludzi. Gwałtownie rosła inflacja: we wrześniu 1923 r. za 1 dolara płacono w Niemczech 38 mln marek, ceny na towary powszechnego spożycia wzrosły około 300-400%. Ponadto wybuchły liczne strajki, organizowano demonstracje niezadowolonych robotników i urzędników. W początku sierpnia zorganizowano wielki strajk, który 11 sierpnia 1923 r. spowodował ustąpienie rządu Cuno. 13 sierpnia prezydent powołał nowy rząd z Gustavem Stresemannem (1878-1929) z DVP. Był to rząd szerokiej koalicji z udziałem socjaldemokratów. Zmiana rządu spowodowała pewne osłabienie wystąpień masowych i wznowienie dyskusji z państwami zachodnimi. Stresemann był skłonny do kompromisu, ale jego rząd przetrwał tylko do 1 października 1923 r. 6 października Stresemann utworzył nowy rząd, na mniejszej podstawie, ale i ten pod koniec listopada upadł.

Niemcy stały na krawędzi katastrofy. Ożywiły się nastroje rewolucyjne i odśrodkowe, a tendencje separatystyczne objęły Nadrenię i Bawarię, które próbowały oderwać się od Rzeszy i całkowicie usamodzielnic. W Saksonii i Turynii z kolei powstały rządy lewicowe z udziałem socjaldemokratów i komunistów. Komuniści wysunęli hasło rewolucji, czuli się silni, ich partia (KPD) liczyła już około 360 tys. członków i cieszyła się dużymi wpływami. Komitet wykonawczy Międzynarodówki Komunistycznej uznał, że Niemcy stoją w obliczu rewolucji i skierował tam swoich instruktorów, którzy przystąpili do tworzenia zakonspirowanych drużyn bojowych. W tej sytuacji rząd centralny w Berlinie 21 października 1923 r. przekazał w Saksonii władzę lokalnym siłom wojskowym, które rozpędziły legalnie wybrany rząd odsuwając komunistów od wpływów. To samo w początku listopada powtórzono w Turynii. Opinia publiczna była wzburzona. Fakt ten postanowili wykorzystać emisariusze MK wyznaczając datę powstania zbrojnego na 23 paź-

dziennika 1923 r. Przywódcy ruchu zawodowego początkowo poparli ideę powstania, ale w ostatniej chwili wycofali się. W tej sytuacji powstanie odwołano. Decyzja ta nie dotarła jednak do Hamburga, gdzie lokalni przywódcy z Ernstem Thälmannem na czele 23 października 1923 r. podjęli walkę. Powstanie hamburskie było odosobnione i bez wsparcia, po kilkunastu godzinach zostało przerwane.

Do puczu na większą skalę doszło natomiast w Monachium. Od kilku lat rozwijał się tam kierowany przez Adolfa Hitlera (1889-1945) ruch narodowosocjalistyczny. Hitler korzystając z ogólnego zamieszania podjął decyzję o przejęciu władzy w Monachium, by opanować Bawarię, a następnie uderzyć na Berlin. W puczu 8 listopada 1923 r. wzięło udział kilku wojskowych z gen. Erichem Ludendorffem na czele. Zagrożenie spowodowało proklamowanie stanu wojennego. Jeszcze tego samego dnia (8 listopada) władzę przejęła Reichswehra, a już następnego pucz stłumiono.

W tych warunkach Gustav Stresemann podał się do dymisji. 1 grudnia 1923 r. powołano nowy rząd Wilhelma Marxa. Stresemann zachował w nim stanowisko ministra spraw zagranicznych. Wydarzenia 1923 r. w Niemczech spowodowały poważną zmianę stosunków w Europie. We wrześniu 1923 r. komuniści bułgarscy podjęli powstanie zbrojne przeciw dyktaturze Aleksandry Cankowa; zostało ono stłumione. Wielu ludzi zginęło, wielu aresztowano i skazano. Niektórzy z przywódców KPB, z Georgi Dymitrowem na czele, zostali skazani na karę śmierci i ratowali się ucieczką za granicę. W Polsce jesienią 1923 r. również notowano wielki wzrost strajków i demonstracji robotniczych. W pierwszych dniach listopada doszło w Krakowie do walk strajkujących robotników z policją i wojskiem, było wielu zabitych i rannych. Przeszły one do historii pod nazwą powstanie krakowskie.

Wydarzenia w Niemczech, Bułgarii i Polsce spowodowały przyptyw fali rewolucyjnej; Komitet Wykonawczy Międzynarodówki wezwał swe sekcje do podjęcia powstań zbrojnych.

Wydarzenia 1923 r. najsilniej odbiły się we Francji. Rząd francuski poniósł całkowitą porażkę. Okupacja Zagłębia Ruhry nie rozwiązała problemu reparacji, przyniosła natomiast wielkie straty materialne i moralne. Francja musiała dewaluować swoją walutę, jej zadłużenie wzrosło z 38 mld franków w 1914 r. do 265 mld w 1924 r. Stany Zjednoczone, które w 1919 r. wycofały się z polityki europejskiej, w 1923 r. ponownie się nią zainteresowały. Obawiano się rewolucji w Niemczech i jej skut-

ków. Amerykanie razem z politykami angielskimi podjęli akcję zmierzającą do uzdrowienia gospodarki niemieckiej; powołano specjalne komisje ekspertów w celu podjęcia nowej polityki finansowej względem Niemiec.

Niepowodzenia te przyczyniły się też do upadku autorytetu Bloku Narodowego we Francji. Rosły wpływy lewicy społecznej, to jest radykałów i socjalistów. Nowe wybory przeprowadzono 11 maja 1924 r., wygrał je Kartel Lewicy. Alexandre'a Milleranda zmuszono do ustąpienia ze stanowiska prezydenta przed upływem kadencji. Stanowisko prezydenta republiki objął 13 czerwca socjalista Gaston Doumergue (1863-1937), który już w następnym dniu powołał na szefa rządu republika-nina Edouarda Herriota (1872-1957). Przywódcy Kartelu Lewicy byli zwolennikami pacyfizmu i porozumienia z Niemcami. Cała polityka Francji wobec Niemiec uległa radykalnej zmianie, wiązało się to z poważnym osłabieniem pozycji Francji w Europie. Szukano nowych gwarancji bezpieczeństwa wspólnie z Ligą Narodów.

Wydarzenia w Niemczech spowodowały upadek popularności konserwatystów w Anglii. W lutym 1923 r. Stanley Baldwin podpisał w Waszyngtonie porozumienie w sprawie spłaty pożyczek zaciągniętych przez Anglię w USA. Dług wynoszący 850 mln funtów szterlingów (4 mld dolarów) zmniejszono o 30%, resztę wraz z odsetkami (3,5%) Anglicy mieli spłacić w ciągu 62 lat. W skali rocznej wynosiło to 35 mln funtów. Doszło też do zaostrzenia stosunków z ZSRR. 8 maja 1923 r. minister spraw zagranicznych Anglii lord George Curzon wystosował notę oskarżając ZSRR o wrogie poczynania wobec Anglii. Porozumienie handlowe Anglii z ZSRR z 1921 r. zostało zagrożone. Krok ten spotkał się z ostrą krytyką Trade Union i całej lewicy społecznej w Wielkiej Brytanii.

21 maja 1923 r. Bonar Law podał się do dymisji. Liczono, że stanowisko szefa rządu obejmie lord Curzon. Tymczasem król niespodziewanie ster rządu powierzył ministrowi skarbu Stanleyowi Baldwinowi. Podjęto politykę protekcjonizmu gospodarczego. Wobec rosnących kontrowersji parlament rozwiązano przed upływem kadencji i rozpisano nowe wybory.

Wybory z 6 grudnia 1923 r. przyniosły porażkę partii konserwatywnej: w miejsce poprzednich 433 uzyskała ona tylko 259 mandatów, Partia Pracy zdobyła 191, a Partia Liberalna 165 (grupa Lloyd'a George'a 155 i niezależni 10). W tej sytuacji 23 stycznia 1924 r. utworzono mniejszościowy rząd Partii Pracy z Jamesem Ramsayem MacDonal-dem

(1866-1937) na czele. Był to pierwszy w historii Anglii rząd socjalistyczny. Swoją działalność zaczął od planu reform społecznych i wzmocnienia pozycji związków zawodowych w państwie. Laburzyści byli też rzecznikami pacyfizmu i porozumienia z ZSRR. 2 lutego 1924 r. Anglia uznała ZSRR *de iure*, a 1 sierpnia 1924 r. podpisała z nim układ ogólny i handlowy. W ślad za Anglią w grudniu 1924 r. ZSRR został uznany przez Francję. Był to przewrót w dotychczasowych stosunkach politycznych w Europie.

W rok 1924 Europa wkroczyła pod znakiem odprężenia i pacyfizmu. Rosła rola Ligi Narodów jako czynnika organizującego życie międzynarodowe. Co roku we wrześniu wybitni politycy europejscy spotykali się w Genewie, by radzić nad rozwikłaniem sporów międzynarodowych i lepszym ułożeniem wzajemnej współpracy.

7. Odbudowa pozycji gospodarczych i politycznych Niemiec (1924-1925)

Dążenia polityków francuskich do osłabienia i uzależnienia Niemiec nie powiodły się. Francja okazała się za słaba, a Niemcy za silne i zbyt prężne. Wielki wpływ uzyskał minister spraw zagranicznych Rzeszy, przedstawiciel Niemieckiej Partii Ludowej (DVP), a więc partii wielkiego przemysłu, Gustav Stresemann. Żonglował on między zobowiązaniami traktatowymi a grożącą Niemcom rewolucją, doprowadził do wznowienia rozmów z mocarstwami na temat nowego ułożenia planu spłat reparacji wojennych. Komisja Reparacyjna powołała 30 listopada 1923 r. dwa komitety, żeby przygotować plan stabilizacji Rzeszy. Komitet pod przewodnictwem bankiera amerykańskiego Charlesa G. Dawesa opiniował sprawę zbilansowania budżetu i stabilizacji waluty Niemiec, natomiast komitet pod przewodnictwem Owena Younga analizował plan ponownego ściągnięcia do Niemiec kapitałów obcych. Przygotowane przez ekspertów analizy rozpatrzyła konferencja w Londynie w okresie od 16 lipca do 16 sierpnia 1924 r. Odrzucono zastrzeżenia Francji, zmuszono ją do ostatecznego wycofania jej wojsk z Zagłębia Ruhry (do 16 VIII 1925 r.). Niemcom udzielono tzw. pożyczki stabilizacyjnej w wysokości 200 mln dolarów. Nowy plan spłat reparacji (plan Dawesa) przewidywał poważne zmniejszenie rocznych rat w pierwszym okresie po przyjęciu planu (z 3 do 1 mld dolarów), ale nie precyzował

do kiedy spłaty te będą realizowane ani jaka będzie ich ostateczna wysokość. W latach 1928/29 roczne spłaty miały ponownie wzrosnąć do 2,5 mld dolarów rocznie. Powołano do życia specjalny Komitet Transferowy, generalnego agenta reparacyjnego i Bank Rzeszy. Dyrektorem Banku Rzeszy został Hjalmar Schacht (1877-1970). W skład Rady Generalnej Banku powołano czternaście osób w tym siedmiu przedstawicieli kapitału zagranicznego, decyzje wiążące podejmowano większością dziesięciu głosów. Faktycznie Niemcy sami nie byli w stanie podjąć żadnej ważniejszej decyzji, dlatego wielu polityków niemieckich reprezentujących koła nacjonalistyczne występowało ostro przeciw temu uzależnieniu Rzeszy od kapitału obcego. Stresemann wzywał jednak do ratyfikowania układu, ponieważ na bieżąco dawał on Niemcom znaczne korzyści. Natomiast w przyszłości można go było renegocjować. Parlament Rzeszy ratyfikował układ londyński 29 sierpnia 1924 r. 238 do 234 głosów, a więc większością zaledwie czterech głosów.

Na podstawie planu stabilizacyjnego w latach 1924-1930 Niemcy uzyskały 27 mld dolarów pożyczek długo- i średnioterminowych. 70% pożyczonych sum pochodziło ze Stanów Zjednoczonych, 15% z Holandii, 12% z Anglii. W tym samym czasie kapitał obcy zainwestował w Niemczech około 16,3 mld marek. Waluta niemiecka została uzdrowiona, dzięki czemu gospodarka niemiecka uległa szybkiemu ożywieniu i już w 1927 r. przekroczyła poziom okresu przedwojennego tak, że bilans handlu zagranicznego Rzeszy w 1927 r. uzyskał dodatnie saldo. Niemcy zawarły układy handlowe: w grudniu 1923 r. z USA, rok później z Wielką Brytanią, w kwietniu 1925 r. z Belgią, w październiku 1925 r. z Włochami. Od 1922 r. miały Niemcy do dyspozycji wielki rosyjski rynek zbytu, udzieliły ZSRR kolejnych pożyczek na zakup towarów niemieckich. Do ZSRR wyjeżdżali inżynierowie niemieccy i podejmowali prace nad budową różnych obiektów przemysłowych i wojskowych. W Niemczech odbudowano monopole, powstały też nowe, jak I. G. Farben Industrie, Vereinigte Stahlwerke i inne.

Ożywienie gospodarcze spowodowało znaczny spadek bezrobocia, podniesienie zarobków i ogólny wzrost stopy życiowej społeczeństwa. Wszystkie te elementy przyczyniły się do wzrostu wpływów ugrupowań prawicowych i nacjonalistycznych. Rozbudowie uległa Deutsch Nationale Volkspartei (DNVP), zdecydowanie zwalczająca system republikański, partia konserwatywno-nacjonalistyczna; silne wpływy uzyskała Deutsche Volkspartei (DVP), czyli Niemiecka Partia Ludowa, partia

wielkiego przemysłu; odbudowała się rozwiązana po puczu monachijskim partia hitlerowska (NSDAP). Hitler skazany na 5 lat twierdzy opuścił ją na skutek amnestii już po 9 miesiącach. W twierdzy Landsberg napisał programową książkę *Mein Kampf* (*Moja walka*). Pierwszy jej tom ukazał się w 1925, a drugi w 1927 r.

Spadało natomiast znaczenie partii socjaldemokratycznej (SPD) i demokratycznej (DDP). Zachowała swe wpływy partia konserwatywnych katolików Centrum i komunistów (KPD). Brak silnej armii rekompensowali sobie Niemcy rozbudową organizacji paramilitarnych. Każda partia tworzyła własną formację paramilitarną zyskując poklask żyjących w tradycji militarnej tłumów. Coraz częściej pisano, że Niemcy są „republiką bez republikanów”, oraz że „cesarz odszedł — generałowie zostali”. W lutym 1925 r. zmarł prezydent Friedrich Ebert, w kwietniu przeprowadzono wybory jego następcy, i zgodnie z konstytucją, były to wybory bezpośrednie. Zgłoszono kilka kandydatur, ale w pierwszej turze nie udało się rozstrzygnąć wyborów. W drugiej turze wygrał konserwatyista, monarchista, liczący już 78 lat, marszałek Paul von Hindenburg. Uzyskał on 14,7 mln głosów, podczas gdy przedstawiciel bloku republikańskiego, członek partii Centrum Wilhelm Marx 13,8 mln głosów, a przedstawiciel KPD Ernst Thälmann 1,9 mln głosów.

8. Walka o system bezpieczeństwa

Każde z mocarstw inaczej wyobrażało sobie zapewnienie bezpieczeństwa przed nową wojną. Wzywano do ograniczenia zbrojeń czy nawet pełnego rozbrojenia. Po długich dyskusjach V Sesja Zgromadzenia Ogólnego Ligi Narodów 2 października 1924 r. uchwaliła „Protokół w sprawie pokojowego rozwiązywania spraw międzynarodowych”, zwany potocznie Protokołem Genewskim. Potępiono w nim wojnę, jako metodę rozwiązywania sporów międzynarodowych, piętnowano wojny agresywne, zapowiadano ograniczenie zbrojeń i obowiązkowy międzynarodowy arbitraż w sporach, a nawet stosowanie sankcji (kar) wobec państwa uznanego za agresora. Nie sprecyzowano jednak wyraźnie kogo uznaje się za agresora. Jak wiadomo, każde państwo podejmując agresję głosiło, iż prowadzi wojnę obronną lub prewencyjną. Brak ten osłabiał wagę dokumentu, mimo to podpisało go 19 państw z Anglią i Francją łącznie. Wydawało się, że sprawa jest oczywista i przesądzona.

Tymczasem dokument nie wszedł w życie, ponieważ Anglia wycofała się i odmówiła ratyfikowania go. Nastąpiło to wskutek zmian, jakie zaszły w tym kraju. W 1924 r. Anglia przeżywała stan stagnacji gospodarczej: jej udział w produkcji przemysłowej świata spadł z 14,8% w 1913 r. do 9,8% w 1925 r.; przewaga importu nad eksportem wzrosła z 20% w 1913 r. do 32% w 1925 r. Laburzyści rozbudowując ustawodawstwo socjalne jeszcze pogłęбили trudności, w efekcie w przeprowadzonych w listopadzie 1924 r. wyborach ponieśli klęskę. Zwyciężyli konserwatyści, którzy 8 grudnia 1924 r. utworzyli nowy rząd Stanleeya Baldwina z udziałem Austena Chamberlaina (sprawy zagraniczne) i Winstona Churchilla (finanse). Rząd podjął szereg reform i przetrwał do maja 1929 r. W lutym 1925 r. przywrócił parytet funta w złocie, ograniczył zarobki i doprowadził do przedłużenia czasu pracy.

Rząd Baldwina zajmował stanowisko antyradzieckie i proniemieckie, dążył do zerwania rysującej się współpracy niemiecko-radzieckiej. Politycy brytyjscy uznali tezę niemiecką, że traktat pokojowy jest zbyt surowy i należy go renegocjować, chcieli wzmocnić pozycję Niemiec kosztem Francji i jej sojuszników, odmówili ratyfikowania Protokołu Genewskiego. Przez cały rok 1925 prowadzono poufne negocjacje z Francją, Niemcami i Belgią. W dniach od 5 do 16 października 1925 r. przeprowadzono obrady tzw. konferencji gwarancyjnej w Locarno, w czasie której podjęto wiele ważnych decyzji zaskakujących opinię publiczną. Francja, Niemcy i Belgia podpisały gwarantowany przez Wielką Brytanię tzw. układ renski, w którym Niemcy zapewniały, iż kwestionowaną dotąd granicę z Francją i Belgią na Renie uznają za ostateczną i niepodważalną z ich strony. Niemcy wyrzekły się ostatecznie Alzacji i Lotaryngii, ale w zamian za to państwa zachodnie uznały ich prawo do walki o rewizję granicy wschodniej, to jest granicy z Czechosłowacją i Polską. Niemcy zobowiązały się tylko, że granicy tej nie naruszają siłą, liczyły jednak, że stosunkowo szybko zmienią ją przez nacisk ekonomiczny i polityczny. Niemcom obiecano też przyjęcie do Ligi Narodów i wprowadzenie na stałego członka Rady Ligi Narodów, a więc otrzymałyby status mocarstwa. W ten sposób uznano, że główny problem sporny w Europie został rozwiązany. Ministrowie spraw zagranicznych Francji (Briand) i Niemiec (Stresemann) w 1926 r. otrzymali pokojową Nagrodę Nobla za wkład w umocnienie pokoju w Europie, Chamberlain uzyskał ją już w roku 1925.

Państwa zachodnie liczyły, że te ustępstwa doprowadzą do zerwania przez Niemcy współpracy z ZSRR. Tymczasem Niemcy oświadczyli,

że przystąpią do Ligi Narodów, jeśli zostaną zwolnione z niektórych zobowiązań wynikających ze statutu Ligi Narodów, a mianowicie z obowiązku przystąpienia do wojny z ZSRR, gdyby któryś z członków Ligi znalazł się w stanie wojny z tym państwem. Niemcy podpisały z ZSRR w Berlinie (26 kwietnia 1926 r.) dodatkowy układ o współpracy demonstrując, że nie mają zamiaru ograniczyć swej współpracy z tym państwem. Korzystały one z obu stron wyzyskując swą siłę przetargową. Powstał też spór na temat pozycji Polski. Stresemann sądził, że Niemcy wstąpią do Ligi Narodów i uzyskają w niej stanowisko stałego członka Rady, co dałoby im znaczną przewagę nad Polską. Tymczasem Polska uzyskała zgodę na ponowny wybór na niestałego członka Rady — zdobywając pozycję półstałego członka tego gremium; fakt ten ograniczał możliwości działań niemieckich przeciw Polsce. Na skutek tych kontrowersji Niemcy przyjęto do Ligi nie wiosną, lecz dopiero jesienią 1926 r. W czerwcu 1925 r. podjęły one wojnę celną z Polską, chcąc zmusić ją do zgody na rewizję granic.

9. Okres stabilizacji gospodarczej i politycznej (1924-1928)

Opanowanie sytuacji w Niemczech wpłynęło na sytuację w całej Europie. Konserwatyści ustabilizowali też sytuację w Anglii. Mniej stabilna wydawała się ona we Francji, w której bardzo często zmieniały się rządy. Rząd Baldwina w Anglii miał bardzo antykomunistyczny i antyradziecki charakter. Powrót Churchilla do rządu wywołał sensację. Był to polityk związany w młodości z partią konserwatywną, ale później przeszedł do partii liberalnej, w 1924 r. przegrał wybory i wydawało się, że znikł ze sceny politycznej. Tymczasem powrócił do partii konserwatywnej i objął ważne stanowisko ministra skarbu. W polityce wewnętrznej rząd Baldwina podjął kurs antyrobotniczy. W maju 1926 r. wybuchł wielki strajk górników, który był protestem przeciw polityce rządu. Trwał on aż do grudnia tegoż roku, spowodował poważne wyczerpanie strajkujących i osłabienie państwa, Anglia utraciła rynki zbytu na węgiel.

Wielką rolę w polityce rządu angielskiego odgrywała sprawa nowego ułożenia wzajemnych stosunków między metropolią i dominiami. W październiku i listopadzie 1926 r. przeprowadzono obrady konferencji imperialnej, w wyniku której postanowiono przekształcić imperium w Brytyjską Wspólnotę Narodów (BWN). Dominia uzyskały samo-

dzielność, z metropolią miała je łączyć tylko osoba monarchy i wspólna tradycja. Zasady ustalone w 1926 r. wprowadzono w życie dopiero w 1931 r.

Trudności wewnętrzne Anglii wywołały też dyskusję na temat modernizacji systemu gospodarczego. 27 listopada 1927 r. grupa 20 przemysłowców z prezesem Imperialnego Trustu Chemicznego Alfredem Mondem na czele wystąpiła z projektem generalnej reorganizacji stosunków w przemyśle brytyjskim, zawierającym racjonalizację wytwórczości. Projekt przedstawiono Radzie Generalnej Trade Union, która większością głosów przychyliła się do niego, natomiast ostry sprzeciw wyrazili komuniści i lewica związków zawodowych. Doszło do ostrej dyskusji w łonie organizacji robotniczych.

W polityce zagranicznej rząd Baldwina doprowadził w 1927 r. do konfliktu z ZSRR. W konsekwencji 27 maja 1927 r. z państwem radzieckim zerwano stosunki dyplomatyczne. Rząd brytyjski wspierał na forum międzynarodowym politykę Niemiec.

We Francji rządy Kartelu Lewicy przetrwały do połowy 1926 r. Gabinet Edouarda Herriota upadł już w kwietniu 1925 r., a 17 kwietnia tegoż roku utworzono gabinet z przywódcą prawego skrzydła republikanów Paulem Painlevé na czele. Rząd ten doprowadził do porozumienia z Niemcami w Locarno kompromitując Francję wobec jej sojuszników w Europie Wschodniej. Polityką zagraniczną Francji kierował wtedy (do 1932 r.) Aristide Briand, który odegrał we Francji podobną rolę, jak Stresemann w Niemczech. W 1925 r. Francja prowadziła jeszcze wojny kolonialne w Syrii i wspólnie z Hiszpanią w Maroku. 28 listopada 1925 r. znów nastąpiła zmiana rządu, tym razem, do połowy lipca 1926 r., kierował nim Briand. Rządy lewicy nie były w stanie uporać się z kryzysem finansowym państwa, traciły coraz bardziej swój lewicowy charakter. Natomiast nacjonalistyczna prawica stawała się coraz bardziej proniemiecka. W połowie roku 1926 doszło do kompromisu. 23 lipca 1926 r. we Francji utworzono rząd Jedności Narodowej z Raymondem Poincaré na czele. Przetrwał on do listopada 1929 r. Briand pełnił nadal obowiązki ministra spraw zagranicznych, ponownie znalazł się w rządzie również Herriot, który objął tekę ministra oświaty i kultury. Rząd ten poszedł na pełne porozumienie z Niemcami. W czasie obrad Ligi Narodów 17 listopada 1926 r. Briand przeprowadził poufne spotkanie ze Stresemannem w Thoiry w Szwajcarii. Ministrowie uzgodnili, że należy przyspieszyć wyprowadzenie wojsk okupacyjnych

z Nadrenii, znieść aliancką Komisję Kontroli nad Niemcami, określić czas powrotu Zagłębia Saary do Niemiec. Niemcy uzyskały znaczne usamodzielnienie. Rząd Jedności doprowadził do stabilizacji waluty i zrównoważenia budżetu. Nastąpiła dewaluacja franka do poziomu 1/5 pokrycia w złocie w porównaniu z okresem poprzedzającym wybuch wojny. Podniesiono podatki i ograniczono świadczenia socjalne. Francja uzyskała też lepsze warunki spłaty swych długów w Stanach Zjednoczonych. W kwietniu 1928 r. przeprowadzono wybory parlamentarne, które nieznacznie wzmocniły w parlamencie prawicę. Rząd kontynuował swoją działalność. Ustawę o dewaluacji franka przeprowadzono 22 czerwca 1928 r., ustalono też parytet franka w złocie. W tym samym czasie Briand wystąpił z projektem specjalnego porozumienia w sprawie wyrzeczenia się wojny jako środka rozwiązywania sporów międzynarodowych. W ramach Ligi Narodów podjęto dyskusję nad rozbrojeniem. Powołano do życia Konferencję Rozbrojeniową, w której pracach uczestniczył również Związek Radziecki. Układ Brianda-Kelloga w sprawie wyrzeczenia się wojny podpisano 27 czerwca 1928 r. Do układu przystąpiło 16 państw, ale jego ratyfikacja się przedłużyła — do 1939 r. liczba sygnatariuszy układu wzrosła do 63.

Aktywny udział w pracy Ligi Narodów i na forum międzynarodowym brały Niemcy. Od kwietnia 1925 r. prezydentem Rzeszy był Paul von Hindenburg. Koła wojskowe Niemiec pracowały usilnie nad odbudową niemieckich sił zbrojnych, podjęto tajną wojskową współpracę z ZSRR. Stresemann, który w oczach państw zachodnich chciał uchodzić za pacyfistę, o współpracy tej nie chciał być informowany. Na interpelacje w tej sprawie zawsze mógł powiedzieć, że on „o niczym nie wie”.

Państwa zachodnie podjęły 12 grudnia 1926 r. decyzję o wycofaniu swych wojsk okupacyjnych z Nadrenii oraz likwidacji Sojuszniczej Komisji Kontroli nad Niemcami. Od tego momentu Niemcy mogli przystąpić do poufnych zbrojeń nie tylko za granicą, ale również u siebie w kraju.

Wybory z 24 maja 1928 r. ujawniły wzrost wpływów socjaldemokracji. Rząd z socjaldemokratą Hermannem Müllerem (1876-1931) na czele powstał 29 czerwca 1928 r. i przetrwał do marca 1930 r. Już w 1928 r. podjęto decyzję o budowie nowego pancernika. Parametry jego miały być zgodne z ustaleniami traktatu pokojowego, który zakła-

kraczącej 10 tys. ton. Wywiązała się wielka dyskusja, ponieważ komuniści wystąpili przeciw budowie pancernika i odwołali się do opinii publicznej wnosząc o przeprowadzenie referendum ludowego. Referendum przegrali, a pancernik zbudowano. Socjaldemokraci, którzy oficjalnie głosili, że są przeciw zbrojeniom i wojnie projekt budowy poparli. Pancernik „A” (Deutschland) o wyporności 10 tys. ton miał jednocześnie zaspokajać ambicje niemieckich kół wojskowych co do nowoczesności i możliwości technicznych.

Niemcy rezygnując w Locarno z dążeń do rewizji granicy zachodniej silnie podkreślali, że nie rezygnują z utraconych ziem wschodnich. Podejmowali różne działania zmierzające do osłabienia Polski, by zmusić ją do rezygnacji z przejętych przez nią ziem, do 1918 r. należących do Rzeszy. Szczególną rolę w tych planach wyznaczono mniejszości niemieckiej w krajach Europy Wschodniej. Z inicjatywy Stresemanna rozbudowano niemieckie organizacje wspierające Niemców zagranicznych. W 1927 r. przystąpiono do organizowania tzw. Kongresu Mniejszości Narodowych Europy. Wobec Polski zastosowano silny nacisk ekonomiczny podejmując w czerwcu 1925 r. tzw. wojnę celną, trwającą aż do 1934 r.

Jednocześnie Stresemann popierał niemieckie inicjatywy pacyfistyczne. W 1926 r. pacyfiści niemieccy doprowadzili do utworzenia Deutscher Verband für Europäische Verständigung (Niemieckie Stowarzyszenie dla Porozumienia Europejskiego), popierali też poczynania Richarda Coudenhove-Kalergi w sprawie utworzenia Paneuropy. Już w 1922 r. wystąpił on z taką inicjatywą publikując wiele rozpraw, planów i wystąpień, objechał różne kraje i przeprowadził wiele konferencji. W październiku 1926 r. Coudenhove-Kalergi doprowadził do I Kongresu Paneuropejskiego w Wiedniu; wzięło w nim udział 2 tys. delegatów z 24 krajów, powołano do życia Związek Paneuropejski, wydawano pismo „Pan-Europa”. Ostrze ruchu kierowało się przeciw ZSRR, który eliminowano z planowanej Paneuropy. Zaniepokojona czuła się też Francja, dlatego w grudniu 1929 r. Briand wystąpił z własną inicjatywą Paneuropy — był to plan konkurencyjny wobec planu austriacko-niemieckiego.

„Pod koniec drugiej kadencji rządów Baldwina — pisze Churchill — Europa była niezwykle cicha i spokojna. Takiego spokoju nie znała w poprzednim ani nie miała zaznać w nadchodzącym dwudziestoleciu [...] armia francuska i kontyngenty państw sprzymierzonych zostały wycofane z Nadrenii znacznie wcześniej, aniżeli przewidywały

to ustalenia w Wersalu. Nowe Niemcy zajęły miejsce w nieco okrojonej Lidze Narodów. W wyniku ożywczych pożyczek brytyjskich i amerykańskich Niemcy w szybkim tempie zaczęły wracać do sił". Według Churchilla „dopóki Francja pozostawała uzbrojona a Niemcy rozbrojone, dopóty można mieć pewność, że Niemcy nie zaatakują. Z drugiej zaś strony niemożliwe było, by Francja porwała się na zaatakowanie wschodniego sąsiada, co automatycznie oznaczałoby wojnę z Wielką Brytanią jako sojuszniczką Niemiec". „Tak oto — pisze Churchill — powstała równowaga, w ramach której Wielka Brytania, głęboko zainteresowana uśmierzeniem sporów pomiędzy Niemcami i Francją, pełniła funkcję arbitra i rozjemcy. Sądono, że taki stan utrzyma się około 20 lat”.

Układ ten nie rozwiązywał sporów w Europie Wschodniej i zapewniał tylko częściowe bezpieczeństwo. Liczono, że w przyszłości dojdzie do zawarcia tzw. Locarno Wschodniego.

10. Wzrost tendencji faszystowskich i autorytarnych

Bezpośrednio po zakończeniu wojny w Europie silne były nastroje rewolucyjne i demokratyczne, panowała moda na liberalizm i demokrację. Nowe państwa kształtowały się w zasadzie jako państwa demokratyczno-parlamentarne, większość z nich przyjęła ustrój republikański.

W miarę upływu czasu i odchodzenia od wspomnień wojennych coraz krytyczniej odnoszono się do systemu demokracji parlamentarnej. W Polsce nazywano go sejmokracją. System ten okazał się mało sprawny i drogi, bardziej sprawne wydawały się systemy dyktatorskie i autorytarne. Opinia publiczna wzywała do zerwania z liberalizmem i demokracją; taki postulat wysuwały głównie partie prawicowe i nacjonalistyczne. W obronie demokracji parlamentarnej i systemu republikańskiego występowały natomiast partie lewicy społecznej, a zwłaszcza socjalistyczne. Partie komunistyczne zwalczały zarówno system demokratyczno-parlamentarny, jak i autorytarny wzywając do przeprowadzenia rewolucji społecznej i utworzenia systemu dyktatury proletariatu, który miał zapewniać wpływy mas robotniczych na państwo.

Wielkiego rozgłosu nabral utworzony przez Benito Mussoliniego system faszystowski we Włoszech. W listopadzie 1922 r. Mussolini uzyskał od parlamentu pełnomocnictwa na 13 miesięcy, miał dyktator-

skie uprawnienia. W tym czasie przeprowadził szereg reform wzmacniających władzę wykonawczą, ograniczył wpływy partii politycznych i związków zawodowych, zreorganizował administrację, policję i siły zbrojne. Reformy przeprowadzano pod hasłami nacjonalistycznymi: nawiązywano do tradycji imperium rzymskiego, zapowiadano odbudowę Wielkich Włoch. W końcu 1923 r. Mussolini zreformował prawo wyborcze, w styczniu 1924 r. rozwiązał stary parlament i 6 kwietnia 1924 r. przeprowadził nowe wybory. Blok Narodowy uzyskał w nich 4,6 mln, to jest 64,9% oddanych głosów i 374 mandaty, a opozycja 2,5 mln głosów i 135 mandatów. Od tego momentu Mussolini przestał się liczyć z opozycją, która oskarżyła go o terroryzowanie społeczeństwa. W odpowiedzi na oskarżenia przywódca partii socjalistycznej, poseł Giacomo Matteotti 10 czerwca 1924 r. został uprowadzony przez bojówkarzy faszystowskich i bestialsko zamordowany. Fakt ten nabral wielkiego rozgłosu i na krótki czas powstrzymał dalsze represje. Stopniowo budowano jednak państwo policyjne. Wszystkie partie zostały rozbite. Część opozycjonistów została aresztowana i osadzona w obozach pracy, a niektórzy ratowali się ucieczką za granicę. Konspiracyjną działalność kontynuowali tylko komuniści. Wobec aresztowania Antonio Gramsciego (1891-1937) na czele partii stanął Palmiro Togliatti (1893-1964), który emigrował do ZSRR.

Mussolini utworzył system monopartyjny i wodzowski; stał na czele partii rządzącej i kazał się tytułować wodzem (Duce). W miejsce związków zawodowych wprowadzono system korporacji; były to zrzeszenia obejmujące pracodawców i pracobiorców łącznie, w podziale na poszczególne dziedziny wytwórczości. Faktyczna władza znajdowała się w ręku powołanej przez Mussoliniego Wielkiej Rady Faszystowskiej. Ustawa o obronie państwa z 1926 r. pozwalała aresztować każdego podejrzanego o nieprawomyślność bez nakazu sądowego; można go było skazać na karę śmierci lub na karę obozu pracy bez śledztwa. Mussolini prowadził też bardzo awanturniczą politykę zagraniczną, wdał się w spory z Jugosławią o pobrzeże Morza Adriatyckiego, a zwłaszcza o Fiume (Rijeka), w 1923 r. poparł francuską akcję w Zagłębiu Ruhry, w 1923 r. zajął wyspę Korfu, potem Dodekanez na Morzu Egejskim, a w 1926 r. podjął kroki zmierzające do podporządkowania Włochom Albanii.

Ruch faszystowski nawiązywał do zasad solidaryzmu narodowego, silnie eksponował tradycje rzymskie i nacjonalizm, rozwijał poczucie dumy z siły i potęgi. Obok partii faszystowskiej utworzono organizację

młodzieżową Balillę, w której prowadzono usilną pracę wychowawczą w duchu faszystowskim. Ruch faszystowski wspierał się na Milicji Faszystowskiej (Czarne Koszule), którą rozbudowano ilościowo. Modernizowano armię przygotowując się do wojny zaborczej, którą nazywano wojną o pełne zjednoczenie Włoch.

Do 1929 r. między państwem włoskim i Kościołem rzymskokatolickim występował stan silnego napięcia; powodem było zajęcie przez państwo w 1870 r. Rzymu. Formalny układ pomiędzy Watykanem i rządem włoskim (pakt laterański) podpisano 11 lutego 1929 r. Utworzono suwerenne Państwo Watykańskie (State della Cita Vaticano). Włochy uznały religię katolicką za religię państwową oraz wypłaciły Państwu Watykańskiemu odszkodowania za przejęte wcześniej posiadłości. Kościół poparł rządy Mussoliniego i system faszystowski. Fakt ten uspołobił pozytywnie do faszyzmu koła katolickie w całej Europie. W latach dwudziestych faszyzm włoski cieszył się dużym uznaniem w wielu państwach europejskich.

Na Węgrzech czołową postacią był admirał Horthy, który wspierając się na wielkiej własności ziemskiej i armii, wprowadził system dyktatorski — przetrwał on długo bez większych załamań.

W Hiszpanii słabą władzę króla Alfonsa XIII ratowała armia i Kościół. Hiszpania traciła kolonie i pozycję mocarstwa. Od 1916 r. miała trudności w Maroku, gdzie Rifinowie pod wodzą Abd al-Karima (1882-1963) prowadzili walkę narodowowyzwoleńczą zadając im poważne straty. W lipcu 1921 r. hiszpański korpus ekspedycyjny poniósł wielką klęskę pod Annual. Parlament hiszpański (Kortezy) powołał specjalną komisję do zbadania przyczyn klęski, która stwierdziła, że odpowiedzialność w dużym stopniu spada na samego króla, który dopuścił do korupcji i nadużyć osłabiając armię. Król usiłował przeszkodzić w ujawnieniu sprawozdania komisji. Hiszpania stanęła w obliczu demonstracji i zamieszek grożących rewolucją. W tej sytuacji gen. Miguel Primo de Rivera y Orbaneja (1870-1930) 13 września 1923 r. dokonał zamachu stanu i wprowadził dyktaturę: rozwiązał parlament i ustanowił Dyktatoriat Wojskowy. W 1925 r. utworzył Unię Patriotyczną, która stanowiła reprezentację wielkich właścicieli ziemskich i hierarchii kościelnej. W 1925 r. korzystając z pomocy Francji doprowadził do stłumienia powstania Rifinów. Dyktatura Primo de Riveri miała bardzo konserwatywny i ultramontański charakter.

118 Dyktaturę wojskową wprowadzono też w Portugalii, która od re-

wolucji 1910 r. była republiką i w czasie wojny walczyła po stronie Ententy. Władza wykonawcza do 1926 r. była w tym kraju bardzo słaba. Często powtarzające się zamachy stanu (1921, 1924, 1925, 1926) doprowadziły do poważnego osłabienia państwa. W czerwcu 1926 r. gen. António Oscar Carmona (1869-1951) przejął stanowisko najpierw szefa rządu, a od 1928 r. prezydenta i stworzył dyktaturę wojskową. Na wzór Włoch zmierzano do przekształcenia państwa w państwo o systemie korporacyjnym.

Od 1923 r. system dyktatorski panował w Bułgarii.

W maju 1926 r. do przewrotu doszło też w Polsce. Porażki na forum międzynarodowym oraz trudna sytuacja gospodarcza spowodowały poważne zamieszanie, które wykorzystał marszałek Józef Piłsudski. Obalił on prezydenta Stanisława Wojciechowskiego oraz premiera Wincentego Witosa i utworzył system zwany potocznie dyktaturą sanacyjną (od słowa „sanacja” — uzdrowienie). Marsz Piłsudskiego na Warszawę porównywano często do marszu Mussoliniego na Rzym. Sam Piłsudski twierdził jednak, że z faszyzmem Mussoliniego nie ma nic wspólnego. Piłsudski dokonał zamachu przeciw kołom nacjonalistycznym (endecja) i nie nawiązywał do faszyzmu. Tworzył system silnej władzy państwowej opartej na kołach wojskowych, a nie nacjonalistycznych. Odwoływał się do solidaryzmu społecznego, ale nie narodowego. Stanowisko prezydenta objął Ignacy Mościcki (1867-1946). Piłsudski zadowolony z stanowiskiem Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i ministra spraw wojskowych, od czasu do czasu pełnił funkcję premiera. W jego imieniu zarządzili oficerowie tworzący tzw. grupę pułkowników. W 1927 r. utworzyli oni Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR). Dyktatura Piłsudskiego miała umiarkowany charakter. Mimo, iż zwalczał partie polityczne, nigdy ich nie rozwiązał, zachował też system parlamentarny ograniczając jego uprawnienia. Były to rządy autorytarne w pełnym tego słowa znaczeniu. W określonych warunkach odwoływano się do przemocy (1930). Polska brała aktywny udział w pracy Ligi Narodów. Piłsudski nastawił się jednak na pracę wewnętrzną, przyspieszono proces integracji państwa.

W grudniu 1926 r. przewrót dokonano także na Litwie. Władzę przejęła partia tautiników z Antanasem Smetoną na czele. Zawieszono system parlamentarny. Stanowisko szefa rządu objął Augustinas Vol-demaras. Nowe rządy zajmowały stanowisko antypolskie i antykomunistyczne. Szukały oparcia w Niemczech.

W 1929 r. dyktaturę wprowadzono w Jugosławii, a w roku 1934 na Łotwie i w Estonii.

Papież Pius XI, w nawiązaniu do encykliki Leona XIII z 1891 r. *Rerum novarum*, ogłosił 15 maja 1931 nową encyklikę pt. *O odnowieniu ustroju społecznego i dostosowaniu się do normy prawa ewangelii*. Encyklikę tę zwano potocznie *Quadragesimo Anno*. Papież potępił zasadę walki klasowej oraz oparte na niej systemy polityczne, jak socjalizm i komunizm. Wzywał do poszanowania własności prywatnej i kształtowania stosunków na zasadach chrześcijańskiej miłości bliźniego. Pracodawców wzywał do ograniczenia wyzysku i działania na rzecz polepszenia doli mas pracujących, natomiast robotników — do zaniechania walki klasowej i poszanowania pracodawców. Papież nie potępił faszyzmu i systemów dyktatorskich, lecz wzywał do rozwiązywania trudności korzystając z zasad sprawiedliwości i chrześcijańskiej miłości bliźniego. Encyklika stworzyła podstawy do szerszego rozwinięcia katolickiej myśli społecznej i chrześcijańskiej demokracji.

11. Ewolucja stosunków w ZSRR

W ZSRR po śmierci Lenina rozgorzała walka o kierunek dalszego rozwoju państwa i władzę. Najpoważniejszym kandydatem na stanowisko przywódcy był Lew Dawidowicz Bronstein-Trocki (1879-1940): dobrze wyszkolony teoretycznie, ze znajomością świata i języków obcych, z wielkimi wpływami tak w ZSRR, jak i w Międzynarodówce Komunistycznej. Pełnił funkcję komisarza spraw wojskowych i floty oraz przewodniczącego Rewolucyjnej Rady Obrony. Trocki nie wierzył jednak w możliwość zbudowania socjalizmu w jednym kraju, zwłaszcza tak zacofanym jak Rosja. Był zwolennikiem permanentnej rewolucji, nie miał wpływów w aparacie partyjnym, ponadto był rewolucjonistą pochodzenia żydowskiego, co budziło wobec niego niechęć wielu Rosjan. Jego głównym przeciwnikiem był Józef Wissarionowicz Dżugaszwili-Stalin (1879-1953), zruszczony Gruzin, który mało znał świat, ale za to doskonale opanował metody walki mafijnej i rozgrywek personalnych. Trocki był doskonałym mówcą wiecowym, Stalin — typowym biurokratą podejrzliwie odnoszącym się do mas. W czasie wielu lat walki konspiracyjnej Stalin nabył umiejętność maskowania się: nigdy nie zdradzał swego celu, zawsze kluczył, do wszystkich odnosił się

podejrzliwie, doskonale opanował metody działania tzw. aparatu partyjnego. Jeszcze za życia Lenina stanął na czele Biura Organizacyjnego partii, które do tego czasu nie miało wielkiego znaczenia. To Stalin uczynił z niego organ sterowania całą partią. Stosunkowo szybko obsadził swymi ludźmi kluczowe stanowiska i przez nich kierował całym ruchem. Po śmierci Lenina wystąpił jako jego najwierniejszy uczeń, wygłaszając w 1924 r. serię wykładów na Uniwersytecie im. Swierdłowa „O podstawach leninizmu”. Wykłady te opublikował w osobnej broszurze. Wyłożył w nich swoją koncepcję rewolucji opowiadając się za budową socjalizmu w Rosji bez względu na jej zacofanie i izolację na forum międzynarodowym. Pozyskał w ten sposób wielu ludzi w partii. Jednocześnie sprzymierzył się z kilkoma wybitnymi działaczami, jak: N. Bucharin, L. Kamieniew, G. Zinowjew. Wspólnie oskarżyli oni Trockiego o odchylenie od linii Lenina i w 1926 r. usunęli z kierownictwa partii (Biuro Polityczne), a w 1927 r. z partii w ogóle. W 1928 r. zesłano go do Kazachstanu, a w 1929 r. wydano z ZSRR. Po usunięciu Trockiego Stalin kolejno usunął innych czołowych przywódców opierając się na takich ludziach, jak: Łazar Kaganowicz, Władimir Mołotow, Kliment J. Woroszyłow.

W 1928 r. z inicjatywy Stalina Związek Radziecki przystąpił do realizacji pięcioletnich planów uprzemysłowienia (industrializacja). Realizowano je przy pomocy inżynierów i pożyczek niemieckich, podejmując zakazaną przez traktat wersalski tajną współpracę wojskową z Niemcami.

ZSRR nadal nie należał do Ligi Narodów, ale brał udział w Konferencji Rozbrojeniowej, gdzie zgłaszał demagogiczne postulaty całkowitego rozbrojenia. W ZSRR nadal stawiano na Niemcy, z którymi utrzymywano współpracę polityczną i gospodarczą, wspierając jednocześnie sekcję niemiecką MK w walce o obalenie panującego w tym kraju ustroju.

Władze Międzynarodówki Komunistycznej przebywały na terenie ZSRR i coraz bardziej utożsamiały się z polityką radziecką. W czasie V Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej w 1925 r. Stalin wezwał partie komunistyczne świata do tzw. bolszewizacji. Ludzi nie przyjmujących jego poglądów piętnowano jako tajnych agentów imperializmu, przedstawicieli odchylenia prawicowego lub lewicowego i usuwano z szeregów; w ten sposób odsunięto od ruchu tych ludzi, którzy ten ruch założyli. Wyszukiwano i szybko awansowano młodych ludzi nie znają-

cych historii i tradycji ruchu robotniczego. Za głównego wroga uznano faszyzm, ale akcję Międzynarodówki kierowano przeciw socjaldemokracji — uznano ją za lewe skrzydło faszyzmu nazywając socjalfaszyzmem. W 1928 r. obradował VI Kongres MK, który uchwalił program działania. Do tego czasu MK nie posiadała długofalowego programu. Cały świat podzielono na strefy ekonomiczno-społeczne planując dla nich odpowiednie kierunki rozwoju oraz czas i sposób przeprowadzenia rewolucji. Międzynarodówka całkowicie zmieniła swój charakter.

Ruch komunistyczny pod wpływem Stalina nabrał sekciarskiego charakteru, a doktryna marksistowska sprowadzona została do wiary w wybrane dogmaty. Głównym przeciwnikiem Stalina i stalinizmu był Trocki. Po wydaleniu z ZSRR osiadł najpierw w Turcji (1929-1933), a następnie we Francji (1933-1935) i w Norwegii (1935-1937). Zwalczał on stalinowską koncepcję możliwości zbudowania socjalizmu w Rosji, krytykował stalinowski biurokracizm i system represji. Uchodził za największego wroga ZSRR. Poglądy swoje wyłożył w opublikowanej w 1937 r. rozprawie pt. *Zdradzona rewolucja*. Podejrzenie o kontakty z Trockim w ZSRR stanowiło wystarczającą podstawę do aresztowania i osadzenia w obozie. W 1938 r. Trocki utworzył własną międzynarodówkę (IV Międzynarodówka), która ostro zwalczała MK i ZSRR.

Wielki kryzys ekonomiczny (1929-1933) i jego następstwa

1. Przejawy kryzysu w krajach europejskich

Pomyślna koniunktura w Europie trwała krótko, zależała w dużym stopniu od sytuacji gospodarczej Stanów Zjednoczonych. W latach 1919-1929 kraje europejskie poważnie zadłużyły się w tym kraju. Stany Zjednoczone prowadziły politykę izolowania się od spraw europejskich i jednocześnie finansowego ich penetrowania. Wielkich pożyczek udzieliły one państwu europejskim w okresie wojny, a nowa fala pożyczek nastąpiła od 1923 r. Wielka Brytania była w 1930 r. zadłużona w Stanach Zjednoczonych na 1568 mln dolarów, Niemcy na 1205 mln dolarów i Francja na 1179 mln dolarów.

Tymczasem pomyślna koniunktura w Stanach Zjednoczonych załamała się jesienią 1929 r.: wystąpiło zjawisko silnej nadprodukcji, rynek wewnętrzny był jeszcze słaby i nie był w stanie tej produkcji kupić, powstał wielki kryzys finansowy. Załamanie amerykańskiego systemu finansowego spowodowało generalny kryzys, który szybko objął wszystkie dziedziny życia. Ponieważ kraje europejskie powiązane były wieloma nićmi z gospodarką amerykańską, kryzys szybko ogarnął również Europę. Generalnie biorąc trwał on do 1933 r., chociaż w niektórych krajach wydłużył się do 1935 r. Przede wszystkim spowodował gwałtowny spadek produkcji przemysłowej, chaos finansowy, spadek cen, wzrost bezrobocia, ogólne pogorszenie sytuacji ekonomicznej ludności.

Z zestawienia (tab. 9) wynika, że spadek produkcji nie nastąpił w ZSRR, który realizował w tym czasie pierwszy pięcioletni plan industrializacji kraju, nie nastąpił również w Grecji, będącej krajem słabo uprzemysłowionym. Spadek produkcji pogłębiał się do roku 1932, który uznano za tzw. dno kryzysu. Największy spadek produkcji w skali światowej wystąpił w Niemczech, które żyły wtedy z pożyczek ame-

Tabela 9

Ogólny wskaźnik produkcji przemysłowej w ważniejszych krajach przemysłowych w latach 1930-1933 (wskaźnik produkcji 1929 r. = 100)

Państwo	Lata				Największy spadek produkcji w punktach
	1930	1931	1932	1933	
Niemcy	86	67	53	61	47
Stany Zjednoczone	81	68	54	64	46
Polska	82	70	54	56	46
Kanada	95	71	58	60	42
Holandia	101	79	62	69	38
Austria	85	74	64	65	36
Włochy	92	77	67	74	33
Belgia	89	81	69	71	31
Francja	100	89	69	77	31
Węgry	94	87	77	84	23
Estonia	99	91	78	82	22
Szwecja	96	85	79	82	21
Finlandia	91	80	83	96	20
Norwegia	101	91	82	97	18
Wielka Brytania	92	84	84	88	16
Hiszpania	99	93	88	84	12
Rumunia	97	102	89	103	11
Dania	108	100	91	105	9
Grecja	103	107	101	110	+10
ZSRR	131	161	183	198	+98

Źródło: *Historia gospodarcza*, s. 388.

rykańskich. Wysoki spadek produkcji odnotowała Polska, Austria, Holandia, Włochy, Belgia i Francja.

Spadek produkcji spowodował silny wzrost bezrobocia. Wzrastało ono w skali globalnej w świecie (48 najbardziej uprzemysłowionych państw świata) z 14 mln w 1926 r. do 19,1 mln w 1930 r., 34,5 w 1931 r. i 48,1 mln w 1932 r. W rozbiciu na poszczególne kraje w 1932 r. wynosiło ono w Niemczech 5,5 mln, w Wielkiej Brytanii 2,7 mln, Włoszech 1,6 mln, Francji 1,4 mln, Czechosłowacji 1 mln oraz w Austrii i Polsce po 0,5 mln.

Gwałtownie obniżyła się wysokość zarobków robotników, którzy zachowali pracę. Spadały też ceny. Ceny towarów przemysłowych spadały wolno, ponieważ chroniły je monopole. Szybciej spadały ceny na wytwory rolnicze, pociągając za sobą narastanie kryzysu w rolnictwie. Produkcja rolna w Europie bez ZSRR w latach 1929-1933 wzrosła o kilka punktów, ale rolnicy nie dysponowali środkami płatniczymi i stopniowo obniżali wartość kapitałową swych warsztatów pracy. Był to kryzys nadprodukcji: towarów było dużo, ale brakowało środków płatniczych. W poszczególnych krajach rosła deflacja, zmniejszała się ilość pieniędzy na rynku, spadały obroty handlu zagranicznego, załamał się system pokrycia waluty obiegowej w złocie. Odływ kapitału z Niemiec w latach 1929-1930 wynosił przeszło 4 mld marek, zapasy złota w Banku Rzeszy w latach 1929-1930 zmniejszyły się o połowę, wprowadzono ograniczenie w handlu zagranicznym. Również w Anglii nastąpił szybki spadek rezerw złota. 21 września 1931 r. ponownie zawieszono wymienialność funta szterlinga na złoto i obniżono wartość funta o 1/3. Funt pełnił do tego czasu funkcję waluty światowej. W ślad za Anglią także inne kraje musiały odejść od wymienialności waluty na złoto. Powszechnie zawieszano płatności zagraniczne, powstał wielki chaos finansowy w świecie. Stabilność waluty utrzymały: Belgia, Holandia, Francja, Polska, Szwajcaria i Włochy. Utworzyły one tzw. złoty blok. W 1934 r. od bloku tego odpadły Włochy, w 1935 r. Belgia. Francja zdeprecjonowała swą walutę dopiero w 1936 r.

W czasie kryzysu upadło wiele banków i domów handlowych, oraz wiele firm przemysłowych.

Wobec chaosu, jaki powstał w gospodarce poszczególnych krajów, coraz większą rolę zaczęły odgrywać instytucje państwowe, które przejmowały kontrolę i stymulowały politykę gospodarczą. Prowadziło to do etatyzacji i wzrostu kapitalizmu państwowego, czyli pewnej formy socjalizacji. Pogarszające się warunki życia ogółu ludności powodowały wzrost pesymizmu i frustracji, mnożyły się samobójstwa ludzi pozbawionych środków do życia, zmniejszała się liczba zawieranych małżeństw i rodzących się dzieci. Liczba noworodków w Europie spadła z 8,67 mln w 1930 r. do 7,89 mln w 1933 r. Na tym tle zwycięskie mocarstwa musiały zrewidować swoje stanowisko w kwestii reparacji niemieckich. II Konferencja Haska 21 I 1930 r. przyjęła tzw. plan Younga, który zakładał, że Niemcy mają jeszcze do spłacenia 110 mld i 735 mln marek w złocie. Spłaty miały zostać dokonane w 59 ratach

rocznych, to jest do 1988 r. Roczne spłaty obniżono o około 500 mln w stosunku do planu Dawesa z 1924 r. Parlament niemiecki ratyfikował ten plan w marcu tego roku. Jednak 20 czerwca 1930 r. prezydent Rzeszy wystosował list do prezydenta Stanów Zjednoczonych z prośbą o odroczenie spłat, ze względu na sytuację finansową świata. Prezydent Herbert Hoover uznał tę argumentację i dał roczne moratorium na spłacenie długów niemieckich. Do kwestii reparacji powrócono na Konferencji Reparacyjnej w Lozannie w 1932 r. 16 kwietnia 1932 r. podjęto decyzję, iż Niemcy mogą uwolnić się od reparacji, jeśli w ciągu 3 lat zapłacą 3 mld marek w złocie. Niemców nie było jednak na to stać.

2. Rewolucja narodowosocjalistyczna w Niemczech

Kryzys ekonomiczny w Europie najsilniej dotknął Niemcy. W Niemczech kształtowały się nastroje katastroficzne. Sytuacja wydawała się beznadziejna, kolejne reformy nie przyniosły sukcesu. Szczególnie ostro krytykowano stare partie polityczne, jak SPD, Centrum i DDP; przywódcy tych partii utracili zaufanie społeczeństwa. Rósł natomiast autorytet ludzi i partii nie ponoszących bezpośredniej odpowiedzialności za dotychczasową politykę — do takich partii zaliczano partię komunistyczną (KPD) i hitlerowską (NSDAP). Partie te nie odpowiadały za dotychczasową politykę, a ich przywódcy głosili radykalne hasła i programy naprawy sytuacji. Szczególnie atrakcyjny w tych warunkach wydawał się program narodowosocjalistyczny.

Hitler zapowiadał uwolnienie narodu niemieckiego od zmory traktatu wersalskiego i uzależnienia od zagranicy, zwalczał wszelkie ruchy o powiązaniach międzynarodowych, a zwłaszcza socjalistyczne i żydowskie, wzywał do odbudowy siły i znaczenia Niemiec na forum międzynarodowym. Zapowiadał usamodzielnienie Niemiec, ograniczenie wyzysku ze strony kapitału, poszerzenie przestrzeni i podniesienie stopy życiowej. Do 1929 r. postulaty te nie znajdowały szerszego oddźwięku, kryzys spowodował jednak przewartościowanie ocen i nastrojów. Wybory do samorządów i parlamentów krajowych w 1929 r. wykazywały silny wzrost liczby głosów oddanych na NSDAP i jej przywódców. Przełom nastąpił jesienią 1930 r.

W marcu 1930 r. upadł koalicyjny rząd socjaldemokraty Hermanna Müllera. Prezydent powołał na szefa rządu przedstawiciela Partii Cen-

trum Heinricha Brüninga (1885-1970), który nie zdołał uzyskać poparcia większości parlamentarnej i rządził za pomocą pełnomocnictw prezydenta. System demokratyczno-parlamentarny uległ zawieszeniu. Wybory do parlamentu, które spowodowały polityczne trzęsienie ziemi przeprowadzono 14 września 1930 r. Rząd ponownie nie uzyskał większości, natomiast partia Hitlera uzyskała 6,4 mln głosów i 107 mandatów. W ciągu jednej nocy przekształciła się w drugą co do wielkości (po SPD) partię, a Hitler wyrósł nagle na polityka pierwszej rangi. Musiano się z nim liczyć. Do stycznia 1933 r. nie dopuszczano go jednak do rządu i pozostawał w opozycji. Jednak wybory z 31 lipca 1932 r. dały mu 13,7 mln głosów i 230 mandatów, jego partia przekształciła się w największą partię w Rzeszy. Hitler osobiście w czasie kolejnych wyborów prezydenta w kwietniu 1932 r. uzyskał 13,4 mln głosów. W tych warunkach kwestia przejęcia władzy była tylko kwestią czasu.

Prezydent Hindenburg 30 stycznia 1933 r. powołał Hitlera na stanowisko kanclerza, które ten bardzo sprytnie wyzyskał do rozbicia dotychczasowego systemu politycznego i wprowadzenia dyktatury. Mussolini na przekształcenie Włoch w system monopartyjny potrzebował cztery lata. Hitler dokonał tego w czasie pięciu miesięcy. Hitler wszedł do rządu legalnie, zgodnie z obowiązującą konstytucją, przewrotu antykonstytucyjnego dokonał dopiero po przejęciu władzy jako urzędujący kanclerz. Wykorzystał w tym celu obawy kół prawicowych przed komunizmem i rewolucją. Na pierwszy plan wysunął walkę z komunistami, wiedząc, że prawica nie będzie mu w tym przeszkadzać, następnie rozbił SPD i związki zawodowe. Katolicka partia Centrum uległa samorozwiązaniu za cenę podpisania przez Hitlera konkordatu z Watykanem; podpisano go 20 lipca 1933 r. Dokument ten nie uratował jednak przywódców Centrum przed represjami, a papież nie protestował też specjalnie przeciw dyktaturze. Konserwatyści nie mieli zamiaru walczyć, poparli Hitlera, ponieważ sądzili naiwnie, że jest on dyletantem i po uporządkowaniu sceny politycznej upadnie, gdyż nie ma pojęcia o gospodarce i socjotechnice rządzenia.

W ten sposób w ciągu kilku miesięcy Hitler stał się panem sytuacji w Rzeszy. Przeszkadzali mu jeszcze tylko byli kombatanCI z Sturm Abteilungen (oddziały szturmowe) — hitlerowska organizacja paramilitarna, liczący na tzw. drugą rewolucję, która miała zrealizować cele socjalne ruchu. Jednak 30 czerwca 1934 r. przywódców Sturm Abteilungen oskarżono o pucz i wymordowano w czasie tzw. Nocy Długich Noży.

Od 1934 r. w Niemczech nie było opozycji. Hitler zbudował system monopartyjny i wodzowski. Po śmierci prezydenta Hindenburga (2 sierpnia 1934) połączył urząd prezydenta z urzędem kanclerza i objął stanowisko wodza narodu i państwa (Führer). Proklamował hasło: Ein Volk, ein Reich, ein Führer (jeden naród, jedna Rzesza, jeden wódz). Hitler zlikwidował podział Rzeszy na kraje, wprowadził jednolity system administracyjny (Gleichschaltung) i system policyjny. Przeciwników systemu aresztowano i bez procesu sądowego osadzano w więzieniach lub specjalnie w tym celu utworzonych obozach koncentracyjnych. Represjonowano komunistów, socjaldemokratów, pacyfistów, Żydów. Podjęto szeroko zakrojoną akcję wychowania dzieci i młodzieży w duchu narodowosocjalistycznym oraz rozbudowę armii i przemysłu zbrojeniowego. W czasie kolejnej sesji Konferencji Rozbrojeniowej we wrześniu 1933 r. delegacja niemiecka zażądała równouprawnienia Niemiec w zakresie zbrojeń, a kiedy państwa zachodnie nie wyraziły na to zgody, Niemcy opuściły Konferencję i wystąpiły z Ligi Narodów. 14 czerwca 1934 r. Hitler zarządził przerwanie spłat odszkodowań wojennych. Do tego czasu spłacono 20,7 mld marek w złocie. Hitler łamiąc kolejne artykuły traktatu pokojowego podjął gigantyczne zbrojenia i rozbudowę armii, którą przemianowano z Reichswehr na Wehrmacht. Generalicja niemiecka poparła plan odbudowy i rozbudowy sił zbrojnych; w 1936 r. przystąpiono do realizacji czteroletniego planu zbrojeń. Kierował nim Hermann Göring (1893-1946), który jednocześnie realizował plan budowy niemieckiego lotnictwa wojskowego. Akcją wychowawczą i propagandową kierował Joseph Goebbels (1897-1945), system policyjny tworzył Heinrich Himmler (1900-1945), a finansowy Hjalmar Schacht.

Ludzi niepewnych usuwano ze stanowisk nie licząc się z ich przygotowaniem zawodowym. Ta akcja najsilniej dotknęła ludzi pochodzenia żydowskiego. W 1935 r. wprowadzono specjalne ustawy rasistowskie (norymberskie). Wielu Żydów i opozycyjnie nastawionych osób emigrowało do Czechosłowacji i Francji tworząc emigrację polityczną.

Państwa zachodnie nie przeszkadzały Hitlerowi, ponieważ część polityków zachodnich przyznawała, że traktat wersalski był za surowy i patrzyła przez palce na łamanie jego ustaleń. Tymczasem Hitler działał konsekwentnie, realizując etapami plan zbrojeń i aneksji.

128 Celów ekspansywnych początkowo nie eksponował, wysuwając na pierwszy plan hasło walki o likwidację ograniczeń wersalskich i rów-

nouprawnienie Niemiec na forum międzynarodowym. Konstytucja z 1919 r. została 23 marca 1933 r. zastąpiona przez 24 ustawy nadzwyczajne jako zrodzona z hańby Wersalu. Hitler rządził stosując ustawy wyjątkowe, jego państwo nazwano państwem stanu wyjątkowego. Według Hitlera miała to być Trzecia Rzesza, której żywot zapowiadał na 1000 lat.

3. Wpływ kryzysu na pozostałe państwa kapitalistyczne

Wielka Brytania przeżyła kryzys stosunkowo łagodnie. Rząd Baldwina już w 1928 r. doprowadził do znowelizowania ordynacji wyborczej poszerzając prawo głosu kobiet. Według ordynacji z 1918 r. prawo głosu miały kobiety od 30 roku życia, w 1928 r. uzyskały one prawo głosowania od 21 lat — miały takie same prawa jak mężczyźni. Do wyborców, którzy nie poparli w pełni rządu odwołano się 30 maja 1929 r. Zwycięstwo odnieśli laburzyści, którzy zapowiedzieli podniesienie zarobków i skrócenie dnia pracy do siedmiu godzin. Partia Pracy uzyskała 8,3 mln głosów i 287 mandatów, konserwatyści 8,6 mln głosów i 260 mandatów, liberałowie 5,3 mln głosów i 59 mandatów, inni — 9 mandatów.

Laburzyści utworzyli 7 lipca 1929 r. drugi swój rząd w historii. Premierem został James Ramsay MacDonald, ministrem spraw zagranicznych Arthur Henderson (1863-1935). Rząd nie miał większości w parlamencie i mógł rządzić tylko przy poparciu liberałów. 7 października 1929 r. wznowił on stosunki dyplomatyczne z ZSRR i podjął próbę reform społecznych. Tymczasem kryzys spowodował, że reform nie można było przeprowadzić; zamiast obiecywanej podwyżki zarobków nastąpiła obniżka. Szczególnego znaczenia nabrała sprawa finansów i budżetu państwa. Kryzys finansowy spowodował poważny odpływ złota z banków brytyjskich. Sytuacja finansowa państwa była bardzo trudna. Rząd stanął wobec dramatycznego problemu: w jaki sposób stabilizować sytuację. Związki zawodowe — główny elektorat Partii Pracy — wzywały do przerzucenia ciężarów stabilizacji na klasy posiadające, podczas gdy przemysłowcy żądali przerzucenia ich na całe społeczeństwo. W toku przygotowań budżetu na rok 1932 rząd powołał specjalną komisję, która przedłożyła propozycje stabilizacji finansów państwa przez obniżenie świadczeń socjalnych, oszczędności i podwyżkę podatków pośrednich. Rząd propozycje przyjął, zbliżając się w ten

sposób do kół przemysłowych i konserwatystów, a narażając się swoim wyborcom. MacDonald i związani z nim dotychczasowi przywódcy Partii Pracy zostali wykluczeni z partii i utworzyli Narodową Partię Pracy. Poszła ona na współpracę z konserwatystami.

Rząd Jedności Narodowej z MacDonaldem na czele utworzono 24 sierpnia 1931 r. Rząd przeprowadził reformy finansowe przerzucając ich koszty na ludzi pracy: 28 sierpnia 1931 r. funta zdewaluowano o 1/3, ponownie odstąpiono od pokrycia funta w złocie, kontynuowano reformy systemu imperialnego. W nawiązaniu do reform zaplanowanych w 1926 r. parlament uchwalił tzw. Statut Westminsterki, określając relacje dominiów do metropolii. Rząd brytyjski utracił prawo anulowania ustaw dominiów i narzucania im swoich praw; dominia z Wielką Brytanią łączyła już tylko osoba monarchy.

W październiku 1931 r. odwołano się do wyborców. Wybory przyniosły klęskę Partii Pracy, zwyciężyła koalicja narodowa, która uzyskała 14,5 mln głosów i 497 mandatów. Partia Konserwatywna uzyskała 472 mandaty, a narodowi laburzyści tylko 13 mandatów, liberałowie uzyskali 72, a Partia Pracy tylko 40 mandatów. Na czele Rządu Jedności Narodowej pozostał MacDonald, mimo że w parlamencie nie miał wielkich wpływów. Rząd ograniczył liberalizm gospodarczy umacniając protekcjonizm państwowy, nastąpiło znaczne obniżenie importu i wzmocnienie rodzimego przemysłu.

W czasie kryzysu notowano dalszy spadek znaczenia Anglii na morzach. Już w 1922 r. na konferencji w Waszyngtonie ograniczono możliwość rozwoju floty wojennej Wielkiej Brytanii zrównując ją w niektórych rodzajach okrętów bojowych ze Stanami Zjednoczonymi. W 1930 r. w Londynie przeprowadzono nową konferencję z udziałem Anglii, Stanów Zjednoczonych, Japonii, Francji i Włoch. Przyjęto postanowienia uzupełniające decyzję Konferencji Waszyngtońskiej dotyczącą łodzi podwodnych, stawiaczy min i krążowników. Z inicjatywy Anglii w 1932 r. zwołano konferencję reparacyjną w Lozannie, gdzie podjęto decyzję o rozliczeniu reparacji niemieckich, ale uchwały te nie zostały zrealizowane. Niepowodzeniem skończyła się konferencja rozbrojeniowa w Genewie w latach 1932-1933; wbrew planom angielskim Niemcy nie pozwoliły narzucić sobie planu zbrojeń i konferencję zerwały. Poważną porażkę dyplomacja brytyjska poniosła też w rozgrywce z Japonią o Mandżurię. 14 stycznia 1932 r. Rada Ligi Narodów powołała specjalną komisję pod przewodnictwem Anglika George'a Littona,

by wyjaśnić czy Japonia dokonała agresji. Na podstawie raportu komisji Liga podjęła specjalną rezolucję, ale Japonia odmówiła zastosowania się do niej i w marcu 1933 r. wystąpiła z Ligi Narodów. Rząd brytyjski poparł natomiast wysunięty przez Mussoliniego projekt utworzenia Paktu Czterech, który prowadził do poważnego osłabienia Ligi. W 1931 r. Oswald Mosley utworzył Brytyjski Związek Faszystów, nie uzyskał jednak większych wpływów.

Dramatycznie rysowała się sytuacja we Francji. Przejawy kryzysu pojawiły się tam w końcu 1930 r., co wiązało się z przerwaniem dopływu sum uzyskiwanych przez Francję w ramach reparacji niemieckich i wyrażało się głównie w kryzysie systemu finansowego. Według obliczeń francuskich Niemcy zapłacili w sumie 22 981 mln marek w złocie, z czego Francja uzyskała 9580 mln marek. Gwałtownie rosła liczba bezrobotnych, a także inflacja i deficyt w budżecie państwa. Znaczne sumy pochłaniała budowana od 1929 r. linia obronna długości 450 km na granicy z Rzeszą, zwana linią Maginota. Francja przedstawiała się na defensywny styl myślenia w kwestii niemieckiej.

Po ustąpieniu gabinetu Poincarégo 3 listopada 1929 r. rząd utworzył André Tardieu (1876-1945), a po nim Camille Chautemps (1875-1952). Gabinety zmieniały się co kilka miesięcy, a nawet co kilka tygodni, nie potrafiły opanować kryzysu finansowego państwa. Powodowało to stale rosnący stan niezadowolenia społeczeństwa. Z jednej strony rosły wpływy ugrupowań skrajnie nacjonalistycznych i prawicowych, jak Akcja Francuska, Krzyże Ogniste czy Młodzież Patriotyczna, z drugiej — partii komunistycznej i lewicy socjalistycznej. Ze sceny politycznej odchodzili starzy politycy, jak Briand i Poincaré. Ich miejsce zajmowali młodzi, jak Édouard Daladier (1884-1970), André Tardieu, Pierre Laval (1883-1945). Wybory parlamentarne z maja 1932 r. przyniosły znaczny sukces lewicy, która zdobyła 334 mandaty, podczas gdy ugrupowania konserwatywne tylko 259. Od 13 maja 1931 r. prezydentem był Paul Doumer (1857-1932), który jednak, w czasie kampanii wyborczej, 6 maja 1932 r. został zamordowany przez emigranta rosyjskiego Gorгуłowa. Koła prawicowe wyzyskały ten fakt do podjęcia silnej akcji nacjonalistycznej i antylewicowej. Następcą Doumera został Albert Lebrun (1871-1950), wybrano go 10 maja 1932 r. i ponownie w 1939 r. Lewica była jednak skłócona i nie była w stanie w pełni wykorzystać zwycięstwa wyborczego. Rządy nadal miały charakter centrowy, atmosfera polityczna pogarszała się, a na przełomie lat 1933/34 uległa je-

szcze zaostrzeniu na skutek ujawnienia wielkiej afery korupcyjnej Stawiskiego. Afera dotknęła wielu polityków z różnych obozów, koła prawicowe wykorzystały ją do generalnego ataku na system demokratyczno-parlamentarny.

W styczniu i lutym 1934 r. koła prawicowe przypuściły generalny atak na instytucje demokracji parlamentarnej zmierzając wyraźnie do obalenia Trzeciej Republiki. Aktywizowały się szczególnie kierowane przez płk. de la Rocque'a Krzyże Ogniste (Croix de Feu), akcją sterowała działająca konspiracyjnie tzw. Liga Kagulardów. Największą demonstrację przeprowadzono 6 lutego. Pod jej naciskiem rząd Daladiera ustąpił i do głosu ponownie doszły koła prawicowe. 9 lutego powstał rząd Gastona Doumergue'a. Stanowisko ministra spraw zagranicznych objął Jean Louis Barthou, a spraw wojskowych gen. Philippe Pétain.

Aktywizacja kół prawicowych zmobilizowała do kontrakcji lewicę. 9 lutego wielką demonstrację zorganizowali komuniści, a 12 lutego przeprowadzono strajk generalny. Zwalczające się dotąd partie komunistyczna i socjalistyczna 27 lipca 1934 r. zawarły porozumienie o współpracy w obronie przed faszyzmem. Komuniści wystąpili z hasłem walki o front ludowy.

W polityce zagranicznej Francja miała niewielkie efekty. W 1932 r. zawarto układ o nieagresji z ZSRR, stopniowo poprawiały się stosunki z tym państwem ze względu na rosnące trudności z Niemcami. W 1933 r. dyplomacja francuska poparła wysuniętą przez Mussoliniego ideę utworzenia w Europie dyktatoratu czterech państw; Pakt Czterech został przez Francję podpisany i ratyfikowany.

Wiosną 1934 r. minister Barthou wystąpił z ideą Paktu Wschodniego. Złożył on wizyty w Czechosłowacji, Jugosławii, Polsce i Rumunii, pojechał również do Moskwy. Do zawarcia układu nie doszło ze względu na opór Polski i Niemiec. 9 października 1934 r. Barthou padł ofiarą zamachu na króla Jugosławii, Aleksandra I, któremu towarzyszył w Marsylii. Jego następcą został Pierre Laval, który podjął politykę szukania porozumienia i współpracy z Włochami Mussoliniego i Trzecią Rzeszą. Wobec osłabienia Ligi Narodów, po wystąpieniu z niej Japonii i Niemiec, dyplomacja francuska w 1934 r. wyszła z inicjatywą zaproszenia do udziału w pracy tej instytucji Związku Radzieckiego.

Kryzys spowodował wielkie zmiany w Hiszpanii. Król Alfons XIII odwołał 28 stycznia 1930 r. rząd gen. Primo de Riveri. Fakt ten spowodował ożywienie stosunków politycznych, których konsekwencją by-

ło obalenie monarchii. W kwietniu Alfons XIII abdykował i wyjechał za granicę, Hiszpania przekształciła się w republikę. Sytuacja była jednak skomplikowana, ponieważ republikanie nie mieli zdecydowanej przewagi; opinia publiczna w kraju była bardzo podzielona. Siły republikańskie były silnie blokowane przez koła kościelne i zwolenników monarchii. Pojawiły się tendencje do podziału państwa na historyczne krainy i regiony. Wielki problem stanowił Kościół rzymskokatolicki, który dysponował olbrzymim majątkiem i wywierał duży wpływ na sytuację polityczną. Do głosu dochodzili też anarchiści.

Kortezy 9 grudnia 1931 r. uchwaliły demokratyczną konstytucję, ale już w końcu 1933 r. do głosu ponownie doszły koła prawicowe, które podjęły kroki zmierzające do zahamowania procesu przemian społecznych. Fakt ten spowodował konsolidację lewicy, która w 1935 r. utworzyła front ludowy i wygrała wybory. W marcu 1936 r. powstał rząd frontu ludowego z Manuelem Azañą (1880-1940) na czele. W parę miesięcy później polityk ten objął stanowisko prezydenta republiki. Stanowisko szefa rządu przejął socjalista Francisco Largo Caballero (1869-1946).

W Polsce kryzys spowodował zaostrzenie walki demokratycznej opozycji z dyktaturą Józefa Piłsudskiego. Jesienią 1929 r. powstał blok sześciu partii opozycyjnych Centrolewu, który obalił rząd Kazimierza Świątalskiego, a w czerwcu 1930 r. w Krakowie zorganizował Kongres Obrony Prawa i Wolności Ludu. W tej sytuacji parlament rozwiązano przed upływem kadencji, a opozycję sterroryzowano. Wielu ludzi aresztowano i pobito. Centrolew został rozbity. W listopadzie przeprowadzono wybory, ograniczając opozycji możliwość prowadzenia kampanii wyborczej. W następnym roku przeprowadzono proces przywódców opozycji oskarżonych o dążenie do obalenia rządu. Kilku skazanych przywódców, z byłym trzykrotnym premierem Wincentym Witosem, opuściło kraj i udało się na emigrację. Sytuacja wewnętrzna w Polsce była bardzo trudna. W 1935 r. uchwalono nową konstytucję umacniając system autorytarny, parlament zredukowano do roli ciała doradczego prezydenta. Na forum międzynarodowym Polska ograniczyła współpracę z Francją, w lipcu 1932 r. podpisała układ o nieagresji z ZSRR, a w styczniu 1934 r. z Niemcami Hitlera. Dyplomacja polska wystąpiła przeciw idei Paktu Czterech oraz Paktu Wschodniego. Wysuwano koncepcję Międzymorza. 12 maja 1935 r. zmarł Józef Piłsudski. System polityczny nie uległ zmianie. Ignacy Mościcki zachował stanowisko

prezydenta, natomiast Głównym Inspektorem Sił Zbrojnych został Edward Rydz-Śmigły (1886-1941). Stanowisko ministra spraw zagranicznych zachował płk Józef Beck.

Włochy kontynuowały politykę zbrojeń i ekspansji. W 1933 r. podjęły próbę wykorzystania osłabienia Ligi Narodów i wystąpiły z koncepcją utworzenia dyktatoratu czterech mocarstw, które miałyby decydować o losach Europy. Po różnych uściśleniach Pakt Czterech podpisano 15 lipca 1933 r. Wobec wystąpienia Niemiec z Ligi Narodów w październiku 1933 r. państwa zachodnie odstąpiły od tej idei i nie wszedł on w życie. Z tym większą energią Mussolini przystąpił do ekspansji w kierunku Półwyspu Bałkańskiego: próbował uzależnić od Włoch Austrię i Albanie. Tymczasem w Austrii napotkał przeciwdziałanie ze strony Niemiec, które przystąpiły do opanowywania tego kraju. W latach 1933-1934 w Austrii ścierały się wpływy włoskie i niemieckie. W 1932 r. stanowisko kanclerza przejął przedstawiciel Partii Chrześcijańsko-Społecznej Engelbert Dollfuss (1892-1934), który przekształcił Austrię w państwo klerykalno-faszystowskie. Socjaldemokracja i jej organizacja paramilitarna Schutzbund zostały w maju 1933 r. zdelegalizowane. Organizacje te w lutym 1934 r. podjęły powstanie zbrojne, ale zostało ono stłumione przez katolicką Heimwehrę i wojsko. Dollfuss proklamował państwo korporacyjne 1 maja 1934 r. — był to system zbliżony do faszyzmu włoskiego. Wydawało się, że wpływy Włoch zostały ugruntowane, tymczasem 25 lipca 1934 r. austriaccy zwolennicy Hitlera i przyłączenia Austrii do Rzeszy podjęli pucz. Dollfuss został zamordowany, nowy kanclerz Kurt Schuschnigg (1897-1977) uzyskał wsparcie Mussoliniego. Pucz stłumiono i Austria na cztery lata zachowała jeszcze samodzielność. Wydarzenia z 1934 r. spowodowały ostre napięcie w stosunkach pomiędzy Włochami i Trzecią Rzeszą. Niemcy nie zrezygnowały ze swych planów wobec Austrii i Mussolini musiał stopniowo zaniechać swej polityki uzależnienia Austrii. Politykę uzależnienia Austrii od Niemiec realizował ambasador Niemiec w Austrii Franz von Papen (1879-1969).

4. ZSRR w dobie kryzysu ekonomicznego

Historiografia radziecka z dumą podkreślała, że wprowadzona w ZSRR gospodarka planowa i budowa socjalizmu uchroniły ten kraj przed kry-

zysem. W przeciwieństwie do krajów kapitalistycznych w ZSRR następował rozwój ekonomiczny i wzrost gospodarczy. Historiografia ta przemilczała tylko, że socjalistyczna industrializacja realizowana była w specyficznych warunkach po wielkich zniszczeniach wojennych. Wzrost uzyskać było tutaj bardzo łatwo, ponieważ startowano z bardzo niskiego pułapu. Poza tym plan industrializacji realizowano za pomocą obcych kapitałów i obcych sił inżynierskich. Katastrofalne skutki przyniosła natomiast kolektywizacja rolnictwa. W 1929 r. Stalin postanowił przejść także do budowy socjalizmu na wsi. Podjęto szeroko zakrojoną akcję zrzeszania chłopów w kołchozach i narzucania im planów państwowych. W ten sposób Stalin upaństwowił całe społeczeństwo. Budował gigantycznie zakrojony kapitalizm państwowy, przeciwników swych planów ostro zwalczał, stopniowo rozbudowując aparat ucisku. W toku kolektywizacji wysiedlono miliony chłopów, których uznano za przeciwników. Stworzono pojęcie „kułaka”, to jest chłopów zamożnych, który z założenia powinien być przeciwnikiem socjalizmu. W okresie kilku lat rolnictwo rosyjskie zostało zniszczone, wiele milionów ludzi wysiedlono i skazano na śmierć z głodu i zimna. Szacuje się, że w latach 1929-1933 zmarło około 3 mln ludzi. Wiele osób oskarżonych o sprzeciwianie się kolektywizacji zesłano na roboty przymusowe do odległych rejonów ZSRR, przeważnie na Syberię.

Realizacja uprzemysłowienia (industrializacja) koncentrowała się wokół budowy przemysłu ciężkiego. Budowano elektrownie i zakłady przemysłu metalurgicznego, ponieważ Lenin dowodził, że socjalizm to „władza rad plus elektryfikacja”. Tu uzyskano znaczne sukcesy. Jednak po dojściu Hitlera do władzy Niemcy ograniczyły współpracę z ZSRR, hamując budowę przemysłu.

W okresie kryzysu Stalin rozprawił się z głównymi konkurentami do władzy i umocnił swoją pozycję jako niekwestionowany przywódca partii i społeczeństwa. Stopniowo rozwijano kult Stalina jako genialnego następcy Lenina. W grudniu 1929 r. obchodzono 50 rocznicę urodzin Stalina, co było kolejnym pretekstem do zintensyfikowania jego kultu. Wielu starych bolszewików uznawało jednak politykę Stalina za sprzeczną z ideałami rewolucji. Przeciwników uprzemysłowienia i kolektywizacji Stalin napiętnował jako przedstawicieli odchylenia prawicowego, usunął ze stanowisk i poddał represjom. W 1929 r. Aleksieja Rykova odsunięto ze stanowiska przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych, objął je jeden z najbliższych współpracowników Stalina

Wiaczesław Mołotow (W. Skriabin 1890-1986); stanowisko komisarza spraw zagranicznych w 1930 r. objął białoruski Żyd Maksim Litwinow (właśc. Meir Wałłach 1876-1951); Komisarzem Spraw Wewnętrznych w latach 1934-1936 był Gienrich G. Jagoda (1891-1938), po nim Nikołaj I. Jeżow (1895-1940). Rozwijano terror wobec opozycji, a w latach trzydziestych zastosowano go również wobec działaczy bolszewickich, oskarżonych o sabotowanie planów Stalina. W czasie XVII Zjazdu WKP(b) w lutym 1934 r. przy wyborach KC dużą liczbę głosów uzyskał sekretarz partii w Leningradzie i bliski współpracownik Stalina Siergiej Kirow. 1 grudnia 1934 r. został on skrytobójczo zamordowany. O zabójstwo oskarżono przywódców opozycji. Później jednak wyszło na jaw, że zabójstwa dokonano z polecenia Stalina, który obawiał się, że Kirow może stać się jego konkurentem do władzy. Władze bezpieczeństwa wymyślały coraz to nowe odchylenia i błędy. Oskarżonych represjonowano. Wkrótce większość członków KC wybranych w 1934 r. została stracona pod różnymi oskarżeniami. Związek Starych Bolszewików uległ rozwiązaniu, a jego członkowie poddani zostali represjom.

Wobec zaproszenia przez Francję w 1934 r. ZSRR przystąpił do Ligi Narodów. W latach 1934-1938 dyplomacja ZSRR popierała ideę współpracy międzynarodowej. ZSRR zawarł kilka układów o nieagresji między innymi z Czechosłowacją, Francją, Polską. Sprzeciwiał się natomiast Paktowi Czterech. Stosunki z Niemcami uległy poważnemu ochłodzeniu, ale nie z winy ZSRR, lecz Niemiec. Autorytet ZSRR znacznie wzrósł w porównaniu z latami dwudziestymi. Nadal jednak politycy zachodni nie mieli doń zaufania i zachowywali wobec niego bardzo ostrożną politykę. W 1933 r. nowy prezydent Stanów Zjednoczonych, Franklin Delano Roosevelt (1882-1945), doprowadził do uznania ZSRR *de iure* i nawiązania wzajemnych stosunków między Stanami Zjednoczonymi i ZSRR.

Przywódcy Związku Radzieckiego zwalczali faszyzm i socjaldemokrację, z ich inspiracji politykę tę realizowała też Międzynarodówka Komunistyczna. Doświadczenia niemieckie z 1933 r. spowodowały pewne przewartościowanie tych ocen. Znaczną rolę w procesie tym odegrał komunista bułgarski Georgi Dymitrow (1882-1949). W 1933 r. przebywał on w Niemczech, gdzie został aresztowany i oskarżony o podpalenie parlamentu Rzeszy. Po słynnym procesie w Lipsku został uniewinniony i wrócił do ZSRR. Podał on krytykę dotychczasowe stanowisko Międzynarodówki w stosunku do socjaldemokracji i faszyzmu.

Latem 1935 r. przeprowadzono obrady VII Kongresu MK — był to ostatni kongres. Wycofał on stosowane od 1925 r. oskarżenie socjaldemokracji o socjalfaszyzm i wezwał do tworzenia z nią wspólnego frontu przeciw faszyzacji Europy (jednolity front klasy robotniczej). Międzynarodówka wypowiedziała się także za organizowaniem szerokiego frontu ludowego do walki z zagrożeniem faszystowskim. Front Ludowy obejmował komunistów, socjalistów, ludowców, koła mieszczańskie. W latach 1935-1937 pewne sukcesy taktyka ta uzyskała w Hiszpanii i Francji. VII Kongres MK poparł też zasadę koegzystencji, to jest ideę współpracy państw o różnych systemach społeczno-politycznych. Polityka frontu ludowego i koegzystencji wspomagała siły demokratyczne i procesy odprężeniowe w Europie. Była ostro zwalczana przez ugrupowania i państwa faszystowskie.

Marsz ku wojnie (1935-1938)

1. Państwa demokratyczne wobec ekspansji państw faszystowskich

Siłą prącą do zmian i roszadzenia istniejącego układu społecznego i politycznego były państwa dyktatorskie i autorytarne, jak Bułgaria, Litwa, Niemcy, Węgry i Włochy. Szczególną rolę spełniały Niemcy i Włochy. Hitler się spieszył. Obawiał się, podobnie jak jego poprzednicy w 1914 r., że czas pracuje dla przeciwników, dążył do szybkiej odbudowy armii i podjęcia ekspansji. Oficjalnie mówił, że chodzi mu tylko o równouprawnienie Niemiec i rewindykację ziem utraconych w 1919 r. Faktycznie chciał opanować całą Europę i stworzyć Niemcom większą przestrzeń do życia. Szybko osiągnął też wielkie sukcesy. W Zagłębiu Saary przeprowadzono 13 stycznia 1935 r. plebiscyt. Około 90% głosujących opowiedziało się za przyłączeniem Zagłębia do Rzeszy — był to wielki sukces wobec frontu ludowego, który wzywał, by w warunkach istnienia w Niemczech dyktatury, wstrzymać się z powrotem do Rzeszy. W ślad za tym Liga Narodów podjęła decyzję, by z dniem 1 marca 1935 r. region ten włączyć do Niemiec. Partia hitlerowska wygrała też wybory do senatu Wolnego Miasta Gdańska i opanowała jego zarząd. Sukcesy te zaostriły jeszcze apetyt. Prasa niemiecka (sterowana przez rząd) wystąpiła z żądaniem zwrotu Alzacji i Lotaryngii, ziem przejętych przez Polskę, a zwłaszcza tzw. korytarza (Pomorze), Gdańska i Sudetów. Dowodzono, że wszyscy Niemcy muszą żyć razem w jednym państwie.

Hitler 13 marca 1935 r. ogłosił, że od tego dnia Niemcy nie czują się związani z tymi artykułami traktatu pokojowego, które zabraniały im posiadania lotnictwa wojskowego. Przystąpiono do tworzenia lotnictwa bojowego. Trzy dni później Niemcy wznowili powszechną służbę wojskową: stutysięczna Reichswehra miała się przekształcić w sześć-

settysięczny Wehrmacht. W okresie republikańskim przygotowano kadry dla tej armii. Gwaranci traktatu ograniczyli się do papierowych protestów, nie wyciągając żadnych konsekwencji z faktów jego łamania. Wręcz odwrotnie. W Londynie 18 czerwca 1935 r. podpisano układ morski między Anglią i Niemcami, który przyznał Rzeszy prawo posiadania floty wojennej równej wypornością 35% tonażu floty brytyjskiej (100:35). Wielka Brytania do pilnowania całego swego imperium morskiego dysponowała wówczas flotą o łącznej wyporności 1200 tys. BRT. Niemcy uzyskały więc prawo do posiadania floty o wyporności 420 tys. BRT. Świat jeszcze dobrze nie ochłonał po tych rewelacjach, gdy 7 marca 1936 r. wojska niemieckie wkroczyły do zdemilitaryzowanej strefy nadreńskiej. Niemcy łamały tutaj nie tylko traktat pokojowy, ale również podpisany dobrowolnie traktat reński z Locarno. Krok ten godził bezpośrednio w bezpieczeństwo Francji, ale i w tym przypadku nie zareagowała ona odpowiednio.

Do 1935 r. Hitler rywalizował z Mussolinim na terenie Austrii i Półwyspu Bałkańskiego. Każdy z nich działał nie licząc się z interesami drugiego państwa. W 1935 r. stan ten uległ zmianie. Mussolini (3 października 1935 r.) uderzył na Etiopię. Uczynił to za cichą zgodą ministrów spraw zagranicznych Anglii i Francji. Mimo to Liga Narodów pod presją opinii publicznej napiętnowała ten fakt i wezwała do zastosowania wobec agresora sankcji ekonomicznych. Sankcje te ugodziły Włochy boleśnie, ponieważ nie dysponowały one niezbędnymi materiałami do podtrzymania produkcji zbrojeniowej. Z sankcji tych wyłączały się Niemcy; Hitler pomógł Mussoliniemu, który z wdzięczności wycofał się z Austrii zostawiając Niemcom wolną rękę w tym regionie. Podjęto współpracę. 25 października 1936 r. podpisano układ sojuszniczy tworząc oś Berlin-Rzym. 27 listopada 1936 r. Niemcy podpisały z Japonią pakt antykominternowski — układ o wspólnym zwalczaniu komunizmu. 6 listopada 1937 r. Włochy przystąpiły do tego paktu. Oś Berlin-Rzym przekształciła się w trójkąt Berlin-Rzym-Tokio. 11 grudnia 1937 r. Włochy wystąpiły z Ligi Narodów. Mocarstwa te podjęły wspólną akcję przeciw innym krajom i nie chciały wiązać sobie rąk ograniczeniami wynikającymi z przynależności do Ligi Narodów.

Powstała dziwna sytuacja. Niemcy i Włochy zbroiły się i podejmowały akty agresji, a państwa demokratyczne przyglądały się i nie reagowały na to. Działo się tak dlatego, iż część polityków angielskich sądziła, że Hitler realizuje słuszny program. Zgadzano się z nim, że

traktat wersalski był niesprawiedliwy i że należy go zrewidować. Nie wierzyli oni tym, którzy mówili, że Hitler ma dalszy program, o którym oficjalnie nie mówi. Niewielu polityków znało dzieło Hitlera *Mein Kampf* i inne prace ideologów hitleryzmu. Znano natomiast dobrze antykomunizm Hitlera. Stłumienie opozycji antyhitlerowskiej w Niemczech wielu polityków zachodnich pochwalało. Pragnęli oni uczynić to samo w swoich krajach. W Wielkiej Brytanii występowało silne lobby niemieckie i prohitlerowskie; w 1935 r. powstało nawet Towarzystwo Przyjaźni Brytyjsko-Niemieckiej, do którego należało wielu wybitnych ludzi z dziedziny polityki i kultury.

W czerwcu 1935 r. dokonano rekonstrukcji rządu brytyjskiego. Mac Donalda na stanowisku szefa rządu zastąpił S. Baldwin, stanowisko ministra spraw zagranicznych objął Samuel Hoare, a ministra do spraw Ligi Narodów Anthony Eden (1897-1977). Anglia nie była przygotowana do wojny. Na ten temat toczyły się ostre spory w rządzie i poza nim. Rzecznikami przyspieszenia przezbrajania byli Winston Churchill, Anthony Eden, Austen Chamberlain, Robert Vansittart.

W listopadzie 1935 r. przeprowadzono nowe wybory do parlamentu. Konserwatyści uzyskali 387, laburzyści 154 i liberałowie narodowi 33 mandaty. Rząd uzyskał dużą przewagę i mógł się ustabilizować na dłuższy czas. W grudniu 1936 r. wybuchł skandal: ujawniono tajne porozumienie ministrów spraw zagranicznych Anglii Samuela Hoare'a i Francji Pierre'a Lavała na temat Etiopii. Hoare ustąpił ze stanowiska, które objął Eden — był on rzecznikiem bardziej twardego kursu wobec Niemiec.

W styczniu 1936 r. zmarł król Jerzy V. Na tron wstąpił jego syn Edward VIII. Wkrótce zmuszono go jednak do ustąpienia z tronu na rzecz brata, Jerzego VI. Pretekstem do odsunięcia Edwarda był fakt, iż miał on zamiar poślubić Amerykankę, kilkukrotną rozwódkę, W. Simpson. Faktycznym powodem do rezygnacji z tronu, była jego nazbyt proniemiecka postawa, nawet dla ówczesnego rządu brytyjskiego.

Rekonstrukcji rządu dokonano 28 maja 1937 r. Premier Baldwin pod wpływem krytyki w łonie partii konserwatywnej ustąpił ze stanowiska, które objął Neville Chamberlain (1869-1940). Był on rzecznikiem porozumienia z Niemcami i Włochami niemal za wszelką cenę. Stał się symbolem polityki tzw. appeasementu. Lord Tajnej Pieczęci Edward F. Halifax (1881-1959) 19 października 1937 r. udał się nieoficjalnie do Hitlera i poinformował go, że rząd brytyjski nie miałby

nic przeciwko temu, by Niemcy dokonały zmian granicznych w Europie Wschodniej. Rząd brytyjski gotów był do podjęcia współpracy z Niemcami i Włochami nad rekonstrukcją Europy. Niemcy jednak chciały mieć wolną rękę w Europie bez kontroli brytyjskiej, wysuwały też plan nowego podziału kolonii, na co również nie godzili się Anglicy.

Jeszcze gorsza była sytuacja we Francji. Przywódcy jej stracili samodzielność i w zasadniczych kwestiach oglądali się na Londyn. Politycy cywilni gotowi byli jeszcze do ewentualnego ryzyka, natomiast generalicja francuska odrzucała wszelkie ryzyko konfliktu. Francja przyjęła postawę defensywną. W kwietniu i maju 1936 r. przeprowadzono wybory, które przyniosły poważny sukces lewicy zorganizowanej we Froncie Ludowym. Lewica uzyskała 381, podczas gdy koła prawicowe 237 mandatów. 4 czerwca 1936 r., po długich sporach, utworzono rząd Frontu Ludowego z Leonem Blumem (1872-1950) na czele. Komuniści popierali go, ale sami do rządu nie weszli, lewica nadal była pacyfistyczna. Rząd Bluma umocnił złe tradycje polityki zagranicznej Francji; podjął co prawda wiele reform wewnętrznych, ale zachował bardzo ustepliwe stanowisko wobec Niemiec. Przetrwał do 21 czerwca 1937 r.

„Aż do połowy 1936 roku — pisze Churchill — agresywna polityka Hitlera oraz łamanie przezeń postanowień traktatowych możliwe były nie tyle dzięki sile samych Niemiec, a raczej w wyniku bojaźliwości Francji i Wielkiej Brytanii, braku jedności między nimi oraz całkowitego izolacjonizmu Stanów Zjednoczonych”.

2. Hiszpański dramat (1936-1939)

W lipcu 1936 r. w Hiszpanii rozpętała się wojna domowa. Trwała prawie trzy lata i odegrała wielką rolę w kształtowaniu sytuacji w Europie. Hiszpania obejmowała obszar 505 tys. km² zamieszkała w 1936 r. przez 24,8 mln mieszkańców; na 1 km² przypadało 49 osób. Posiadała też kolonie, obejmujące obszar 334 tys. km². Hiszpania składała się z kilku historycznie ukształtowanych krain: Andaluzji, Aragonii, Asturii, Baskonii (Kraju Basków), Galicji, Kastylii, Katalonii, Nawarry, Walencji. Krainy te stały na bardzo zróżnicowanym poziomie rozwoju gospodarczego i społecznego, do najbardziej rozwiniętych należała Katalonia ze stolicą w Barcelonie. Katalonia i Baskonia dążyły do autonomii i usamodzielnienia się. Barcelona liczyła 1,1 mln, a stolica pań-

stwa, Madryt, 1 mln mieszkańców. Pod względem administracyjnym Hiszpania dzieliła się na 50 prowincji. Była krajem rolniczo-przemysłowym, ale klasa robotnicza była jeszcze słabo rozwinięta.

Wielką rolę w Hiszpanii odgrywał Kościół rzymskokatolicki. Był on wielkim właścicielem ziemskim, przez wiele lat posiadał monopol na sprawy oświaty i wychowania. W Hiszpanii istniało wiele zakonów, które skupiały 20 tys. zakonników i 60 tys. zakonnic, było też wielu księży. W 1930 r. na terenie Hiszpanii czynnych było 4886 klasztorów. Na wsi występował ostry głód ziemi, w całym kraju silne były nastroje antyfeudalne i antykościelne. Wielkie zadanie spełniała armia. W latach 1930/31 liczyła ona 140 tys. żołnierzy i 24 tys. oficerów, w tym 500 generałów, jej utrzymanie pochłaniało 60% budżetu państwa.

W Hiszpanii występowało wiele różnych kierunków ideologicznych. Dużymi wpływami cieszyli się anarchiści, socjaliści, liberałowie, republikanie, konserwatyści. W latach 1934/35 znaczne wpływy uzyskali też komuniści. Rewolucja w Hiszpanii trwała od 1931 r., przechodząc różne fazy. W 1935 r. utworzono front ludowy, który objął anarchistów, socjalistów, republikanów i komunistów. Front ten w wyborach z 16 lutego 1936 r. uzyskał 4,8 mln głosów i 277 mandatów, ugrupowania prawicowe uzyskały 3,9 mln głosów i 132 mandaty, a centrowe 449 tys. głosów i 32 mandaty. Przewaga frontu ludowego nie była duża; mimo to utworzono rząd frontu ludowego. Rząd rozpuścił armię i przystąpił do tworzenia milicji ludowej. Podjęto szereg reform społecznych z reformą rolną i reformą oświaty na czele. Przeciwni rządowi agitowali jednak zwolennicy przegranej obozu, a zwłaszcza oficerowie i księża. Generałowie zawiązali spisek pod hasłem obrony wartości narodowych i katolickich. Czołową rolę odgrywali generałowie Francisco Franco y Bahamonde (1892-1975) i Emilio Mola (1887-1937), którzy 17 lipca 1936 r. podjęli bunt zyskując wsparcie ze strony Niemiec i Włoch. Niemcy dostarczyli samolotów do przewiezienia wojsk kolonialnych z Maroka. Rząd republikański nie dysponował siłami niezbędnymi do stłumienia buntu. W grudniu został zagrożony Madryt. Sprawa nabrała wielkiego rozgłosu na forum międzynarodowym. Międzynarodówki Komunistyczna i Socjalistyczna wezwały swych zwolenników do udzielenia pomocy republice. Ze spieszącymi do Hiszpanii ochotników sformowano specjalne Brygady Międzynarodowe. Odegrały one ogromną rolę w obronie Madrytu; w grudniu 1936 r. wojska zamachowców zostały odparte, ale wojna uległa rozszerzeniu na cały kraj.

Przywódcy państw demokratycznych w Europie obawiali się, by nie przybrała ona charakteru międzynarodowego i powołali do życia specjalny komitet nieinterwencji. Sądono, że jeśli obie strony walczące nie uzyskają pomocy z zewnątrz, to wojna szybko się skończy. Państwa republikańskie i demokratyczne, zwłaszcza granicząca z Hiszpanią Francja, przestrzegały tej zasady. Republika Hiszpańska pozbawiona została pomocy z zewnątrz. Nie mogła zakupić broni ani sprzętu wojenskowego. Natomiast rebelianci otrzymywali nieograniczoną pomoc ze strony państw faszystowskich, które silnie zaangażowały się w wojnę hiszpańską. Siły włoskie w Hiszpanii liczyły 80, a niemieckie około 20 tys. ludzi. Niemcy skierowali tam słynny Legion Condor, dostarczono wiele broni i sprzętu wojenskowego. Niemcy zaopatrzyli rebeliantów w ok. 600 samolotów, 950 czołgów i samochodów pancernych, 1930 dział, 91 okrętów, amunicję i broń ręczną. Włosi dostarczyli 759 samolotów, 200 czołgów i samochodów pancernych, 1800 dział i 6791 pojazdów. Pomocy udzieliła też Portugalia. Skierowała ona do Hiszpanii 15 tys. żołnierzy.

W maju 1937 r. upadł rząd umiarkowany Largo Caballero. Na czele nowego stanął Juan Negrín (1889-1956). Zacieśnił on współpracę z komunistami i ZSRR. Lewica zwiększyła werbunek do Brygad Międzynarodowych. Związek Radziecki wysłał wielu swoich oficerów, którzy wzięli udział w Brygadach Międzynarodowych oraz odsprzedał rządowi republikańskiemu znaczną liczbę samolotów, czołgów, dział i karabinów maszynowych.

Obie strony okazały wiele zawziętości i okrucieństwa. Palono kościoły, bombardowano miasta i osiedla cywilne, rozstrzeliwano jeńców. Duże wpływy w republice uzyskał wywiad radziecki i radzieckie służby bezpieczeństwa. Wojna domowa przekształciła się w wojnę dwóch systemów społeczno-politycznych. Po obu stronach frontu występowały różne orientacje, ale dominowały dwa obozy: obóz rewolucyjny z udziałem socjalistów, anarchistów i komunistów oraz obóz narodowy, w którym występowali konserwatyści, faszyci, przedstawiciele wyznań i liberalnej burżuazji.

Wojna rozwijała się na kilku frontach. Szczególną rolę odgrywały wojska obce, które traktowały Hiszpanię jako poligon doświadczalny, na którym wypróbowywano nową broń oraz sprawdzano nowe metody walki. Przez wojnę domową w Hiszpanii przeszło wielu oficerów niemieckich, włoskich i radzieckich. Po obu stronach były setki tysięcy

zabitych i rannych. Wielu ludzi wzięto do niewoli; nigdy nie wrócili do swoich. (Dramat ten przedstawił Ernest Hemingway w powieści *Komu bije dzwon*).

W konsekwencji republika została pobita. W marcu 1939 r. rząd republikański ratował się ucieczką do Francji. Hiszpania w całości przeszła pod dyktando gen. Franco. Wielu ludzi związanych z republiką emigrowało do Francji, Ameryki Łacińskiej i ZSRR. Emigracja ta trwała wiele lat. Osoby pozostałe w kraju poddawano represjom, aresztowano około 1,5 mln ludzi, przetrzymywano ich długo w obozach karnych lub obozach pracy.

Rewolucja i wojna domowa zostawiły ślad w psychice mieszkańców Hiszpanii oraz wywarły znaczny wpływ na kształtowanie się sytuacji w całej Europie. Wojna trwała 32 miesiące, a więc prawie 3 lata. Spowodowała wielkie zniszczenia i wyczerpanie obu walczących stron. Było to swoiste preludium do zbliżającej się wojny światowej.

3. Austria i Sudety (1938)

W latach 1933-1938 Hitler zajmował się głównie polityką wewnętrzną. Dokonał integracji wewnętrznej państwa i odbudowy sił zbrojnych. W końcu 1937 r. uznał, że dysponuje już siłą niezbędną do podjęcia ekspansji na zewnątrz. 5 listopada 1937 r. zorganizował tajną naradę sztabową, w czasie której przedstawił swój program ekspansji. Plan ten zaniepokoił słuchaczy. Popierali oni walkę o odbudowę sił zbrojnych i równouprawnienie Niemiec na forum międzynarodowym, ale program Hitlera uznali za awanturniczy i nie udzielili mu pełnego poparcia. Przeciw polityce finansowej Hitlera wystąpił też dyrektor Banku Rzeszy Hjalmar Schacht. Hitler postanowił dokonać zmian w ekipie wykonawczej, by odpowiednie stanowiska zajmowały osoby dyspozycyjne. Schachta odwołano już w końcu 1937 r., natomiast generalne zmiany przeprowadzono w początku roku 1938. Odwołano konserwatywnego ministra spraw zagranicznych Konstantina von Neuratha, jego miejsce zajął dotychczasowy ambasador Rzeszy w Londynie, hitlerowiec Joachim von Ribbentrop (1893-1946); zlikwidowano ministerstwo spraw wojskowych i odsunięto ministra, marszałka Wernera von Blomberga; odwołano dowódcę wojsk lądowych gen. Wernera von Fritscha; odsunięto też szefa sztabu armii lądowej gen. Ludwiga Becka. Na czele

sił zbrojnych Rzeszy (Oberkommando der Wehrmacht — OKW) stał sam Hitler; szefem sztabu sił zbrojnych został gen. Alfred Jodl (1890-1946); stanowisko dowódcy sił lądowych objął gen. Walther von Brauchitsch (1881-1948), a szefa sztabu armii lądowej gen. Franz Halder (1884-1972). Na czele marynarki wojennej stał Wielki Admirał Erich Raeder (1876-1960), a wojsk lotniczych marszałek polny Hermann Göring. Była to kadra do całkowitej dyspozycji Hitlera.

Hitler wysunął na pierwszy plan program zjednoczenia narodu niemieckiego w ramach jednego państwa. Postanowił włączyć Austrię i Sudety do Rzeszy. 12 lutego 1938 r. zaprosił kanclerza Austrii Kurta von Schuschnigga do Obersalzbergu i zażądał od niego przyłączenia się Austrii do Rzeszy. Schuschnigg postanowił odwołać się do opinii publicznej i na 13 marca zarządził w tej kwestii plebiscyt. Fakt ten wprawił Hitlera we wściekłość. Do tego czasu jego zwolennicy zyskali w Austrii znaczne wpływy. Jeden z czołowych przywódców partii hitlerowskiej w Austrii Arthur Seyss-Inquart (1892-1946) zajmował stanowisko wicekanclerza i ministra spraw wewnętrznych, wielu innych hitlerowców zajmowało wysokie stanowiska w administracji państwa. Hitler nie bał się też przeciwdziałania państw zachodnich. Zagroził więc, że jeśli jego postulaty nie zostaną spełnione dobrowolnie, to zajmie Austrię siłą. Sztab niemiecki przygotował operację wojskową pod kryptonimem „Fall Otto”.

Prezydent Austrii Wilhelm Miklas opierał się, ale 11 marca odwołał gabinet Schuschnigga i na szefa rządu powołał Seyss-Inquarta. Krok ten nie powstrzymał jednak Hitlera. 12 marca wojska niemieckie wkroczyły do Austrii nie napotykając większego oporu; w wielu miastach ludność witała wkraczające oddziały z entuzjazmem. W krytycznym momencie Mussolini, który zapewniał dotąd władze Austrii o swoim wsparciu, wycofał się i uznał prawo Niemiec do przyłączenia tego kraju do Rzeszy. Hitler wysłał do niego telegram z podziękowaniem pisząc, że nigdy mu tego nie zapomni. Nie protestowały też ostrzej państwa zachodnie. Akcja niemiecka wypadła w chwili kryzysu rządowego we Francji; 11 marca ustąpił rząd Chautempsa, nowy rząd utworzono dopiero 13 marca, przewodził mu ponownie Blum.

Austria została formalnie wcielona do Niemiec (Anschluss). Przekształcono ją w Ostmark, czyli Marchię Wschodnią. Terytorium Rzeszy wzrosło z 470 544 km² do 554 582, a liczba mieszkańców z 68 do 74,8 milionów. Niemcy stały się największym po ZSRR państwem

w Europie. Hitler nazwał je Rzeszą Wielkoniemiecką (Grossdeutsches Reich).

Sytuacja gospodarcza i strategiczna Niemiec znacznie się poprawiła. Pogorszyło się natomiast położenie Czechosłowacji. Czesi, licząc na dobre stosunki z Austrią, nie umocnili swej granicy na odcinku z tym państwem. Zostali teraz okrażeni i obezwładnieni. Hitler natychmiast po załatwieniu kwestii Austrii przystąpił do montowania akcji przeciw temu państwu. W granicach Czechosłowacji mieszkało około 3,5 mln Niemców, przy czym w Sudetach stanowili większość ludności. Działała tam Partia Niemców Sudeckich pod kierownictwem Konrada Henleina. Mimo iż w Czechosłowacji wszystkie mniejszości narodowe cieszyły się dużą swobodą działania, Henlein, z polecenia Berlina, wysunął żądanie przyznania Niemcom sudeckim autonomii. Rząd Czechosłowacji odmówił, ponieważ nie chciał stwarzać precedensu dla innych mniejszości. W obronie Niemców wystąpił Hitler, który rozpętał wokół tej kwestii wielką akcję propagandową. 21 maja Europa stanęła wobec groźby wojny z powodu Niemców sudeckich. Przywódcy Anglii i Francji wystąpili na rzecz pacyfikacji i zmusili swego czeskiego sojusznika do zaspokojenia niemieckich żądań.

Kiedy rząd Czechosłowacji oświadczył, że godzi się na autonomię, Henlein, inspirowany z Berlina, stwierdził, że jest już za późno, że to nie wystarczy, teraz chodzi już o zapewnienie Niemcom sudeckim „powrotu” do Rzeszy. Czesi opierali się do końca września. W tym momencie do akcji przystąpił Mussolini, który wracając do swej koncepcji Paktu Czterech z 1933 r. wystąpił z propozycją, by rozstrzygnięcie sporu powierzyć przywódcom czterech mocarstw.

W Anglii na czele rządu stał nadal Neville Chamberlain, stanowisko ministra spraw zagranicznych znajdowało się w ręku lorda Halifaxa, ponieważ w lutym tego roku Eden podał się do dymisji nie mogąc dalej godzić się z ustępliwą polityką rządu wobec Hitlera. We Francji od 10 kwietnia 1938 r. na czele rządu stał Édouard Daladier, a ministrem spraw zagranicznych był Georges Bonnet (1889-1973) — byli to czołowi rzecznicy zaspokajania żądań Hitlera, kapitulanci gotowi na wszelkie ustępstwa pod pretekstem obrony pokoju. I ta ekipa przyjęła propozycję Mussoliniego.

Trudności w podjęciu decyzji miał natomiast Hitler. Pragnął on małej wojny, żeby sprawdzić ludzi, nowy sprzęt wojskowy i plany.

146 Konferencja i pokojowe załatwienie sporu oddalały możliwość doko-

nania takiego sprawdzianu. Przeciw konferencji były też koła opozycyjne w Niemczech z gen. Ludwigiem Beckiem na czele. Uderzenie na Czechosłowację pragnęły one wykorzystać do podjęcia puczu i obalenia Hitlera. Sygnałem do podjęcia akcji miał być rozkaz Hitlera do wykonania operacji Fall Grün (Plan Zielony), to jest do uderzenia na Czechosłowację. W ostatniej chwili Hitler zgodził się na konferencję i odwołał akcję wojskową. Do puczu nie doszło. Konferencja odbyła się w Monachium w dniach 29-30 września 1938 r.

Z żądaniami pod adresem Czechosłowacji występowały też Węgry i Polska. Węgry dążyły do odebrania Słowacji i Rusi Zakarpackiej, a Polska inspirowała plany rozbicia Czechosłowacji. Minister spraw zagranicznych Polski, płk Józef Beck (1894-1944) popierał dążenie Słowaków do oderwania się od Czech i rozbicia tego sztucznego tworu, ale wahał się czy działać na rzecz przyłączenia Słowacji do Polski czy do Węgier i pozostania tylko przy żądaniu, by Czechosłowacja oddała Polsce Śląsk Zaolziański. Niemcy wspierali te dążenia, by umocnić w Europie wrażenie, że ich postulaty nie są odosobnione, że chodzi o rozbiór Czechosłowacji w ogóle. Jednak Polski ani Węgier do udziału w konferencji nie dopuszczono. Idea dyktatoratu czterech mocarstw wykluczała także udział ZSRR w tej konferencji.

Zgodnie z przewidywaniami Mussoliniego i Hitlera przywódcy państw zachodnich uznali słuszność żądań Hitlera i wyrazili zgodę na przejęcie przez Niemcy Sudetów. Powołano do życia specjalną komisję, która miała ustalić szczegółowo, jakie obszary należy oderwać od Czechosłowacji.

Roszczenia węgierskie załatwiono później, w ramach tzw. arbitrażu wiedeńskiego, 3 listopada 1938 r. Węgry uzyskały wówczas tylko południowe skrawki Słowacji, natomiast Ruś Zakarpacka uzyskała autonomię. Powstał rząd księdza Augustyna Wołoszyna ze stolicą w Chust. Polska dotknięta pominięciem jej w rozwiązywaniu tak ważnej kwestii 1 października 1938 r. wystosowała do Czechosłowacji ultimatum żądając oddania Śląska Zaolziańskiego. Rząd Czechosłowacji nie miał wyboru i żądania te uznał. Armia polska wkroczyła na sporny obszar 2 października 1938 r. przejmując go na rzecz Polski.

Układ monachijski przeszedł do historii jako spisek lub zdrada monachijska. Sojusznicy Czechosłowacji całkowicie zawiedli. Szefowie rządów Anglii i Francji wracając do kraju 30 września 1938 r. chwalili się, że uratowali pokój w Europie co najmniej na 50 lat. Hitler złożył im zapewnienie, że są to jego ostatnie żądania terytorialne.

Na skutek decyzji monachijskich od Czechosłowacji oderwano i przyłączono do Niemiec obszar 29 tys. km² zamieszany przez 3,5 mln ludności, w tym 638 tys. Czechów. Razem z obszarami scedowanymi na rzecz Polski i Węgier państwo to zostało pomniejszone o 1/3. Dyktat monachijski spowodował też istotne zmiany w Czechosłowacji. Prezydent Beneš należał do grupy polityków, którzy odpowiadali za sprawy bezpieczeństwa swego państwa opartego na sojuszu z Francją i Anglią. Koncepcja ta upadła; Mała Ententa przestała istnieć. Beneš ustąpił ze stanowiska prezydenta 5 października 1938 r. i opuścił kraj. Zastąpił go Emil Hácha (1872-1945); nie miał on uznania i wpływów. Szefem rządu został Rudolf Beran. Przyszłość państwa rysowała się niejasno, Słowacy zaostrzyli akcję na rzecz oderwania się i utworzenia własnego państwa. Liczyli na pomoc Niemiec. Natomiast Niemcy w 1938 r. (Austria i Sudety) powiększyły się o 112 55 km² i 12 mln ludności. W końcu 1938 r. Rzesza Niemiecka obejmowała obszar 583 200 km² zamieszany przez 78,9 mln osób. Hitler odniósł wielki sukces szantażem, jego autorytet w Niemczech niebywale wzrósł. Ucichli krytycy polityki Hitlera. Niemcy zaczęły też odgrywać wielką rolę na forum międzynarodowym; bez ich głosu nie można już było rozwiązać żadnego problemu politycznego w Europie. Sukcesy te zachęciły Hitlera do nowych żądań. Kryzys 1938 r. spowodował też wielkie zmiany w polityce ZSRR, który czuł się dotknięty i oszukany przez państwa zachodnie i postanowił szukać zbliżenia z Niemcami.

4. Gwarancje brytyjskie dla Polski

Dyplomacja polska kierowana przez płk. Józefa Becka dążyła do utworzenia bloku państw położonych pomiędzy Niemcami i ZSRR od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego i Adriatyku (Miedzymorze). Szczególną rolę spełniały Węgry, które sympatyzowały z Polską. Przeszkodą natomiast była Czechosłowacja. W walce przeciw Czechosłowacji wykorzystano niezadowolenie Słowaków, którzy czuli się dyskryminowani przez Czechów i chętnie dawali posłuch politykom namawiającym ich do oderwania się od Czech. Do jesieni 1938 r. dyplomacja polska współpracowała w tym względzie tak z Niemcami, jak i Węgrami. Tymczasem 24 października 1938 r. minister spraw zagranicznych Rzeszy Ribbentrop

Lipskim informując go, iż w ocenie niemieckiej dojrzał czas do generalnego uregulowania spraw niemiecko-polskich. Proponował on, by Polska wyraziła zgodę na ponowne włączenie Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy, przeprowadzenie eksterytorialnej linii komunikacyjnej łączącej centrum Niemiec z Prusami Wschodnimi przez polskie Pomorze („korytarz”) i przystąpiła do tzw. paktu antykominternowskiego. W zamian proponował przedłużenie ważności deklaracji o niestosowaniu przemocy z 1934 r. na 25 lat, a więc uznanie dotychczasowych granic za nienaruszalne oraz wzajemne konsultowanie polityki zagranicznej.

Niektóre z tych propozycji omawiano już wcześniej i nie były zaskoczeniem dla strony polskiej. Rząd polski bał się przystąpienia do paktu antykominternowskiego, by nie pogarszać stosunków z ZSRR. Nie chciał też pójść na konsultowanie swej polityki zagranicznej z Rzeszą, ponieważ oznaczałoby to rezygnację z samodzielności. Gwarancje samodzielności widziano w polityce Miedzymorza. Dyskusje trwały. Józef Beck 4 stycznia 1939 r. złożył wizytę Hitlerowi w jego rezydencji w Obersalzberg, a 24 stycznia 1939 r. Ribbentrop bawił w Warszawie z okazji piątej rocznicy podpisania deklaracji o nieagresji.

Sytuacja uległa zaostrzeniu w połowie marca. 14 marca przywódca ruchu słowackiego z księdzem Jozefem Tiso (1887-1947) na czele w porozumieniu z Niemcami proklamowali, iż odrywają się od Czech i tworzą samodzielne państwo słowackie. Natomiast Węgry zajęły Ruś Zakarpacką, ustalając postulowaną przez Becka bezpośrednią granicę z Polską. W następnym dniu wojska niemieckie wkroczyły do Pragi. Niemcy proklamowali objęcie protektoratu nad Czechami i Morawami. Polska została otoczona przez Niemcy z trzech stron. Przywódcy Rzeszy liczyli, że w ten sposób doprowadzą do przyjęcia przez Polskę ich warunków. Sytuacja Polski wydawała się beznadziejna. Niemcy 22 marca 1939 r. anektowały też Kłajpedę (Memel).

Tymczasem posunięcia te uzmysłowiły wreszcie politykom brytyjskim, że Hitlerowi nie można wierzyć, ponieważ łamie on wszystkie ustalenia i zobowiązania. Postanowiono zerwać z uprawianą dotąd polityką zaspokajania jego żądań. Powstała obawa, że Niemcy Hitlera opanują całą Europę Środkowowschodnią pozbawiając Anglię jakiegokolwiek wpływu na bieg wydarzeń. Premier Neville Chamberlain 17 marca 1939 r. wygłosił przemówienie w Birmingham, w którym ostro skrytykował Hitlera, a 31 marca jednostronnie zadeklarował przyjęcie Polsce z pomocą, jeśli zostanie zagrożona przez Niemcy. Pułkow-

nik Beck podjął ofertę i pojechał do Londynu, gdzie 6 kwietnia 1939 r. podpisał dwustronny polsko-angielski układ o wzajemnych gwarancjach. Anglia nie gwarantowała obrony integralności państwa polskiego, lecz jego suwerenność. Na temat ewentualnych korektur granicznych przywódcy jej gotowi byli nadal dyskutować. Ponadto gwarancje te były bez pokrycia, Anglia nie była przygotowana do wojny i z góry zakładano, że jeśli Hitler zaatakuje, to Anglicy nie podejmą walki. Układ miał na celu ostrzec Hitlera, że nie może on dalej stawiać Anglii wobec faktów dokonanych nie licząc się z nią, że polityka ta doprowadzi do wojny. Z drugiej strony chodziło o to, by rząd polski nie ugiął się pod żądaniami niemieckimi, lecz postawił im opór licząc na pomoc Zachodu. S. Newman analizując genezę układu stwierdził: „Przyczyną, która ostatecznie przekonała rząd brytyjski do przyjęcia tej polityki była obawa, że Polska ugnie się pod presją Niemiec i pozostanie neutralna, w zamian za kompromisowe rozwiązanie sprawy Gdańska. Brytyjczycy postanowili do tej ewentualności nie dopuścić. Traktowali ją bowiem jako szkodliwą dla swoich interesów, szkodliwą do tego stopnia, że gotowi byli zaryzykować wojnę, byle tylko nie doszło do porozumienia niemiecko-polskiego. Takie porozumienie po długiej serii niemieckich sukcesów — ukoronowanych okupacją Pragi, aneksją Kłajpedy, traktatami ze Słowacją i Rumunią — byłoby następnym ciosem zadany prestizowi i wpływom Wielkiej Brytanii i osłabiłoby w znacznej mierze jej możliwości organizowania oporu przeciwko Niemcom w przyszłości. Co więcej, oznaczałoby utratę wschodniego frontu o zasadniczym znaczeniu strategicznym w wojnie z Niemcami”.

Gwarancji takich udzielono też Grecji i Rumunii. Chodziło o wyraźne postawienie tamy ekspansji Hitlera. Zdaniem Churchilla Anglii nie było jednak stać na wypełnienie tych zobowiązań. 27 kwietnia 1939 r. rząd Wielkiej Brytanii wprowadził powszechny obowiązek służby wojskowej dla mężczyzn powyżej 20 roku życia. „Był to jednakże — pisze Churchill — symboliczny gest, mający duże znaczenie dla Francji, Polski i wielu innych krajów, którym tak hojną ręką udzieliliśmy naszych gwarancji”. Krytykował on rząd za zbyt daleko idące ustępstwa wobec Niemiec, nawet po złożeniu gwarancji, i zbyt mało energiczne działanie na rzecz przygotowań do wypełnienia podjętych zobowiązań. „Nadszedł jednakże czas — pisze dalej Churchill — kiedy rozwiały się ostatnie nadzieje rządu brytyjskiego. Gabinet był teraz całkowicie przekonany, że nazistowskie Niemcy dążą do wojny, a premier udzielał

gwarancji i zawierał przymierza wszędzie, gdzie to było możliwe, nie zważając przy tym zupełnie na to, czy będziemy w stanie udzielić owym krajom pomocy, czy też nie”.

Zdaniem Newmana rząd brytyjski udzielając Polsce gwarancji zmierzał nie do zastraszenia Hitlera, lecz do sprowokowania go do wojny. „Tak więc — pisze on — gwarancje dla Polski nigdy nie były naprawdę pomyślane jako środek odstraszający, ale jako rozmyślnie wyzwanie. Spodziewano się w Londynie, że gwarancje będą uznane przez Niemcy za prowokację i że usztywnią stanowisko Polski w sprawach spornych pomiędzy nią a Niemcami”.

Prowokowanie wojny w warunkach braku przygotowania do niej należy uznać za bardzo lekkomyślne posunięcie. Polski jednak nie trzeba było specjalnie zachęcać do oporu, ponieważ nie miała ona wyboru. Zgodnie z tezą Newmana polsko-angielski układ o gwarancjach Hitler uznał za prowokację. Stwierdził (28 kwietnia 1939 r.), że układ jest sprzeczny z niemiecko-polską deklaracją o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r. i niemiecko-angielskim układem morskim z 1935 r. Dowodził, że oba państwa naruszyły te porozumienia i że w związku z tym utraciły one moc obowiązującą. Do obu państw skierowano odpowiednie noty, a Hitler wygłosił długie przemówienie w parlamencie uzasadniające to stanowisko. Dowodził on, że Niemcy prowadzą politykę pokojową, podczas gdy Anglia i Polska prowadzą rzekomo agresywną politykę okrażania i prowokowania Niemiec, że Niemcy nie mogą sobie pozwolić na takie lekceważenie i muszą się bronić. A więc kroki agresywne tłumaczył jako obronne. Powtórzyła się sytuacja z 1914 r.

W dniu 3 kwietnia 1939 r. Hitler wydał dyrektywę dla sił zbrojnych swego państwa polecając przygotować plan operacji zaczepnej przeciw Polsce pod nazwą Fall Weiss. Zaznaczył przy tym, że w przygotowaniach trzeba brać pod uwagę fakt, by rozpoczęcie działań zbrojnych mogło nastąpić do 1 września 1939 r. Nie próżnował też Mussolini, który 7 kwietnia 1939 r. podjął akcję podporządkowania sobie Albanii. Miała ona stanowić bazę wypadową do ataku na Grecję.

Trzeci dyktator również nie mógł przyglądać się tym poczynaniom obojętnie. Stalin bał się, że może pozostać na uboczu. Postanowił się włączyć do walki o Europę. Podjął bardzo ryzykowną grę: z jednej strony rozpoczął rozmowy z Anglią i Francją na temat ewentualnego utworzenia wspólnego frontu przeciw ekspansji Niemiec, zdając sobie

sprawę z tego, że państwa zagrożone przez Niemcy, to jest Polska i Rumunia, nie pójdą z nim na współpracę. Wojska radzieckie bez tej współpracy nie mogły podjąć walki z Niemcami, ponieważ ZSRR nie graniczył z nimi. Polska i Rumunia nie udzieliły zgody na przemarsz wojsk radzieckich przez ich terytoria, gdyż nie miały zaufania do ZSRR i bały się, że gdy wojska te raz wkroczą na obszary sporne, to już ich nie opuszczą. Hitler również wiedział o tym i sceptycznie zapatrywał się na możliwość utworzenia takiego bloku wojskowego. Z drugiej strony Stalin liczył też na ewentualne porozumienie z Niemcami i wystąpienie wspólnie z nimi. Już 17 kwietnia 1939 r. ambasador radziecki w Berlinie złożył odpowiednią propozycję w tej sprawie. Stalin 3 maja 1939 r. nagle odwołał dotychczasowego komisarza spraw zagranicznych Litwinowa. Powszechnie uznano to za przejście do realizacji nowej linii politycznej. Stanowisko komisarza spraw zagranicznych objął sam premier Mołotow. Uchodził on za bezpośredniego wykonawcę poleceń Stalina. Ponadto nie był Żydem jak Litwinow i nie miał powiązań ze „zgniłymi” demokracjami Zachodu. Dla hitlerowców był on człowiekiem innego typu, można było z nim współpracować. Poufne rokowania niemiecko-radzieckie trwały do 19 sierpnia 1939 r. Do tego czasu trwały też oficjalne rozmowy sztabowe z Anglią i Francją.

5. Zmiany w układzie sił politycznych w Europie w latach 1936-1939

W Europie stopniowo ukształtowały się obozy wojenne. Najbardziej prężny i aktywny był obóz państw zmierzających do rozbicia układu, jaki powstał po pierwszej wojnie światowej. Główną rolę w obozie tym odgrywały Niemcy, które szybko się zbroiły i parły do konfrontacji. Drugie miejsce zajmowały Włochy, zachowujące się podobnie, ale mniej prężne ekonomicznie i słabsze militarnie. Do obozu tego skłaniały się Węgry oraz Bułgaria i Rumunia, która w 1939 r. została uzależniona gospodarczo od Niemiec. Politycznie do obozu tego należała Hiszpania, po wojnie domowej była jednak bardzo wyczerpana i do nowej wojny nie spieszyła się. Na pomoc Niemiec liczyły kraje nadbałtyckie, jak Finlandia, Litwa, Łotwa i Estonia. Czuły się zagrożone przez ZSRR i szukały oparcia w Niemczech.

Drugi obóz tworzyły państwa demokratyczno-parlamentarne z Anglią i Francją na czele. Do jesieni 1938 r. państwa te prowadziły poli-

tykę zaspokajania żądań Hitlera, licząc, że po zniesieniu ograniczeń powojennych i korekturze granic Niemcy się ustabilizują i wejdą do grupy państw pokojowych. Ponieważ Hitler nie zastosował się do tych życzeń, państwa te poczuły się zagrożone i od wiosny 1939 r. zaczęły się przygotowywać do grożącej im konfrontacji. Znajdowały się w trudnej sytuacji. Szukały sojuszników i możliwości wzmocnienia swych sił militarnych. Po rozbiciu Czechosłowacji w marcu 1939 r. do obozu tego doszła Polska, która dysponowała znacznym potencjałem militarnym, ale była państwem słabym ekonomicznie. Była ona zagrożona z dwóch stron: ze strony Niemiec i ZSRR. Z obozem tym związane były też Belgia, Holandia, Dania i Jugosławia. Państwa te nie chciały wojny i nie były do niej przygotowane. Musiały się jednak bronić wobec rosnącego zagrożenia.

Odrębną pozycję zajmował Związek Radziecki. Było to państwo nawiązujące do rewolucyjnych tradycji. W latach 1934-1938 znajdowało się w stanie pewnego uspienia rewolucyjnego. Przywódcy ZSRR głosili, że zerwali z rewolucją i pragną współdziałania z państwami kapitalistycznymi. ZSRR wstąpił do Ligi Narodów i zawarł dwustronne układy z Czechosłowacją, Francją, Polską i Wielką Brytanią. W latach 1936-1938 w ZSRR przeprowadzono wielkie czystki likwidując wielu zasłużonych polityków i wojskowych. Nikt nie wiedział, jak zachowa się to państwo na wypadek konfliktu na większą skalę. O ZSRR mówiono, że jest wielkim sfinksem. Państwa zachodnie nie miały do niego zaufania; obawiały się go też państwa sąsiadujące z nim, jak Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia, Polska, Rumunia.

Do tego czasu Stalin zdołał podporządkować sobie cały system polityczny i przekształcił się w jedynowładcę. Miał większą władzę niż car Mikołaj II w 1914 r. ZSRR był jednak słaby ekonomicznie. Nieznany był jego potencjał militarny. Wiosną 1939 r. zarysowała się możliwość ponownego ułożenia współpracy Niemiec z ZSRR (linia Rapallo). Anglicy i Francuzi chcieli się zorientować co do polityki i możliwości militarnych ZSRR. Stalin znajdował się w bardzo wygodnej sytuacji i próbował szantażować obie strony konfliktu. Ostatecznie sprzymierzył się z Hitlerem, ponieważ liczył, że w tym sojuszu uzyska większe korzyści. Sojusz z Trzecią Rzeszą był jednak sojuszem koniunkturalnym i na dłuższy czas nierealnym. Dążenia perspektywiczne obu dyktatorów wzajemnie się wykluczały, prędzej czy później musiało dojść do zerwania i konfliktu. Zdawali sobie dobrze z tego sprawę zarówno

Hitler, jak i Stalin. Każdy z nich myślał jak oszukać sojusznika i wyciągnąć dla siebie maksimum korzyści z układu.

[Wyniki wojny zależały od stanu ekonomicznego poszczególnych państw i bloków. Do 1939 r. nastąpił wielki skok w rozwoju przemysłu i nowych technik wojennych. Nowa wojna rysowała się jako wojna maszyn. Musiała być wojną niesłychanie kosztowną. Małe państwa nie mogły sobie pozwolić na taką wojnę, z góry były skazane na klęskę. Szczególne zadanie miało wykonać lotnictwo wojskowe, które się już dzieliło na bombowe, myśliwskie i transportowe. Wielkie zadanie spełniała broń pancerna, zarówno czołgi i samochody pancerne, jak i działa opancerzone. Poważne znaczenie miały nadal artyleria i broń maszynowa, straciła natomiast kawaleria. Piechota w państwach uprzemysłowionych miała do dyspozycji samochody lub pojazdy na gąsienicach. W krajach słabszych ekonomicznie i zacofanych technicznie nadal dominowała konnica i piechota bez pojazdów. Niemcy wyciągając doświadczenia z poprzednich wojen opracowali koncepcje wojny błyskawicznej.]

Tabela 10

Wskaźniki produkcji przemysłowej niektórych państw europejskich w latach 1929-1939 (stan produkcji z 1929 = 100)

Państwa i świat	Lata						Wzrost
	1934	1935	1936	1937	1938	1939	
Świat	86	96	111	120	112	126	40
Świat bez ZSRR	78	86	97	104	93	109	31
Wielka Brytania	99	105	116	123	116	—	17
Belgia	73	82	87	98	80	85	22
Dania	116	125	130	136	135	144	28
Francja	65	66	77	81	76	—	11
Holandia	78	75	83	107	108	120	42
Niemcy*	80	94	107	118	126	—	46
Norwegia	98	108	119	130	129	137	39
Polska	77	83	92	108	116	—	39
Szwecja	110	123	135	149	146	150	40
Włochy	80	93	89	100	100	100	20

* Niemcy razem z Austrią.

Źródło: *Historia gospodarcza*, s. 544.

Z powyższych danych wynika, że w latach 1929-1939 świat w całości zwiększył produkcję przemysłową o 40 punktów, a bez ZSRR o 31 punktów. ZSRR w okresie tym zwiększył swą produkcję o 17 punktów. Największy wzrost produkcji uzyskały Niemcy, bo o 46 punktów, najmniejszy Francja, bo tylko o 11 punktów. Wielka Brytania uzyskała wzrost tylko o 17 punktów. Kraje te przeżywały stagnację gospodarczą, podczas gdy Niemcy przeżywały wzrost związany ze zbrojeniami. O dynamice gospodarczej świadczył udział poszczególnych państw w handlu zagranicznym.

Tabela 11

Udział państw w handlu zagranicznym w latach 1929-1939 (w mld dolarów)

Państwa	Eksport			Import		
	1929	1935	1939	1929	1935	1939
Wielka Brytania	3549	2641	2198	5407	3925	3983
Niemcy	3212	1728	2280	3203	1681	2100
Francja	1965	1034	807	2282	1398	1119
Holandia	800	434	569	1106	645	542
Belgia	884	587	736	988	623	654
ZSRR	482	320	—	458	210	—
Stany Zjednoczone	5324	2302	3192	4463	2402	2413

Źródło: tamże, s. 556.

Do wybuchu wojny nie zdołano poważnie zmniejszyć stanu bezrobocia. Wywierało ono wielki wpływ na sytuację społeczną poszczególnych państw.

Odsetek zarejestrowanych bezrobotnych w stosunku do ogółu zatrudnionych w latach 1929-1932 w skali całego świata wzrósł z 5,5% do 21,1%. W 1937 r. wynosił on 10,1% a w 1938 r. 11,4%.

O bogactwie i możliwościach zbrojeniowych poszczególnych państw świadczy wypracowany przez ich mieszkańców dochód narodowy przeliczony na jednego mieszkańca. Był on bardzo zróżnicowany.

Tabela 12

Dochód narodowy na 1 mieszkańca w niektórych krajach w 1938 r. (w dolarach)

Państwa	Dochód narodowy	Państwa	Dochód narodowy
Wielka Brytania	465	Irlandia	250
Szwecja	449	Czechosłowacja	185
Szwajcaria	440	Hiszpania	173
Norwegia	345	Jugosławia	171
Niemcy	335	Węgry	167
Holandia	314	Austria	154
Dania	308	Bułgaria	110
Luksemburg	285	Polska	96
Belgia	262	Grecja	77
Francja	260	Stany Zjednoczone	519

Źródło: *Historia gospodarcza*, s. 564.

Z danych tabeli 13 wynika, że najbardziej intensywnie zbroili się Niemcy. Były najlepiej przygotowane do wojny. Dysproporcja sił i środków powodowała, że Polska samodzielnie nie mogła mierzyć się z tym krajem, musiała liczyć na sojuszników.

Tabela 13

Udział wydatków zbrojeniowych w dochodzie narodowym niektórych państw w latach 1936-1939

Państwa	Waluta (w mld)	Dochód narodowy	Wysokość wydatków zbrojeniowych	Dochód narodowy (%)
Wielka Brytania	funty szterlingi	19,58	1,54	7,9
Francja	franki	27,17	1,26	15,6
Polska	złote	48,00	4,03	8,4
Niemcy	marki	301,10	97,00	32,2

Źródło: *Polski wkład w zwycięstwo nad hitlerowskimi Niemcami 1939-1945*, Warszawa 1980, s. 107.

Tabela 14

Rozwój uzbrojenia armii niemieckiej w latach 1919-1939 (w szt.)

Rodzaj broni	Dozwolone przez traktat wersalski	Stan z 5 września 1932	Stan z 1 września 1939
Karabiny	102 000	663 650	2 770 000
Karabiny maszynowe	926	22 024	126 800
Samochody pancerne	zakazane	1 774	568
Ciężkie granatniki	—	—	4 624
Armaty polowe (75mm)	189	899	2 933
Artyleria ciężka (150 mm)	63	120	410
Czołgi	zakazane	modele	3 195
Artyleria lekka polowa (77 mm)	204	495	2
Lekkie haubice polowe (105 mm)	85	310	4 845
Ciężkie haubice (150 mm)	zakazane	75	2 049
Działa (100 mm) i morsy (210 mm)	zakazane	81	724

Tabela 15

Rozwój lotnictwa wojskowego w Niemczech w latach 1935-1939

Rodzaje samolotów	1935	1936	1938	4 września 1939
Bombowce	331	723	1235	1176
Nurkujące	—	71	247	366
Szturmowe	—	—	195	40
Myśliwskie	117	702	810	1179
Zwiadowcze dalekiego zasięgu	96	377	289	356
Zwiadowcze bliskiego zasięgu	176	377	289	356
Wodnopłatowce	80	202	250	167
Razem	800	2452	3315	3640

Marynarka wojenna Niemiec w 1935 r. dysponowała 29 okrętami wojennymi, w 1937 r. miała ich około 100, a 1 września 1939 r. już 214. Wśród 214 okrętów wojennych znajdowało się 57 łodzi podwod- 157

nych, 40 trałowców, 22 niszczyciele, 20 torpedowców, 2 ciężkie i 6 lekkich krążowników (pancerników), 3 małe pancerniki, 2 liniowce, 2 stare pancerniki.

6. Pakt Ribbentrop-Mołotow

Głównym celem, do którego zmierzał Hitler, było zdobycie tzw. przestrzeni życiowej dla narodu niemieckiego. Przestrzeń ta znajdowała się na wschodzie na rozległych obszarach Białorusi, Ukrainy i Rosji. Polska odgradzała Niemcy od tych obszarów. Podbicie ich było możliwe albo przy pomocy Polski, albo poprzez usunięcie jej z drogi. Wiosną 1939 r. okazało się, że pozyskanie Polski do wspólnej akcji przeciw ZSRR stało się niemożliwe. Pozostała druga ewentualność, to jest rozbicie Polski. Armia niemiecka była przygotowana do uderzenia na Polskę. Społeczeństwo niemieckie jesienią 1938 r. negatywnie odnosiło się do ewentualnej wojny z Czechosłowacją, natomiast latem 1939 r. plan wojny z Polską był popularny. Nastroje antypolskie w Niemczech były bardzo silne. Hitler nie obawiał się też reakcji państw zachodnich; na podstawie danych wywiadu niemieckiego doszedł do wniosku, że Francja nie chce wojny i będzie czynić wszystko, by się od niej uchylić; Anglia zdecydowała się na wojnę, ale nie była do niej przygotowana. Hitler szacował, że podjęte w Anglii zbrojenia dadzą odpowiednie efekty dopiero za kilka lat.

Niejasna była natomiast sytuacja w ZSRR. Nie było pewne, czy państwo to nie przystąpi do współpracy z Anglią, Francją i Polską przeciw Niemcom. Z inicjatywy Francji podjęto próbę utworzenia bloku państw hamującego ekspansję niemiecką. Rząd polski odmówił jednak przystąpienia do wspólnego bloku z ZSRR. Wobec tego podjęto rozmowy pomiędzy Anglią, Francją i ZSRR. Wszyscy kontrahenci podchodzili do siebie z wielką nieufnością i podejrzliwością. Konferencję monachijską z 1938 r. Stalin uznał za przejaw zdrady ze strony Anglii i Francji, przywódcom tych państw nie dowierzał. Rozmowy trwały długo i nie przyniosły efektów.

W tej sytuacji Hitler postanowił przeciągnąć Stalina na swoją stronę. Stalin również szukał kontaktu z Niemcami. W kwietniu podjęto poufne sondáže i rozmowy, które doprowadziły do porozumienia. Przygotowano projekt układu o nieagresji. Rozmowy radziecko-niemieckie mia-

ły tak poufny charakter, że nie informowano o nich nawet członków ścisłego kierownictwa partii i rządu. Dopiero 19 sierpnia Stalin poinformował Biuro Polityczne KC WKP(b) o zmianie kursu politycznego i porozumieniu z Trzecią Rzeszą. Przedstawił referat, w którym dowodził, że należy poprzeć Niemcy, by doprowadzić do konfliktu w Europie, ponieważ konflikt ten stwarza ponownie szanse na zrewolucjonizowanie Europy. Rewolucja w Europie otworzyłaby szanse na realizację tych celów, których nie zdołano wykonać w latach 1918-1921. Biuro Polityczne przyjęło tezy Stalina. Woroszyłow 21 sierpnia oznajmił bawiącym jeszcze w ZSRR delegacjom Wielkiej Brytanii i Francji o przerwaniu rozmów. W ślad za tym do Moskwy zaproszono ministra spraw zagranicznych Trzeciej Rzeszy Joachima von Ribbentropa i podjęto z nim bezpośrednie rozmowy finalizując trwające od kilku miesięcy rokowania. Radziecko-niemiecki układ o nieagresji podpisano 23 sierpnia.

Układ o nieagresji faktycznie był układem o sojuszu. Podpisano go na 10 lat. Do układu załączono tajny aneks, który przewidywał, że jeśli w Europie Wschodniej dojdzie do zmian granic, to sygnatariusze układu rezerwują sobie prawo do odpowiednich stref. Całą Europę od Bałtyku do Morza Czarnego przecięto linią rozdzielającą Niemcy od ZSRR. Linia ta biegła wzdłuż Wisły. Był to faktyczny podział Europy Wschodniej między Niemcy i Związek Radziecki. Oba państwa zawiesiły prowadzoną dotąd przeciw sobie wojnę ideologiczną i propagandową i podjęły szeroko zakrojoną współpracę gospodarczą nawiązując do polityki Rapallo.

Podpisanie układu podzielało jak bomba. Cała Europa poczuła się zaskoczona. Prasa wszystkich odcieni politycznych szeroko komentowała treść układu i analizowała jego ewentualne skutki. Nie znano treści tajnego aneksu, ale brano pod uwagę, że coś takiego może się zdarzyć. Treść aneksu była znana rządowi Stanów Zjednoczonych i Francji, które uzyskały poufne informacje na ten temat. Rządowi polskiemu informacji tych jednak nie przekazano. Zdawano sobie sprawę, że wojna stała się czymś nieuniknionym i podjęto przygotowania do jej podjęcia. Polska zawarła porozumienie szczegółowe na temat pomocy zbrojnej ze strony Anglii i Francji. Sztab polski brał pod uwagę wojnę z Niemcami, nie liczył się natomiast z wojną na dwa fronty.

Już 25 sierpnia 1939 r. Hitler wydał rozkaz do uderzenia na Polskę w następnym dniu o świcie, ale wobec podpisania w tym samym dniu angielsko-polskiego układu o sojuszu — akcję odwołano. Kontynuowano sondáže i rozmowy dyplomatyczne, które nie przyniosły jednak

pokojuowego rozwiązania konfliktu. Akcję podjęto 1 września 1939 r. Poprzedzono ją silną akcją propagandową, w której Polskę oskarżono o prowokacje graniczne i prześladowania mniejszości niemieckiej.

Prowokacje graniczne faktycznie były, ale organizowali je sami Niemcy. Część ludności niemieckiej w Polsce poparła Hitlera i tworzyła tzw. V kolumnę. W dniu poprzedzającym uderzenie na Polskę hitlerowcy zorganizowali napad przebranych w mundury polskie dywersyjnych band na radiostację w Gliwicach, nieudolnie nawiązując do powstań polskich z lat 1918-1921. Podobne prowokacje aranżowano na całej linii granicznej i w głębi ziem polskich; nie odegrały zresztą większej roli w rozpęтaniu wojny.

Część trzecia

Druga wojna światowa

Podbój Europy przez Niemcy, ZSRR i Włochy (1939-1941)

1. Podbój i podział ziem polskich

Hitler słusznie ocenił, że w czasie kampanii w Polsce zachodni sojusznicy Polski nie uderzą na Niemcy i nie doprowadzą do wojny na dwa fronty. Dlatego na froncie polskim skoncentrował większość czynnych niemieckich dywizji. Znajdowało się wśród nich 70 dywizji piechoty, 6 dywizji pancernych, 7 dywizji zmotoryzowanych i 2 armie lotnicze. Było to razem 1,8 mln ludzi, 2093 samoloty, 2500 czołgów, wiele dział i miotaczy ognia. Całością dowodził gen. Walther von Brauchitsch. Zgromadzone siły podzielono na dwie grupy armijne: jedna dowodzona przez gen. Fedora von Bocka nacierała z Pomorza i Prus Wschodnich, drugą prowadził gen. Gerd von Rundstedt i ta nacierała z Górnego Śląska oraz Słowacji. Miały one okrążyć polskie siły zbrojne na terenach położonych na zachód od Wisły, zakładając podwójne kleszcze. Liczono, że siły polskie zostaną rozbite w czasie paru tygodni, niemiecka przewaga była bowiem olbrzymia.

Uderzenie podjęto 1 września 1939 r. o godz. 4.45 rano. O godz. 10.00 Hitler wystąpił w parlamencie i przedstawił szerokie uzasadnienie akcji oskarżając stronę polską o prowokację i prześladowanie mniejszości niemieckiej. Podjęcie akcji zaczepnej przeciw Polsce uznał on za coś w rodzaju ekspedycji karnej przeciw niższemu rasowo i kłębniemu sąsiadowi.

Strona polska zmobilizowała około 1,1 mln ludzi, ale nie wszyscy zmobilizowani dostali do ręki broń. Polska posiadała około 600 czołgów i 400 samolotów bojowych, a armia polska składała się głównie z konnicy i piechoty. Niemieckiej sile konia mechanicznego przeciwstawiła ona siłę konia żywego i mięśni ludzkich. Armie dzielono na 30 dywizji piechoty, 11 brygad kawalerii i 2 brygady pancerno-zmoto-

ryzowane. W piechocie stosunek wzajemny sił kształtował się jak 1:1,5, artylerii 1:2,8, artylerii przeciwpancernej 1:5,2, czołgach 1:5,3, a w lotnictwie 1:5. Funkcję Naczelnego Wodza w wojsku polskim pełnił marszałek Edward Rydz-Śmigły, a szefa Sztabu Głównego — gen. Wacław Stachiewicz. Całość sił podzielono na kilkanaście armii i grup operacyjnych, które rozlokowano wzdłuż granicy półkołem: od granicy ze Słowacją na południu do granicy z Prusami Wschodnimi na północy. Obrona granicy była słaba. Przewaga niemiecka uległa wzmocnieniu, ponieważ Niemcy koncentrowali swe siły na wybranych kierunkach natarcia. Dowództwo polskie postanowiło prowadzić walki obronne i opóźniające marsz przeciwnika licząc, że Wielka Brytania i Francja szybko przystąpią do wojny i odciągną część sił niemieckich z polskiego pola walki. Wszystkie trzy państwa razem były silniejsze od Niemiec.

Tymczasem państwa zachodnie pod naciskiem opinii publicznej 3 września wypowiedziały Rzeszy wojnę, ale konkretnych działań nie podjęły. Anglicy przystali do Francji swój korpus ekspedycyjny, ale do żadnej akcji zaczepnej nie przystąpili. Francuzi dysponowali armią równoważną armii niemieckiej, ale nie mieli chęci do walki. Siedzieli ukryci za linią Maginota i czekali na rozwój wydarzeń. Na Zachodzie nazwano tę wojnę dziwną lub siedzącą. Najwyższa Rada Wojenna obu państw sojuszniczych uznała 12 września, że kampania w Polsce została rozstrzygnięta przez Niemcy na ich korzyść; akcję odciążającą polski front uznano za zbyteczną. „Dusza moja — pisze Bernard Law Montgomery, który dowodził jedną z dywizji angielskich we Francji — buntowała się na widok tego, co się dzieje. Francja i Anglia spokojnie się przyglądały jak Niemcy pożerają Polskę”.

A Niemcom we wrześniu 1939 r. sprzyjała nawet pogoda. Jesień była ciepła i sucha, broń pancerna nie napotykała nawet przeszkód naturalnych. O kampanii rozstrzygnęło lotnictwo i czołgi, miała błyskawiczny charakter, ale zakończyła się dopiero 5 października, a nie po paru tygodniach jak planowali Niemcy.

Do akcji 17 września włączyli się Rosjanie, którzy proklamowali obłudnie, że nie przystępują do wojny, lecz korzystając z upadku państwa polskiego podejmują akcję zabezpieczenia losów pokrewnej — białoruskiej i ukraińskiej — ludności. Ministerstwo Spraw Zagranicznych ZSRR uznało, że państwo polskie już nie istnieje i wobec tego straciły moc układy z nim zawarte. Tymczasem Polska istniała

nadal, prowadziła wojnę obronną i zawarte przez nią układy obowiązywały.

W nocy z 17 na 18 września władze polskie opuściły kraj przechodząc na terytorium zaprzyjaźnionej z Polską Rumunii, by przez nią przedostać się do Francji i kontynuować wojnę. W kraju walkę toczyły nadal liczne jednostki polskie. Tymczasem Rumuni, nie chcąc narażać się Niemcom, nie przepuścili władz polskich do Francji, lecz je internowali. Niemcom zależało, by nie powstał rząd polski na Zachodzie, ale ten plan się nie powiódł, ponieważ konstytucja polska z 1935 r. dawała prezydentowi prawo powołania swego następcy; nie musiał tego uzgadniać z parlamentem. Prezydent Ignacy Mościcki skorzystał z tego uprawnienia, wyznaczył swego następcę spośród polityków polskich przebywających we Francji i sam ustąpił z urzędu. Stanowisko głowy państwa przejął 30 września 1939 r. Władysław Raczkiewicz (1885-1947), który powołał rząd z gen. Władysławem Sikorskim (1881-1943) na czele. Polska nie kapitulowała, lecz kontynuowała wojnę: w kraju działał ruch oporu, a za granicą tworzone tam Polskie Siły Zbrojne (PSZ).

Przywódcy Niemiec i ZSRR nie brali tego jednak pod uwagę. Ministrowie spraw zagranicznych tych państw podpisali 28 września 1939 r. w Moskwie nowe układy dotyczące Polski bez pytania strony polskiej o zdanie. Układ o granicy między Niemcami i ZSRR ustalał linię graniczną wzdłuż biegu rzek Bug-Narew-San; skorygowano więc ustaloną w tajnym aneksie do układu o nieagresji z 23 sierpnia 1939 r. linię podziału stref wpływów na korzyść Niemiec, które dodatkowo uzyskały obszar położony między Wisłą i Bugiem. Niemcy przejęły obszar 185,9 tys. km² i 22 mln ludności, a ZSRR obszar 201 tys. km² zamieszkały przez około 13,4 mln osób. Zagarnięty obszar Niemcy podzieliły na dwie części: jedną wcielono do Rzeszy, a drugą przekształcono w okupowane przez Rzeszę Generalne Gubernatorstwo. Małe skrawki na południu przekazano Słowacji. Natomiast ZSRR swoją część wcielił do republik — ukraińskiej i białoruskiej. W czasie wizyty Joachima von Ribbentropa w Moskwie podpisano radziecko-niemiecki układ o przyjaźni oraz ogłoszono deklarację o zakończeniu wojny, wzywając państwa zachodnie do uznania dokonanych faktów, podpisano też tajne porozumienie o wspólnym zwalczaniu polskiego ruchu narodowego.

2. Wojna radziecko-fińska (30 listopada 1939 – 12 marca 1940) i uzależnienie przez ZSRR państw bałtyckich

Związek Radziecki realizował własny plan poszerzania obszaru państwa i umocnienia jego pozycji strategicznej. Po przesunięciu granicy na odcinku polskim podjął starania o pozyskanie państw bałtyckich. Rząd ZSRR zawarł 28 września 1939 r. układ sojuszniczy z Estonią, 5 października 1939 r. z Łotwą i 10 października 1939 r. z Litwą. W ślad za tym 10 października przekazano Litwie okręg wileński. Podpisanie układów sojuszniczych wykorzystano do opanowania punktów strategicznych i przygotowania przewrotów politycznych. Zanim do nich doszło ZSRR próbował skorygować granicę z Finlandią. W Karelii granica przebiegała zaledwie o 23 km od Leningradu, również linia kolejowa łącząca Leningrad z Murmańskiem i Archangielskiem przebiegała blisko granicy. Rząd ZSRR 5 października 1939 r. zaproponował Finlandii wymianę terytoriów, tak by odsunąć granicę od Leningradu i linii kolejowej. Rząd fiński nie przyjął tej propozycji wychodząc z założenia, że przesunięcie granicy pogorszyłoby stan bezpieczeństwa Finlandii. Związek Radziecki postanowił więc siłą wymusić spełnienie swego postulatu. Uczynił tak, mimo że od 1932 r. między obu państwami istniał układ o nieagresji.

Jak często w takich wypadkach bywa, odpowiedzialność za naruszenie pokoju usiłowano przerzucić na stronę przeciwną. Stwierdzono, że Finlandia złamała układ o nieagresji i uznano, że stosunki dyplomatyczne między obu państwami zostały zerwane.

Wojska radzieckie Leningradzkiego Okręgu Wojennego 30 listopada przekroczyły granicę. Jednocześnie przebywająca w ZSRR grupa komunistów fińskich z Otto Kuusinenem (1881-1964) na czele proklamowała utworzenie nowego rządu ludowego Finlandii. „Rząd” 1 grudnia 1939 r. proklamował powstanie Ludowej Republiki Finlandii, ogłosił swój program i zwrócił się do Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z propozycją nawiązania wzajemnych stosunków. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR propozycję tę natychmiast przyjęło, a rząd ZSRR uznał nową republikę i nawiązał z nią stosunki dyplomatyczne, mimo że nie dysponowała ona własnym terytorium.

Wojska radzieckie przez dłuższy czas nie potrafiły sforsować bronionej przez wojska fińskie linii Mannerheima i rząd Kuusineną pozostawał na pograniczu. Rząd fiński 2 grudnia zwrócił się ze skargą na

agresora do Ligi Narodów, która powołała specjalną Komisję Fińską. Na wniosek komisji 14 grudnia ZSRR został oskarżony o dokonanie aktu agresji i wykluczony z Ligi Narodów: na 14 członków Rady Ligi Narodów 7 głosowało za wykluczeniem. Był to jedyny wypadek wykluczenia członka tej organizacji z jej szeregów. Po wystąpieniu z Ligi Japonii, Niemiec, Włoch i wykluczeniu ZSRR organizacja ta straciła rację bytu; w czasie wojny też nie odegrała żadnej roli. Wobec ZSRR zastosowano sankcje; między innymi Stany Zjednoczone ogłosiły embargo moralne. Finlandii próbowano pomóc: powołano do życia Komitet Pomocy dla Finlandii, udzielono jej pożyczek na zakup broni i sprzętu wojennego, w całej Europie organizowano składki na specjalny fundusz pomocy. Rządy Wielkiej Brytanii i Francji przystąpiły do tworzenia specjalnego korpusu ekspedycyjnego. Do udziału w interwencji zgłosił się również rząd polski, który przeznaczył do tego celu jedną z tworzonych we Francji brygad.

Finlandia otrzymywała więc pomoc tak ze strony państw osi, jak i aliantów. W trudnej sytuacji znajdowały się Niemcy, które sympatyzowały z Finlandią, jednak nie chciały na razie komplikować sobie stosunków z ZSRR i nadal usiłowały zachować dobre stosunki i z ZSRR, i z Finlandią.

W lutym 1940 r. oddziały Armii Czerwonej przełamały jednak linie Mannerheima, a w marcu przeszły po lodzie Zatokę Fińską, zajęły Wyborg i kierowały się na Helsinki. Finlandia była wyczerpana i dalej prowadzić wojny nie była w stanie. W lutym 1940 r. rząd fiński zgłosił gotowość do pertraktacji. Rząd „ludowy” Kuusineną uległ samorozwiązaniu. Układ pokojowy podpisano 12 marca 1940 r. W jego wyniku przesunięto granicę radziecko-fińską 150 km od Leningradu, Związek Radziecki przejął cały Przesmyk Karelski z miastem Wyborg, Zatokę Wyborską z wyspami, zachodnie i północne wybrzeża jeziora Ładoga. Finlandia zaś zobowiązała się do nieutrzymywania na należącej do niej części Oceanu Lodowatego Północnego okrętów podwodnych i lotnictwa wojskowego, w rejonie Murmańska i murmańskiej linii kolejowej granica została przesunięta na zachód. Ponadto ZSRR przejął Półwysep Rybacki i Średni, i wydzierżawił na 30 lat półwysep Hanko u wejścia do Zatoki Fińskiej, by zorganizować tam bazę marynarki wojennej.

Finlandia poniosła poważne straty, lecz obroniła swą niepodległość, natomiast ZSRR zrealizował swe cele terytorialne, ale poważnie nadzarpnął swoją reputację polityczną i militarną w świecie.

3. Wojna morska oraz zajęcie Danii i Norwegii

W czasie gdy Wielka Brytania i Francja prowadziły dziwną wojnę Hitler rozwijał swe armie i zbrojenie. Na przełomie lat 1939/1940 liczba żołnierzy niemieckich wzrosła z 2,76 do 3,3 mln, a czynnych dywizji z 108 (10 września 1939) do 156 (10 maja 1940). Uzupełniono braki i straty powstałe w czasie kampanii wrześniowej w Polsce.

Flota wojenna Niemiec prowadziła działalność na Oceanie Atlantyckim blokując Wyspy Brytyjskie. Wody przybrzeżne Wielkiej Brytanii otoczono pasem min. Na morza 18 sierpnia 1939 r. wypłynęło 18 niemieckich łodzi podwodnych oraz pancernik „Admirał Graf Spee”. Już 3 września łódź podwodna U30 zatopiła parowiec pasażerski „Atenia” z 1102 pasażerami na pokładzie, U29 zatopił 17 września u wybrzeży zachodniej Irlandii brytyjski lotniskowiec „Courageous”, a 14 października U47 wtargnął do bazy morskiej w Scapa Flow na Orkadach i zatopił pancernik „Royal Oak”. Krążowniki niemieckie próbowały przeciąć na oceanie linie zaopatrzenia Wielkiej Brytanii. Krążowniki niemieckie „Admirał Hipper”, „Gneisenau” i „Scharnhorst” w lutym 1940 r. blokowały Morze Północne, a pancerniki „Admirał Graf Spee” i „Deutschland” grasowały po Atlantyku zatapiając wiele statków cywilnych. U ujścia La Plata doszło 13 grudnia do walki morskiej między pancernikiem „Admirał Graf Spee” a krążownikami brytyjskimi „Exeter”, „Ajax” i „Achilles”. Uszkodzony pancernik wpłynął do Montevideo, gdzie 17 grudnia załoga go wysadziła. Niszczyciel brytyjski „Cossack” wytopił 16 lutego 1940 r. niemiecki okręt dostawczy „Altmark” i uwolnił więzionych na nim 303 marynarzy brytyjskich. Niemieckie okręty podwodne w marcu 1940 r. zatopiły 23 statki handlowe. Po samozatopieniu „Grafu Spee” akcje kontynuował pancernik „Deutschland”, któremu udało się powrócić do Niemiec. W sumie okręty niemieckie zatopiły 357 okrętów alianckich o wyporności 1,2 mln BRT. Niemcy stracili 26 łodzi podwodnych i 3 pancerniki. Anglicy w tym samym okresie zatopili lub zagarnęli 71 niemieckich statków handlowych o wyporności 340 tys. BRT. Niemcom nie udało się utrzymać blokady wokół Wysp Brytyjskich. Doświadczenia wojny morskiej z przełomu lat 1939/1940 wykazały natomiast konieczność opanowania Skandynawii. Dania utrudniała przepływ z Morza Bałtyckiego na Północne, a Norwegia stanowiła bardzo ważny rejon do założenia baz niemieckich na Atlantyku. Ponadto Niemcy obawiali się, że może ona

zostać zajęta przez Wielką Brytanię i Francję, by przeciąć dostawy szwedzkiej rudy żelaza do Niemiec. W tej sytuacji zaimprovizowano akcję „Weserübung” w celu opanowania Danii i Norwegii. Akcję podjęto 9 kwietnia 1940 r., wzięło w niej udział 7 dywizji (140 tys. ludzi) i 1300 samolotów. Dania broniła się tylko jeden dzień, Norwegia — do 10 czerwca. Niemców wspomagali ich zwolennicy z V kolumny z kpt. Vidkunem Quislingiem (1887-1945) na czele. Wielka Brytania, Francja i Polska wysłały korpus ekspedycyjny na pomoc, ale nie odegrał on większej roli; działał od 14 kwietnia do 10 czerwca 1940 r. i początkowo odbił zajęte już przez wojska niemieckie miasto portowe Narvik, ale na skutek opanowania przez Niemcy całej Norwegii i sytuacji we Francji, musiał się ewakuować.

Niemcy opanowali Norwęgę a wraz z nią liczne porty i fiordy, które później, w wojnie z aliantami, były ważnymi bazami wojennymi marynarki i lotnictwa niemieckiego. Odbyło się to jednak kosztem znacznych strat. Niemcy stracili 1 ciężki i 2 lekkie krążowniki, 10 niszczycieli, 1 torpedowiec, 6 łodzi podwodnych, 16 pojazdów i 30 statków transportowych — łącznie 159 tys. BRT. Straty te poważnie osłabiły marynarkę wojenną Rzeszy. Zginęło też wielu żołnierzy: około 1300 ludzi w toku walk i 2370 w czasie transportu. Anglicy stracili 1 lotniskowiec, 2 krążowniki, 7 niszczycieli, 6 łodzi podwodnych i 4 okręty transportowe. W czasie walk poległo 1900, a na morzu 2500 Anglików, Francuzów i Polaków.

Niepowodzenia wojenne i stosunek rządu do wojny wywołały w Wielkiej Brytanii ostre spory i dyskusje. W dniach 7 i 8 maja 1940 r. w parlamencie brytyjskim doszło do ostrej dyskusji; w jej wyniku dotychczasowy rząd podał się do dymisji.

4. Podbój Belgii, Holandii, Luksemburga i Francji

Hitler kilkakrotnie odkładał planowany od września 1939 r. atak na państwa zachodnie. Z jednej strony w Niemczech obawiano się Francji, która do tego czasu uchodziła za najsilniejsze militarnie państwo Europy, z drugiej — część polityków i generałów niemieckich sabotowała hitlerowski plan wojny z państwami zachodnimi. Hitler jednak złamał te opory i doprowadził do ataku w maju 1940 r. Państwa zachodnie miały więc dużo czasu na przeanalizowanie dotychczasowych 169

kampanii wojennych, wyciągnięcie wniosków i przygotowanie do właściwego odparcia ataku, nie potrafiły go jednak właściwie wykorzystać.

Do 20 marca 1940 r. na czele rządu francuskiego stał socjalista Édouard Daladier, który był przeciwnikiem wojny. Sprawował on jednocześnie urząd ministra wojny, a od 13 września 1939 r. — ministra spraw zagranicznych. Generał Maurice Gamelin (1872-1958) zajmował stanowisko wodza naczelnego; czuł on respekt wobec niemieckiej potęgi i był rzecznikiem defensywnego działania. We Francji przebywał rząd polski, który tworzył własną armię. Władze polskie z gen. Sikorskim na czele wielokrotnie proponowały francuskim władzom wojskowym zapoznanie się z wnioskami, wynikającymi z doświadczeń kampanii wrześniowej w Polsce. Francuzi odnosili się jednak niechętnie do tych propozycji i lekceważyli doświadczenia polskiego sojusznika.

We Francji panowała dziwna sytuacja. Francuzi ponieśli wielkie straty osobowe i materialne w czasie I wojny światowej, obawiali się więc nowej wojny, starali się jej uniknąć za wszelką cenę. Na najbardziej zagrożonym odcinku granicy z Niemcami w latach 1929-1938 zbudowali olbrzymie fortyfikacje długości 450 km zwane linią Maginota. Była to inwestycja bardzo kosztowna, przyhamowała poważnie rozwój gospodarczy Francji. Francuzi czuli się za nią bezpieczni, chętni się, że jest nie do zdobycia. Społeczeństwo wychowane było w duchu pacyfistycznym, charakteryzował je defensywny styl myślenia. Dużymi wpływami cieszyli się komuniści i socjaliści, oba ruchy miały antywojenne nastawienie. We Francji działali też agenci niemieccy.

Mimo to Francja stworzyła potężną armię lądową i morską. Liczyła ona 115 dywizji piechoty i 3 dywizje pancerne, była wyposażona w 3 tys. czołgów i około 2 tys. samolotów. Francuzi hołdowali jednak starym doktrynom wojennym. Podczas gdy w Niemczech czołgi skupiono w wielkich samodzielnych związkach taktycznych (korpus), które przeznaczono do przebijania linii obronnych przeciwnika, we Francji czołgi uznano za środek wsparcia i podzielono je między wielkie jednostki piechoty; nie mogły w ten sposób spełnić właściwego zadania ofensywnego. Nie wykorzystano właściwie silnego lotnictwa; zresztą armia francuska miała wiele samolotów przestarzałych typów. Nie dopuszczono też do stworzenia samodzielnej armii polskiej; dywizje polskie rozrzucono w różnych regionach Francji przydzielając je do różnych korpusów i armii francuskich.

Rząd Daladiera upadł 20 marca 1940 r., a już następnego dnia sta-

nowisko szefa rządu objął przedstawiciel republikańskiego Centrum, minister finansów Paul Reynaud (1878-1966). Reynaud był przeciwnikiem ugody z Niemcami, reprezentował koła bardziej zdecydowane i stanowcze. Wkrótce objął też tekę ministra spraw zagranicznych i obrony (18 maja).

Bardziej stanowcze stanowisko zajmowali Anglicy. Od 10 maja działał rząd Winstona Churchilla (1874-1965), który obok funkcji premiera zajmował stanowisko ministra obrony. Churchill, prezentując rząd w parlamencie, 13 maja stwierdził: „Chciałem w tej izbie powiedzieć to co powiedziałem ludziom, którzy zgodzili się wziąć udział w rządzie: mam do zaoferowania jedynie krew, znoj, ły i pot. Pytacie: jaka będzie nasza polityka. Odpowiadamy: będziemy prowadzili wojnę na morzu, lądzie i w powietrzu całą naszą potęgą i wszystkimi siłami, jakich może użyczyć nam Bóg; wojnę przeciwko potwornej tyranii, jakiej nie znają dotąd mroczne, żałosne dzieje zbrodni człowieczych”. Rząd miał ogólnonarodowy charakter, wchodzili doń przedstawiciele głównych partii politycznych: konserwatyści, liberałowie i laburzyści.

Państwa zachodnie próbowały wesprzeć Francję. W tym celu z Wielkiej Brytanii przetransportowano na kontynent około 400 tys. ludzi. Francja dysponowała 115 dywizjami własnymi i 3 polskimi, Wielka Brytania 10 i Holandia 10. Łącznie było to 135 dywizji liczących około 4,5 mln ludzi. Znajdowały się wśród nich 3 dywizje pancerne, 3 zmotoryzowane, 8 kawalerii. Obawiano się ataku niemieckiego przez Belgię. W związku z tym 1 mln ludzi skoncentrowano na północy nad granicą belgijską, by w chwili ataku niemieckiego wkroczyć do Belgii. Belgia chciała zachować neutralność, ale zgodnie z doświadczeniem z czasów pierwszej wojny światowej liczono się z tym, że Niemcy tej neutralności nie uszanują. Armia belgijska składała się z 11 dywizji.

Tymczasem Niemcy skoncentrowali 136 dywizji, w tym 11 pancernych, 6 zmotoryzowanych i 1 kawalerii. Mieli oni 3,5 tys. samolotów bojowych i 3200 czołgów. Wojskami tymi dowodził gen. Walther von Brauchitsch. Całość podzielono na 3 grupy armijne. Główne zadanie realizowała Grupa Armii „A”, dowodzona przez gen. Gerda von Rundstedta. Składała się ona z 45 dywizji, wśród których znajdowało się 7 dywizji pancernych i 5 zmotoryzowanych, jej działania ubezpieczała 3 Flota Powietrzna. Celem tego zgrupowania było przedostanie się przez Ardeny i północny Luksemburg do Francji, a następnie do kanału La Manche, by przeciąć obszar przeciwnika na dwie części. Grupa Armii

„B” składała się z 27 dywizji, dowodził nią gen. płk Fedor von Bock. Miała ona opanować Belgię i Holandię oraz zepchnąć skoncentrowane tam wojska przeciwnika do morza. Grupa Armii „C” składała się z 19 dywizji, na jej czele stał gen. płk Wilhelm von Leeb, obejmowała front rozciągający się od Szwajcarii do Luksemburga. Był to front bierny, ubezpieczał działania pozostałych frontów na wypadek, gdyby Francuzi przeszli do ofensywy na tym odcinku.

Wojska niemieckie ruszyły do natarcia 10 maja o świcie. Alianci zostali zaskoczeni, nie przewidzieli, że Niemcy z ciężkim sprzętem pójdą przez góry. Nie zniszczono mostów. W tej sytuacji niemieckie korpusy pancerne nie napotykając poważniejszych przeszkód przez trzy dni przeszły 112 km i 12 maja wtargnęły do Francji. W dniach 13-15 maja sforsowały Mozę, przerwały front na odcinku od Namur do Sedanu, następnie luką szerokości 80 km ruszyły na zachód w kierunku Saint Quentin i Abbeville. W dniu 19 maja korpusy niemieckie dotarły do Abbeville, gdzie zmieniły kierunek natarcia z południowo-zachodniego na północno-zachodni do kanału La Manche. Jednocześnie Grupa Armii „B” wypierała wojska alianckie z Belgii i Holandii. W Holandii dały o sobie znać działania V kolumny. Dywersanci działali na zapleczu frontu, przejmując mosty i węzły komunikacyjne, nie dopuszczając do realizacji planu zalania określonych terenów itp. Armia holenderska 14 maja skapitulowała, wojska belgijskie wycofały się do Francji, ale całe zgrupowanie angielsko-francusko-belgijskie we Flandrii zostało zagrożone odcięciem od głównych sił przez niemieckie korpusy pancerne kierujące się w stronę kanału La Manche. W tej sytuacji dowództwo naczelne 15 maja wydało rozkaz wycofania się do centrum Francji.

Pod naciskiem bohatera pierwszej wojny światowej marszałka Philippe’a Pétaina dokonano 19 maja zmiany na stanowisku wodza naczelnego Francji. Generał Maurice Gamelin ustąpił, jego miejsce zajął gen. Maxime Weygand (1867-1965), a Pétain objął stanowisko wicepremiera. Nowy wódz nie zdołał jednak przełamać nastroju defetyzmu, sytuacja nadal się pogarszała.

Niemieckie korpusy pancerne Hotha i Kleista dotarły 21 maja do kanału La Manche w rejonie Boulogne, zamykając olbrzymi kocioł, w którym znalazło się około 1 mln żołnierzy alianckich. W ciągu 11 dni korpusy niemieckie pokonały 350 km przestrzeni — był to wspaniały wyczyn wojenny. Ale korpusy pancerne były oderwane od piechoty i brakowało im benzyny. Anglicy i Francuzi nie potrafili wykorzystać

tej sytuacji, panował wśród nich defetyzm. W tej sytuacji Niemcy mogli spokojnie uzupełnić paliwo, i podciągając piechotę, 26 maja dotarli do Calais. W rejonie tym znajdował się tylko jeden port, w Dunkierce, przez który alianci mogli się ewakuować do Anglii. Niemcy mogli ten port zająć bez większego trudu. W krytycznym momencie Hitler powstrzymał jednak ofensywę umożliwiając Brytyjczykom ewakuację. W dniach od 26 maja do 3 czerwca przez port w Dunkierce ewakuowano 346 tys. ludzi, w tym 234 tys. Anglików oraz 112 tys. Belgów i Francuzów. Niemcy 3 czerwca wznowili ofensywę, wkroczyli do Dunkierki i przerwali ewakuację.

Belgowie przerwali walkę 24 maja, a trzy dni później armia belgijska kapitulowała. Król Leopold III wraz z 500 tys. żołnierzy poszedł do niewoli. Obie niemieckie grupy armijne („A” i „B”) ruszyły 4 czerwca na południe, do centrum Francji. 10 czerwca Niemcy wkroczyli do Paryża.

W tym samym dniu do wojny przystąpiły Włochy, które uderzyły na południowe rejony Francji, w południowo-wschodniej Francji powstał nowy front. Do ofensywy przeszła wyczekująca dotąd Grupa Armii C. I Armia podjęła 14 czerwca atak w rejonie na południe od Zagłębia Saary, a dwa dni później pozostałe jednostki tego zgrupowania przeszły do ataku na południowym odcinku linii Maginota. Francuzi w zasadzie nie bronili jej. Sytuacja stała się beznadziejna. Marszałek Pétain zażądał przerwania walk. 16 czerwca rząd Paula Reynauda podał się do dymisji. Na czele rządu stanął Pétain, który uznał, że dalsza walka nie ma sensu i zwrócił się do Hitlera z prośbą o rozejm. Francja podpisała 22 czerwca układ kapitulacyjny z Niemcami, a 24 czerwca — z Włochami.

Hitler zażądał, by ceremonia podpisania układu o zawieszeniu broni została przeprowadzona w tym samym miejscu i w tym samym wagonie, w którym delegacja niemiecka podpisała układ kapitulacyjny w 1918 r. Układ składał się z 23 artykułów i oznaczał pełną, bezwarunkową kapitulację Francji. Walki przerwano 25 czerwca. Na mocy układu o rozejmie Francja traciła na rzecz Niemiec Alzację i Lotaryngię oraz część Sabaudii na rzecz Włoch. Pozostały obszar podzielono na dwie części. Północna i zachodnia część obejmująca obszar 300 tys. km² została okupowana przez Niemcy. Druga część, obszar 200 tys. km², została uznana za strefę samodzielną. W części zawierającej centralne i południowe regiony kraju bez wybrzeża Atlantyku, Morza Północnego

i kanału La Manche zachowano administrację i policję francuską. W Vichy rezydował rząd francuski, który kontrolował też francuskie obszary zamorskie. Francji nie podyktowano traktatu pokojowego, do końca wojny wszystkie ustalenia miały charakter tymczasowy. Francja poniosła poważne straty i przeżyła dramat klęski. Jednak marszałek Pétain, który teraz objął stanowisko głowy państwa uważał, że kapitulacja uratowała Francję przed jeszcze większymi stratami. Na czele rządu francuskiego stanął Pierre Laval.

Zmian tych nie uznał gen. Charles de Gaulle (1890-1970), który zbuntował się, nie podporządkował się decyzji o kapitulacji i 18 czerwca wezwał podobnie myślących Francuzów do opuszczenia Francji i przejścia na teren Wielkiej Brytanii w celu kontynuowania wojny. Zawarł on porozumienie z rządem brytyjskim (7 sierpnia 1940) i utworzył Komitet Wolnych Francuzów. Generał de Gaulle tworzył własne siły zbrojne opierając się na siłach niektórych kolonii francuskich jak Francuska Afryka Równikowa, Nowa Kaledonia, Nowe Hebrydy. Próba opanowania całych kolonii francuskich nie powiodła się jednak. We wrześniu 1940 r. doszło do bratobójczej walki w Dakarze — zatopiono część floty francuskiej. 27 października 1940 r. utworzono Radę Obrony Imperium Francuskiego, a 24 września 1941 r. powstał Komitet Narodowy Wolnych Francuzów. Rząd Vichy potępił ten ruch. Charlesa de Gaulle'a skazano zaocznie na karę śmierci.

5. „Rewolucja socjalistyczna” w krajach bałtyckich i Besarabii

W czasie gdy Niemcy dokonywały podboju Danii, Norwegii, Belgii, Holandii i Francji Związek Radziecki działał na terenie Europy Środkowo-wschodniej. Jesienią 1939 r. państwom bałtyckim narzucono układy sojusznicze; na ich podstawie musiały one wpuścić na swe terytorium oddziały Armii Czerwonej. Rządy Litwy, Łotwy i Estonii zostały 14 czerwca 1940 r. oskarżone przez ZSRR o to, że nie wypełniają zobowiązań wynikających z tych układów, że ulegają wpływowi imperializmu brytyjskiego i tworzą blok antyradziecki. Rząd ZSRR zażądał, by rządy te odwołały się do opinii publicznej przeprowadzając nowe wybory. Wybory przeprowadzono 21 lipca pod kontrolą specjalnych pełnomocników radzieckich i opieką Armii Czerwonej. Anulowano stare, burżuazyjne ordynacje wyborcze i wprowadzono ordynacje wzoro-

wane na prawie wyborczym ZSRR; zakazano działalności starych stronnictw i partii politycznych zachowując to prawo tylko dla partii komunistycznych. Powstały organizacje wyborcze w postaci Związku Ludzi Pracy, które uzyskały prawo wysuwania kandydatów na posłów. Wybrane w ten sposób sejmy dokonały zmiany rządów i uchwały deklaracje o dokonaniu się rewolucji socjalistycznej. Sejmy te wystosowały prośbę o przyjęcie poszczególnych państw do ZSRR, które Rada Najwyższa ZSRR na sesji w sierpniu 1940 r. rozpatrzyła. Uchwały o przyjęciu tych państw do ZSRR jako kolejnych republik radzieckich: Litewskiej, Łotewskiej, Estońskiej podjęto 3 sierpnia. Zastosowano tu schemat wypróbowany rok wcześniej na ziemiach zagarniętych Polsce. ZSRR za jednym zamachem powiększył się o trzy nowe republiki związkowe.

Równocześnie z aneksją państw bałtyckich ZSRR zmusił Rumunię do scedowania obszarów, które uznano za historycznie rosyjskie. W 1940 r. Rumunia została okrojona na rzecz Bułgarii, Węgier i ZSRR. W dniu 26 czerwca Władimir Mołotow, po uprzednim uzgodnieniu z Joachimem Ribbentropem, przedłożył Rumunii ultimatum i zażądał zwrotu przejętych przez Rumunię w 1918 r. Besarabii i Północnej Bukowiny. Sprawa Besarabii była uzgodniona pomiędzy ZSRR i Rzeszą Niemiecką już w 1939 r. Natomiast ze sprawą Bukowiny Związek Radziecki wystąpił w 1940 r. bez specjalnych uzgodnień. Niemcy, po pewnych oporach, wyrazili na to zgodę, Rumunia musiała przyjąć ultimatum. ZSRR przejął obszar Besarabii wielkości 44,5 tys. km² zamieszkały przez 3,2 mln ludności i obszar Bukowiny Północnej wielkości 6 tys. km² zamieszkały przez 0,5 mln ludności. Pozostałe rozstrzygnięcia wobec Rumunii rozstrzygnięto w drugim arbitrażu wiedeńskim (zob. s. 183).

Besarabię włączono do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad, a Bukowinę do Mołdawskiej Autonomicznej Republiki Rad, przekształcając ją w republikę związkową. Obszar ZSRR znacznie się powiększył bez wojny, szantażem, przy wykorzystaniu zmian, jakie dokonały się w Europie pod ciosami armii Hitlera. W ramach ZSRR powstało pięć nowych republik: Karelofińska, Estońska, Litewska, Łotewska i Mołdawska. Granicy zachodniej Rosji z 1914 r. jeszcze jednak nie osiągnięto.

6. Bitwa o Anglię (sierpień – wrzesień 1940)

Po zajęciu Francji Hitler stanął wobec konieczności dokonania nowego wyboru. Dysponował już zasobami prawie całej Europy, przyszedł czas zerwania sojuszu z ZSRR i podjęcia właściwego celu, jakim była kolonizacja rozległych obszarów Białorusi, Ukrainy i Rosji. Celu tego nie mógł jednak podjąć póki nie została wyjaśniona sprawa z Anglią.

Hitler liczył, że Anglia pójdzie na kompromis i podzieli się z Rzeszą panowaniem w świecie. Dlatego, by jej nie drażnić, wstrzymał ofensywę pod Dunkierką, umożliwiając ewakuację jej Korpusu Ekspedycyjnego z Francji. Żądał, by Anglia wyraziła zgodę na pozostawienie mu wolnej ręki w Europie i na nowy podział kolonii. Rząd brytyjski nie podjął rozmów. „Führera — odnotował Halder 13 lipca — najbardziej zajmuje sprawa, dlaczego Anglia dotychczas nie szuka pokojowych rozwiązań. Zarówno on, jak i my dopatrywaliśmy się przyczyn w tym, że Anglia liczy jeszcze na Rosję. Dlatego uważa on, że trzeba będzie skłonić Anglię siłą do zawarcia pokoju. Jednakże uczyniłby to niezbyt chętnie. Uzasadnienie: jeśli rozgromimy Anglię militarnie, całe Imperium Brytyjskie rozpadnie się. Lecz Niemcy nic na tym nie zyskają. Rozbicie Anglii zostanie osiągnięte za cenę niemieckiej krwi, zaś owoce zbierać będą Japonia, Ameryka i inni”.

19 lipca Hitler przedstawił swoje propozycje pokojowe w parlamencie. Już w następnym dniu Anglicy dali do zrozumienia, że propozycji tych nie przyjmują. Wobec nieustępliwości Anglików wyboru nie było. Hitler podjął decyzję o rozprawieniu się z Anglią przed uderzeniem na ZSRR. Przez cały czerwiec i lipiec sztaby pracowały nad wyszukaniem możliwie najlepszych rozwiązań. Hitler aprobeował te koncepcje 13 lipca i polecił przygotować szczegółowe plany inwazji na Wyspy Brytyjskie do połowy sierpnia. Był to plan „Seelowe”. Plan okupacji Wysp Brytyjskich zatwierdzono 27 lipca. Inwazja miała przebiegać w trzech etapach: w pierwszym przewidywano działania lotnictwa, które miało zniszczyć lotniska, porty i węzły komunikacyjne w południowej Anglii i zapewnić sobie panowanie w powietrzu; w drugim etapie planowano sterroryzowanie ludności cywilnej nalotami bombowymi, a w trzecim dokonać przerzutu wojsk przez kanał i podboju wysp. Budowano lotniska we Francji i w Norwegii, gromadzono środki przeprawowe. Dowodzący lotnictwem niemieckim Hermann Göring zapewniał Hitlera, że samoloty jego w ciągu kilku tygodni pokonają Anglików.

Hitler 1 sierpnia podpisał dyrektywę OKW nr 17 o prowadzeniu wojny lotniczej i morskiej przeciw Anglii, a Göring w następnym dniu podpisał plan działań lotniczych pod kryptonimem „Adler” (Orzeł).

Lotnictwo niemieckie rozpoczęło akcję 8 sierpnia z lotnisk rozmieszczonych we Francji, Belgii, Holandii i Norwegii. Użyto 2630 samolotów zorganizowanych w 4 armie powietrzne. Akcja trwała do 6 października i zakończyła się niepowodzeniem.

Anglicy nadal nie byli w pełni przygotowani do wojny, ale bronili się dobrze. Od jesieni 1939 r. prowadzili rozbudowę armii lądowej, lotnictwa i floty wojennej. Rząd Winstona Churchilla uzyskał od parlamentu specjalne pełnomocnictwa. Wprowadzono powszechny obowiązek służby wojskowej, rozbudowano zakłady przemysłu zbrojeniowego, szkolono wojsko, przyjmowano uchodźców z Belgii, Czechosłowacji, Danii, Holandii, Francji, Norwegii i Polski. Zezwolono na działalność rządów emigracyjnych; pomagano im w tworzeniu ich armii narodowych. Wśród uchodźców znajdowało się wielu agentów Trzeciej Rzeszy i ZSRR. Osoby podejrzane o sympatie do Trzeciej Rzeszy internowano i osadzono w obozach. Szczególną krytykę wywołała sprawa likwidacji floty francuskiej. Okręty francuskie znajdujące się w czerwcu 1940 r. w portach brytyjskich zostały przejęte przez rząd brytyjski (2 pancerniki, 20 torpedowców), natomiast okręty stojące w porcie Mers el Kebir koło Oranu zostały przez flotę brytyjską zatopione (3 pancerniki, 1 lotniskowiec, 1 kontrtorpedowiec). Obawiano się, że rząd Pétaina mógł je wypożyczyć Niemcom. Nie zniszczono natomiast okrętów stojących w Aleksandrii, które zostały internowane.

W sierpniu 1940 r. angielskie przygotowania obronne były już poważnie zaawansowane. Anglicy dysponowali przekazaną przez wywiad polski i francuski maszyną szyfrującą niemieckie kody wojskowe (Enigma), co umożliwiało im poznanie planów i rozkazów niemieckich przekazywanych szyfrem do poszczególnych sztabów oraz dostosowanie swych planów obronnych do zamierzeń przeciwnika. Wiosną 1939 r. w Bletchley Park koło Londynu utworzono ośrodek kryptologiczno-wywiadowczy „Ultra”. Dostarczał on szczegółowych informacji o planach niemieckich. Anglicy dysponowali też radarem, który uprzedzał o zbliżaniu się obcych eskadr lotniczych, mieli dobrą artylerię przeciwlotniczą i wielu doświadczonych pilotów, wśród których byli Czesi, Francuzi, Polacy.

Ataki niemieckie napotykały dobrze zorganizowaną obronę. W okresie od 1 sierpnia do 2 grudnia 1940 r. Niemcy stracili 3094 samoloty.

Przygotowany przez sztab Luftwaffe plan zdobycia panowania w powietrzu nad kanałem La Manche i „rzucenia Anglii na kolana” nie powiódł się.

Z masowych nalotów na Anglię Niemcy zrezygnowali 6 października 1940 r. Rozpoczęli natomiast mniej efektowne i skuteczne nocne naloty na miasta. Były to naloty nękające. Niemcy chcieli w ten sposób złamać brytyjskiego ducha oporu. Celu tego również nie osiągnęli.

W okresie jesiennej walki o Anglię Brytyjczycy stracili 800 samolotów, 14 281 ludzi zostało zabitych i 20 325 rannych. Naloty spowodowały znaczne straty materialne, ale fakty te nie złamały woli oporu ludności. Natomiast niemiecka operacja „Adler” zupełnie się nie powiodła. W związku z tym pod znakiem zapytania stała sprawa forsowania kanału. Termin desantu kilkakrotnie odkładano, aż wreszcie o nim zapomniano. Część historyków przypuszcza, że Hitler nigdy na serio o lądowaniu w Anglii nie myślał. Szeroko reklamowane przygotowania do desantu miały stanowić element gry propagandowej zmierzającej do skłonienia rządu brytyjskiego do kompromisu i podjęcia rokowań z Niemcami.

7. Ekspansja Włoch w Afryce i agresja na Bałkanach

Eliminacja floty francuskiej i blokada Wielkiej Brytanii przez Niemcy stworzyła Włochom niepowtarzalną okazję do zawładnięcia Morzem Śródziemnym i jego wybrzeżami. W lipcu 1940 r. flota włoska podjęła próbę oczyszczenia Morza Śródziemnego z okrętów brytyjskich. Przygotowano atak na Grecję, Jugosławię, Egipt i Sudan. Mussolini się spieszył. Szefem Sztabu Generalnego był marszałek Pietro Badoglio (1871-1950), dowódcą armii lądowej gen. Mario Roata, a jego zastępcą gen. Ubaldo Sodda. Wojskami w Albanii dowodził gen. Sebastiano Visconti Prasca. W większości byli to ludzie przeciwni podejmowaniu nowej wojny. Armia włoska nie była odpowiednio zaopatrzona i przygotowana do wojny zaczepnej. Mussolini dążył jednak do wojny, by nie dać się ubiec Hitlerowi. Pozycja Włoch bez nowych zdobyczy była słaba wobec rosnących w siły Niemiec.

W Afryce Wschodniej, po opanowaniu Etiopii, powstała duża armia włoska pod wodzą wicekróla Abisynii księcia Amadeo d' Aosty. Liczyła 178 około 360 tys. ludzi: Włochów było około 50 tys., resztę stanowili

przedstawiciele różnych plemion afrykańskich przymusowo wcieleni do armii włoskiej. Armia była słabo uzbrojona i nie przygotowana do walki. Mimo to podjęła atak na Somali Brytyjskie, Kenię i Sudan. Początkowo odnosiła sukcesy, ponieważ siły brytyjskie były bardzo słabe. W Sudanie wojskami brytyjskimi dowodził gen. W. Platt, a w Kenii admirał Andrew B. Cunningham; liczyły one około 30 tys. ludzi.

Druga armia włoska pod wodzą marszałka Rodolfo Grazianiego (1882-1955) działała w Afryce Północnej. Walczyło w niej około 230 tys. żołnierzy; do ofensywy również nie była przygotowana. We wrześniu Mussolini pod groźbą dymisji zmusił jednak Grazianiego do podjęcia ofensywy w kierunku Egiptu. Wojska włoskie posuwały się z Tunisu przez Libię i Cyrenajkę, w listopadzie dotarły one do Egiptu.

Siłami brytyjskimi na Bliskim Wschodzie dowodził gen. Archibald Percival Wavell (1883-1950). Nie dysponował on dostateczną siłą, by powstrzymać marsz Grazianiego. Rząd brytyjski organizował jednak odwody ściągając żołnierzy z Kanady i Nowej Zelandii. W rejon ten skierowano też znajdującą się w Syrii polską Brygadę Karpacką.

Tymczasem Niemcy, nie informując włoskiego sojusznika, wkroczyli w październiku do Rumunii. W tej sytuacji Mussolini, wbrew ostrzeżeniom Hitlera, postanowił na własną rękę uderzyć na Grecję. Nastąpiło to od strony Albanii, 28 października 1940 r. Znow się okazało, że armia włoska nie jest przygotowana do ofensywy. Akcję podjęto wbrew negatywnej opinii kół wojskowych. Jesienią 1940 r. Włochy wplątały się więc w wojnę na trzech frontach: dwa fronty w Afryce i jeden w Grecji, a żaden nie był odpowiednio zaopatrzony.

Grecy uzyskali pomoc brytyjską. Samoloty angielskie zbombardowały 12 listopada flotę włoską w Tarencie. Do Grecji skierowano brytyjski Korpus Ekspedycyjny w sile 62 tys. ludzi z gen. Henrym M. Wilsonem (1881-1964) na czele. Grecy przeszli 14 listopada do kontrofensywy i wyparli Włochów do Albanii. Wojna przybrała charakter pozycyjny. Ze strony włoskiej brało w niej udział 35 dywizji. Obie strony ponosiły poważne straty. Włosi tracili prestiż. Marszałek Pietro Badoglio podał się 26 listopada do dymisji, przeprowadzono zmiany personalne w rządzie i w wojsku. Szefem Sztabu Generalnego został 6 grudnia 1940 r. marszałek Ugo Cavallero (1880-1943).

Jesienią wojska brytyjskie w Afryce uzyskały wzmocnienie. W grudniu gen. Wavell przeszedł do kontrofensywy na Sidi Barani wypierając wojska włoskie z Egiptu. W ciągu dwóch miesięcy armia Grazianiego 179

została rozbita, w styczniu 1941 r. jej resztki schroniły się w Trypolisie.

Kłękę poniosły też wojska księcia d'Aosty w Afryce Wschodniej. Kapitulowały one w Etiopii 20 maja 1941 r. Włosi utracili swoje posiadłości kolonialne w Afryce. Była to wielka klęska wojskowa i polityczna.

Mussolini został zmuszony do upokorzenia się wobec Hitlera i prośbienia go o pomoc. Hitler postanowił pomocy udzielić. Sformowano specjalny Korpus Afrykański z gen. Erwinem Rommlem (1891-1944) na czele i w lutym 1941 r. wysłano go do Trypolisu. W marcu 1941 r., wspólnie z resztką wojsk włoskich, podjął on ofensywę przez Cyrenajkę i Libię do Egiptu. Hitler postanowił też wesprzeć Włochów w ich walce w Grecji. Chciał zlikwidować niebezpieczne dlań ognisko wojenne na Bałkanach, zanim podejmie uderzenie na ZSRR. Hitler podpisał 13 grudnia 1940 r. plan akcji pod kryptonimem „Marita”. Do akcji wciągnięto Bułgarię, Jugosławię i Węgry. Do Bułgarii wkroczyła 12 armia niemiecka; jej jednostki maszerowały na Grecję i zagrażały Turcji. Skomplikowała się natomiast sytuacja w Jugosławii, gdzie 27 marca został obalony proniemiecko nastawiony rząd Draży Cvetkovicia, do władzy doszli przeciwnicy sojuszu z Niemcami. Nowy rząd Jugosławii 5 kwietnia podpisał z ZSRR układ o przyjaźni i nieagresji.

W tej sytuacji Niemcy również zostali zmuszeni do spacyfikowania zbuntowanej Jugosławii. Zadanie to zlecono formowanej w Austrii 2 armii niemieckiej i znajdującej się już w Bułgarii 12 armii. Do akcji włączyli się Węgrzy i Włosi. Ofensywę przeciw Jugosławii podjęto 6 kwietnia, trwała do 17 kwietnia. W dniu tym proklamowano powstanie Niezależnego Państwa Chorwackiego, które objęło Chorwację, Bośnię i Hercegowinę. Hitler próbował podsycać nastroje nacjonalistyczne i tendencje odśrodkowe Chorwatów niszcząc ideę państwa jugosłowiańskiego. Na czele Chorwacji stał Ante Pavelić (1889-1959), organizował on ruch Ustaszów. Wprowadzono rządy terroru. Przeciw Pavelićowi wystąpili obrońcy jedności narodów południowosłowiańskich, rozwijając ruch partyzancki.

Niemcy 6 czerwca 1941 r. podjęli też realizację planu „Marita”. Walki w Grecji trwały do 29 kwietnia. Poszczególne armie greckie same kapitulowały, nie czekając na decyzję dowództwa. Brytyjski Korpus Ekspedycyjny w dniach 19-26 kwietnia ewakuował się na Kretę. Do 29 kwietnia cała Grecja została zajęta. Była to trzecia po Norwegii

i Francji nieudana akcja interwencyjna wojsk brytyjskich w tej wojnie. Na Krecie znaleźli się żołnierze z Nowej Zelandii i uchodźcy z Grecji. Była to duża baza marynarki wojennej i lotnictwa brytyjskiego. W maju 1941 r. znajdował się tam garnizon liczący 51 tys. ludzi, dowodził nim gen. Bernard C. Freyburg (1889-1963) z Nowej Zelandii. Baza na Krecie miała duże znaczenie dla całego śródziemnomorskiego i północnoafrykańskiego teatru działań wojennych, poważnie kępowała ruchy wojsk niemieckich i włoskich. Niemcy postanowili ją zlikwidować.

Hitler podpisał dyrektywę nr 28 o przeprowadzeniu operacji „Merkury”, jej plan przygotował gen. Kurt Student. Wzięło w niej udział około 25 tys. ludzi z 7 i 11 korpusów powietrznych, 430 samolotów bombowych, 200 myśliwskich, 45 rozpoznawczych, 500 transportowych i 80 szybowców. Operację rozpoczęto 20 maja, walki o wyspę trwały 10 dni, do końca miesiąca. Brytyjczycy stracili około 10 tys. żołnierzy, 17 tys. zdolano ewakuować do Egiptu. Niemcy stracili 6,5 tys. ludzi.

Wobec opanowania Półwyspu Bałkańskiego przez Niemcy zagrożeniu uległa Turcja. Niemcy podpisały z nią 18 czerwca 1941 r. układ o nieagresji. Państwo tureckie znalazło się w strefie wpływów niemieckich.

8. Wojna na morzach i oceanach

Główne mocarstwa nie mogły prowadzić działań wojennych bez floty wojennej. W szczególnej sytuacji była Wielka Brytania, która była nadal jeszcze imperium światowym. Do 1939 r. sprowadzała ona drogą morską 68 mln ton ładunków rocznie. Stanowiło to 50% surowców przetwarzanych przez przemysł brytyjski i tyleż procent spożywanej żywności. Hitler sądził, że przecięcie linii komunikacyjnych i zahamowanie dostaw zmusi Anglię do kapitulacji. Szczególną wagę przykładano do akcji łodzi podwodnych. Niemieckie siły morskie dzielono na Flotę Zachodnią i Flotę Wschodnią. Pierwsza z nich wychodziła z Morza Północnego operowała na Oceanie Atlantyckim i dalej, a druga na Morzu Bałtyckim.

Flota brytyjska dzieliła się na Flotę Metropolii, Flotę Śródziemnomorską z bazą na Malcie i Flotę Dalekowschodnią z bazą w Singapurze. W obawie przed działaniem wrogich łodzi podwodnych okręty transportowe zaczęto formować w większe grupy, konwojowane przez

okręty wojenne. Pierwszy taki konwój wypłynął już 2 listopada 1939 r. z Gibraltaru do Kapsztadu; 7 września 1939 r. wyszły pierwsze konwoje oceaniczne z Londynu i Liverpoolu.

Do kapitulacji Francji w czerwcu 1940 r. niemieckie okręty podwodne zatopiły 300 statków handlowych państw sprzymierzonych, o łącznej wyporności 1 136 926 BRT. Sprzymierzeni natomiast zatopili 24 niemieckie okręty podwodne. Miny założone przez okręty niemieckie spowodowały zatonięcie 182 statków o łącznej wyporności 58 364 BRT. Lotnictwo niemieckie zatopiło 107 statków o łącznej wyporności 88 604 BRT. Niemcy stracili pancernik „Graf Spee”.

Po zajęciu państw skandynawskich i Francji Niemcy uzyskali przewagę na Morzu Północnym i w kanale La Manche oraz wspólnie z Włochami na Morzu Śródziemnym, uzyskali wygodne bazy w Norwegii i we Francji. Wielka Brytania uzyskała natomiast pomoc Stanów Zjednoczonych, które 27 marca 1941 r. odstąpiły jej 50 starych niszczycieli i zobowiązały się do eskortowania konwojów brytyjskich na wodach amerykańskich. Hitler wprowadził blokadę Wysp Brytyjskich; zatapiał statki płynące do lub z Anglii bez względu na ich charakter i banderę.

W okresie od kapitulacji Francji do końca 1941 r. flota niemiecka zatopiła 548 statków o łącznej wyporności 2 921 983 BRT. Niemcy stracili tylko 18 okrętów podwodnych. Na minach morskich Anglicy stracili 162 statki (309 548 BRT), a Niemcy 79 (79 029 BRT). Krążowniki niemieckie zatopiły 86 okrętów (516 636 BRT) tracąc 4 jednostki. Za największą stratę niemiecką tego okresu uznano zatopienie pancernika „Bismarck”, który 18 maja 1941 r. wypłynął wraz z krążownikiem „Prinz Eugen” z Gdyni. „Bismarck” zatopił 24 maja na wschód od Grenlandii angielski krążownik „Hood” i poważnie uszkodził pancernik „Prince of Wales”, a 27 maja sam został zatopiony 400 mil morskich na zachód od Brestu. Miał 45 tys. ton wyporności i załogę liczącą 1200 osób.

Lotnictwo niemieckie w okresie tym zatopiło 389 statków (1 082 270 BRT). Do czerwca 1941 r. Niemcy zatopiły 1 339 okrętów państw przeciwnych o łącznej wyporności 5 295 338 BRT. Mimo to nie udało się im przeciąć linii komunikacyjnych i w pełni izolować Wysp Brytyjskich. Sytuacja Wielkiej Brytanii była jednak trudna.

Na Morzu Śródziemnym operowali głównie Włosi, działało tam również lotnictwo niemieckie. Samoloty brytyjskie 21 września 1940 r. storpedowały w porcie Tarent 3 pancerniki i 2 krążowniki. W bitwie

morskiej koło przylądka Matapan Anglicy zatopili 3 włoskie krążowniki i 2 niszczyciele. Włosi próbowali opanować Morze Śródziemne, ale akcja ta nie powiodła się.

Najcięższe walki toczyły się na południowym Atlantyku. Znajdował się tam pas szerokości 300 mil morskich nie objęty kontrolą lotniczą aliantów. Była to strefa opanowana przez niemieckie okręty podwodne.

9. Plany podziału świata i nowych agresji

Latem 1940 r. politykom niemieckim wydawało się, że Niemcy panują już nad całą Europą. Hitler, przed uderzeniem na Rosję, pragnął zagwarantować sobie wsparcie innych krajów faszystowskich. W końcu września 1940 r. w Berlinie przeprowadzono obrady konferencji ministrów spraw zagranicznych Niemiec, Japonii i Włoch, i 27 września 1940 r. podpisano Pakt Trzech.

Trzy mocarstwa dokonały podziału świata między siebie, nie licząc się z opinią innych państw i narodów. Symptomatyczny był fakt, że do udziału w pakcie nie zaproszono ZSRR. Ribbentrop 27 września poinformował jednak poufnie Mołotowa, że pakt skierowany jest wyłącznie przeciw Stanom Zjednoczonym.

Do paktu przystąpiło kilka państw. Szczególna sytuacja powstała na Bałkanach. Z żądaniami terytorialnymi wobec Rumunii wystąpili Węgrzy i Bułgarzy. Węgrzy żądali zwrotu Siedmiogrodu (Transylwanii). Pod presją Berlina władze Rumunii zgodziły się na podjęcie rozmów z Węgrami i od 16 do 24 sierpnia 1940 r. w Turnu Severin doszło do konferencji dwustronnej, która jednak nie przyniosła efektów. W tej sytuacji obie strony poprosiły Włochy o arbitraż. W wyniku tzw. drugiego arbitrażu wiedeńskiego z 30 sierpnia 1940 r. Transylwanię podzielono między Rumunię i Węgry. Na postulowane 60 tys. km² Węgrzy uzyskali 43 492 km² terenu zamieszanego przez 2,5 mln ludności.

W dniu 19 sierpnia z pretensjami do Dobrudży wystąpiła Bułgaria. W wyniku dwustronnego porozumienia z 7 września 1940 r. Bułgaria przejęła 6 921 km² Dobrudży Południowej, zamieszkane przez 409 tys. ludności.

W ten sposób Rumunia straciła prawie 100 tys. km² obszaru zamieszanego przez 7 mln mieszkańców. Wydarzenia te spowodowały oburzenie znacznej części opinii publicznej. Dotychczasowy rząd u-

padł 4 września, a już dwa dni później, 6 września, król Karol II abdykował na rzecz syna Michała. Na czele państwa stanął król Michał; na czele rządu — proniemiecko nastawiony gen. Ion Antonescu (1882-1946) jako conducatorul (wódz). Podporządkował on w pełni Rumunię Trzeciej Rzeszy. Do Rumunii wprowadzono 200 tys. żołnierzy niemieckich.

Współpracę z Niemcami podjęły też Węgry, podpisując 20 listopada 1940 r. układ o przystąpieniu do Paktu Trzech. Bułgaria przystąpiła do paktu 1 marca 1941 r., a Jugosławia 25 marca 1941 r.

Potęga i znaczenie Niemiec systematycznie rosły. Hitler spotkał się 4 października 1940 r. na przełęczy Brenner w Alpach z Mussolinim, z którym omawiał plan utworzenia imperium kolonialnego w północnej Afryce. Wobec podjętej przez Mussoliniego akcji wojennej przeciw Grecji drugie spotkanie obu wodzów przeprowadzono ponownie już 28 października we Florencji.

Hitler i jego sztaby dużo czasu poświęcały Związkowi Radzieckiemu. Rosnącego napięcia między Niemcami i Rosją nie dało się ukryć. Oba państwa rywalizowały ze sobą w rejonie Finlandii i na Bałkanach. Niemieckie MSZ starało się łagodzić spory i usypiać czujność Stalina. Mołotowa zaproszono na rozmowy do Berlina, gdzie w dniach 12 i 13 listopada 1940 r. przeprowadził rozmowy na szczepku ministrów spraw zagranicznych i z Hitlerem. Rozmowy te nie przyniosły wyjaśnienia spornych problemów. Ribbentrop przedstawił projekt układu o przystąpieniu ZSRR do Paktu Trzech. Poufny projekt aneksu do układu postulował podział świata na strefy wpływów. „Punkt ciężkości interesów terytorialnych Niemiec bez uwzględnienia zmian terytorialnych, które zajdą w Europie po zawarciu pokoju — informował Ribbentrop — znajduje się w Afryce Środkowej. Punkt ciężkości interesów terytorialnych Włoch znajduje się w Afryce Północnej i Północno-Wschodniej. Interesy Japonii muszą być jeszcze uściślone przez kanały dyplomatyczne. Polegają one widocznie na przeprowadzeniu linii bardziej na południe od Wysp Japońskich i Mandżukuo”. Związkowi Radzieckiemu proponowano rozwój ekspansji w kierunku Oceanu Indyjskiego oraz zabezpieczenie przejścia przez cieśniny Bosfor i Dardanele. Rząd ZSRR propozycje te uznał za niewystarczające i 25 listopada zażądał, by do radzieckiej strefy wpływów włączyć Bułgarię i Finlandię. Punkt ciężkości swoich interesów widział nie w Indiach, lecz w rejonie Zatoki Perskiej. Domagał się też respektowania jego interesów na Sachalinie.

Postulaty te były sprzeczne z interesami Niemiec i Japonii. Niemcy nie przyjęły ich. W ślad za tym Hitler ostatecznie zdecydował się na podjęcie wojny z ZSRR, nie czekając na zakończenie wojny z Anglią. Podpisał 18 grudnia 1940 r. dyrektywę nr 21 pod nazwą Fall Barbarossa — był to kryptonim wojny błyskawicznej z ZSRR. Niemcy zaczęły koncentrować swe wojska na Węgrzech, w Rumunii, w Polsce i w Finlandii. Atak planowano na 15 maja 1941 r.

Po pozyskaniu Bułgarii, Rumunii, Finlandii i Węgier Hitlerowi zależało na pozyskaniu do współpracy wojennej również Hiszpanii. 23 października 1940 r. spotkał się on osobiście z gen. Francisco Franco. Rozmowę przeprowadzono w wagonie kolejowym na stacji Hendaye, na granicy francusko-hiszpańskiej. Trwająca siedem godzin rozmowa nie doprowadziła do celu: Franco uchylił się od podjęcia zobowiązania do udziału w wojnie z ZSRR, żądał natomiast pomocy gospodarczej ze strony Niemiec.

Następnego dnia w Montoire Hitler spotkał się z przywódcami nowej Francji: marszałkiem Philippe'em Pétainem i premierem Pierre'em Lavalem. Francuzi również zachowali się z rezerwą i nie podjęli inicjatywy wspólnego wystąpienia przeciw ZSRR ani przeciw Anglii.

W efekcie Hitler mógł liczyć na pomoc jedynie ze strony Finlandii, Rumunii, Słowacji, Włoch i Węgier. Nawet Bułgaria, poważnie uzależniona od Niemiec, nie podjęła wspólnej z nimi wojny z ZSRR.

Uderzenie Niemiec na ZSRR i sytuacja w Europie do końca 1941 roku

1. Plan wojny z ZSRR (Barbarossa)

Wywiad niemiecki penetrował ZSRR już od lat dwudziestych w ramach współpracy gospodarczej. Hitler wojnę z Rosją uznawał za główny cel swego działania: planował podbicie i skolonizowanie ZSRR. Bezpośrednio po opanowaniu Francji w lipcu 1940 r. polecił sztabom opracowanie planu rozbicia i opanowania ZSRR pod kryptonimem Fall Barbarossa; plan podpisano 18 grudnia 1940 r. Hitler wyznaczył termin uderzenia na dzień 15 maja 1941 r. Ze względu na wydarzenia na Bałkanach, termin przesunięto na 22 czerwca 1941 r. Fakt ten miał daleko idące konsekwencje.

Cele wojskowe ataku w planie Barbarossa precyzowano w sposób następujący: „Znajdujące się w zachodniej części Rosji podstawowe siły rosyjskich wojsk lądowych należy zniszczyć siłami operacyjnymi wojsk pancernych, posuwających się głęboko wysuniętym, ostrym klinem oraz nie dopuścić do wycofania się zdolnych do walki jednostek na rozległe przestrzenie terytorium rosyjskiego. Droga szybkiego ścigania należy dotrzeć do linii, z których rosyjska flota powietrzna nie będzie w stanie dokonywać nalotów na terytorium Rzeszy Niemieckiej. Celem końcowym operacji — pisano w planie — jest utworzenie bariery zaporowej przeciwko Rosji azjatyckiej na ogólnej linii Wołga-Archangielsk. W ten sposób ostatni okrąg przemysłowy pozostający u Rosjan na Uralu można będzie w razie konieczności sparaliżować za pomocą lotnictwa. W toku tych operacji rosyjska flota bałtycka szybko utraci swe bazy, a zatem okaże się niezdolna do kontynuowania walki. Nasze potężne uderzenia już na początku operacji muszą zapobiec działaniom rosyjskiej floty powietrznej”. Hitler liczył, że będzie to wojna błyskawiczna, która spowoduje rozbicie głównych sił ZSRR i osiągnięcie linii bezpieczeństwa

w ciągu dwóch, trzech miesięcy. Za taką docelową linię uznano linię Archangielsk-Wołga-Astrachań. Hitler 30 marca 1941 r. przeprowadził odprawę z wyższymi dowódcami. Przekonywał ich o konieczności realizacji swojego planu; dowodził, że Związek Radziecki i Stany Zjednoczone są jeszcze słabe, że mogą dozbroić się dopiero za parę lat; zapowiadał likwidację Rosji jako państwa, wytopienie komunistów, likwidację inteligencji rosyjskiej; przewidywał przekazanie północnych rejonów ZSRR Finlandii, utworzenie protektoratów w krajach bałtyckich, na Białorusi i na Ukrainie.

Hitler sądził, że Stany Zjednoczone są opanowane przez finansjerę żydowską i przypisywał im różne makiawelistyczne dążenia. Wojnę z ZSRR rozumiał jako wojnę o przestrzeń życiową dla Niemców, ale również jak swego rodzaju krucjatę antykomunistyczną i antyżydowską. Przeciw Stanom Zjednoczonym kierował ekspansję japońską.

2. Układ sił w pierwszym okresie wojny

W 1941 r. ZSRR obejmował obszar 22,1 mln km², na którym mieszkało 194 mln ludności. Był to kraj o wielkich kontrastach i dysproporcjach. Obszary rosyjskie sąsiadowały z obszarami etnicznie obcymi. ZSRR skupiał wiele narodowości o starej kulturze i wiele ludów budzących się dopiero do życia. Narodowości te nie chciały uznać narzuconych im praw i dążyły do usamodzielnienia się. Ruchy te zwalczano jako nacjonalistyczne i agenturalne. W ZSRR powstał system monopartyjny i kult wodza, ludność była sterroryzowana, państwo miało policyjny charakter. Pod względem ustrojowym nie różniło się ono od Trzeciej Rzeszy. Teoretycznie państwem kierowała partia komunistyczna (WKP(b)), formalnie obowiązywał demokratyczny system wyboru władz. Faktycznie władzę w państwie skumulował w swoim ręku Stalin. Władz nie wybierano, lecz uzupełniano. Do maja 1941 r. Stalin pełnił tylko funkcję szefa partii, przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych (szef rządu) i komisarzem spraw zagranicznych (minister) był Wiaczesław Mołotow, funkcję Ludowego Komisarza Obrony w latach 1934-1940 pełnił bohater wojny domowej z lat 1917-1921 Klimient J. Woroszyłow (1881-1969). W maju 1940 r. stanowisko to przejął Siemion K. Timoszenko (1895-1974). Komisarzem floty był Nikołaj G. Kuzniecowa (1920-1974).

Teoretycznie ludzie ci odpowiadali za przygotowanie ZSRR do wojny; faktycznie byli tylko wykonawcami woli Stalina. Stalin stopniowo przejmował też oficjalne stanowiska w państwie; 6 maja 1941 r. stanął na czele rządu. Mołotow zachował stanowisko komisarza spraw zagranicznych.

Niemcy w przeciwieństwie do ZSRR były krajem jednolitym narodowościowo, bardziej rozwiniętym przemysłowo, pozbawionym opozycji wewnętrznej. Na armię niemiecką pracowała w zasadzie cała Europa.

Tabela 16

Główne wskaźniki produkcji przemysłowej* Niemiec i ZSRR w 1940 r.

Kraje	Węgiel	Żelazo	Stal	Energia elektryczna	Ropa naftowa
Niemcy	400,0	25,0	31,8	77,0	7,5
ZSRR	165,9	14,9	18,3	48,3	31,1

* Energia elektryczna w mld kWh, reszta wskaźników w mln ton.

Z tabeli wynika, że ZSRR produkował przeciętnie o połowę mniej surowców i energii elektrycznej niż Niemcy, chociaż miał dwa razy więcej ludności. Przemysł zbrojeniowy Niemiec mógł produkować rocznie 10 250 samolotów, 2200 czołgów i samochodów pancernych, 5900 dział i moździerz, 170,9 tys. karabinów maszynowych, nieograniczoną ilość amunicji. Przemysł niemiecki wytwarzał samoloty odrzutowe, rakiety, był zaawansowany w przygotowaniach do produkcji bomby atomowej. Przemysł radziecki miał dużo mniejsze możliwości. Stworzono kilka nowych okręgów przemysłowych na Ukrainie, na Uralu i na Syberii. W połowie 1941 r. zakłady produkcji wojennej położone na wschód od Wołgi wytwarzały już 12% całej produkcji przemysłu zbrojeniowego, a w niektórych rodzajach broni 25% całej produkcji. Zaczęto wytwarzać znakomite czołgi T-34 i samoloty Il-2. W 1940 r. zakłady opuściło pierwsze 115 czołgów T-34; zatwierdzono prototyp samolotu Jak-1. Rozwijano artylerię, broń raketową i pistolety automatyczne.

W latach 1940/41 około 1/3 budżetu państwowego ZSRR przeznaczono na cele wojskowe. Według Żukowa w okresie od 1 stycznia 1939 r. do 22 czerwca 1941 r. przemysł przekazał Armii Czerwonej 17 745 samolotów, 7 tys. czołgów, 29,6 tys. dział i 52,4 tys. moździerzy.

W 1941 r. produkowano rocznie już 6,5 tys. czołgów. ZSRR także podbił nowe tereny. W przeciwieństwie do Niemiec, ZSRR w 1940 r. nie miał jednak sojuszników. Społeczeństwo radzieckie stało na niższym poziomie technicznym, a Armia Czerwona pod wieloma względami ustępowała armii niemieckiej. Brakowało jej przede wszystkim doświadczonej kadry oficerskiej.

Niemcy przygotowali potężną armię. W połowie 1941 r. osiągnęła ona stan 7,2 mln ludzi, z czego na armię lądową przypadało 3,8 mln, armię zapasową 1,2 mln, siły lotnicze 1,6 mln, marynarkę wojenną 404 tys., Waffen SS 150 tys. ludzi. Armia lądowa składała się z 214 dywizji, wśród których znajdowało się 21 dywizji pancernych i 14 zmotoryzowanych, wyposażonych w 5640 czołgów. Lotnictwo dysponowało ponad 10 tys. samolotów bojowych i transportowych. Do uderzenia na ZSRR wydzielono 153 dywizje. Z wojskami niemieckimi współdziałały wojska fińskie (16 dywizji piechoty, 2 brygady piechoty), rumuńskie (18 dywizji i 2 brygady), słowackie (2 dywizje i 1 brygada), i węgierskie (3 brygady). Wojska te skoncentrowano w Rumunii, Polsce i Prusach Wschodnich. Grupa Armii „Północ” dowodzona przez feldmarszałka Wilhelma von Leeba koncentrowała się w Prusach Wschodnich. W jej skład wchodziły 16 i 18 armie ogólne, 4 zgrupowanie pancerne, 1 flota powietrzna. Było to razem: 23 dywizje piechoty, 3 dywizje pancerne, 3 dywizje zmotoryzowane i 1070 samolotów. Siły te miały atakować przez kraje nadbałtyckie w kierunku Leningradu.

Grupa Armii „Środek” dowodzona przez feldmarszałka Fedora von Bocka koncentrowała się na północny wschód od Warszawy. Składała się z 3 i 9 armii ogólnych, 2 i 3 zgrupowania pancerne i 2 floty powietrznej. Dysponowała ona 34 dywizjami piechoty, 9 dywizjami, 6 zmotoryzowanymi, 1 dywizją kawalerii i 2 brygadami zmotoryzowanymi. Zgrupowanie to wspierało 1670 samolotów. Nacierano na Białoruś z ogólnym ukierunkowaniem na Moskwę.

Grupa Armii „Południe” dowodzona przez feldmarszałka Gerda von Rundstedta koncentrowała się w Małopolsce i w Rumunii. Składała się z 11 i 7 armii ogólnych, 1 zgrupowania pancerne i 4 armii powietrznej. W ich skład wchodziło 30 dywizji piechoty, 5 dywizji pancernych, 4 dywizje zmotoryzowane i 1 dywizja strzelców górskich, z ugrupowaniem współdziałało 1300 samolotów. W rejonie tym działały też wojska rumuńskie. Nacierano w kierunku Ukrainy.

Odrębnie rozwijał swe działania front fiński. Z 16 dywizjami fiń-

skimi współdziałała niemiecka Armia „Norwegia” składająca się z 6 dywizji piechoty.

W Niemczech wydzielono armię rezerwową. Tworzyło ją 21 dywizji piechoty, 2 dywizje pancerne i zmotoryzowane.

W sumie na ZSRR uderzyły 153 dywizje, to jest około 2,4 mln ludzi, 4950 samolotów, 3712 czołgów i dział pancernych. Całość poczynań koordynował dowódca naczelny wojsk lądowych Rzeszy feldmarszałek Walther von Brauchitsch. Szefem sztabu tych wojsk był gen. Franz Halder. Nad nimi był Hitler, który osobiście nadzorował zarówno przygotowania do agresji, jak i przebieg walk. Kwaterę Hitlera na czas wojny zlokalizowano w Gierłozie koło Kętrzyna w Prusach Wschodnich. Zbudowano tam dziesięć potężnych betonowych bunkrów wraz z zabudowaniami pomocniczymi i bocznica kolejową, ośrodek nazwano Wilczą Jamą (Wolf Schanze).

Władze ZSRR także intensywnie pracowały nad przygotowaniem się do starcia z Niemcami. Stanowisko szefa Sztabu Generalnego Armii Czerwonej od końca lipca 1941 r. zajmował Gieorgij Żukow (1896-1974). Już 1 września 1939 r. w ZSRR wprowadzono powszechny obowiązek służby wojskowej, przywrócono zniesione dawniej stopnie generalskie i przystąpiono do szkolenia zdziesiątkowanej przez Stalina kadry oficerskiej. W 1940 r. Armia Czerwona osiągnęła stan około 4 mln osób. Część jej sił znajdowała się jednak na Dalekim Wschodzie, gdzie obawiano się ataku japońskiego. Dopiero 13 maja 1941 r. wydano rozkaz przegrupowania kilku armii na granicę zachodnią. Armie 19, 20, 21 i 22 miały przejść na rubież zachodniej Dźwiny i zachodniego Dniepru a 16 armia do Kijowskiego Okręgu Wojennego. W czerwcu rozpoczęto akcję przemieszczania, do 22 czerwca zrealizowano ją zaledwie w połowie. Znaczna część transportów była w drodze. Sieć kolejowa ZSRR była słabo rozwinięta i przegrupowanie trwało długo. Wojsko było jednocześnie przezbrajane w nową broń.

Po obu stronach barykady działalność armii obciążały samowolne decyzje przywódców państw. W Niemczech rozwijał się kult Hitlera, a w ZSRR Stalina. Decyzje ich były niepodważalne. Tymczasem obaj wodzowie nie mieli żadnego wykształcenia wojskowego ani doświadczenia dowódczego. Hitler brał udział w pierwszej wojnie światowej w roli gońca kompanijnego. Był ranny i odznaczony, ale dosłużył się tylko stopnia podoficerskiego. Stalin walczył w wojnie domowej w Rosji w latach 1917-1921 i na froncie bolszewicko-polskim w 1920 r.,

ale w roli komisarza wojennego, a nie dowódcy. Wchodził on między innymi w skład Rady Wojennej Frontu Południowo-Zachodniego. Obaj wodzowie byli samoukami wojskowymi.

3. Przebieg działań zbrojnych do jesieni 1941 roku

Atak niemiecki nastąpił zgodnie z planem w niedzielę 22 czerwca 1941 r. o godzinie 3.30 rano. Zaskoczył on przede wszystkim żołnierzy radzieckich na pograniczu. Wielu oficerów wyjechało ze swoich oddziałów na urlopy, przepustki itp. Sztab Generalny według informacji Żukowa w nocy z 21 na 22 czerwca czuwał. Jednak Stalin, mimo groźnych informacji z pogranicza, do końca nie dopuścił do wprowadzenia stanu alarmowego. Zasadnicze decyzje obronne podjęto dopiero po rozpoczęciu ataku niemieckiego. Okręgi wojenne 22 czerwca przekształcono we fronty, zarządzono mobilizację, do dowództw frontów wysłano przedstawicieli Kwatery Głównej. Były to poczynania bardzo spóźnione. Na granicy panował chaos.

Po ochłonięciu z pierwszych wrażeń jednostki Armii Czerwonej podjęły walkę. Było to trudne. Niemcy doskonale znali radzieckie obiekty wojskowe i plany obrony, uprzedzali poczynania dowódców radzieckich. Armia Czerwona działała chaotycznie i bezplanowo. Jej dowódcy nie dorośli do spełnienia zleconych im zadań, nie znali niemieckiej taktyki wojny błyskawicznej, byli zaskakiwani posunięciami dowódców niemieckich. Na skutek działań desantowych i klinów pancernych Niemcy okrążali i brali do niewoli całe pułki i dywizje. Według informacji gen. Haldera już w drugim dniu wojny Niemcy zniszczyli 1200 samolotów radzieckich. Po tygodniu (28 czerwca) wojska niemieckie wkroczyły do Mińska, 1 lipca do Rygi, a 16 lipca do Smoleńska. Radziecki front zachodni rozpadł się w pierwszym tygodniu wojny, spowodowało to panikę w sztabie generalnym. Na front przybyli marszałkowie: Woroszyłow, Szaposznikow i Kulik oraz komisarz Mechlis. Dowódcę frontu gen. Pawłowa i kilku innych generałów oskarżono o zdradę, skazano na karę śmierci i rozstrzelano. Lukę powstałą na froncie zamknął front odwodowy. Na dowódcę frontu powołano szefa Sztabu Generalnego Gieorgija Żukowa. Stanowisko szefa Sztabu Generalnego powierzono marszałkowi Borisowi M. Szaposznikowowi (1882-1945). Jednocześnie Stalin, nie dowierzając nikomu, zaczął ku-

mulować w swoim ręku ważniejsze stanowiska w państwie i w wojsku. Stanowisko przewodniczącego Państwowego Komitetu Obrony (PKO) objął on 30 czerwca, 19 lipca — Ludowego Komisarza Obrony, a 8 sierpnia — wodza naczelnego. Jego zastępcami w Komisariacie Obrony i w PKO byli Siemion Timoszenko i Klimient Woroszyłow.

Na Ukrainie zorganizowano obronę w rejonie Brodów, Berdyczowa i Żytomierza, a następnie Kijowa.

Wobec wysunięcia się frontu centralnego i pozostawania w tyle frontu południowego Hitler polecił przerzucić niektóre jednostki z Białorusi na Ukrainę, żeby podciągnąć ten front. Stworzyło to Żukowowi pewien oddech; przygotował nowe linie obronne na wschód od Smoleńska. Walki obronne na nowej rubieży trwały dwa miesiące: od 2 lipca do 2 września.

W połowie września dowództwo niemieckie postanowiło zlikwidować broniące się dotąd kijowskie zgrupowanie obronne Armii Czerwonej. Skierowano tam część wojsk z Kremieńczuga na południu oraz z rejonu Homla i Briańska z ugrupowania centralnego. Wojska radzieckie w rejonie Kijowa znalazły się w okrążeniu, a następnie dostały się do niewoli. Dowódca frontu gen. Michaił Kirponos (1892-1941) i szef jego sztabu gen. mjr Wasilij I. Tupikow zginęli w czasie próby wyrwania się z okrążenia. Kijów padł 20 września. Front uległ wyrównaniu.

Część generalicji niemieckiej była zdania, że głównym celem ofensywy powinna być Moskwa. Tej koncepcji sprzeciwiał się Hitler, który dowodził, że Moskwa sama w sobie nie ma wielkiego znaczenia strategicznego. Żądał operowania skrzydłami. Marsz na Leningrad pozbawiał flotę radziecką baz na Bałtyku i możliwości dalszego działania, Niemcy prowadził do nawiązania bezpośredniej łączności z frontem fińskim i do okrążenia Moskwy od północy. Natarcie na południu pozbawiało ZSRR rejonów bogatych w surowce, a Niemcom dawało bardzo korzystne efekty i prowadziło również do okrążenia Moskwy.

Mimo tych niepowodzeń opór Armii Czerwonej nie słabł, lecz wzmacniał się; pojawiły się nowe uzupełnienia, a oficerowie uczyli się na popełnionych błędach. Sytuacja się komplikowała. Po trzech miesiącach walk ZSRR nie został rozbity, końca wojny nie było widać. Pojawiła się słota jesienna i błota hamujące działania niemieckiej techniki.

W końcu września wojska niemieckie frontu północnego podeszły do Leningradu. Miasto jednak nie kapitulowało. Zostało okrążone. Wojska niemieckie zajęły tu 26 września stałe pozycje.

4. Bitwa o Moskwę w 1941 roku

W końcu września niemieckie wojska frontu środkowego podeszły do Moskwy. Władze cywilne ewakuowano z miasta, a kierownictwo wojskowe ze Stalinem na czele pozostało, kontynuując prace obronne. Jedną z głębszych stacji metra przystosowano do funkcji Kwatery Głównej armii. Bitwa o Moskwę rozpoczęła się 30 września.

Tymczasem nastąpiła zima, do której Niemcy nie byli przygotowani. Mrozy dochodziły do temperatury poniżej 25°-30°C, zaspy śnieżne sięgały 1 metra. Technika niemiecka została w poważnym stopniu sparaliżowana, żołnierze nie mieli odpowiedniej odzieży. W Niemczech przeprowadzano zbiórke ciepłej odzieży na wyposażenie wojska (Winterhilfe).

W grudniu 1941 r. Niemcy skoncentrowali w ZSRR 207 dywizji i 24 brygady wojsk, w tym 153 dywizje i 7 brygad niemieckich. W rejonie moskiewskim skoncentrowano 77 dywizji, w tym 22 pancerne i zmotoryzowane. Grupa Armii „Środek” liczyła 1,8 mln ludzi, 1700 czołgów, 1390 samolotów, 14 tys. dział.

Dowództwo radzieckie postanowiło bronić stolicy. Fakt ten miał symboliczne znaczenie. W rejonie Moskwy skoncentrowano 95 dywizji liczących 1,25 mln ludzi. Dysponowały one 990 czołgami, 677 samolotami, 7660 działami i miotaczami ognia, ściągnięto też dostosowane do działań zimowych dywizje syberyjskie. Niemcy dysponowali przewagą techniczną, która jednak w warunkach surowej zimy traciła dawne znaczenie. 23 listopada zajęli oni Krasną Polanę i zbliżyli się na około 27 km od miasta.

W dniach 5-6 grudnia Armia Czerwona przeszła w tym rejonie do kontrofensywy. Do końca miesiąca wojska niemieckie odrzucono o 100-250 km od Moskwy, rozbito kompletnie 58 dywizji niemieckich, w tym 11 pancernych. Ofensywa rosyjska trwała do końca kwietnia następnego roku. Była to klęska idei wojny błyskawicznej i planu opowania ZSRR z marszu. Niemcy stracili 1 mln ludzi, nie mieli nowych rezerw. Ich sytuacja była trudna. Klęska pod Moskwą spowodowała ostre spory o odpowiedzialność za ten fakt. Feldmarszałek von Brauchitsch 19 grudnia 1941 r. podał się do dymisji. Stanowisko dowódcy niemieckich wojsk lądowych objął osobiście Hitler, zwalniając wielu innych dowódców.

Armia Czerwona powstrzymała ofensywę niemiecką kosztem olbrzymich strat osobowych, szacowano je na 1 mln zabitych. Do końca

1941 r. do niewoli niemieckiej dostało się około 3,5 mln czerwonoarmistów. Niemcy zajęli najbardziej gospodarczo rozwinięte obszary Białorusi, Ukrainy i Rosji. Powstały trudności w dalszym wyżywieniu wojska i ludności cywilnej.

W dalszym ciągu obawiano się uderzenia japońskiego na Dalekim Wschodzie. Chociaż Japonia podpisała z ZSRR układ o nieagresji, to do 7 grudnia 1941 r. nie było pewne, w jakim kierunku pójdzie jej inwazja. Gdyby uderzyła na ZSRR w porozumieniu z Niemcami, los ZSRR byłby przesądzony. Stalin musiał ten fakt również brać pod uwagę. Zastanawiał się on także czy nie podjąć rozmów z Niemcami na temat zawieszenia broni. Gdyby nie uzyskał pomocy ze strony państw zachodnich, prawdopodobnie nie miałby innego wyjścia.

5. Powstanie koalicji antyhitlerowskiej

Uderzenie Niemiec na ZSRR spowodowało zmianę warunków w Wielkiej Brytanii. Sytuacja tego państwa znacznie się poprawiła. Anglia była teraz zainteresowana w umocnieniu oporu ZSRR. Premier Winston Churchill wygłosił 22 czerwca przemówienie przez radio, wyrażając współczucie ofierze kolejnej napaści hitlerowskiej. Zapowiedział on, że Anglia jest gotowa udzielić ZSRR wszelkiej pomocy ekonomicznej i technicznej. Pomoc ta była Rosji bardzo potrzebna. Toteż Stalin uznał, że oba państwa prowadzą wojnę „obronną” i wyraził zgodę na podjęcie rokowań z brytyjskimi „imperialistami” i „podżegaczami wojennymi”. 12 lipca podpisano dwustronny angielsko-radziecki układ o współdziałaniu obu państw przeciw Rzeszy. Oba rządy zobowiązały się do udzielenia sobie pomocy i wszelkiego rodzaju poparcia w obecnej wojnie przeciw hitlerowskim Niemcom oraz zapowiedziały, że „w czasie tej wojny nie będą bez obopólnej zgody prowadzić pertraktacji ani zawierać zawieszenia broni czy też układu pokojowego”. Był to w istocie rzeczy układ sojuszniczy.

ZSRR zawarł 18 lipca układ o sojuszu z emigracyjnym rządem Czechosłowacji, a 30 lipca z rządem polskim. 14 sierpnia z Polską podpisano umowę wojskową i przystąpiono do tworzenia armii polskiej w ZSRR. Poszczególne rządy emigracyjne próbowały tworzyć swoje siły zbrojne na terenie ZSRR. Związek Radziecki wznowił 5 sierpnia stosunki z emigracyjnym rządem Belgii, a 6 sierpnia z emigracyjnym

rządem Norwegii, z emigracyjnym Komitetem Wolnych Francuzów gen. Charlesa de Gaulle’a nawiązano kontakty 27 września.

W ZSRR przebywała 30 i 31 lipca misja amerykańska z doradcą prezydenta Franklina D. Roosevelta Harrym Hopkinsem na czele. Zapowiedziano podjęcie współpracy amerykańsko-radzieckiej. Stany Zjednoczone były w tym okresie nadal jeszcze państwem neutralnym. Jednak prezydent Roosevelt jednoznacznie potępiał politykę państw osi i nie krył swych sympatii do państw walczących z Niemcami. Zawarł (2 września 1940) umowę z rządem brytyjskim w sprawie udostępnienia terenów brytyjskich na budowę amerykańskich baz morskich i lotniczych na zachodniej półkuli (Karaiby i Nowa Funlandia). Kongres Stanów Zjednoczonych na wniosek prezydenta 11 marca 1941 r. uchwalił ustawę o pożyczce i najmie (Lend Lease Act), na mocy której rząd Stanów Zjednoczonych został upoważniony do udzielenia kredytów na zakup towarów amerykańskich. Od tej pory prezydent USA mógł sprzedawać na kredyt broń tym państwom, które jego zdaniem na to zasłużyły. Przemysł amerykański uzyskał nieograniczone rynki zbytu. Jednocześnie państwa zagrożone ekspansją państw bloku faszystowskiego mogły liczyć na zaopatrzenie się w USA w broń. Churchill i Roosevelt spotkali się 14 sierpnia 1941 r. na pancerniku „Prince of Wales” u wybrzeży Nowej Fundlandii na Oceanie Atlantyckim i podpisali dokument znany w historii jako Karta Atlantycka. Szefowie obu rządów deklarowali, że kraje ich nie mają celów ekspansyjnych ani zaborczych, nie chcą dokonywać zmian terytorialnych, które nie byłyby zgodne z wolą ich mieszkańców, uznają prawo każdego narodu do wybrania sobie odpowiadającej mu formy rządów, dążą do zorganizowania ścisłej współpracy gospodarczej między wszystkimi narodami, pomogą wszystkim państwom w dostępie do surowców i równoprawnej wymiany handlowej, liczą że po rozbiciu tyranii hitlerowskiej w świecie zapanuje trwały pokój, który umożliwi wszystkim ludziom przepływanie bez przeszkód przez morza i oceany. W ostatnim punkcie zapewniano, że w przyszłości dojdzie w świecie do wyrzeczenia się przemocy. Zapewniano też, że narody zagrażające światowemu pokojowi zostaną rozbrojone.

Kartę Atlantycką podpisało później wiele innych państw tzw. demokratycznych. Stała się ona podstawą powstającej koalicji antyhitlerowskiej. Kartę 24 września 1941 r. podpisał również ZSRR przyjmując na siebie wynikające z niej zobowiązania. Przeciw zawartym w niej zasadom występowały państwa osi i ich sojusznicy.

W Moskwie od 29 września do 1 października 1941 r. toczyły się obrady trójstronne z udziałem ZSRR, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Rząd USA udzielił ZSRR bezprocentowej pożyczki w wysokości 1 mld dolarów na zakup broni i wyposażenia wojennego w USA.

Jednym z pierwszych przejawów współdziałania brytyjsko-radzieckiego były brytyjskie dostawy broni i surowców wojennych do ZSRR. Drogi zaopatrzeniowe były trudne. Jedna z nich wiodła przez Morze Norweskie i Morze Barentsa do portów Murmańska i Archangielska, a następnie linią kolejową do centrum Rosji. Na morzach grasowały niemieckie łodzie podwodne, a linia kolejowa znajdowała się pod zagrożeniem wojsk niemiecko-fińskich. Druga droga zaopatrzenia prowadziła z kolonii brytyjskich w Azji i na Oceanie Spokojnym do portu we Władywostoku, a stamtąd koleją transsyberyjską do Rosji Europejskiej. Były to olbrzymie odległości. Zimą 1941 r. ruszyły transporty z dostawami amerykańskimi.

W sierpniu 1941 r. Anglicy podjęli też wspólnie z ZSRR akcję w Iranie. Wobec występujących tam sympatii proniemieckich, wojska angielskie i radzieckie okupowały ten kraj. Współpracowały nad utrzymaniem wpływów koalicji w innych państwach. Do końca 1941 r. mocarstwa zachodnie dostarczyły do ZSRR około 3 tys. samolotów, 3,5 tys. czołgów, wiele samochodów i dużo surowców dla przemysłu zbrojeniowego.

Stopniowo kształtowała się koalicja antyhitlerowska z udziałem Wielkiej Brytanii, ZSRR, Australii, Belgii, Czechosłowacji, Grecji, Holandii, Indii, Jugosławii, Kanady, Norwegii, Polski, Unii Południowo-Afrykańskiej. Stany Zjednoczone popierały koalicję, ale same formalnie do niej nie należały zachowując status państwa neutralnego. W USA silne były nadal nastroje izolacjonistyczne wobec Europy. Silne było też lobby niemieckie. Prezydent prowadził jednak subtelny grę dyplomatyczną z Japonią, która prowadziła dotąd wojnę z Chinami; miała ona napięte stosunki z Wielką Brytanią i innymi państwami kolonialnymi.

6. Mobilizacja wojenna ZSRR

Znaczna część wybitnych polityków i znawców ZSRR na Zachodzie była przekonana, że jest to kolos na glinianych nogach, że nie wytrzyma on uderzenia niemieckiego, szybko się załamie i upadnie. Pierwsze

miesiące wojny prognozy te potwierdzały. Do grudnia 1941 r. Niemcy zajęli olbrzymie obszary Białorusi, Litwy, Łotwy, Estonii, Rosji i Ukrainy. ZSRR utracił najbardziej uprzemysłowione regiony. Do wybuchu wojny wydobywano na tych terenach 63% radzieckiego węgla, wytapiano 58% stali, wytwarzano 43% energii elektrycznej. Znajdowała się tam większość zakładów przemysłowych z fabrykami przemysłu zbrojeniowego włącznie. Wydawało się, że klęska jest nieunikniona.

Tymczasem przywódcy ZSRR nie mieli zamiaru kapitulować. Podjęli oni kroki zmierzające do przekształcenia państwa w obóz warowny. Jak wspomniano, latem 1941 r. główne stanowiska znalazły się w ręku Stalina. Był on sekretarzem generalnym KC WKP(b), szefem rządu, komisarzem (ministrem) obrony, przewodniczącym Państwowego Komitetu Obrony i dowódcą naczelnym sił zbrojnych ZSRR — posiadał szerokie uprawnienia. Stalin wygłosił 3 lipca przemówienie programowe przez radio. Proklamował narodową wojnę obronną (wojna ojczyzny) na śmierć i życie. 23 czerwca utworzono Kwaterę Główną Naczelnego Dowództwa Sił Zbrojnych ZSRR, którą 8 sierpnia przemianowano w Kwaterę Główną Najwyższego Dowództwa. Do lipca jej przewodniczącym był ówczesny Komisarz Obrony Siemion Timoszenko, a następnie Stalin, który przejął stanowisko Ludowego Komisarza Obrony, a następnie wodza naczelnego (8 sierpnia). W skład Kwatery Głównej (Stawka) wchodził: Stalin jako przewodniczący, szef Sztabu Generalnego Boris Szaposznikow, Wiaczesław Mołotow, Siemion Budionny, Nikołaj Kuzniecowa. Skład Stawki zmieniał się w zależności od zmiany na stanowisku szefa sztabu, zastępcy komisarza obrony itp. Całość prac obronnych koordynował Komitet Obrony Państwa (KOP) ze Stalinem na czele.

Zdaniem Gieorgija Żukowa Stalin pracował po 15-16 godzin dziennie i wymagał tego od innych. Kwatera Główna często pracowała w niepełnym składzie, niektórzy jej członkowie spełniali różne misje na poszczególnych odcinkach frontu. W czasie wojny KOP podjął około 10 tys. uchwał o charakterze gospodarczym i wojskowym.

Kwatera Główna była organem wykonawczym KOP w zakresie wojskowym. Jej z kolei podporządkowany był Sztab Generalny sił zbrojnych, który dwa razy na dobę przedstawiał Stalinowi sytuację na frontach.

Komitet Obrony Państwa przeprowadził reorganizację administracji państwa i systemu zarządzania na czas wojny. Przemysł z terenów zagrożonych ewakuowano za Ural. Akcją kierowała Rada do spraw

Ewakuacji z Nikołajem Szvernikiem na czele. Funkcję wiceprzewodniczącego Rady pełnili Aleksiej Kosygin i Michaił Pierwuchin. Objęła ona 1532 zakłady przemysłowe wraz z załogami, w tym 1360 wielkich zakładów przemysłu zbrojeniowego. Budowano nowe zakłady zbrojeniowe na Powołżu i za Uralem. Przeprowadzono pełną mobilizację. W okresie od lipca do grudnia 1941 r. na front skierowano 291 nowych dywizji i 94 brygady wojska. Ludność cywilną powoływano do pospolitego ruszenia, zawieszono urlopy, a dzień pracy przedłużono oficjalnie do dziewięciu godzin. Na front przewieziono około 2,5 mln ludzi i dużo sprzętu. Z rejonów przyfrontowych ewakuowano 20 mln ludzi.

Liczbę armii i frontów zmieniano w zależności od sytuacji i potrzeb. Bardzo często zmieniano dowództwa armii i frontów. Za niepowodzenie na froncie surowo karano, do kary śmierci włącznie, tępieno maruderów i surowo potępiano fakty oddawania się żołnierzy do niewoli. Z faktu trafienia do niewoli trudno się było wytłumaczyć. Powołano do życia Główny Zarząd Polityczny z gen. Z. Mechlisem na czele, który zajmował się działalnością polityczno-wychowawczą i represyjną. Wojnę uznano za obronną i narodową, nawiązywano do tradycji patriotycznych i rewolucyjnych. Na zapleczu frontu działały Wojskowe Siły Bezpieczeństwa (Smiersz), zwalczające defetyzm, dezercję i dywersję.

Stalin obawiał się rozślawnie w Europie V kolumny Hitlera. Podejrzliwie odnosił się do różnych grup i narodów szczególnie do Polaków, Niemców, Ukraińców, Czechenów i Tatarów. Już w latach 1939-1941 znaczną część ludności polskiej deportowano z terenów polskich (przyfrontowych) do Kazachstanu, na Syberię i do innych regionów położonych z dala od granicy z Niemcami. Część oficerów i inteligencji osadzono w obozach i stracono wiosną 1940 r. Deportacje ludności polskiej trwały od zimy 1939 r. do wiosny 1941 r. i objęły około 700 tys. osób, rozstrzelano około 15 tys. W sierpniu 1941 r. z rządem polskim podpisano umowę wojskową i zezwolono na utworzenie armii polskiej, ale armii tej nie dano wystarczającej ilości wyżywienia i broni do ćwiczeń. Żądano, by nie przygotowane do walki dywizje szły szybko na front. Armią dowodził gen. Władysław Anders (1892-1970).

Deportowano również wielu Litwinów, Łotyszów, Estończyków i Ukraińców. Atak niemiecki procesy te zaostrzył. Objęto nimi również ludność niemiecką zasiedlającą w Rosji od wielu lat. W sumie w pierwszej turze w 1941 r. deportowano około 530 tys. osób niemieckiego

pochodzenia, głównie mężczyzn w wieku od 16 do 60 lat. Deportowano też wielu Ukraińców i Tatarów z Krymu.

Jednocześnie rząd zmienił stosunek do cerkwi prawosławnej. Cerkwi przywrócono niektóre upaństwowione wcześniej obiekty sakralne, zezwolono na odprawianie nabożeństw,

W działalności propagandowej silnie nawiązano do rosyjskiej tradycji narodowej i słowiańskiej. W przemówieniu na Placu Czerwonym z okazji kolejnej rocznicy rewolucji 7 listopada 1941 r. Stalin nawiązał do obrony przed niemieckim Drang nach Osten i przypomniał bohaterów narodowych: Aleksandra Newskiego, Dymitra Dońskiego, Aleksandra Suworowa, Michaiła Kutuzowa i innych.

7. Polityka niemiecka w krajach okupowanych (1939-1941)

Niemcy podbijając poszczególne kraje nie podpisywały z nimi układów pokojowych. Niektóre z nich, jak Czechosłowację, Jugosławię i Polskę, starali się dzielić i wykreślić z mapy Europy nie czekając na konferencje pokojową. Inne państwa, jak Belgia, Dania, Holandia, Norwegia zachowały swój integralny stan, ale zostały uzależnione od Niemiec. Francja znajdowała się w sytuacji szczególnej. Część jej była okupowana, część zachowała własny rząd, który był jednak uzależniony od Rzeszy. W Jugosławii i Grecji ścierały się wpływy niemieckie i włoskie. Na terenie Jugosławii tworzone nowe państwa współpracujące z Niemcami i Włochami. Szczególną rolę spełniało Niezależne Państwo Chorwackie Ante Pavelicia. Albania od 1939 r. znajdowała się pod okupacją włoską.

Bułgaria, Finlandia, Słowacja, Rumunia i Węgry uchodziły za państwa niezależne, przystąpiły do bloku niemiecko-włosko-japońskiego i miały status państw satelickich. Niezależnie od stanu formalnego, państwa te w całości były uzależnione od Niemiec lub Włoch. Włochy uchodziły za głównego sojusznika Niemiec w Europie, faktycznie jednak pozycja ich systematycznie słabła, przekształcały się stopniowo w satelitę Rzeszy.

Hitler głosił, że Niemcy prowadzą wojnę z bolszewizmem w imieniu całej Europy i żądał, by wszystkie narody europejskie pomagały im w tej wojnie. Grabiono kraje okupowane, wywożono ludność na roboty przymusowe do Niemiec, prowadzono werbunek do armii niemieckiej i formacji ochotniczych lub pomocniczych.

W polityce okupacyjnej wobec poszczególnych narodów odwoływano się do zasad rasowych. Narody nordyckie uznawano za pokrewne Niemcom; Niemcy gotowi byli je tolerować, a nawet z nimi współpracować (Dania, Holandia, Norwegia). Okupacja w tych krajach miała łagodniejszy charakter. Pewne zrozumienie okazywali też wobec narodów romańskich (Francja, Rumunia, Belgia). Natomiast narody słowiańskie uznano za rasowo niższe, ograniczano ich działalność i zwalczano (Czechy, Jugosławia, Polska, Białoruś). Szczególnie ostro i brutalnie traktowano Żydów i Cyganów. Te narody uznano za mniej wartościowe i pasożytnicze; skazano je na zagładę. Żydów i Cyganów gromadzono w gettach lub obozach koncentracyjnych, zmuszano do wyczerpującej pracy, głodzono i mordowano. Do obozów koncentracyjnych deportowano też przywódców politycznych narodów podbitych, inteligencję i wrogów narodowego socjalizmu.

W takich krajach okupowanych jak Polska wprowadzono zakaz zrzeszania się i zgromadzeń, zakaz wydawania prasy, posiadania i słuchania radia. Ograniczono dostęp dzieci i młodzieży do oświaty. Łamanie zakazów obwarowano karą więzienia, zesłania do obozu koncentracyjnego lub karą śmierci. Karę śmierci stosowano na przykład za pomoc udzielaną prześladowanym Żydom. Władze okupacyjne wprowadziły obowiązek meldowania się, czas policyjny, reglamentację żywności, przymus pracy. Wśród ludności prowadzono różnego rodzaju akcje kontrolne i terrorystyczne: brano zakładników, przeprowadzano pacyfikację wybranych miast i osiedli, stosowano zasadę odpowiedzialności zbiorowej. Przypadkowa śmierć jednego żołnierza wojsk okupacyjnych powodowała masowe rozstrzeliwanie zakładników lub osób przypadkowo uwięzionych.

Część polityków narodów podbitych próbowała mimo wszystko podjąć współpracę z okupantem (kolaboracja). Szczególną rolę odegrał Vidkun Quisling w Norwegii i Pierre Laval we Francji. W 1940 r. kolaboracyjny rząd powstał też w Danii. Próbowano tworzyć ochotnicze formacje do walki z ZSRR. Kolaborantów od nazwiska Quislinga potocznie nazywano quislingowcami.

Zdecydowana większość podbitych społeczeństw zajęła jednak wobec okupanta postawę negatywną. Bardziej aktywne jednostki podejmowały działalność wymierzoną przeciw okupantowi tworząc ruch oporu.

Zmierzając do usunięcia ludności słowiańskiej z zajmowanych przez nią ziem, politycy niemieccy opracowali Generalny Plan Wschodni (Ge-

neralplan Ost). Plan ten przewidywał usunięcie w przyszłości dotychczasowej ludności z obszarów Polski, Białorusi, Ukrainy i częściowo Rosji w celu stworzenia obszaru kolonizacyjnego dla ludności niemieckiej. Część miejscowej ludności planowano wywieźć w przyszłości na Syberię, część chciano zgładzić, a resztę zamienić w niewolników niemieckich. Przesiedlenia ludności podjęto już jesienią 1939 r., akcję nasilono w 1941 r.

Wśród przywódców niemieckich nie było w tej sprawie jednności. Niektórzy, z Alfredem Rosenbergiem na czele, byli za tym, by pozyskać część ludności litewskiej, białoruskiej i ukraińskiej do współpracy i utworzyć uzależnione od Niemiec satelickie państwa tych narodowości. Część natomiast, tu przewodził Hitler, stanowczo się temu sprzeciwiała i w 1941 r. nie dopuściła do utworzenia państwa ukraińskiego. Galicję Wschodnią włączono do Generalnego Gubernatorstwa, a Okręg Białostocki wcielono do Prus Wschodnich. Część terenów położonych pomiędzy Bugiem i Dniestrem wraz z Odessą oddano Rumunii. Finlandia odebrała tereny utracone w 1940 r. Obszary Białorusi, Litwy i Ukrainy okupowano. Na podstawie ustaleń specjalnej narady z Hitlerem 16 lipca 1941 r. dekretem z następnego dnia powołano do życia Ministerstwo Rzeszy dla Okupowanych Obszarów Wschodnich z Alfredem Rosenbergiem (1893-1946) na czele. Planowany do podbicia obszar na wschodzie podzielono na cztery komisariaty: 1) Komisariat Rzeszy „Rosja” z Siegfriedem Kasche na czele; 2) Komisariat Rzeszy „Ukraina” z Erichem Kochem; 3) Komisariat Rzeszy „Ostland” (ziemie wschodnie) z Heinrichem Lobau i 4) Komisariat Rzeszy „Kaukaz” z Arno Schiekendauzem na czele. Półwysep Kola miał objąć komisarz J. Terboven z Norwegii, a Krym — A. E. Treudenfeld.

Komisariaty obejmowały olbrzymie obszary częściowo już opanowane przez Wehrmacht, a częściowo znajdujące się jeszcze pod władzą ZSRR. Granice ich wytyczono w sposób sztuczny, nie licząc się z tradycją ani podziałem etnicznym. Komisariaty Rzeszy dzieliły się na Komisariaty Generalne, a te z kolei na okręgi i obwody. Do pracy w administracji ściągano personel z Rzeszy, ale wykorzystywano też ludzi miejscowych wrogo usposobionych do komunizmu i ZSRR.

Ludność miejscowa utraciła na tych obszarach, podobnie jak w Polsce, wszelkie prawa; przekształcono ją w niewolników Rzeszy. Tym samym zaprzepaszczono możliwość pozyskania jej do walki z ZSRR. Znaczna część żołnierzy Armii Czerwonej oddawała się do niewoli niemieckiej licząc, że Niemcy obalą komunizm, zniosą kołchozy, po-

mogą odbudować państwa narodowe. Niemcy na skutek doktrynerskiego stanowiska Hitlera idei tej nie podjęli.

Poszczególni komisarze w swoich komisariatach prowadzili różnicowaną politykę kokietując niekiedy Białorusinów, Litwinów, Łotyszów, Gruzinów i Ukraińców. Część jeńców radzieckich zatrzymano na tyłach walczących armii i traktowano jako niewolniczą siłę roboczą. Generalnie o polityce narodowościowej decydował jednak Hitler, który w 1941 r. był przekonany, że pokona Związek Radziecki bez uciekania się do pomocy podbitych przez Rosjan narodowości. Doktrynalnie zaś ludy te traktował jako mniej wartościowe rasowo i nie zasługujące ani na partnerską współpracę, ani na współczucie.

Na okupowanych terenach ZSRR wprowadzono surowy reżim wojskowo-policyjny. Eksploatowano je gospodarczo, ludność zmuszano do darmowej pracy dla wojska lub wywożono na roboty przymusowe do Rzeszy, zakazano wszelkiej działalności politycznej, masowo stosowano karę śmierci. Do grudnia 1941 r. na okupowanych terenach europejskiej części ZSRR zlikwidowano około 500 tys. Żydów i drugie tyle Białorusinów i Ukraińców. Na podstawie specjalnego rozkazu Hitlera z 6 czerwca 1941 r. rozstrzeliwano każdego wziętego do niewoli komisarza wojskowego. Na terenach okupowanych działały tzw. Einsatzgruppen i różnego rodzaju komanda, które szły za frontem i przeprowadzały akcje tzw. oczyszczania terenu. Powołano do życia specjalne instytuty naukowe w celu dostosowania programu osiedleńczego do warunków klimatycznych i gospodarczych podbitych terenów.

8. Rozwój ruchu oporu w Europie w latach 1939-1941

Polityka hitlerowska budziła sprzeciw nie tylko wśród narodów podbitych, ale również wśród samych Niemców. Część niemieckich przeciwników Hitlera ograniczała swój sprzeciw do opozycji bierniej, nie podejmowała akcji czynnej ze względu na silne poczucie praworządności i obawy przed złamaniem przysięgi na rzecz wodza. Część jednak, mimo oporów moralnych, konspirowała i przechodziła do czynnego oporu. Opozycjonistów wyłuskiwało jednak gestapo (Geheime Staatspolizei) i osadzało w obozach. Do obozów koncentracyjnych wysyłano bez sądu komunistów, socjaldemokratów, pacyfistów, Żydów, opozycjonistów. Część przeciwników reżimu hitlerowskiego opuściła Niemcy

i prowadziła działalność na emigracji w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych, Meksyku, Związku Radzieckim i innych krajach. Opozycja emigracyjna działała w rozproszeniu; nie podjęła wspólnej akcji i nie utworzyła rządu emigracyjnego. Kształtująca się od 1938 r. opozycja w wojsku planowała przeciw Hitlerowi zamachy, ale do 1944 r. żaden nie doszedł do skutku. Szukano wsparcia na forum zewnętrznym, ale nie uzyskano go.

W miarę dokonywania nowych podbojów do walki z reżimem hitlerowskim włączyły się nowe grupy narodowościowe: Austriacy, Czesi, Polacy, Duńczycy, Norwegowie, Belgowie, Holendrzy, Francuzi, Grecy, Serbowie, Rosjanie. W krajach okupowanych powstały konspiracyjne, cywilne i wojskowe organizacje różnej proveniencji politycznej. Organizacje te przenikały do więzień i obozów koncentracyjnych, powstawały ich struktury międzynarodowe. Reżim hitlerowski był jednak dobrze zorganizowany i cieszył się dużym poparciem społeczeństwa niemieckiego. Walka z nim była bardzo trudna.

Ruch oporu organizowało i popierało kilka organizacji międzynarodowych. Rząd brytyjski już w 1938 r., w związku z zajęciem przez Niemcy Austrii i Sudetów, powołał w poszczególnych krajach europejskich konspiracyjne agentury niezbędne do prowadzenia działań wywiadowczych i dywersyjnych, wychodzących poza ramy wywiadu. Początkowo działały aż trzy konkurujące ze sobą instytucje. Instytucje te brały udział w różnych akcjach w Europie w latach 1938-1940. W lipcu 1940 r. połączono je i utworzono SOE — Special Operation Execution, czyli Kierownictwo (Zarząd) Akcji Specjalnych. Kierował nim minister Hugh Dalton, który podlegał bezpośrednio decyzji Szefów Sztabów Imperialnych. SOE prowadziła samodzielnie akcje dywersyjne i sabotażowe w krajach okupowanej Europy, posługując się lokalnymi organizacjami ruchu oporu. Organizacje te niekiedy powoływała, finansowała i inspirowała; tak było w Grecji, Jugosławii, Norwegii, Francji. Początkowo nastawiano się głównie na sabotaż gospodarczy, licząc na ekonomiczne załamanie Niemiec. Przygotowywano też koncepcję powstań narodowych w krajach okupowanych przez Niemcy. W 1941 r. plan powstań uznano za nierealny i stawiano się na długofalową akcję nękającą okupanta. Do czerwca 1941 r. SOE prowadziła swoją działalność w całej Europie. Z chwilą wejścia ZSRR do koalicji antyhitlerowskiej zarysował się podział stref wpływów i działania pomiędzy SOE i organizacjami związanymi z ZSRR. Czechosłowacja i Polska znalazły się w strefie radzieckiej

i SOE w zasadzie musiała się wycofać, nastawiając się głównie na działalność we Francji, krajach Beneluksu, Norwegii, Jugosławii i Włoszech. W drugiej połowie 1941 r. SOE udzieliła wydatnej pomocy organizacjom konspiracyjnym związanym z gen. de Gaulle'em we Francji, ruchowi narodowemu w Jugosławii. Nawiązano współpracę z wywiadem radzieckim.

Koncepcje radzieckie realizował wywiad wojskowy i Międzynarodówka Komunistyczna. Międzynarodówka działała od 1919 r. i miała swoje sekcje prawie we wszystkich krajach Europy. W latach 1939-1941 zajmowała stanowisko głoszące, że wojna ma imperialistyczny charakter i wzywała do jej zwalczania. Pośrednio popierała więc uznanie podbojów niemieckich i radzieckich. Sekcję polską Międzynarodówki Komunistycznej na polecenie Stalina rozwiązano już w 1938 r. Kryzys przeżywała Federacja Bałkańska, Komunistyczna Partia Węgier i Francji. Podtrzymywały one swoją działalność, ale musiały przejść do konspiracji. Sytuacja się zmieniła z chwilą uderzenia Niemiec na ZSRR w czerwcu 1941 r. Komuniści uznali teraz wojnę za obronną i generalnie zmienili taktykę, przechodząc, zgodnie z programem obrony ZSRR jako ojczyzny światowego proletariatu, do bezwzględnej walki z okupantem niemieckim. Wzywali swych zwolenników do podjęcia działalności konspiracyjnej, organizowania aktów dywersji i sabotażu, a nawet powstań narodowych. Tworzone przez nich organizacje wspierał wywiad radziecki. Otrzymywały pomoc finansową i dostawy broni. Największy rozgłos uzyskała działająca w kilku krajach Rote Kapelle, organizacja wywiadowcza usytuowana w krajach Europy Zachodniej i w Niemczech. Dostarczała przez kilka lat cennych informacji wywiadowi ZSRR. Lewicowo zorientowany ruch oporu był też bezpośrednio wspierany przez Sztab Generalny Armii Czerwonej. Po zajęciu przez Niemcy Białorusi i Ukrainy przystąpiono do organizowania na szeroką skalę własnych oddziałów partyzanckich na zapleczu frontu niemieckiego.

Koncepcje brytyjskie zakładały działalność długofalową: grupy ruchu oporu miały dostarczać informacji wywiadowczych, prowadzić antyhitlerowską propagandę, organizować się i czekać dogodnego momentu do powstania zbrojnego. Natomiast przywódcy komunistyczni wzywali do tworzenia oddziałów partyzanckich i natychmiastowego podejmowania walki zbrojnej, żeby odciążyć ZSRR bez względu na skutki tej działalności dla tych oddziałów i ludności cywilnej zamieszkującej rejon

ich działalności. Celem nadrzędnym była obrona ZSRR jako ojczyzny proletariatu świata. Liczył się każdy akt dywersji na tyłach wroga, straty nie były ważne. ZSRR apelował do rewolucyjnego sumienia proletariatu działając poprzez Międzynarodówkę Komunistyczną, do jedności narodów słowiańskich zagrożonych przez napór świata germańskiego, do pomocy Kościoła itp.

Pod koniec 1941 r. na zajętych przez Niemców obszarach ZSRR działało 3,5 tys. oddziałów partyzanckich. Powstały pierwsze komunistyczne grupy partyzanckie w Polsce, Jugosławii i w Grecji. W Polsce dominował ruch oporu organizowany przez koła rządowe związane z Wielką Brytanią. Sytuacja w podziemiu była bardzo skomplikowana. Podobnie było w Jugosławii.

Niemcy za udział w ruchu oporu zagrozili karą śmierci. Dywersantów i partyzantów traktowali jak bandytów i rozstrzeliwali bez sądu. Za akty sabotażu i dywersji stosowali zasadę odpowiedzialności zbiorowej rozstrzeliwując całe grupy ludności cywilnej. Wojna przekształciła się w wojnę totalną i niezwykle brutalną.

Zmagania wojenne w latach 1941-1945

1. Przekształcenie wojny z europejskiej w światową

Do połowy 1941 r. wojna miała ograniczony zasięg. Prowadziły ją tylko państwa europejskie wraz z dominiami brytyjskimi. Wprawdzie wychodziła ona poza ramy Europy, ale prowadziły ją państwa europejskie. W czerwcu 1941 r. Hitler uderzył na ZSRR, który był państwem europejskim i azjatyckim jednocześnie. Wojna zmieniła swój charakter. Wciągnięto do niej wiele ludów pozaeuropejskich. Kiedy 7 grudnia 1941 r. Japonia uderzyła na Stany Zjednoczone, wojna przybrała globalny charakter, państwa europejskie zepchnięte zostały na drugorzędną pozycję. Wprawdzie wojna nadal toczyła się również w Europie, ale zmieniła całkowicie swój charakter, narody europejskie przestały odgrywać w niej rolę dominującą. Rolę tę przejęły Stany Zjednoczone i ZSRR, w mniejszym stopniu Wielka Brytania. Natomiast takie państwa jak Czechosłowacja, Dania, Francja, Norwegia, Polska czy inne kraje europejskie straciły możliwość aktywnego kształtowania polityki wojennej.

Wojna w Europie toczyła się głównie na froncie wschodnim między Niemcami i ZSRR. Niemcy mimo swego faszystowskiego charakteru, były nadal państwem burżuazyjnym, natomiast ZSRR był nadal państwem socjalistycznym. Fakt ten miał daleko idące konsekwencje. Sojusz ZSRR z państwami kapitalistycznymi przeciw Trzeciej Rzeszy miał ograniczony i koniunkturalny charakter. Pomiedzy tymi państwami nigdy nie doszło do pełnego porozumienia i zaufania — sojusz miał specyficzny charakter.

W trzy dni po uderzeniu Japonii na Pearl Harbour Niemcy, Włochy, Bułgaria, Rumunia i Węgry wypowiedziały wojnę Stanom Zjednoczonym i Anglii. Nastawiono się na długotrwałą i wyczerpującą wojnę.

Niemcy, Japonia i Włochy postanowiły zacieśnić współpracę i 11 grudnia 1941 r. podpisały układ uzupełniający do Paktu Trzech z 27 września 1940 r. Trzy mocarstwa zobowiązały się, że nie podpiszą żadnego układu separatystycznego o rozejmie lub o pokoju, że będą prowadzić wojnę ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią do zwycięskiego końca, oraz że będą ze sobą współpracować po wojnie w „dziele ustanowienia nowego, sprawiedliwego ładu w duchu Paktu Trzech”. W Berlinie 18 stycznia 1942 r. podpisano porozumienie o podziale stref wpływów i współpracy wojskowej trzech mocarstw. Strefa operacyjna Japonii obejmowała obszary znajdujące się na południe od Uralu do wschodnich wybrzeży Ameryki, strefy operacyjne Niemiec i Włoch — obszary rozciągające się w przeciwnym kierunku od Uralu do zachodnich wybrzeży Ameryki. Ustalono zasięg współpracy gospodarczej i zasady współdziałania militarnego. Blok zmierzał do przejęcia panowania nad światem, nie stworzono jednak wspólnego dowództwa. Japończycy działali samodzielnie kierując się swoimi celami i metodami działania; Niemcy i Włosi do 1943 r. działali wspólnie; z państwami Paktu Trzech w Europie współdziałały: Bułgaria, Chorwacja, Finlandia, Rumunia, Słowacja i Węgry; Hiszpania się nie podporządkowała.

Zwarty blok polityczno-wojskowy utworzyły też państwa przeciwnej orientacji.

Liczba państw uczestniczących w wojnie poważnie wzrosła. W połowie grudnia 1941 r. premier Winston Churchill udał się do Waszyngtonu, gdzie od 22 grudnia 1941 r. do 14 stycznia 1942 r. przeprowadził szereg rozmów z prezydentem Franklinem Rooseveltem (Arkadia). Opracowali oni dokument pod nazwą Deklaracja Narodów Zjednoczonych. W nawiązaniu do wstępnych ustaleń z sierpnia 1941 r. potwierdzono, że spośród kilku teatrów działań wojennych za najważniejszy uznaje się teatr europejski. Powołano do życia jednolity system dowodzenia połączonych sił sojuszniczych w postaci Combined Chiefs of Staff Committee (Połączony Komitet Szefów Sztabów). Komitet powołano 6 lutego 1942 r.

Przedstawiciele sztabów angielskiego i amerykańskiego utworzyli stały system łączności i planowania wojennego w skali globalnej, prowadzili wojnę przeciw wszystkim uczestnikom Paktu Trzech. Natomiast ZSRR wobec Japonii zachowywał stan neutralności i nie brał udziału w pracach związanych z planowaniem działań zbrojnych na Pacyfiku. Łączność ze Związkiem Radzieckim utrzymywano przez alianckie misje wojskowe w Moskwie.

Brak pełnej spójności i jedności spowodował, że sojusznicy mieli trudności z ustaleniem tekstu wspólnej deklaracji politycznej. Deklarację Narodów Zjednoczonych z 1 stycznia 1942 r. podpisało 26 państw. Głosiła ona, że jej sygnatariusze uznają zasady wyłożone w Karcie Atlantyckiej z 14 sierpnia 1941 r. i zobowiązują się do użycia całych swych sił gospodarczych i wojskowych przeciw państwom Paktu Trzech oraz współpracy ze sobą i nie zawierania z wrogiem odrębnego zawieszenia broni lub układu pokojowego.

Wśród 26 sygnatariuszy deklaracji szczególną rolę spełniały: Stany Zjednoczone, ZSRR i Wielka Brytania. Państwa te wzięły na siebie główny ciężar prowadzenia wojny i w związku z tym rezerwowały dla siebie szczególne prawa w podejmowaniu decyzji związanych z jej prowadzeniem. Prezydent Roosevelt zobowiązał się, że Stany Zjednoczone dostarczą sojusznikom czołgi, samoloty, samochody, amunicję. Sojusznicy otrzymywali dostawy na kredyt bezprocentowy w ramach Lend Lease, a przemysł amerykański otrzymał możliwość wielkiego rozwoju produkcji.

Wiaczesław Mołotow udał się do Londynu i 26 maja 1942 r. podpisał dwustronny radziecko-angielski układ o przymierzu, współpracy i wzajemnej pomocy. Podobny dwustronny układ podpisano z USA 11 czerwca 1942 r. Rząd ZSRR podjął też współpracę z różnymi rządami emigracyjnymi przebywającymi na terenie Anglii. Jednocześnie w czerwcu 1943 r. Komitet Wykonawczy Międzynarodówki Komunistycznej podjął decyzję o rozwiązaniu MK. Jednak komunistyczny ruch oporu w poszczególnych krajach nadal był zorientowany na ZSRR.

Zakładano, że siły zbrojne aliantów będą współpracować z ruchem oporu w okupowanych krajach Europy, doprowadzając w 1943 r. do powstań narodowych, załamania systemu okupacyjnego Niemiec i Włoch już w 1943 r. Równocześnie wojska brytyjskie, amerykańskie i chińskie planowały osaczenie sił Japonii i przystąpienie do ich likwidacji. Powstań ludności tubylczej w koloniach nie planowano.

Premier Churchill żądał, by wojska alianckie po opanowaniu Morza Śródziemnego lądowały na Bałkanach i stamtąd ruszyły na północ, żeby pomóc siłom ruchu oporu w Jugosławii, na Węgrzech, w Rumunii, Czechosłowacji i w Polsce. W ten sposób zablokowałyby też dostęp Armii Czerwonej do Europy Środkowej. Sztaby wojskowe tej koncepcji nie aprobeowały.

Planowano też rozwój badań naukowych nad udoskonaleniem środ-

ków prowadzenia nowoczesnej wojny. Szczególne zadanie spełniały badania atomowe. Do wybuchu wojny w badaniach tych bardziej zaawansowani byli Niemcy. Jednak prześladowania uczonych pochodzenia żydowskiego doprowadziły do emigracji wielu wybitnych fizyków do Anglii i USA. W krajach tych badania przyspieszono. Wobec zagrożenia Anglii nalotami niemieckimi Anglicy podjęli współpracę z Amerykanami przekazując im swój potencjał badawczy. W grudniu 1942 r. Enrico Fermi uruchomił w Chicago pierwszy reaktor atomowy. W maju 1942 r., w pustynnym rejonie Los Alamos w stanie Nowy Meksyk, utworzono olbrzymi, ściśle tajny ośrodek badawczy, którym kierował Jacob Robert Oppenheimer (1904-1967) z uniwersytetu w Berkeley w Kalifornii. Badania te ujęto w planie badawczym pod kryptonimem „Projekt Manhattan”, a rząd USA przeznaczył na jego realizację duże środki. Ośrodek w Los Alamos nie był narażony na działania wrogiego lotnictwa i mógł pracować dość swobodnie. Niemcom ustawicznie przeszkadzano. Wielkie zahamowanie prac nastąpiło na skutek wysadzenia w powietrze przez grupę dywersyjną SOE Zakładu Ciężkiej Wody w Vemork w Norwegii w nocy z 27/28 lutego 1943 r. Amerykanie utrzymywali swe badania w tajemnicy nie tylko wobec państw osi, ale również wobec ZSRR. Wywiad radziecki informował jednak władze o tych badaniach. Pod ich wpływem podjęto własne prace badawcze. Początkowo nadzorował je komisarz spraw wewnętrznych (NKWD) Ławrientij P. Beria (1899-1953). Wielką rolę w badaniach atomistycznych w ZSRR odegrał Piotr L. Kapica (1894-1984), którego powołano na dyrektora Instytutu Problemów Fizyki Akademii Nauk ZSRR. Sabotował on jednak prace nad bombą atomową, dlatego kierownikiem powołanego w 1940 r. zespołu badawczego atomistów został Igor W. Kurczatow (1903-1960). Zbudował on specjalne ośrodki badawcze położone na niedostępnych terenach Kazachstanu. Prowadzono badania własne oraz wykorzystywano dane uzyskiwane przez wywiad w USA. Rozwijano też badania nad rakietami, prowadził je Siergiej P. Korolow (1907-1966).

2. Od Sewastopola do Stalingradu

W czasie radzieckiej ofensywy zimowej 1941-1942 armie niemieckie w ZSRR poniosły poważne straty osobowe i materialne. Na niektórych odcinkach frontu straciły one znaczne, wcześniej zdobyte tereny. Odpo-

wiedzialnością za te niepowodzenia Hitler obarczył generalicję: 35 generałów usunięto z zajmowanych stanowisk lub przesunięto na inne. Hitler 19 grudnia 1941 r. osobiście objął naczelne dowództwo wojsk lądowych i podjął przygotowania do kampanii wiosennej 1942 r.

W maju 1942 r. siły zbrojne Niemiec liczyły 6,2 mln ludzi zorganizowanych w 232 dywizjach i 10 samodzielnych brygadach. Na front wschodni skierowano 178 dywizji, które miały do dyspozycji 3230 czołgów i dział pancernych, 3,4 tys. samolotów oraz 43 tys. dział i moździerzy. Wymuszono też zwiększenie udziału sojuszników w wojnie: Finlandia skierowała na front 14 dywizji, Rumunia 20, Węgry 12, Włochy 8. Były to razem 232 dywizje i 20 brygad. Pojawili się ochotnicy belgijscy, duńscy, hiszpańscy, francuscy.

Wojska te rozlokowano na froncie obejmującym obszar od Morza Barentsa na północy do Morza Czarnego na południu. Hitler powrócił do swego pierwotnego planu i postanowił ograniczyć działania w kierunku Moskwy, natomiast rozwinąć je skrzydłami. Na północy postanowił opanować Leningrad, połączyć się z Finami i odciąć ZSRR od zaopatrzenia dostarczanego z zachodu przez północny Atlantyk. Główne siły skoncentrował Hitler na froncie południowym chcąc podjąć ofensywę na Woroneż-Rostow-Stalingrad-Kaukaz. Z jednej strony chodziło o opanowanie roponośnych obszarów na Kaukazie, a z drugiej — o przecięcie Wołgi i okrążenie Moskwy od południowego wschodu.

Tymczasem ZSRR dysponował armią 5,5 mln ludzi, około 4 tys. czołgów, 3,1 tys. samolotów, 43 tys. dział i moździerzy. Front długości 5 tys. km podzielono na siedem odcinków broniących przez zgrupowania armijne (fronty). W odwodach Naczelnego Wodza znajdowały się dwie armie zapasowe. Stalin wyciągnął wnioski z doświadczeń, wiosną 1942 r. odsunął ostatecznie od wpływu na kierowanie armią starą gwardię w osobach Budionnego, Kulika, Woroszyłowa i Mechlisa, awansowano natomiast ludzi młodszych i bardziej operatywnych. Funkcję zastępcy naczelnego wodza Stalin powierzył Gieorgijowi Żukowowi, szefa Sztabu Generalnego Aleksandrowi M. Wasilewskiemu (1895-1977), jego zastępcy Aleksiejewowi Antonowowi (1896-1962), a stanowisko szefa GZP armii i floty objął członek Biura Politycznego i sekretarz KC WKP(b) Aleksandr Szerbakow (1901-1945).

Dowództwo radzieckie chcąc uprzedzić przewidywaną ofensywę niemiecką postanowiło podjąć własną na Charków i Dniepropietrowsk. Zorganizowano grupę uderzeniową w sile 34 dywizji, którą dowodził mar-

szalek Siemion Timoszenko. Ofensywa ruszyła 12 maja, ale po tygodniu została powstrzymana, a 23 maja cała grupa została okrążona. Wielu żołnierzy i oficerów zginęło, około 240 tys. dostało się do niewoli.

Niemcy przystąpili do realizacji swojego planu. Już 6 lipca ich wojska zajęły Woroneż i skierowały się na południe wzdłuż Donu, 25 lipca opanowały Rostow, następnie część wojsk niemieckich kontynuowała marsz na wschód w kierunku Stalingradu. 23 sierpnia 6 armia gen. Friedricha Paulusa dotarła do Wołgi w rejonie Stalingradu i podjęła walkę o sforsowanie rzeki. Druga część zgrupowania skierowała się na Kaukaz, 8 sierpnia opanowała Majkop, 11 sierpnia Krasnodar, a 11 września port i miasto Noworosyjsk. Walki toczyły się w górach na wysokości 1700-3400 m n.p.m. W listopadzie wojska niemieckie frontu kaukaskiego powstrzymano w rejonie Tuapse-Nalczyk-Groznyj-Ordżonikidze.

Na froncie stalingradzkim Niemcy nie zdołali sforsować Wołgi. Walki trwały kilka miesięcy i nie przyniosły pożądanego efektu. Do tego czasu ZSRR zdołał zorganizować produkcję zbrojeniową w zakładach ewakuowanych za Ural, jednocześnie przez Murmańsk i Archangielsk szły dostawy broni z Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Armia Czerwona uzyskała wiele czołgów, samolotów i dział, zdołano sformować nowe dywizje i armie.

Wojska radzieckie 19 listopada przełamały front niemiecki pod Stalingradem na odcinku broniącym przez Rumunów, a 23 listopada zgrupowanie niemieckie zostało okrążone. Hitler zabronił wycofania zagrożonej armii. Wysłana na jej odsiecz armia pancerna marszałka Ericha Mansteina została przez Rosjan odrzucona. Zgrupowane w rejonie Stalingradu wojska państw osi zostały zniszczone, ich resztki kapitulowały 2 lutego 1943 r. W czasie od 19 listopada 1942 r. do 2 lutego 1943 r. pod Stalingradem rozbito 5 armii, w tym 2 niemieckie, 2 rumuńskie i 1 włoską. Zniszczono całkowicie 32 dywizje i 3 brygady niemieckie, a pozostałych 16 dywizji poniosło straty sięgające 50-75% stanu osobowego. Straty ogólne wojsk atakujących w rejonie Donu, Wołgi i Stalingradu szacowano na 1,5 mln ludzi, 3,5 tys. czołgów i dział pancernych, 13 tys. dział i moździerzy, 3 tys. samolotów, 75 tys. samochodów. Poległo około 140 tys. ludzi, do niewoli dostało się 91 tys. ludzi, w tym 24 generałów, z dowódcą 6 armii feldmarszałkiem Friedrichem Paulusem na czele. Front niemiecki w rejonie tym odrzucono o 200-250 km na zachód.

Była to klęska o znaczeniu strategicznym. Niemcy nie miały już rezerw na uzupełnienie poniesionych strat. Klęska pod Stalingradem miała też olbrzymie znaczenie moralne. Wiara Niemców w Hitlera i w ostateczne zwycięstwo załamała się. Hitler zwolnił gen. Haldera z funkcji szefa sztabu wojsk lądowych 23 września 1942 r., a w początku stycznia 1943 r. admirała E. Raedera ze stanowiska dowódcy naczelnego marynarki wojennej. Następcą Haldera został gen. Kurt Zeitzler (1895-1963), a Raedera — admirał Karl Doenitz. W listopadzie 1942 r. Ribbentrop wystąpił z propozycją nawiązania rozmów ze Stalinem i zawarcia kompromisowego pokoju. Dążenie to popierał Mussolini, ale Hitler te propozycje odrzucił.

Postępował również szybko odwrót wojsk niemieckich na Kaukazie; w lutym 1943 r. odrzucono je o 500 km na północ. 12 stycznia 1943 r. wojska radzieckie przeszły również do kontrofensywy w rejonie Leningradu. Okrążenie miasta trwające od 8 września 1941 r. zostało przerwane 18 lutego 1943 r. — trwało 16 miesięcy. W czasie blokady zginęło około 800 tys. mieszkańców miasta, głównie z głodu i zimna.

Losy mieszkańców Leningradu podczas oblężenia przedstawił w pięciotomowej powieści *Blokada* Aleksandr Czakowski.

3. Wojna na Morzu Śródziemnym i w Afryce Północnej (1941-1943)

Niemcy przejmując kontrolę nad Francją, Jugosławią i Grecją oraz wysyłając w początku 1941 r. Korpus Rommla do Afryki musieli zapewnić sobie panowanie na Morzu Śródziemnym. W styczniu 1941 r. na Sycylii usadowił się 10 Korpus Lotniczy, który kontrolował całe Morze Śródziemne. Flota brytyjska musiała ograniczyć pływanie po tym akwenie. Konwoje na Bliski Wschód kierowano wokół Afryki.

Feldmarszałek Albert Kesselring (1885-1960) przejął dowództwo nad połączonymi siłami niemieckimi i włoskimi w rejonie Morza Śródziemnego. Wbrew planom Mussoliniego morze to stało się morzem niemieckim, a nie włoskim. Do jesieni 1942 r. Niemcy pływali po nim dość swobodnie, zaopatrując swoje wojska w Afryce. Anglicy zachowali jednak bazę na Malcie i w Aleksandrii.

Ofensywa Rommla wiosną 1941 r. spowodowała wyparcie wojsk brytyjskich z Libii. Na zapleczu wojsk niemiecko-włoskich przez 8 miesięcy bronił się tylko samotny Tobruk. Latem 1942 r. Anglicy wzmoc-

nieni nowymi uzupełnieniami przeszli do kontrofensywy. Rommel mniejszymi siłami zdołał ją jednak odeprzeć. Zrećznie manewrując w listopadzie zmusił Anglików do odwrotu. Niemcy wkroczyli do Egiptu, brakowało im jednak sił do pełnego opanowania tego kraju i w połowie grudnia, w obawie przed okrążeniem, wycofali się. W maju 1942 r. odnowiona armia niemiecko-włoska podjęła ofensywę. Anglicy, mimo przewagi w ludziach i sprzęcie, ponieśli porażkę, stracili około 80 tys. ludzi. 21 czerwca 1941 r. Niemcy zdobyli Tobruk. Anglicy wycofali się w rejon położonego o 113 km od Aleksandrii El Alamein. Przez dłuższy czas prowadzono tam walki pozycyjne. Brytyjczycy uzyskali jednak dalsze uzupełnienia, podczas gdy Rommel nie mógł na nie liczyć; dowodził już całą Armią Pancerną „Africa”. W tej sytuacji w lipcu 1942 r. Anglicy przeszli do nowej kontrofensywy. Rozwijała się ona jednak słabo.

W sierpniu 1942 r. dokonano poważnej wymiany kadrowej: gen. Claude’a J. Auchinlecka odwołano, stanowisko dowódcy naczelnego sił brytyjskich na Bliskim Wschodzie objął gen. Harold Alexander (1891-1969). Dowództwo 8 armii objął gen. Bernard Law Montgomery (1887-1976), dysponował on tajnymi informacjami ośrodka deszyfrującego o planach i rozkazach niemieckich. W październiku podjął on nową ofensywę wypierając ostatecznie Niemców i Włochów z Egiptu. W dniach 2 i 3 listopada 1942 r. w bitwie pod Teil el Akkair siły Africa Korps zostały rozbite. Do niewoli dostało się wielu ludzi z nowym dowódcą korpusu gen. Wilhelmem Ritterem von Thoma na czele. Połączone wojska niemiecko-włoskie w całej kampanii straciły około 60 tys. ludzi, 500 czołgów, tysiąc dział. Rommel z resztką wojska wycofał się do Tunisu. Anglicy rozwijali pościg. W Trypolisie do 8 armii Montgomery’ego dołączyła Brygada Wolnych Francuzów, która szła przez Saharę od jeziora Czad. Do listopada wojska 8 armii dotarły do Tunisu, gdzie wojska Rommla, wzmocnione przez nowe siły, zajęły pozycje obronne.

Tymczasem szefowie państw zachodnich postanowili przejść do szerszej akcji zaczepnej i podjęli plan lądowania w Afryce Północno-Zachodniej. Operacją dowodził gen. Dwight Eisenhower (1890-1969). Wojska zebrano w Kanadzie, Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Lądowanie przeprowadzono 8 listopada: dwa ze strony Morza Śródziemnego (Algieria i Oran) i jedno od strony Atlantyku (Casablanca). Był to obszar kontrolowany przez Francję. W rejonie tym znajdował się zastępca Pétaina adm. Jean François Darlan (1881-1942), który 13 listopada wydał Francuzom rozkaz przerwania walki. Ogłosił, że

obejmuje władzę w imieniu rządu Vichy w sojuszu z państwami zachodnimi. W nieokupowanej Francji wystąpiły również przejawy buntu przeciw Niemcom i Włochom. W tej sytuacji 10 listopada Hitler spotkał się w Monachium z Mussolinim, gdzie podjęli decyzję o okupowaniu całej Francji. Wojska niemieckie i włoskie zajęły tzw. Francję Vichy nie napotykając oporu ze strony Francuzów. Jedynie flota skoncentrowana w porcie w Tulonie 12 listopada dokonała aktu samozatopienia okrętów, aby nie dopuścić do przejścia ich przez państwa osi. Niemcy zajęły też Korsykę, Bizertę i Tunis oraz próbowali wzmocnić swe siły w Afryce rozbudowując 5 armię w Tunezji. W jej skład wchodziły 2 dywizje pancerne, 2 dywizje piechoty i dywizja zmotoryzowana. Współdziałały z nimi 3 włoskie dywizje piechoty i dywizja zmotoryzowana. Dowodził gen. Hans Jurgens von Arnim (1889-1962). W styczniu 1943 r. do Tunezji dotarła też armia Rommla, który został odwołany.

Siły włosko-niemieckie atakowano z dwóch stron. Od wschodu szły wojska gen. Montgomery'ego, a od zachodu gen. Eisenhowera. Wskutek zamordowania admirała Darlana (25 grudnia 1942) siły francuskie organizował gen. Henri Giraud (1879-1949); liczyły one 50 tys. ludzi. Powołano Wysoki Komisarjat Francuskiej Afryki Północnej. Rola gen. Girauda rosła, nie uznawał on Komitetu Wolnej Francji gen. de Gaulle'a. Francuzi nie potrafili dojść między sobą do porozumienia.

Od 14 do 26 stycznia 1943 r. w Casablance odbyła się konferencja na szczycie przywódców głównych państw alianckich wraz z szefami sztabów. Przeprowadzono rozmowy mediacyjne z obu ugrupowaniami francuskimi, ale nie doprowadzono między nimi do kompromisu. Ustalono, że sprzymierzeni nie podpiszą z Niemcami żadnego porozumienia kompromisowego, lecz doprowadzą do bezwarunkowej kapitulacji Niemiec. Za następny cel wspólnego działania uznano lądowanie we Włoszech, żeby wyeliminować to państwo z wojny. Termin lądowania we Francji wyznaczono na maj 1944 r.

Koncentracja wojsk amerykańsko-brytyjsko-francuskich w Afryce spowodowała wyparcie wojsk włosko-niemieckich z Maroka i Algieru, a następnie generalną rozprawę z nimi w Tunezji. Walki w Tunezji trwały do połowy maja 1943 r. Alianci zniszczyli 5 armię, wzięli do niewoli 290 tys. jeńców i cały sprzęt wojsk osi. Straty w zabitych po stronie osi szacowano na 50 tys. ludzi.

Sukces ten wzmocnił Wolnych Francuzów de Gaulle'a którzy połączyli swe siły w Afryce. W czerwcu 1943 r. powstał Francuski Ko-

mitet Wyzwolenia Narodowego. W skład komitetu weszło po 6 przedstawicieli Ruchu Wolnej Francji i gen. Girauda. Obaj generałowie pełnili funkcję współprzewodniczących Komitetu. Generała Girauda oskarżono jednak wkrótce o dotychczasową współpracę z rządem w Vichy (kolaboracja) i po pewnym czasie ustąpił on ze stanowiska. W Algierze utworzono 17 września 1943 r. Zgromadzenie Konsultatywne z udziałem byłych deputowanych Trzeciej Republiki i działaczy zdominowanego przez gaulistów ruchu oporu. Pozycja gen. de Gaulle'a silnie wzrosła. Nawiązał on współpracę z komunistami i uzyskał poparcie ZSRR. Cieszył się również poparciem kół chadeckich.

4. Obalenie Mussoliniego i inwazja na Włochy

W dniu 10 lipca wojska alianckie wylądowały na Sycylii. Plan realizowała 15 grupa Armii pod dowództwem gen. Harolda Alexandra; w jej skład wchodziły: 7 armia amerykańska George'a Smitha Pattona (1885-1945) i 8 armia brytyjska gen. Montgomery'ego. Zgrupowanie to liczyło 160 tys. ludzi uzbrojonych w tysiąc dział i 600 czołgów. Lotnictwo sojusznicze panowało już w powietrzu. Do desantu użyto 3266 statków.

Sycylii broniło 13 dywizji, w tym 10 włoskich i 3 niemieckie. Liczyły one razem 300 tys. ludzi uzbrojonych w 1500 dział, dużą liczbę czołgów i słabsze lotnictwo. Włosi nie mieli jednak chęci do walki i masowo poddawali się. Osamotnieni Niemcy nie stanowili zbyt wielkiej siły i nie byli w stanie przeciwstawić się aliantom. Kampania sycylijska trwała 38 dni. Zakończyła się 18 sierpnia całkowitym opanowaniem wyspy przez aliantów. Niemcy i Włosi zdążyli ewakuować około 88 tys. ludzi. Około 100 tys. ludzi dostało się do niewoli.

W czasie walk o Sycylię we Włoszech dokonano przewrotu. Uależnienie od Niemiec, klęski na wszystkich frontach, trudna sytuacja aprowizacyjna spowodowały wybuch ogólnego niezadowolenia. Wielka Rada Faszystowska 24 lipca odmówiła Mussoliniemu votum zaufania stosunkiem głosów 19:8. Przeciw dyktatorowi wystąpił nawet jego zięć, hrabia Galeazzo Ciano. W następnym dniu król Wiktor Emanuel III odwołał Mussoliniego ze stanowiska premiera i polecił go aresztować. Stanowisko szefa rządu objął były szef sztabu generalnego, marszałek Pietro Badoglio. Jego rząd rozwiązał partię faszystowską, trybunał specjalny i korporacje. Podjęto poufne rozmowy z aliantami na temat prze-

rwania wojny. W dniu 3 września poufnie podpisano układ o zawieszeniu broni; akt ten ogłoszono dopiero 8 września.

Niemcy byli na to przygotowani. Na polecenie Hitlera już 26 lipca przygotowali plan obsadzenia Półwyspu Apenińskiego, który we wrześniu wprowadzono w życie. Nowe formacje ściągnięto z Półwyspu Bałkańskiego i frontu wschodniego. Niemcy zajęli całe Włochy, podejmując walkę z lądującymi wojskami przeciwnika i nowym rządem włoskim. Rząd włoski dysponował znacznymi siłami zarówno w kraju, jak i za granicą: w ZSRR, Jugosławii, Grecji i Albanii. Sił tych nie wezwano do walki, król i rząd ratowali się ucieczką na południe, do Brindisi. Na północy Włoch obronę organizował marszałek Rommel, a na południu — marszałek Kesselring.

Amerykanie lądowali na południowym cyplu Półwyspu w Cieśninie Tarenckiej 3 września. Anglicy lądowali 9 września w rejonie Salerno, w odległości 60 km na południe od Neapolu. Posuwano się szybko naprzód.

Spadochroniarze niemieccy 12 września uwolnili Mussoliniego i przewieźli go do kwatery Hitlera. Nowy rząd faszystowski z Alessandro Pavolinim na czele utworzono 23 września. Mussolini pełnił rolę quasi-prezydenta. Nowe władze faszystowskich Włoch rezydowały w Gargnani w północnych Włoszech w pobliżu uzdrowiska Salò nad jeziorem Garda. Twór ten nazwano Włoską Republiką Społeczną, potocznie — Republiką Salò. Republika była całkowicie uzależniona od Niemców. Faktycznie o losie decydowali pełnomocnicy Hitlera: Rudolf Rahn do spraw politycznych, gen. SS Karl Wolff do spraw bezpieczeństwa i marszałek Albert Kesselring do spraw wojskowych. Włochy formalnie biorąc miały dwa rządy, ale faktycznie rządzili nimi Niemcy.

Anglicy 27 września zdobyli Foggia, a 7 października Amerykanie, przy pomocy partyzantów włoskich, opanowali Neapol. Rząd Badoglio zaczął aktywizować się: 29 września wydał poszerzony tekst układu o zawieszeniu broni, a 13 października wypowiedział wojnę Niemcom. W miarę poszerzania terenów wyzwolonych rosły możliwości jego działania. Nie cieszył się jednak autorytetem, do głosu dochodziły różne zabronione dotąd partie polityczne, rozwijał się ruch partyzancki, narastały tendencje radykalne. Marsz wyzwoleniczy wojsk angielsko-amerykańskich powstrzymano w końcu roku w rejonie rzek Garigliano-Rapido-Sangro. Niemcy wykorzystując warunki naturalne, zbudowali tam silną linię umocnień pod nazwą Wintertstellung (stanowisko zimowe).

216 Podwójna linia obrony (linia Gustawa i linia Hitlera) przecinała Pół-

wysep Apeniński zagrażając drogi do Rzymu. Marszałek Kesselring skupił tam 23 dywizje liczące 450 tys. ludzi i dużo sprzętu.

Walki o przełamanie tej linii trwały od stycznia do końca maja 1944 r. Brały w nich udział dywizje angielskie, amerykańskie, francuskie, kanadyjskie, hinduskie, polskie, nowozelandzkie. Trzykrotnie ponawiany szturm nie doprowadził do przełamania linii. W końcu stycznia 1944 r. Amerykanie wysadzili desant na zapleczu tej linii pod Anzio, ale nie zdołali wyzyskać sytuacji. Kesselring szybko przerzucił tam 2 dywizje, które zablokowały grupę desantową na wybrzeżu. W lutym lotnictwo amerykańskie zburzyło dominujący nad doliną rzeki Lirii klasztor Benedyktynów na Monte Cassino i miasto Cassino. Ruiny miasteczka i klasztoru Niemcy przekształcili w twierdę.

Linia Gustawa została przełamana dopiero w toku czwartego szturm w dniach 11-18 maja 1944 r. W szturmie tym brał również udział, skierowany na ten odcinek frontu dowodzony przez gen. Andersa, II Korpus Polski.

W połowie sierpnia wojska alianckie dotarły do linii Gotów, zamykającej wejście do Niziny Padańskiej, i północnych Włoch. W czerwcu 1944 r. marszałek Badoglio podał się do dymisji. Nowy rząd powstał 12 czerwca z inicjatywy skupiającego różne partie i stronnictwa polityczne Komitetu Wyzwolenia Narodowego; jego szefem i ministrem spraw wewnętrznych został Ivanoe Bonomi (1875-1951). We Włoszech działała Sojusznicza Komisja Kontroli, którą 26 września 1944 r. przekształcono w Komisję Sojuszniczą. Rządy Anglii i Stanów Zjednoczonych ogłosiły deklarację ograniczającą zasięg ich kontroli nad Włochami — państwo włoskie odzyskało ograniczoną suwerenność.

5. Bitwa w Łuku Kurskim i postępy Armii Czerwonej do końca 1943 roku

01.05.44
Kłeska pod Stalingradem spowodowała generalne osłabienie wojsk osi i cofnięcie się ich na całej linii. Hitler nie zrezygnował jednak z ponownego przejęcia inicjatywy w swoje ręce. Wiosną 1943 r. wraz z sojusznikami dysponował nadal siłą 8 mln ludzi, spośród których na froncie wschodnim znajdowało się 5,2 mln wyposażonych w 5850 czołgów, 3 tys. samolotów, 54 tys. dział i moździerzy. W jednostkach frontowych 217

znalazły się nowe typy czołgów (Pantera i Tygrys) i dział pancernych (Ferdynand). Wojska te ujęto w 232 dywizje.

Hitler pozostał przy swojej koncepcji atakowania na południu. W rejonie Kurska front tworzył wybrzuszenie w głąb ugrupowania niemieckiego na Ukrainie. Podjęto decyzję o likwidacji tego wybrzuszenia przez dwuskrzydłowy atak na Kursk (operacja „Cytadela”). Od północy z rejonu Orła miało atakować zgrupowanie marszałka Mansteina, a z południa od strony Charkowa zgrupowanie marszałka von Kluge. W kwietniu i maju na Łuku Kurskim skoncentrowano 50 dywizji, w tym 14 pancernych i 2 zmotoryzowane w sile 900 tys. ludzi, 10 tys. dział i moździerzy, 2,8 tys. czołgów. Operację kilkakrotnie odraczano.

Jednak dowództwo radzieckie zdołało uzyskać informacje o planach przeciwnika. Armia Czerwona liczyła już 6,4 mln ludzi, wyposażonych w 8,3 tys. samolotów, 9,5 tys. czołgów i dział pancernych, 99 tys. dział i moździerzy i 2,2 tys. wyrzutni artylerii rakietowej. Dysponowano bronią nie ustępującą niemieckiej. Do odparcia ofensywy niemieckiej wydzielono 3 fronty: briański, centralny i woroneżski. Przygotowania koordynował Żukow.

Ofensywa niemiecka rozpoczęła się 5 lipca. Do 12 lipca oba zgrupowania niemieckie, łamiąc silny opór Armii Czerwonej, posuwały się wolno naprzód. W dniu 12 lipca Rosjanie wprowadzili do akcji swoje odwody pancerne na obu kierunkach obrony. Szczególnie zaciekle charakter miały walki prowadzone na kierunku biełgorodzkim. W dniu 12 lipca w Prochorowce na kierunku biełgorodzkim doszło do spotkania niemieckiej armii pancernej i grupy operacyjnej „Kempf” z kontruderzeniem radzieckiej 5 armii pancernej. W boju brało udział 1,5 tys. czołgów.

Rosjanom sprzyjała sytuacja, jaka powstała we Włoszech. Hitler polecił 13 lipca przerwać walkę, wycofać z frontu Korpus Pancerny SS i odesłać go do Włoch.

Wojska radzieckie przeszły do kontrofensywy w kierunku na Orzeł i Charków. Brały w niej udział wojska 5 frontów radzieckich. Fronty Zachodni, Briański i Centralny parły w kierunku na Orzeł, a Stepowy i Woroneżski na Biełgorod i Charków. Niemców z Biełgorodu i Orła wyparto 5 sierpnia. Do 22 sierpnia działające w tym rejonie zgrupowania niemieckie zostały rozbite, a 23 sierpnia Armia Czerwona wyzwoliła Charków kończąc kampanię kurską.

Bitwa w Łuku Kurskim należy do rzędu największych bitew drugiej wojny światowej. Trwała od 5 lipca do 23 sierpnia 1943 r. Niem-

com nie udało się odzyskać inicjatywy strategicznej, ich wojska poniosły ponownie olbrzymie straty i musiały zrezygnować z ofensywy. Straty te szacuje się na 500 tys. ludzi, 1,5 tys. czołgów, 3 tys. dział, 3,5 tys. samolotów. Rosjanie rozbili 30 dywizji niemieckich, w tym 7 dywizji pancernych. Bitwa Kurska uchodzi za największą bitwę pancerną okresu drugiej wojny światowej. Bitwa ta spowodowała, że Hitler nie mógł wydzielić większych sił do obrony Sycylii i okupacji Włoch.

Zwycięstwo kurskie stworzyło ZSRR możliwości rozwinięcia nowych akcji ofensywnych. Na południu wojska radzieckie we wrześniu oczyściły wybrzeże Morza Azowskiego, a w październiku przystąpiły do wyzwolenia Krymu. Kontynuowano ofensywę na Ukrainie: 23 września zajęto Połtawę, a następnie Dniepropietrowsk i inne regiony Ukrainy — Kijów wyzwolono 6 listopada. Na Białorusi 17 września wyzwolono Briańsk, 25 września Smoleńsk, 26 września Homel. Niemcy zostali też odepchnięci od Leningradu. Do końca roku Niemcy byli wypierani na całej szerokości frontu. W roku tym cofnęli się od Wołgi pod Stalingradem i z gór Kaukazu do Dniepru. W toku walk stracili 118 dywizji i 1 mln ludzi w zabitych, rannych, jeńcach i zaginionych.

6. Rozwój wielkiej koalicji wojennej

Państwa zachodnie prowadziły wojnę z Niemcami w Afryce, bombardowały Niemcy i podjęły lądowanie we Włoszech. Systematycznie uchylały się natomiast od wykonania żądań Stalina w sprawie utworzenia drugiego frontu w Europie Zachodniej. Szacowano, że około 70% sił niemieckich zaangażowanych było w ZSRR. Do okupacji Europy i prowadzenia wojny w Afryce Niemcy angażowały tylko 30% ich sił zbrojnych.

Stan ten wywoływał krytykę ze strony Stalina. Powstało wiele problemów do omówienia pomiędzy sojusznikami. Prezydent Franklin D. Roosevelt od dłuższego czasu zabiegał, by przywódcy trzech wielkich mocarstw koalicji antyhitlerowskiej spotkali się ze sobą osobiście, wyjaśnili problemy sporne i ustalili plan współpracy na przyszłość. Do jesieni 1943 r. spotkania miały dwustronny charakter. Churchill jeździł do USA i do ZSRR, spotykał się z Rooseveltem i ze Stalinem. W Moskwie przebywał on już w sierpniu 1942 r., jego pozycja w łonie trójki była najsłabsza. Spotykali się natomiast trójstronnie ministrowie spraw zagranicznych trzech mocarstw.

Po zwycięstwie pod Stalingradem i pod Kurskiem stało się oczywiste, że Niemcy nie pokonają ZSRR. Pozycja ZSRR i Stalina bardzo wzrosła. Nabral on pewności siebie, postanowił wziąć udział w spotkaniu z sojusznikami. Na jego życzenie zorganizowano je w pobliżu ZSRR w Teheranie, by nie musiał na dłużej opuszczać kraju. Konferencję w Teheranie poprzedzono serią spotkań dwustronnych w Casablance w styczniu 1943 r., w Quebec w sierpniu i w Moskwie w październiku 1943 r.

W czasie konferencji moskiewskiej ministrów spraw zagranicznych USA, Wielkiej Brytanii i ZSRR (19-30 października 1943) omówiono przygotowania do konferencji w Teheranie.

Zapowiedziano uznanie po wojnie niepodległości Austrii i Włoch i ogłoszono stosowne deklaracje. Uchwalono deklarację w sprawie bezpieczeństwa, w której podtrzymano zasady uchwalone w Deklaracji Narodów Zjednoczonych z 1 stycznia 1942 r. Stwierdzono, że państwa wojujące z mocarstwami osi czują się odpowiedzialne za pokonanie wroga, przywrócenie spokoju i poszanowanie praw, zapowiadano utworzenie w najbliższym czasie „ogólnej organizacji międzynarodowej, opartej na zasadzie równości suwerennej wszystkich miłujących pokój państw i dostępnej dla wszystkich państw wielkich czy małych, a mającej za cel utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa”. W osobnej deklaracji napiętnowano zbrodnie hitlerowskie w Europie i zapowiedziano ukaranie w przyszłości zbrodniarzy wojennych.

W Teheranie w dniach od 28 listopada do 2 grudnia 1943 r. spotkali się Churchill, Roosevelt i Stalin wraz ze swymi sztabami. Prezydent USA znajdował się pod urokiem Stalina. W rozmowie z synem nazywał go poufale „wujkiem Joe”. W wielu kwestiach Roosevelt miał stanowisko bardziej zbliżone do Stalina niż do Churchilla. Z Churchillem dzieliła go głównie kwestia kolonialna i problem zachowania całości brytyjskiego imperium kolonialnego. Przywódcy USA popierali idee dekolonizacji i umocnienia wpływów ZSRR w Europie, zabiegali o pomoc ZSRR w wojnie z Japonią. Churchill znajdował się w trudnej sytuacji. Wrócił on do wysuwanej wcześniej kwestii uderzenia na Niemcy z rejonu Bałkanów. Został jednak przegłosowany; ustalono, że II front zostanie otwarty w maju 1944 r. we Francji. Roosevelt i Churchill zabiegali o pozyskanie Stalina do swych planów. Stalin natomiast zrećnie wygrywał sprzeczności pomiędzy sojusznikami.

W wielu szczegółowych sprawach kontrahenci przyjmowali stali-

nowski punkt widzenia. Tymczasem Stalin planował dalekosiężnie, podejmował już przygotowania do opanowania Europy Środkowej.

Utworzona na terenie ZSRR armia polska w 1942 r. opuściła ten kraj i przeszła na Bliski Wschód. W ślad za tym, w kwietniu 1943 r. ZSRR zerwał stosunki dyplomatyczne z rządem polskim w Londynie i podjął przygotowania do stworzenia nowych faktów dokonanych w tym regionie. Przygotowywano plan opanowania Czechosłowacji, Jugosławii, Polski i Rumunii. Władze ZSRR wspierały też komunistów niemieckich i pozwoliły im podjąć działalność wśród jeńców wojennych w celu przygotowania kadr do opanowania powojennych Niemiec.

7. Ewolucja polityki niemieckiej w krajach okupowanych

Okupanci niemieccy zmierzali do pełnego sterroryzowania podbitych narodów, grabieży ekonomicznej, pozyskania darmowej siły roboczej dla przemysłu i rolnictwa niemieckiego, pełnej likwidacji niektórych grup narodowych. W niektórych krajach, jak Dania, Norwegia, Holandia, Francja korzystali z pomocy osób współpracujących z władzami okupacyjnymi. W innych politykę okupacyjną realizowano brutalnie przy pomocy policji i wojska, stosując terror psychiczny i fizyczny. Ludność krajów podbitych zmuszano do ciężkiej pracy, nie dając jej odpowiedniego wyżywienia ani wynagrodzenia. Zlikwidowano lub ograniczono do minimum system oświatowy, zabroniono korzystać z dóbr kultury. W Polsce podejmowano liczne akcje masowych wysiedleń. Na odebrane Polakom miejsca ściągano ludność niemiecką z krajów nadbałtyckich i Rumunii. Szerokiego zasięgu nabrała akcja wywozu na przymusowe roboty do Niemiec. Pod koniec wojny w Niemczech pracowało około 10 mln osób pozbawionych praw, deportowanych z całej Europy. W liczbie tej znajdowało się 2 mln Polaków. Rozbudowano system obozów koncentracyjnych, do których deportowano przedstawicieli tzw. warstw przywódczych poszczególnych narodów, ludzi sabotujących zarządzenia władz okupacyjnych, schwytanych przez władze bezpieczeństwa przedstawicieli ruchu oporu. Szczególną sławę zdobyły sobie obozy w Auschwitz (Oświęcim), Buchenwaldzie, Dachau, Sachsenhausen. Niekiedy dokonywano masowych egzekucji nie deportując do obozów. Działo się tak w Czechosłowacji, Jugosławii, Polsce i ZSRR.

Szczególnie bezwzględnie traktowano ludność żydowską. W latach 1939-1941 skupiono ją w wielu lokalnych gettach poddając szykanom i represjom. Następnie getta lokalne likwidowano, mordując ich mieszkańców lub koncentrując ich w większych ośrodkach. Żydzi byli wyjęci spod prawa, zmuszani do ciężkiej pracy, głodzeni, bici i mordowani. W czasie ofensywy w ZSRR za frontem szły Oddziały Specjalne SS, które wyszukiwały Żydów i dokonywały masowych mordów. Hitlerowi ta akcja wydawała się zbyt powolna, polecił więc szefowi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, Reinhardowi Heydrichowi, przyspieszyć ten proces. W ślad za tym 20 stycznia 1942 r. w Wansee koło Berlina zorganizowano specjalną naradę w kwestii żydowskiej. Na wniosek Heydricha podjęto decyzję o przystąpieniu do Endlösung der Judenfrage, czyli do ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej. Żydów z całej Europy zwożono do obozów położonych w Polsce, żeby ich uśmiercić; obozy przekształcano w ośrodki masowej zagłady. Akcje masowego uśmiercania organizowano w Auschwitz-Birkenau, Chełmnie nad Nerem, Treblince. W Chełmnie nie było nawet obozu. Koleją podwożono ludzi z Łodzi, wsadzano do specjalnie przystosowanych samochodów ciężarowych i duszono gazem, a ciała wywożono do pobliskiego lasu. W kilku obozach zbudowano specjalne komory gazowe i krematoria. Żydów zwożono z Austrii, Czech, Holandii, Francji, Węgier. Osoby ukrywające się często były denuncjowane przez kolaborantów, jak na przykład we Francji w maju 1942 r. (afery Bosqueta). Likwidowano getta. W getcie warszawskim w kwietniu 1943 r. Żydzi podjęli powstanie zbrojne, ale zostało ono krwawo stłumione. Najdłużej, bo do końca 1944 roku przetrwało getto łódzkie. Jego mieszkańcy pracowali dla potrzeb wojska i to chroniło ich przed likwidacją. Jednak z początkowego stanu 200 tys. ludzi do końca 1944 przetrwało zaledwie kilka tysięcy.

W 1942 r. Niemcy przystąpili też do realizacji Generalplan Ost (Generalny Plan Wschodni). Niepowodzenia na froncie wschodnim akcję tę jednak przerwały. W 1943 r. w polityce niemieckiej wystąpiły pewne zmiany. Wysunięto tezę głoszącą, że cała Europa jest zagrożona przez niebezpieczeństwo komunistyczne. Dowodzono, że Niemcy bronią cywilizacji i kultury zachodniej; wzywano, by narody podbite przyłączyły się do tej obrony. Próbowano przede wszystkim pozyskać nacjonalistów ukraińskich i antykomunistów rosyjskich. Na przełomie lat 1941-1942 na Białorusi utworzono Rosyjską Narodową Armię Wyzwoleńczą (RONA). Dowodził nią Bronisław Kamiński. Do niewoli niemieckiej dostał

się 12 lipca 1942 r. dowódca 2 Armii Uderzeniowej ZSRR gen. Andriej A. Własow (1901-1946). Pod wpływem wywiadu wojskowego (Abwehra) i Wydziału Propagandy Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych poszedł on na współpracę z Niemcami, stworzył Rosyjski Komitet Narodowy, ogłosił jego program i wezwał do ochotniczego zaciągu do Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej (ROA). Działalność jego popierali wyżsi dowódcy wojskowi, natomiast Hitler nie wyraził na nią zgody. Akcję wstrzymano, ale Własowa przechowano do czasu gdy nadeszła zgoda.

W marcu 1943 r. władze niemieckie zgodziły się też na utworzenie pułku ukraińskiego, który następnie przekształcono w dywizję ukraińską SS „Hałyczyna”. Odegrała ona wybitną rolę w rozniecaniu waśni z ludnością polską na Kresach Wschodnich.

W 1943 r. niektóre instytucje niemieckie zmieniły też stosunek do kwestii polskiej. Po aresztowaniu komendanta AK gen. Stefana Roweckiego-Grota w czerwcu 1943 r. Niemcy próbowali pozyskać go do współpracy. Grot oferty nie podjął, przyjęli ją natomiast niektórzy przywódcy Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ).

8. Ruch oporu w Europie w latach 1941-1944

Terror niemiecki powodował systematyczne rozszerzanie się ruchu oporu. Niepowodzenia niemieckie na frontach wojennych umacniały nadzieję na ostateczną klęskę Niemiec i zwycięstwo sił demokratycznych. Umacniały się także tendencje opozycyjne w Niemczech.

W krajach podbitych ruch oporu najsilniej rozwijał się we Francji, Jugosławii, Grecji, Polsce, ZSRR, a od jesieni 1943 r. także we Włoszech. Konspiracyjne organizacje we Francji powstały już na przełomie lat 1940/41. Komuniści orientowali się na ZSRR, a ruch mieszczański na Komitet Wolnej Francji. W lipcu 1942 r. Niemcy wprowadzili przymus pracy, zintensyfikowali wywóz na roboty przymusowe do Niemiec i deportacje Żydów. Fakty te spowodowały pogłębienie podziału społeczeństwa na rzeczników kolaboracji i walki. Działalność ruchu oporu uległa ożywieniu. W listopadzie tegoż roku Niemcy okupowali całą Francję, co jeszcze bardziej wzmoгло opór, w niektórych regionach Francji powstały oddziały partyzanckie. W Algierze 10 marca 1943 r. powstała Krajowa Rada Ruchu Oporu (CNRS), która powołała Komitet

Akcji Wojskowej i Sztab Francuskich Sił Wewnętrznych (FFI). Sztab ten koordynował działalność różnych grup i nurtów ruchu oporu. Akcję wspierał działający od 3 czerwca 1943 r. Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego.

W Jugosławii aktywną walkę podjęli komuniści; 26 czerwca 1941 r. utworzyli Sztab Główny Ludowo-Wyzwoleńczy Oddziałów Partyzanckich Jugosławii (POJ), na czele sztabu stanął sekretarz generalny KC KP Jugosławii Josip Broz-Tito (1892-1980). Proklamowano powszechną walkę z okupantem i profaszystowskim ruchem ustaszów. Walczono na trzy fronty: z Niemcami, Włochami i państwem chorwackim Ante Pavelicia o odbudowę jednolitego, suwerennego państwa. Powołano 1 listopada 1941 r. Centralny Komitet Narodowowyzwoleńczy (AVNOJ), a w listopadzie następnego roku (1942) utworzono Komitet Wykonawczy AVNOJ. Ruch miał szeroki zasięg. Partyzanci tworzyli brygady, podejmowali duże bitwy i blokowali znaczne siły niemieckie. Korzystając z kapitulacji Włoch jesienią 1943 r. przystąpiono do rozbrajania wojsk okupacyjnych w Słowenii, Chorwacji, Hercegowinie, Czarnogórze i Macedonii. W ręku partyzantów znajdowało się 2/3 obszaru Jugosławii. Do armii partyzanckiej Tito wstąpiło wielu żołnierzy włoskich, przekształciła się ona w dużą siłę wojskową i polityczną. Tito współpracował z ZSRR i z Wielką Brytanią. Pozycja króla Jerzego II i rządu emigracyjnego Ivana Sublica spadała. Związana z rządem partyzantka gen. Dragoljuba Mihajlovicia (Wojsko Jugosłowiańskie w Ojczyźnie, czetnicy) zajmowała postawę wyczekującą.

We wrześniu 1943 r. Niemcy podjęli kolejną, IV ofensywę przeciw partyzantom, zmierzając do likwidacji ruchu. Celem jednak nie osiągnięto. W czasie walk 29 i 30 listopada 1943 r. w Jajce w Bośni przeprowadzono II sesję AVNOJ. Uchwalono zasady ustrojowe państwa i wybrano jego władze wykonawcze, Tito nadano tytuł marszałka. Nowy rząd (Narodowy Komitet Wyzwolenia) został uznany przez Wielką Brytanię, ZSRR i USA.

Szeroki zasięg przyjął ruch partyzancki w Grecji. Front Wyzwolenia Narodowego (EAM) powołał Grecką Armię Narodowowyzwoleńczą (ELAS). Ugrupowania prawicowe EDES miały mniejszy wpływ, lecz korzystały z poparcia angielskiego. ELAS w 1944 r. liczyła 70 tys. członków.

W Polsce ruch oporu miał szeroki zasięg, ale dzielił się na trzy główne orientacje. Największe wpływy miał obóz polityczny związany z rządem na emigracji, tworzył on polskie państwo podziemne z na-

miastką parlamentu, rządu i armii. Armia Krajowa skupiała różne nurty i organizacje i w 1943 r. liczyła około 300 tys. zaprzysiężonych ludzi. Nie stawiała się na walki partyzanckie, lecz powstanie zbrojne w końcowej fazie wojny. Mimo że Polska leżała w radzieckiej strefie wpływów, podziemie starało się utrzymać kontakt z państwami anglosaskimi. Wywiad AK dostarczał SOE ważnych informacji wywiadowczych i podejmował niektóre zlecone mu akcje dywersyjne, dotyczyło to również dostaw broni i planowanego powstania. Do czerwca 1941 r. obóz ten uznawał, że Polska jest okupowana przez Niemcy i ZSRR, i głosił teorię dwóch wrogów. Nie przyjmowano do wiadomości radzieckich decyzji o przesunięciu granicy i walczone o odbudowę państwa w granicach przedwojennych. Obóz rządowy nie współpracował z ZSRR, ale od 1941 r. nie podejmował też akcji przeciw temu państwu.

Drugi nurt reprezentowali komuniści, którzy w styczniu 1942 r. utworzyli swoją partię (PPR), podjęli walkę partyzancką, ale nie dysponowali większymi wpływami. Na przełomie 1943/1944 utworzyli Armię Ludową (AL), podejmowali współpracę z partyzantką radziecką na wschodzie. Trzeci nurt tworzyli nacjonaści polscy skupieni w Narodowych Siłach Zbrojnych (NSZ). Część ich nie podporządkowała się polityce scaleniowej AK, krytykowała rząd, za głównego wroga uznawała ZSRR. Przywódcy NSZ wzywali do porozumienia z Niemcami i skierowania walki przeciw komunistom i ZSRR.

Wiosną 1943 r. na Wołyniu powstała partyzantka ukraińska (Ukraińska Powstańcza Armia — UPA), która podjęła walkę z ZSRR i akcję eksterminacyjną przeciw ludności polskiej; kierownictwo UPA współpracowało z Niemcami. Organizacje polskie podejmowały samoobronę. Na mniejszą skalę problem ten wystąpił również w stosunkach polsko-litewskich.

Jeszcze bardziej komplikowała się sytuacja na okupowanych przez wojska niemieckie obszarach ZSRR. Białorusini, Litwini, Łotysze, Ukraińcy, a częściowo również Rosjanie początkowo liczyli na pomoc Niemców przeciw reżimowi stalinowskiemu. Pomocy tej nie uzyskali. Polityka okupanta niemieckiego popychała ludzi do walki. Z drugiej strony kierownictwo w tej walce przejmowali desygnowani przez partię komunistyczną dowódcy, którzy zwalczali nacjonalizm i dążyli do przywrócenia starych porządków. Zwalczały się różne orientacje i tendencje. Ostatecznie sytuację w ruchu oporu opanowali komuniści. Powstały duże oddziały partyzanckie, które walcząc z okupantem niemieckim

surowo karały wszelkie przejawy kolaboracji i zdrady, zwalczały tendencje nacjonalistyczne narodów nierosyjskich, prowadziły silną działalność propagandową. W ZSRR utworzono Centralny Sztab Partyzancki, który koordynował działalność oddziałów, zaopatrywał je w broń i amunicję, zajmował się przerzutem ludzi itp. W oddziałach partyzanckich znajdowało się kilkaset tysięcy ludzi; na zapleczu frontu właściwego prowadzili oni drugą tzw. małą wojnę.

Jesienią 1943 r. ruch partyzancki ogarnął również Włochy. Włosi zwalczały okupację niemiecką, współdziałali z nadciągającymi wojskami amerykańskimi i angielskimi, tworzyli załóżki nowych władz. Ruch partyzancki miał radykalny charakter. Zwalczano nie tylko okupanta, ale również monarchię i rodzimy faszystyzm.

Na mniejszą skalę ruch oporu występował w Belgii, Danii, Holandii, Czechosłowacji, Norwegii. W Bułgarii, Finlandii, Rumunii i na Węgrzech krytykowano uzależnienie od Rzeszy i wzywano do szukania porozumienia z państwami koalicji.

Z jednej strony sterowała nimi SOE, a z drugiej Komitet Wykonawczy Międzynarodówki Komunistycznej i wywiad radziecki. Wobec rozwiązania Międzynarodówki Komunistycznej w czerwcu 1943 r. w KC WKP(b) utworzono specjalny Wydział Współpracy Międzynarodowej z Georgi Dymitrowem na czele, który kontynuował działalność Międzynarodówki. Komuniści wzywali do tworzenia frontów narodowych i wzmożenia walki partyzanckiej.

9. Operacje Armii Czerwonej w pierwszej połowie 1944 roku i ich znaczenie polityczne

Na przełomie 1943/1944 r. Armia Czerwona uzyskała bezwzględna przewagę nad wojskami Niemiec i ich sojuszników. Główne uderzenie postanowiono przeprowadzić na Ukrainie, by pokonać niemiecką Grupę Armii „Południe” i wyjść na granice z Polską, Czechosłowacją i Rumunią. Ofensywa I Frontu Ukraińskiego rozpoczęła się 25 grudnia 1943 r., przełamano front niemiecki na szerokości 300 km, wyzwalaając Korosteń, Koziatyń i Skwirę. W styczniu 1944 r. w rejonie Korsunia okrążono 10 dywizji nieprzyjacielskich. Po miesiącu zgrupowanie zlikwidowano. Fakt ten osłabił cały front niemiecki. W lutym zajęto jeszcze Równe i Łuck, a na południu 12 lutego IV Front Ukraiński wyzwolił

Krzywy Róg. W marcu wojska radzieckie opanowały Podole i Wołyń wychodząc na granice z Czechosłowacją, Polską i Rumunią. W kwietniu i maju wojska niemieckie wyparto też z Krymu. Morze Czarne przeszło pod kontrolę floty radzieckiej.

W początku czerwca wojska radzieckie podjęły ofensywę na froncie z Finlandią wypierając wojska fińskie z Karelii. W trzecią rocznicę rozpoczęcia wojny, 22 czerwca, ruszył front środkowy na Białorusi (operacja Bagration). Witebsk wyzwolono 25 czerwca, 27 czerwca Bobrujsk, 28 — Mohylew, 30 — Borysów, a 3 lipca Mińsk. W rejonie Bobrujska Niemcy zostali okrążeni i ponieśli duże straty. Drugi kocioł powstał w rejonie Mińska. Niemcy stracili tam 100 tys. ludzi, do niewoli dostało się 17 generałów. Armia „Środek” przestała istnieć. Była to klęska podobna do klęski pod Stalingradem. Zniszczono 25 dywizji. W rejonie Wilna doszło do walk radziecko-polskich. Lokalne oddziały polskie Armii Krajowej 12 lipca podjęły walkę o Wilno, zmierzając do wyzwolenia go przed nadejściem Armii Czerwonej, ale po zajęciu miasta zostały rozbrojone przez czerwonoarmistów. W dniu 23 lipca wojska 2 armii pancерnej zajęły Lublin, a w następnym dotarły do Wisły w rejonie Dębina. Białystok i Lwów zajęto 27 lipca, a 28 lipca Brześć.

Wkroczenie Armii Czerwonej na ziemie polskie spowodowało zaostrożenie kryzysu w kwestii polskiej. Rząd polski wychodził z założenia, że granica wschodnia Polski z 1921 r. jest nienaruszalna, podczas gdy rząd ZSRR granicę tę w 1939 r. jednostronnie zmienił. W kwiecieniu 1943 r. rząd radziecki zerwał stosunki z rządem polskim, a w lipcu 1944 r. utworzył Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN), który uznał stanowisko ZSRR w sprawie granicy. PKWN nie miał szerszego uznania i poparcia w Polsce ani nie został uznany przez państwa koalicji antyhitlerowskiej, mimo to przejmował władzę w Polsce tworząc własną administrację i armię. Zwolenników legalnego rządu nie dopuszczano do głosu aresztując i rozstrzelując bądź wywołując ich do Związku Radzieckiego. Protesty sojuszników zachodnich rząd ZSRR odrzucał głosząc, że zwolennicy rządu polskiego są reakcjonistami, współpracując z Niemcami, dążą do rozbicia koalicji antyhitlerowskiej itp.

W ZSRR przygotowano również załóżki nowych rządów Rumunii i Węgier. Powstały tam jednostki wojskowe nie tylko czeskie i rumuńskie, ale również jugosłowiańskie. Na podstawie porozumienia z 18 czerwca i 27 września 1941 r., w lutym 1942 r. w ZSRR sformowano czeski batalion

piechoty. Do września 1943 r. batalion ten przeformowano w brygadę, a wiosną 1944 r. w korpus armijny. Dowodził nim najpierw gen. J. Kratochwil, a od września 1942 r. gen. Ludvik Svoboda (1895-1979). W 1944 r. korpus liczył 16 tys. ludzi. Niezależnie od tego w Czechosłowacji zrzucono 24 grupy dywersyjno-sabotażowe, na Słowacji przygotowano powstanie zbrojne. Sytuacja w Czechosłowacji nie przedstawiała się jednak tak krytycznie jak w Polsce, ponieważ między ZSRR a Czechosłowacją nie występował konflikt graniczny, a rząd emigracyjny doszedł do porozumienia z komunistami i dopuścił ich do udziału w rządzie.

Przywódcy radzieccy przygotowali też powstania w Bułgarii, Rumunii i na Węgrzech; skierowano tam instruktorów i broń. Spośród rumuńskich jeńców wojennych w ZSRR utworzono ochotniczą dywizję piechoty, sformowano też dwie węgierskie dywizje piechoty, które miały wspierać siły tzw. lewicy społecznej w tych krajach, stawiające na sojusz i współpracę z ZSRR.

W tym okresie w ZSRR łącznie sformowano 2 armie ogólnowojskowe, 3 korpusy, 30 dywizji, 182 pułki składające się z obywateli innych państw; przeszkolono w nich 555 tys. ludzi, których też uzbrojono. Do akcji zaangażowano tysiące radzieckich oficerów w charakterze instruktorów, specjalistów i doradców. Realizowano ją pod hasłem bezinteresownej, internacjonalistycznej pomocy. Pisano o narodowowyzwoleńczej misji Armii Czerwonej w tej części Europy, przeciwstawiając ją niosącej rzekomo ucisk akcji państw kapitalistycznych. Pomocy tej udzielono jednak nie poszczególnym narodom i krajom w ogóle, ale tylko wybranym grupom politycznym gotowym do uznania hegemonii ZSRR. Nie była to akcja wyzwolenicza, lecz uzależniająca. Lato 1944 r. miało rozstrzygnąć o losie poszczególnych narodów wschodnioeuropejskich; miało pokazać właściwe cele i dążenia wojenne ZSRR.

10. Lądowanie sojuszników w Normandii i wyzwolenie Francji

Po długich dyskusjach i żmudnych przygotowaniach alianci zdecydowali się na otwarcie drugiego frontu we Francji. Naczelnym dowódcą połączonych sił aliantów w zachodniej Europie był gen. Eisenhower, szefem sztabu naczelnego dowództwa — gen. Walter B. Smith, zastępcą naczelnego dowódcy marszałek lotnictwa Arthur W. Tedder, dowódcą sił lądowych marszałek Montgomery, dowódcą floty powietrznej

marszałek lotnictwa Leigh Hallory, dowódcą połączonych sił morskich admirał Bertram Ramsay. Plan lądowania we Francji nazwano operacją „Overlord”.

Do akcji przygotowano 55 dywizji piechoty, 25 dywizji pancernych, 4 dywizje powietrznodesantowe i 2 dywizje górskie. Było to razem 86 dywizji liczących około 1,5 mln ludzi. Armia ta dysponowała 5,5 tys. samolotów bombowych, 5 tys. samolotów myśliwskich, wieloma samolotami transportowymi i szybowcowymi. Do przewiezienia wojsk przez kanał zorganizowano 5 tys. różnych statków i barek desantowych. Była to operacja w skali gigantycznej. Mimo to Niemcom nie udało się ustalić ani czasu, ani miejsca desantu, alianci podjęli wiele działań maskujących i dezinformujących.

Dowództwo niemieckie od dawna oczekiwało lądowania. Od jesieni 1940 r. prowadzono prace fortyfikacyjne na wybrzeżu budując tzw. wał atlantycki. Ciągnął się on wzdłuż wybrzeża od Norwegii do Hiszpanii, na długości 4 tys. km. Zbudowano potężne bunkry przystosowane do prowadzenia ognia w dzień i w nocy, zapory przeciwczołgowe, zasieki przeciw piechocie. W czerwcu 1944 r. we Francji, Belgii i Holandii znajdowało się 60 dywizji niemieckich, w tym 9 pancernych. Naczelnym dowódcą Niemieckich Sił Zbrojnych na Zachodzie był marszałek Gerd von Rundstedt. Większość sił niemieckich nadal znajdowała się na froncie wschodnim, w Jugosławii i we Włoszech. Niemcom brakowało benzyny. Front Zachodni dysponował zaledwie 350 samolotami, nie były one w stanie opanować sytuacji w powietrzu. Dowództwo niemieckie dało się wprowadzić w błąd i oczekiwało, że desant nastąpi w rejonie Pas de Calais. Tymczasem faktycznie podjęto go bardziej na południe, w rejonie Le Havre i Cherbourga.

Lądowanie poprzedzono silną akcją lotnictwa bombowego, bombardowano całe wybrzeże Belgii, Holandii i Francji. Desant wspierał silny ogień artylerii okrętów wojennych, nastąpił on 6 czerwca. Po północy na tyły wojsk niemieckich w rejonie Caen zrzucono 3 dywizje spadochronowo-desantowe, a rano o 6.30 ruszyło natarcie z morza i lądowanie. W ciągu kilku godzin Amerykanie i Anglicy zdobyli pięć ustalonych w planach plaż szerokości 90 km. Na plaże te wysadzono następnie kolejne dywizje pancerne i piechotę. Lądowanie wspierały grupy francuskiego ruchu oporu. Już w pierwszym dniu walk zdobyto liczne przyczółki i wysadzono na ląd około 200 tys. ludzi. Zbudowano sztuczny port, przez który wyładowywano 37 tys. ludzi dziennie. Do 2 lipca

wysadzono 25 dywizji, w tym 13 amerykańskich, 11 angielskich i 1 kanadyjską. Skupiono 171 523 pojazdy, które przewiozły setki ton zaopatrzenia.

Po kilku dniach Niemcy skoncentrowali w Normandii kilka dywizji chcąc zablokować siły inwazyjne na półwyspie Cotentin, ale nie byli w stanie powstrzymać naporu alianckiego. Amerykanie zdobyli 27 czerwca Cherbourg, a Anglicy 9 lipca opanowali Caen. Zdobycie portów przyspieszyło proces wysadzania nowych jednostek i zaopatrywania ich w niezbędny sprzęt. Blokująca wyjście z półwyspu 7 armia niemiecka w sierpniu została okrążona i całkowicie zniszczona. Poważną rolę w tej akcji odegrała polska 1 dywizja pancerna, którą w końcu lipca włączono do wojsk inwazyjnych.

Po rozbiciu 7 armii niemieckiej alianci rozpoczęli pościg do Sekwany. W składzie 3 armii amerykańskiej szła 2 francuska dywizja pancerna gen. Philippe'a Leclerca (1902-1947). W różnych regionach Francji wybuchały lokalne powstania organizowane przez ruch oporu (Maquis), tworzono lokalną administrację francuską. 19 sierpnia powstanie ogarnęło stolicę Francji. Po czterech dniach walk niemiecki garnizon Paryża kapitulował, do miasta wkroczyła dywizja Leclerca. Wraz z nią przybył gen. de Gaulle.

Operacja „Overlord” odniosła pełny sukces militarny, ale pod względem politycznym była nieco spóźniona. Powstała obawa, że Rosjanie uprzedzą aliantów i pierwsi wkroczą do Niemiec. Postanowiono przyspieszyć marsz do Niemiec. 15 sierpnia podjęto nową akcję na południu Francji. Dywizje zebrane z Sycylii i Włoch lądowały między Tulonem i Cannes (operacja „Dragon”). Nie napotykając większego oporu nieprzyjaciela szybko ruszyły na północ. Tulon i Marsylię zajęły 28 sierpnia, 3 września Lyon, w połowie września wojska obu frontów alianckich we Francji dotarły do Renu. Francja była wolna. Władzę objął Komitet Wyzwolenia Narodowego; w końcu sierpnia utworzono Rząd Tymczasowy.

W toku walk zniszczono 5 niemieckich dywizji pancernych, a 6 poważnie osłabiono, rozbito ponad 20 dywizji piechoty. Niemcy stracili około 400 tys. ludzi, spośród których połowa dostała się do niewoli.

W dowództwie alianckim pojawiły się różnice zdań co do następnych posunięć strategicznych. Patton, dowodzący południowym, prawym skrzydłem, postulował przyspieszenie ofensywy na swoim odcinku w celu szybkiego zajęcia Zagłębia Saary i wkroczenia do południowych Niemiec i Austrii. Natomiast dowodzący lewym skrzydłem Montgomery

postulował, by przyspieszyć ofensywę na jego odcinku, żeby zająć Zagłębie Ruhry; zapowiadał też opanowanie Niemiec do końca 1944 r. Eisenhower przyjął projekt Montgomery'ego. W dniach od 17 do 26 września 1944 r. przeprowadzono operację pod nazwą Market-Garden. Przewidywała ona szybkie opanowanie mostów na Renie w Holandii przy pomocy desantu spadochronowego zsynchronizowanego z ofensywą lądową. W operacji brało udział 1545 samolotów bombowych i 1240 myśliwskich. Desant zrzucono na tereny silnie nasyczone wojskami niemieckimi, akcja była słabo koordynowana i w efekcie poniesiono olbrzymie straty, a celu nie osiągnięto. W operacji tej brała też udział polska Samodzielna Brygada Desantowo-Spadochronowa, dowodzona przez gen. Stanisława Sosabowskiego. Polacy lądowali pod Arnhem.

Na skutek tego niepowodzenia ofensywa na całym froncie uległa zahamowaniu i dalszemu opóźnieniu. Powstały poważne dysonanse pomiędzy Eisenhowerem i Montgomerym, który dążył do przejęcia stanowiska naczelnego dowódcy sił sprzymierzonych.

11. Nieudana próba przewrotu w Niemczech

W Niemczech od dłuższego czasu dojrzewał kryzys wewnętrzny. Pierwszy masowy nalot na Berlin przeprowadzono 18 listopada 1943 r. Do końca wojny przeprowadzono ich 24. W każdym nalocie brało udział 1000 samolotów, które zrzucały po 1-2 tys. ton bomb. Było wielu zabitych i rannych, 1,5 mln ludności pozostało bez dachu nad głową. Podobnie przedstawiała się sytuacja w Bremie, Kolonii, Frankfurtcie nad Menem i innych miastach. Liczne naloty bombowe na ośrodki przemysłowe i wielkie aglomeracje miejskie spowodowały olbrzymie straty i zniszczenia materialne. Ludność cywilna żyła w ustawicznym zagrożeniu życia lub okaleczenia. W miastach niemieckich panował głód. Nadzieje na sukces zniknęły, wiara w Hitlera upadła. Klęski na frontach wojennych postawiły przed elitami politycznymi Rzeszy problem przyszłości, coraz bardziej obawiano się powtórzenia sytuacji z jesieni 1918 r. Nadszedł czas, by podjąć kroki zaradcze. Hitler obiecywał, że ma jeszcze w zanadrzu jakąś cudowną broń (Wunderwaffe), która odmieni losy wojny. Londyn zaczęło ostrzeliwać 13 czerwca 1944 r. samolotami-pociskami zwanymi V-1. Większość społeczeństwa nie dała wiary zapewnieniom o cudownej broni, szczególnie krytycznie

usposobiona była generalicja niemiecka, która lepiej od innych grup społeczeństwa znała sytuację militarną kraju. W Niemczech powstawały różne grupy konspiracyjne, dyskutowano nad sposobem wyjścia z sytuacji, przygotowywano plany na okres powojenny.

Od jesieni 1943 r. w majątku hrabiego Helmutha Jamesa von Moltke (1907-1945) w Krzyżowej koło Świdnicy na Dolnym Śląsku spotykali się politycy o poglądach konserwatywnych (Kreisauer Kreis). Planowali odsunąć Hitlera od władzy i zawrzeć porozumienie z państwami zachodnimi, żeby obronić Niemcy przed ZSRR. Dążyli oni do uzyskania kompromisowego pokoju na podstawie porozumienia ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią, liczyli na utrzymanie wschodniej granicy Rzeszy sprzed wybuchu pierwszej wojny światowej. W podobnym duchu wypowiadali się opozycjoniści mieszczańscy skupieni wokół byłego burmistrza Lipska Carla Friedricha Gördelera (1880-1945). Do spisku należał też były dyrektor Banku Rzeszy i minister w pierwszych rządach Hitlera Hjalmar Schacht.

Od dłuższego czasu w wojsku rozwijała się konspiracyjna grupa skupiona wokół byłego szefa sztabu wojsk lądowych Rzeszy gen. Ludwiga Becka (1880-1944). Działalność spiskowa trwała z różnym nasileniem od 1938 r. Poczynania spiskowców osłaniał szef Abwehry (kontrwywiad wojskowy), admirał Wilhelm Canaris (1887-1945).

W 1944 r. grupy konspiracyjne połączyły się, postanowiły zlikwidować Hitlera i stworzony przez niego system, powołać nowy rząd, przerwać wojnę na Zachodzie i skoncentrować siły na wojnie obronnej przeciw ZSRR. Czołową rolę w przewrocie miało odegrać wojsko, a szczególnie licząca 2,5 mln ludzi armia zapasowa.

Hitler zatwierdził przygotowany przez dowództwo tej armii plan działania zabezpieczającego na wypadek rozruchów wewnętrznych pod nazwą „Walkiria”. Spiskowcy opanowali sztab armii zapasowej i sądzili, że po usunięciu Hitlera uruchomią plan „Walkiria” i opanują sytuację w kraju.

Zamachu na Hitlera podjął się płk Claus Schenk von Stauffenberg (1907-1944). Brał on udział w walkach na froncie wschodnim i w Afryce, gdzie 7 kwietnia 1943 r. stracił lewe oko, prawą rękę i dwa palce lewej dłoni. Pozostał w służbie, ale przeszedł do opozycji. Miał dostęp do Hitlera, ponieważ jako szef sztabu armii zapasowej zobowiązany był do okresowego meldowania się w Kwaterze Hitlera i składania raportów sytuacyjnych.

Po kilku nieudanych próbach dojścia do Hitlera, w baraku w Wilczej

Jamie, w którym odbywała się odprawa, 20 lipca 1944 r. Stauffenbergowi udało się ustawić teczkę z bombą, włączyć mechanizm czasowy, opuścić barak i odlecieć do Berlina. Bomba wybuchła, spowodowała znaczne zniszczenia, ale Hitler został tylko kontuzjowany. Fakt, iż Hitler pozostał przy życiu sparaliżował wolę spiskowców. Nie podjęli oni planowanej akcji. Heinrich Himmler rozpoczął śledztwo w Kwaterze Głównej w Gierłozie, Goebbels podjął akcję przeciw spiskowcom w Berlinie. Około godziny 23.00 główni spiskowcy zostali aresztowani. Generał Beck popełnił samobójstwo, kilku oficerów z płk Stauffenbergiem na czele aresztowano i natychmiast rozstrzelano. Aresztowano wiele osób podejrzanych w wojsku i poza jego szeregami. Do stycznia 1945 r. aresztowano około 10 tys. osób, powołano do życia sąd honorowy z marszałkiem von Rundstedtem na czele, który sądził oskarżonych wojskowych. Pierwszy proces przeprowadzono 7 i 8 sierpnia: ośmiu oskarżonych skazano na karę śmierci przez powieszenie, był wśród nich marszałek Erwin von Witzleben. Drugi proces przeprowadzono miesiąc później, 7 i 8 września. Wszystkich oskarżonych skazano na karę śmierci. Podejrzenia objęły nawet jednego z najwierniejszych Hitlerowi feldmarszałka Hansa G. von Kluge. 17 sierpnia popełnił on samobójstwo zażywając truciznę. O udział w spisku oskarżono nawet słynnego lisa pustyni, marszałka Rommla. 14 października 1944 r. dano mu do wyboru znieślawiający proces lub honorowe samobójstwo. Rommel wybrał to drugie rozwiązanie. Wśród ofiar represji znalazło się wielu wybitnych oficerów: marszałek (Witzleben), kilku feldmarszałków i dziesięciu generałów.

Osoby cywilne sądził specjalnie powołany do tego celu „sąd ludowy” pod przewodnictwem Ronalda Freislera (1893-1945). Ferował on wyroki śmierci nie tylko wobec uczestników spisku, ale również wobec tych, którzy coś o nim słyszeli, a nie donieśli do odpowiednich władz. Wyroki wykonywano w berlińskim więzieniu Plötzensee. Do końca roku 1944 stracono 5754, a w 1945 r. dalsze 5684 osoby, stracono wielu socjaldemokratów i komunistów, mimo że wielu z nich do sprzyśszenia nie należało.

Hitler bardzo przeżył zamach, załamał się psychicznie, nie wyobrażał sobie tak szerokiego zasięgu zdrady.

Wspomniane czystki poważnie osłabiły korpus oficerski Wehrmachtu. W końcowej fazie wojny coraz większą rolę odgrywali w Niemczech młodzi oficerowie wychowani w duchu narodowosocjalistycznym; na

frontach ważne zadanie spełniały formacje Waffen SS. Sztab wojskowy utracił wpływy i znaczenie. Szefem sztabu armii lądowej został gen. Heinz Guderian. Wobec rosnących trudności i braków Hitler musiał też zmienić zdanie w sprawie udziału ochotników białoruskich i rosyjskich w wojnie. Himmler spotkał się z gen. A. Własowem 16 września 1944 r. Niemcy wyrazili zgodę na utworzenie Komitetu Wyzwolenia Narodów Rosji (KONR), przygotowano i opublikowano Manifest KONR, podjęto prace nad utworzeniem 2 dywizji rosyjskich. Manifest ogłoszono 14 listopada 1944 r. w Pradze. W styczniu 1945 r. Własow przejął dowództwo nad tworzonymi dywizjami.

Akcja była bardzo spóźniona. Na tym etapie wojny odzew uciskanych narodów Rosji na wyzwolenczą odezwę Własowa był słaby. Tworzono też odrębne wojska kozackie z gen. Tatarkinem na czele.

12. Opanowanie Europy Środkowowschodniej przez ZSRR

Zbliżenie się Armii Czerwonej w poszczególnych krajach okupowanych lub współpracujących z Niemcami latem 1944 r. wywołało daleko idące konsekwencje. Na terenach przejętych w Polsce 22 lipca 1944 r. proklamowano Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN), który uznał program Stalina wobec ziem polskich. Natomiast przywódcy konspiracyjnej Armii Krajowej pragnąc zademonstrować swą samodzielność i niezależność postanowili wyzwolić Warszawę przed jej opanowaniem przez wojska radzieckie, by „powitać” je jako praworzadni gospodarze. Nie uzgadniając tego faktu z dowództwem radzieckim, podjęli 1 sierpnia powstanie zbrojne. Tymczasem trwająca od czerwca ofensywa radziecka została przez Niemców powstrzymana na przedpolach miasta. Alianci zachodni byli daleko i również nie mogli przyjąć z realną pomocą. W tej sytuacji walki trwały nie parę dni, jak planowano, lecz dwa miesiące. Niemcy rzucili przeciw powstańcom znaczne siły i powstanie stłumili; 2 października 1944 r. podpisano kapitulację. Zginęło 16 tys. powstańców i około 200 tys. osób spośród ludności cywilnej. Warszawa została zburzona, a polskie państwo podziemne poważnie zdeorganizowane. Dowództwo AK poszło do niewoli niemieckiej, co znacznie ułatwiło opanowanie kraju przez siły powiązane z ZSRR — PKWN. Przywódcy pokonanego obozu politycznego oskarżyli władze ZSRR, iż celowo wstrzymały ofensywę, by pozwolić Niemcom na

rozprawę z powstaniem i powstańcami. Zwycięskie powstanie umocniłoby bowiem ducha oporu wobec Związku Radzieckiego.

Na Słowacji 29 sierpnia wybuchło powstanie przeciw współpracującemu z Niemcami klerykalno-ludowemu rządowi księdza Josefa Tiso. Brało w nim udział 50 tys. ludzi, trwało prawie miesiąc, do 28 października. Armia Czerwona wraz z Korpusem Czeskim Ludvika Svobody sforsowała 6 października Przełęcz Dukielską próbując wesprzeć powstańców. Niemcy skoncentrowali jednak znaczne siły i opanowali sytuację. Oddziały powstańcze wycofały się w góry i na tereny kontrolowane przez Armię Czerwoną. I Korpus Czeski rozbudowano do 60 tys. ludzi, działał on jednak w porozumieniu z rządem emigracyjnym Edvarda Beneša.

Inaczej przedstawiała się sytuacja w Rumunii, gdzie 23 sierpnia dokonano przewrotu politycznego. Nowy rząd Rumunii porozumiał się z ZSRR, 24 sierpnia wypowiedział wojnę Niemcom i wspólnie z Armią Czerwoną podjął walkę z wojskami niemieckimi. Brało w niej udział 16 dywizji piechoty i lotnictwo. Nowy rząd Rumunii podpisał z ZSRR układ o zawieszeniu broni 12 września 1944 r.

Finlandia również zerwała stosunki dyplomatyczne z Niemcami (2 września), wstrzymała działania zbrojne przeciw ZSRR i 19 września podpisała układ o zawieszeniu broni z ZSRR i Wielką Brytanią, a 28 września podjęła wojnę z Niemcami wypierając niemiecką 20 armię górską z północnej Finlandii. Przywrócono moc ustaleniom układu fińsko-radzieckiego z 13 marca 1940 r.

Stalin 23 sierpnia odwołał Żukowa z Białorusi i skierował do 3 frontu ukraińskiego w Rumunii w celu przygotowania operacji przeciw Bułgarii. Bułgaria nie prowadziła wojny z ZSRR, ale była sojusznikiem Niemiec. Od pewnego czasu w różnych regionach kraju działały oddziały partyzanckie. Rząd był bezradny i 2 września podał się do dymisji. ZSRR 5 września wypowiedział Bułgarii wojnę, ale Bułgarzy nie podjęli jej. W Sofii 9 września wybuchło powstanie zbrojne. Powołano rząd Frontu Narodowego Kimona Georgiewa, który porozumiał się ze Związkiem Radzieckim i 10 września podjął wojnę z Niemcami. Zawieszenie broni z państwami koalicji antyhitlerowskiej podpisano 28 października 1944 r. Wojska bułgarskie wzięły udział w walkach w Jugosławii i na Węgrzech. Bułgaria skierowała na front 3 armie ogólnowojskowe w sile 225 tys. ludzi.

Niemcy najdłużej trzymali się na Węgrzech. Ponieważ admirał Horthy podjął poufne rozmowy z państwami zachodnimi 20 października 235

1944 r. został przez Niemców aresztowany. Niemcy okupowali Węgry i powołali faszystowski rząd strzałokrzyżowców Ferencza Szálasię. Front zatrzymano na Dunaju. W tej sytuacji 22 grudnia 1944 r. w wyzwolonej części Węgier w Debreczynie utworzono Narodowy Front Niepodległości Węgier, który powołał Tymczasowy Rząd Narodowy z gen. Bělą Mikloszem na czele. Rząd ten 26 grudnia 1944 r. wypowiedział wojnę Niemcom i razem z dywizjami utworzonymi w ZSRR podjął walkę.

Wojska radzieckie operując z Rumunii i Bułgarii udzieliły znacznego wsparcia oddziałom partyzanckim Tito w Jugosławii. 20 października 1944 r. opanowały one Belgrad. Jugosławia w praktyce znalazła się pod kontrolą sił rewolucyjnych.

Jesienią 1944 r. Niemcy znajdowały się w stanie głębokiego kryzysu. Państwa satelickie odpadły od nich; w wielu regionach obce wojska dotarły już do granic Rzeszy. Armie radzieckie i aliantów zachodnich współzawodniczyły ze sobą o pierwszeństwo w opanowaniu Niemiec. Amerykanie i Anglicy dysponowali najnowocześniejszą techniką. Armia Czerwona braki techniczne nadrabiała masami ludzkimi.

Obszary wyzwolane na Zachodzie przejmowały rządy wyłaniane przez ogół społeczeństwa. Partie prawicowe były niepopularne z powodu współpracy z okupantem. Dominowały nastroje lewicowe. W poszczególnych rządach we Włoszech, Francji, Belgii znajdowali się socjaliści i komuniści. Na wschodzie Europy o tworzeniu nowych rządów decydował rząd ZSRR. Do zajmowanych krajów delegowano radzieckich specjalistów i opiekunów, którzy eliminowali osoby zbyt samodzielne i instalowali ludzi uznających przywództwo ZSRR. Osoby eliminowane kompromitowano politycznie oskarżając je o współpracę z okupantem, sympatie profaszystowskie, nacjonalizm. Opornych aresztowano, wywożono w głąb ZSRR, więziono a nawet rozstrzeliwano.

13. Działania morskie i lotnicze w rejonie europejskim

Po opanowaniu francuskiej Afryki na przełomie lat 1942-1943 sytuacja aliantów uległa znacznej poprawie. Niemcy znaleźli się w trudnej sytuacji. Z chwilą uderzenia Niemiec na ZSRR większość niemieckich sił lotniczych skoncentrowano na froncie wschodnim, naloty na Anglię

organizowano rzadko i głównie nocą. Natomiast strona przeciwna prowadziła systematyczne akcje bombardowania lotnisk, portów, dworców kolejowych i fabryk niemieckich. Od czerwca do grudnia 1941 r. samoloty brytyjskie zrzuciły na Niemcy 20 tys. ton bomb. W 1942 r. rozpoczęto masowe nocne naloty na miasta niemieckie: Berlin, Lubekę, Münster, Kolonię, Düsseldorf, Essen. Latem 1942 r. Amerykanie używając latających fortec rozpoczęły naloty dzienne.

W 1943 r. alianci panowali już w powietrzu i na morzach. Niemcy tracili dużo okrętów: w maju 1943 r. do baz nie wróciły 42 łodzie podwodne. W tym okresie zatopienie jednego okrętu obcego kosztowało Niemców utratę jednej łodzi podwodnej. Przeciętna długość działania okrętu podwodnego trwała tylko dwa miesiące, a stocznie budowały w tym czasie tylko 15 okrętów podwodnych miesięcznie. Dowództwo marynarki wojennej Rzeszy uznało, że wojna na Atlantyku została przez Niemcy przegrana. Admirał Karl Dönitz przedstawił 31 maja 1943 r. wniosek o przerwanie akcji łodzi podwodnych, Hitler wniosek aprobował.

W początku 1944 r. alianci zatopili pancernik „Scharnhorst”, a w końcu roku ciężko uszkodzili „Tirpitz”. Flota wojenna Niemiec została bardzo osłabiona. Niemcy przeszli do taktyki wysyłania w rejsy pojedynczych okrętów podwodnych, które miały polować na specjalne okazje. W 1945 r. działalność niemieckiej floty wojennej została ograniczona do Morza Bałtyckiego. W kwietniu 1945 r. samoloty alianckie zatopiły kilka pancerników i krążowników niemieckich: „Admirał Scheer”, „Admirał Hipper”, „Emden”, „Lützow”. W czasie wojny Niemcy straciły 3 pancerniki, 8 krążowników, 22 niszczyciele, 780 okrętów podwodnych. Flota niemiecka zatopiła 3 tys. statków handlowych o wyporności 14,5 mln ton i 178 okrętów wojennych. W całości zatopiono statki o łącznej wyporności 21 mln ton, z czego na okręty podwodne przypada 69% to jest 14,5 mln ton.

Akcja nalołów bombowych w latach 1943-1944 uległa rozszerzeniu. Bombardowano Niemcy, Francję, obiekty szczególne w innych krajach. W 1943 r. alianci zachodni zrzucili na Niemcy 330 tys. ton bomb i stracili 1 tysiąc samolotów. W 1944 r. organizowano masowe naloty nocne (Anglicy) i dzienne (Amerykanie). Łącznie zrzucano wówczas na Niemcy 1 996 036 ton bomb. Zginęło 500 tys. ludzi, zniszczono 41 dużych i 158 średniej wielkości miast. W nocy z 13/14 lutego 1945 r. 3300 samolotów bombardowało Drezno. Miasto zburzono, zginęło oko-

ło 80 tys. ludzi. Alianci w czasie wojny stracili 40 tys. samolotów, Niemcy natomiast 110 tys., w tym 62 tys. na froncie wschodnim, 13,5 tys. w obronie powietrznej kraju, 9 tys. w rejonie Morza Śródziemnego, 8 tys. na froncie zachodnim, 7 tys. na Bałkanach i 9 tys. w katastrofach. Pod koniec wojny zaczęli oblatywać prototypy samolotów odrzutowych (Me-162, Me-163). Na skutek nalotów produkcja benzyny syntetycznej spadła z 175 tys. ton w marcu do 20 tys. ton w sierpniu 1944 r. Londyn bombardowano nie tylko samolotami, ale również samolotami-pociskami (V-1) i odpalanymi ze specjalnych wyrzutni rakietami (V-2).

Naloty na Niemcy prowadziło też lotnictwo radzieckie. W ostatnich trzech latach wojny (1943-1945) przemysł ZSRR produkował rocznie 40 tys. samolotów, 30 tys. czołgów, 120 tys. dział. Niemcy produkowali w tym czasie po 26 tys. samolotów i 19 tys. czołgów rocznie. W latach 1941-1945 przemysł ZSRR wyprodukował 482 tys. dział, 100 tys. czołgów, 112 tys. samolotów, a ze Stanów Zjednoczonych otrzymał 9,6 tys. dział, 11 576 czołgów, 18 753 samoloty.

14. Plany aliantów wobec Niemiec

Wojna w Europie zbliżała się do końca. Poszczególne mocarstwa zabiegały o przeformowanie własnych koncepcji i planów zorganizowania powojennego świata. Od stycznia 1944 r. w Londynie pracowała Europejska Komisja Doradcza, przygotowano projekty dokumentów „Bezwarunkowa kapitulacja Niemiec” i „Porozumienie w sprawie mechanizmów kontroli w Niemczech”, ustalono projekt podziału Niemiec na trzy strefy okupacyjne: amerykańską, angielską i radziecką. Projekty te uzgodniono i podpisano 12 września 1944 r.

W Bretton Woods w Stanach Zjednoczonych od 1 do 22 lipca 1944 r. obradowała konferencja przedstawicieli 44 państw w sprawie współpracy powojennej. Przyjęto plan powołania do życia Banku Światowego i Międzynarodowego Funduszu Walutowego oraz zachowania parytetu złota i dolara w wysokości 35 dolarów za 1 uncję złota. Inne waluty miały dostosować się do tego kursu.

Jesienią 1944 r. sekretarz skarbu USA, Henry Morgenthau, wystąpił z propozycją, by zabezpieczyć świat przed ewentualną nową wojną ze strony Niemiec pozbawiając je przemysłu i dokonując podziału kraju.

238 Plan przewidywał odłączenie od Rzeszy i umiędzynarodowienie strefy

Kanału Kilońskiego, Szlezwika-Holsztynu oraz Zagłębia Ruhry i Nadrenii. Planowano oddać Francji Zagłębie Saary, a Polsce Śląsk i część Prus Wschodnich. Resztę terytorium Niemiec planowano podzielić na dwa państwa federalne: 1) południowe — obejmujące Badenię, Bawarię i Wirtembergię, oraz 2) północne — obejmujące Prusy, Saksonię i Turynię. Później pojawiło się kilka innych planów rozbicia jednoci i podziału Niemiec.

Przeciwnicy tych planów obawiali się jednak, by likwidacja silnego państwa niemieckiego nie spowodowała zbyt wielkiego wzmocnienia pozycji Francji i ZSRR w Europie. Przywódcy ZSRR wystąpili również przeciw podziałowi, ponieważ jesienią 1944 r. wydawało się im, że sami są w stanie opanować całe Niemcy.

W Quebec w Kanadzie w dniach od 12 do 17 września 1944 r. przeprowadzono dwustronną konferencję amerykańsko-brytyjską, gdzie omawiano przyszłość Niemiec, niebezpieczeństwo zagrażające ze strony komunizmu, perspektywy wojny z Japonią. Churchill, mimo oporów, przyjął przedłożony przez Amerykanów plan podziału Niemiec, aprobowano projekt planu okupacji Niemiec, analizowano stosunek do innych państw w Europie.

Obrady rzeczoznawców koalicji w sprawie zasad działania Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) toczyły się od 21 sierpnia do 7 października 1944 r. w Dumbarton Oaks koło Waszyngtonu. Premier Winston Churchill wraz z ministrem spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Anthonyem Edenem od 6 do 19 października 1944 r. przebywali w Związku Radzieckim. Próbowali oni porozumieć się ze Stalinem w sprawach Polski, krajów bałtyckich i Półwyspu Bałkańskiego. W sprawie krajów bałtyckich Churchill nie chciał się ze Stalinem spierać i uznał, że jest to sprawa wewnętrzna ZSRR, a więc uznał skutki „rewolucji” z 1940 r. Natomiast w sprawie krajów południowoeuropejskich Churchill proponował Stalinowi podział wpływów.

Propozycje te dyskutowano szczegółowo w gronie ekspertów. Ustalono, że w Grecji i Rumunii podział zostanie dokonany zgodnie z propozycją Churchilla (90% dla Anglii, 10% dla ZSRR), natomiast w Bułgarii, Jugosławii i na Węgrzech Związek Radziecki będzie miał 75% wpływów. Stalin formalnie akceptował ten plan. W kwestii polskiej decyzje uzależniono od wyników spotkania przedstawicieli obu orientacji polskich: przedstawicieli rządu w Londynie z premierem Stanisławem Mikołajczykiem (1901-1966) na czele z przedstawicielami PKWN 239

z Bolesławem Bierutem i Edwardem Osóbką-Morawskim. Wezwano ich do Moskwy, ale porozumienia nie osiągnięto. Rząd polski na proponowany przez Stalina i Churchilla kompromis nie poszedł. Stanisław Mikołajczyk 24 listopada 1944 r. ustąpił ze stanowiska szefa rządu, jego następcą został socjalista Tomasz Arciszewski (1877-1955), który zajmował bardzo sztywne stanowisko. Rząd polski popadał w coraz większą izolację na forum międzynarodowym. Premier Churchill nie kontaktował się z nim uznając, iż spełnił swoją rolę mediacyjną. Coraz większego znaczenia nabierał PKWN, który postanowił przekształcić się w Rząd Tymczasowy — nastąpiło to 1 stycznia 1945 r.

Stopniowo rosła rola Francji. Rząd Tymczasowy Francji 23 października 1944 r. został formalnie uznany przez Wielką Brytanię, Stany Zjednoczone i Związek Radziecki. Powstał problem ewentualnego dopuszczenia Francuzów do udziału w kształtowaniu decyzji politycznych w skali globalnej. Gen. Charles de Gaulle usilnie walczył o przywrócenie Francji pozycji mocarstwowej. Ponieważ Anglicy i Amerykanie nie liczyli się z nim, szantażował ich groźbą nawiązania współpracy z ZSRR. W listopadzie 1944 r. rząd de Gaulle'a został zaproszony do współudziału w pracy Europejskiej Komisji Doradczej w Londynie. Premier Churchill przybył do Paryża i przeprowadził szczegółowe konsultacje z gen. de Gaulle'em, ale mimo to, w początku grudnia, gen. de Gaulle udał się z wizytą do ZSRR (2-10 grudnia 1944). Układ o sojuszu podpisano 10 grudnia 1944 r. Starania gen. de Gaulle'a o dopuszczenie Francji do konferencji na szczycie nie powiodły się jednak ze względu na opór prezydenta Roosevelta.

Kolejne, drugie spotkanie przywódców trzech wielkich mocarstw odbyło się w Jałcie na Krymie od 4 do 11 lutego 1945 r. Podtrzymano wcześniejsze postanowienia o niepodejmowaniu odrębnych rokowań z Niemcami i o doprowadzeniu do bezwzględnej kapitulacji Niemiec, potwierdzono konieczność wprowadzenia okupacji Niemiec i zatwierdzono plan podziału Niemiec na strefy okupacyjne, ustalono plan dalszych działań militarnych. ZSRR zobowiązał się do podjęcia wojny z Japonią w trzy miesiące po zakończeniu wojny z Niemcami. Zatwierdzono projekt statutu ONZ i uzgodniono termin zwołania konferencji założycielskiej tej instytucji na 25 kwietnia 1945 r.

Nie uzgodniono wysokości reparacji niemieckich. Związek Radziecki proponował 20 mld dolarów, z czego połowę dla siebie, ale pozostałe 240 mocarstwa propozycji tej nie przyjęły. Powołano Międzysojuszniczą

Komisję Reparacyjną, która miała opracować plan ściągnięcia odszkodowań, powołano też Komisję do Spraw Powojennych Niemiec, zapowiedziano ukaranie zbrodniarzy wojennych.

Spośród ośmiu posiedzeń plenarnych konferencji aż siedem poświęcono kwestii polskiej. Ustalono, że w Polsce powstanie Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej oparty na Rządzie Tymczasowym, z udziałem przedstawicieli polskich kół demokratycznych w kraju i na emigracji, że granicą wschodnią Polski będzie linia Curzona, zapowiedziano pewien przyrost terytorialny Polski na północy i zachodzie kosztem pokonanych Niemiec (rekompensata za utracone ziemie wschodnie). O sytuacji w Polsce w przyszłości zadecydować miał sejm wyłoniony w demokratycznych wyborach.

Rząd Związku Radzieckiego zawarł z rządem Stanów Zjednoczonych dwustronną umowę w sprawie przystąpienia do wojny z Japonią. Stany Zjednoczone i Wielka Brytania uznały roszczenia ZSRR do południowego Sachalinu, Wysp Kurylskich i portu Dalnyj.

W czasie obrad konferencji wojska obu frontów (zachodniego i wschodniego) przeszły do bezpośrednich walk o Niemcy. Wyzwolono Belgię, część Czechosłowacji, Grecję, Holandię, resztę Polski, Węgry.

W kilka tygodni po konferencji, 12 kwietnia 1945 r., zmarł prezydent Franklin D. Roosevelt. Obowiązki prezydenta przejął wiceprezydent Harry S. Truman (1884-1972).

15. Bezwarunkowa kapitulacja Niemiec

W styczniu 1945 r. osamotnione Niemcy miały jeszcze 200 czynnych dywizji, Hitler wciąż obiecywał uruchomienie nowej cudownej broni. Od września 1944 r. tworzone oddziały pospolitego ruszenia, które obejmowało mężczyzn w wieku od 16 do 60 roku życia, jeśli nie służyli w wojsku. W lutym 1945 r. wprowadzono sądy polowe i oddziały specjalne SS do rozstrzeliwania dezertorów i defetystów, wydano zakaz kapitulacji. Każda jednostka wojskowa i każde miasto miało się bronić do ostatniego żołnierza, za wywieszenie białej flagi groziła kara śmierci. 2 kwietnia 1945 r. powołano do życia organizację do walki na tyłach wroga (Wehrwolf), przeprowadzono ewakuację obszarów zagrożonych, zacierano ślady zbrodni wojennych.

Przewaga aliantów była jednak druzgocąca. Wojska radzieckie II 241

i III Frontów Ukraińskich na Węgrzech podjęły 16 marca ofensywę i w dniach od 3 do 13 kwietnia opanowały Wiedeń. Na zachodzie 3 armia amerykańska opanowała 2 maja Trewir, 1 armia amerykańska 7 marca zajęła Kolonię, w drugiej połowie maja sforsowały one Ren. Na północy 19 kwietnia sforsowano Łabę, 26 zajęto Bremę, 2 maja Lubekę, odcinając 25 armię niemiecką w Holandii. W połowie kwietnia 9 i 1 armie amerykańskie zajęły Zagłębie Ruhry, 18 kwietnia Magdeburg i 19 kwietnia Lipsk. W górach Harzu okrążono 11 armię niemiecką, która broniła się tam do 20 kwietnia. 3 armia amerykańska szła na Darmstadt, Eisenach, Erfurt, Chemnitz, a 7 armia zajmowała Niemcy południowe do przełęczy Brenner, gdzie 4 maja spotkała się z wojskami walczącymi we Włoszech. 1 armia francuska opanowała Schwarzwald.

We Włoszech kolejną ofensywę podjęto w początku kwietnia: 20 tego miesiąca opanowano Bolonię, 8 armia angielska parła przez Triest do Jugosławii, a 5 armia amerykańska oczyszczała wybrzeże do Genui i szła dalej na Mediolan. Wojska alianckie miały silne wsparcie oddziałów partyzanckich. 27 kwietnia 1945 r. partyzanci ujęli Mussoliniego: rozstrzelali go, a ciało powiesili. Powstanie zbrojne objęło całe Włochy północne. Dowódca niemiecki frontu południowego gen. H. Vietinghoff (1887-1952) podjął rokowania z aliantami i kapitulował 2 maja.

Radziecka ofensywa ruszyła znad Odry w kierunku Berlina 16 kwietnia. Stolicy Niemiec broniły 3 i 4 armie pancerne, 9 armia, grupa armijna Steinera i stała załoga miasta. Było to razem około 1 mln ludzi, 10,4 tys. dział, 1,2 tys. czołgów, 3,3 tys. samolotów. Na pomoc szła 12 armia Wencka z Czech, która 22 kwietnia przerwała walkę z Amerykanami i ruszyła na odsiecz stolicy.

W ofensywie radzieckiej brały udział wojska I i II Frontów Białoruskich i I Frontu Ukraińskiego. Dysponowały one 2 mln ludzi, 41 tys. dział, 6330 czołgami i 8,4 tys. samolotów. Znajdowały się wśród nich oddziały 1 i 2 armii Wojska Polskiego. Front został przełamany, a Berlin okrążony. W Torgau nad Łabą spotkały się 24 kwietnia jednostki radzieckie i amerykańskie. Walki o okrążony Berlin trwały od 24 kwietnia do 2 maja 1945 r.

Najbliżsi współpracownicy Hitlera (Göring i Himmler) 24 i 25 kwietnia próbowali bez powodzenia, na własną rękę, szukać porozumienia z państwami zachodnimi. Hitler uznał ten fakt za przejaw zdrady i pozbawił ich zajmowanych stanowisk. Na dowódcę sił lądowych powołał marszałka Ferdinanda Schörnera (1892-1973), funkcję szefa sztabu peł-

nił gen. Hans Krebs (1898-1945). Hitler 30 kwietnia wyznaczył admirała Karla Dönitza (1891-1980) na swego następcę i popełnił samobójstwo. Hitler pozostawił testament polityczny, w którym wzywał naród niemiecki do odbudowy państwa w duchu narodowosocjalistycznym. Dönitz powołał nowy rząd, wezwał do przerywania walk z państwami zachodnimi i kontynuowania oporu wobec ZSRR. Rząd Johanna L. Schwerina von Krosigka (1887-1977) nie miał możliwości podjęcia szerszej działalności. Rezydował we Flensburgu. Za główny cel uznano ewakuowanie maksymalnej liczby ludzi ze wschodu na zachód, by uchronić ich przed niewolą radziecką. Starano się podjąć i przedłużyć działania rozejmowe na Zachodzie. Jednak w dniu 7 maja 1945 r. zmuszono ich do podpisania kapitulacji. Podpisał ją szef sztabu sił zbrojnych (OKW) gen. Alfred Jodl w sztabie Eisenhowera. Keitel potwierdził ją następnego dnia w kwaterze marszałka Żukowa w Berlinie-Karlshorst. Japonia kapitulowała 2 września 1945 r.

Niemcy załaty wojska amerykańskie, angielskie, francuskie, radzieckie i polskie. Władzę przejmowali wyznaczeni uprzednio komendanci wojenni poszczególnych stref okupacyjnych. Armie niemieckie rozbijono, żołnierzy lokowano w obozach jenieckich. Poszczególne armie okupacyjne wydzieliły specjalne oddziały do poszukiwania ważniejszych ludzi i bardziej cennych przedmiotów, jak na przykład archiwa wojenne i przemysłowe, dzieła sztuki zrabowane w różnych krajach Europy itp. Uwolniono więźniów obozów koncentracyjnych i deportowanych do Niemiec robotników przymusowych. W Niemczech panował wielki chaos.

Rola drugiej wojny światowej w procesach rozwojowych świata

Wojna miała gigantyczny zasięg i dalekosiężne skutki. Trwała sześć lat (1 września 1939 - 2 września 1945), objęła 61 państw. Poza jej zasięgiem pozostało tylko sześć państw ówczesnego świata. Formalnie biorąc objęła ona 1,7 mld ludzi, tj. 80% mieszkańców świata. Działania wojenne prowadzono na terenie 40 państw obejmujących 22 mln km² obszaru. Pod broń powołano 110 mln ludzi, spośród których poległo około 70 mln. Są to dane szacunkowe.

Na prowadzenie wojny wydano około 1 biliona dolarów. Wojna spowodowała ogromne zniszczenia. W samej Europie szacowano je na 260 mld dolarów. Zniszczeń uniknęły Stany Zjednoczone, które nie były objęte działaniami wojennymi. Związek Radziecki szacował swoje straty na 679 mld rubli.

Reżimy faszystowskie z Trzecią Rzeszą na czele łamały prawo, uciekały się do przestępstw wojennych i przestępstw przeciw ludzkości mordując całe narody. Kilka milionów Żydów (holocaust), Cyganów, Polaków, Rosjan zgładzono ze względów rasowych. Niemcy zostały o to oficjalnie oskarżone. Związek Radziecki, który do czerwca 1941 r. ściśle współpracował z Niemcami i popełnił wiele zbrodni, nie tylko nie został oficjalnie oskarżony, ale brał udział wraz z innymi w sądzeniu Niemiec i Japonii.

Wojna wykazała wielką żywotność i zdolności organizacyjne Niemiec i Japonii oraz wielką słabość Włoch. Armia niemiecka okazała się najlepszą armią świata. Najpierw podbiła całą Europę i część Afryki, a następnie przez kilka lat broniła się skutecznie przeciw połączonym siłom Wielkiej Brytanii, Związku Radzieckiego i Stanów Zjednoczonych. Przegrała wojnę na skutek wyczerpania rezerw. Niemcy zmobilizowały 13 mln ludzi na 80 mln mieszkańców, czyli 16% ogółu — był to olbrzymi wysiłek. Mogły go podjąć tylko dlatego, że zmusiły do

przymusowej pracy w swojej gospodarce około 10 mln ludzi obcych. Bez tej przymusowej i darmowej siły roboczej nie mogłyby zmobilizować i oderwać od produkcji tak dużej liczby osób. ZSRR na 194 mln mieszkańców pod broń powołał 21 mln osób, to jest 12% ogółu. Gospodarka radziecka mogła funkcjonować tylko dlatego, że masowo zatrudniano w niej kobiety.

Po stronie państw zwycięskich wyróżniły się trzy państwa: Wielka Brytania, Związek Radziecki i Stany Zjednoczone. Wielka Brytania na przełomie lat 1940/41 sama powstrzymywała napór hitlerowskiej Europy. Napór ten wytrzymała, ale poniosła olbrzymie straty i z wojny wyszła bardzo osłabiona, stanu poprzedniego nigdy nie odzyskała. Szczególną funkcję spełnił ZSRR, który do czerwca 1941 r. współpracował z Niemcami hitlerowskimi, zaatakowany w czerwcu 1941 r. znalazł się o krok od klęski. Związek Radziecki przetrwał kryzys, zreorganizował swoje zaplecze, fronty i zakończył wojnę błyskotliwym sukcesem, zdobywając Berlin. Fakt ten spowodował gwałtowny wzrost wpływów i znaczenia w świecie ZSRR i Stalina.

Największy sukces odniosły jednak Stany Zjednoczone. W czasie wojny rozbudowały one przemysł wojenny i stworzyły olbrzymią armię, która w końcowej fazie wojny walczyła na wszystkich kontynentach. Wojna spowodowała gwałtowny rozwój techniki i badań naukowych. Amerykanie pracowali nad nowymi wynalazkami; odkryto i zastosowano metodę rozszczepienia jądra atomu. Zatem wojna spowodowała przejście do nowej ery w dziejach świata. Rozbudowano przemysł lotniczy, maszynowy, budowy okrętów.

O rozwoju gospodarczym poszczególnych krajów świadczą następujące fakty: jeżeli produkcję przemysłową w 1937 r. przyjmujemy za 100, to w 1946 r. wynosiła ona dla Anglii — 96, Francji — 75, Włoch — 64, Belgii — 73, Holandii — 74. Dla Stanów Zjednoczonych był to okres szybkiego wzrostu ekonomicznego. Jeśli produkcję przemysłową Stanów w 1939 r. przyjmujemy za 100, to w 1941 r. wynosiła ona 149, w 1943 — 219 i w 1945 r. — 186. Na mocy ustawy o Lend Lease z 11 marca 1941 r. Stany Zjednoczone pożyczyły państwu bloku antyfaszystowskiego 60 mld dolarów na zakup produkowanej przez ich fabryki broni. Był to znakomity interes. Wszystkie państwa zwycięskie zostały dłużnikami Stanów Zjednoczonych, a Stany rozbudowały swój przemysł, zlikwidowały bezrobocie i umocniły swą pozycję najbogatszego i najsilniejszego państwa świata.

Wojnę wygrały tzw. państwa demokratyczne. Zaliczono do nich również Związek Radziecki, który formalnie występował przeciw faszyzmowi i reżimom totalnym głosząc, że jest najbardziej demokratycznym państwem świata. W całej Europie mówiono więc o klęsce faszyzmu i totalitaryzmu oraz o zwycięstwie sił demokratycznych i postępowych. Zarówno pierwsza, jak i druga wojna światowa zakończyły się poważnym osłabieniem pozycji Europy i umocnieniem Stanów Zjednoczonych i idei demokratycznych, a nawet rewolucyjnych.

Hitler pozostawił testament polityczny, w którym wzywał Niemców do kontynuowania jego idei. Przez wiele lat do dokumentu tego nawiązywało wielu nacjonalistów niemieckich. Państwa zwycięskie podjęły kroki zmierzające do wytrzebieńia narodowego socjalizmu i jego pozostałości. Pod tym względem Niemcy osiągnęły znaczne sukcesy.

Część czwarta

Rozpad koalicji wojennej
i powstanie dwóch bloków
polityczno-wojskowych (1945-1955)

Wychodzenie ze stanu wojny

1. Zwycięzcy i pokonani w 1945 roku

Wojna trwała długo i miała totalny charakter. W Europie skończyła się 7 maja, a w Azji dopiero 2 września 1945 r., po zrzuconiu bomby atomowej na dwa miasta japońskie. Wojna objęła żołnierzy na frontach i ludność cywilną na ich zapleczu. Spowodowała wielkie straty ludzkie i zniszczenia materialne. Strat tych nie da się w pełni obliczyć. Historycy operują różnymi przybliżonymi danymi na ten temat; dane te mają czysto szacunkowy charakter i tylko w przybliżeniu oddają rozmiary strat. Charles van Doren twierdzi, że wojna w Europie trwała od 1914 do 1945 r. z przerwą w latach 1919-1938.

Tabela 17

Dane porównawcze zasięgu pierwszej i drugiej wojny światowej

Wyszczególnienie	I wojna	II wojna
Czas trwania w latach	4,3	6
Obszar objęty wojną w mln km ²	4,0	22
Liczba osób powołanych pod broń (w mln)	70,0	110
Liczba ludzi objętych działaniami (w mln)	1050,0	1700
Liczba państw objętych stanem wojennym	36	61
Liczba państw neutralnych	17	6
Nakłady bezpośrednie na wojnę (w mld dolarów)	208	1117

Największe straty osobowe poniósł Związek Radziecki. Liczbę zabitych szacowano początkowo na 17 mln osób, w tym 7 mln wojskowych i 10 mln cywilów. W latach 1990-1996 wysokość strat podnie-

siono do 27 mln zabitych i zaginionych bez wieści. Zniszczenia wojenne szacowano na 128 mld dolarów. Na Białorusi i na Ukrainie spalono całe regiony. Olbrzymie straty i zniszczenia poniosły też Niemcy. W przeciwieństwie do pierwszej wojny światowej, która toczyła się poza granicami Rzeszy i ludności cywilnej Niemiec w zasadzie nie dotknęła, druga wojna spowodowała wielkie straty i zniszczenia na skutek bombardowań i działań bezpośrednich w 1945 r. Ludność niemiecka poniosła wielkie straty podczas walk w Prusach Wschodnich i na Pomorzu oraz podczas ucieczki przed frontem radzieckim. Straty osobowe Niemiec szacowano na 4-9 mln osób. Większość historyków niemieckich przyjęła ostatnio, że straty te wynoszą 5 mln osób, w tym bombardowania spowodowały straty ok. 500 tys. ludzi. Wielu ludzi zginęło w obozach koncentracyjnych i w czasie ewakuacji. Wielkie straty poniosła Polska. Szacowano je na 6 mln osób, w tym około 160 tys. na frontach i 5,8 mln na skutek dyskryminacyjnej polityki okupantów. Wśród 5,8 mln osób, które poniosły śmierć z rąk okupantów znajdowało się około 3 mln ludności żydowskiej. Obronną ręką wyszła z wojny Francja, która straciła około 600 tys. ludzi, w tym tylko 160 tys. w czasie walk. W porównaniu z pierwszą wojną były to straty niewielkie. Większe były zniszczenia wojenne, ponieważ na terenie Francji walki toczyły się w 1940 i w 1945 r. Straty Wielkiej Brytanii szacowano na 1,1 mln osób, w tym było około 500 tys. ofiar bombardowań niemieckich. Każde z wojujących państw poniosło wielkie straty osobowe i zniszczenia materialne. Państw neutralnych było tylko kilka, należały do nich: Hiszpania, Portugalia, Szwajcaria, Szwecja. Kraje te wygrały na wojnie, pozostałe bardzo straciły. Wojnę odczuli wszyscy mieszkańcy Europy, odpowiedzialnością za jej skutki obarczono Niemcy. W 1945 r. mało ludzi odróżniało Hitlera i jego zwolenników od jego przeciwników. Potępiano naród niemiecki w całości; żądano ukarania go i zabezpieczenia Europy przed nowym niebezpieczeństwem ze strony tego kraju.

Satelitów Hitlera oceniano nieco łagodniej, chociaż wobec nich zgłaszano również postulaty daleko idących ograniczeń.

Armia niemiecka kapitulowała w dniach 7 i 8 maja 1945 r. Była to kapitulacja bezwarunkowa. Niemcy zdali się całkowicie na łaskę zwycięzców. Przywódcy państw zwycięskich objęli 5 czerwca władzę nad Rzeszą, którą podzielono na cztery strefy okupacyjne. Podobnie uczyniono z Austrią, którą uznano za odrębny kraj. W takiej czy innej formie okupowano kraje satelickie Niemiec. Władzę w Niemczech sprawowała

Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami; w jej skład wchodził komendant wojenny poszczególnych mocarstw. Na podstawie wcześniejszych ustaleń wojska ZSRR wycofały się z Wiednia, a amerykańskie z Czechosłowacji i Turynii. Rosjanie wpuścili sojuszników do Berlina, który jako stolica Niemiec miał być okupowany wspólnie przez cztery mocarstwa.

Amerykańska strefa okupacyjna objęła Bawarię, Wirtembergię i Hesję. Był to obszar obejmujący 113,1 km², zamieszany przez 15,7 mln ludności. Strefa ZSRR objęła Saksonię, Turynię, Brandenburgię i Meklemburgię. To było 107,5 tys. km², zamieszkane przez 18,5 mln ludności. Strefa brytyjska objęła Dolną Saksonię, Westfalię, Szlezwik-Holsztyn, Bremę i Hamburg o łącznym obszarze 98,8 tys. km² i 22,3 mln mieszkańców. Strefa francuska objęła Nadrenię-Palatynat, Badenię, Wirtembergię Hohenzollernów o łącznym obszarze 39,1 tys. km² z 5,9 mln mieszkańców. Berlin podzielono na cztery sektory. Zarządzała nim wspólna komendantura czterech mocarstw. Status miasta ustalono 26 lipca 1945 r.

Od 17 lipca do 2 sierpnia 1945 r. w Poczdamie koło Berlina obradowała ostatnia konferencja przywódców trzech mocarstw. Wobec śmierci Roosevelta Stany Zjednoczone reprezentował jego następca Harry Truman (1884-1972), przedstawicielem Wielkiej Brytanii w pierwszej fazie był Churchill, ale wobec klęski wyborczej konserwatystów do władzy doszedł rząd Partii Pracy i od 27 lipca reprezentował Wielką Brytanię Clement Richard Attlee (1883-1967). Przedstawicielem Związku Radzieckiego był Stalin, jedyny uczestnik wszystkich trzech spotkań na szczycie. Truman nie podzielał w pełni poglądów swego poprzednika w sprawie sojuszu z ZSRR, w toku konferencji doszło do pierwszych poważnych rozbieżności między sojusznikami. Rozważano całokształt problemów związanych z zakończeniem wojny i urzędzeniem pokoju. W odniesieniu do Europy na pierwszy plan wysunięto kwestię niemiecką. Podtrzymano wcześniejsze ustalenia, iż Niemcy będą okupowane nie określając czasu trwania reżimu okupacyjnego. Potwierdzono też, że Niemcy odpowiadają za wybuch wojny i straty wojenne i poparto ideę ich ukarania oraz ściągnięcia z nich odszkodowań wojennych. Brak było jednak zgody w sprawie wysokości odszkodowań i sposobu ich ściągnięcia. Stalin żądał takich odszkodowań, by z jednej strony pomogły one w odbudowie zniszczeń spowodowanych przez Niemcy w ZSRR, a z drugiej strony osłabiłyby gospodarkę niemiecką, tak by w najbliższym czasie

Niemcy nie mogły odbudować swych sił militarnych. Natomiast aliansi zachodni, pamiętając o perypetiach związanych ze ściąganiem odszkodowań po pierwszej wojnie światowej, nie godzili się na zbyt wysokie obciążenia Niemiec, by nie osłabiać gospodarki niemieckiej. Wyrażono zgodę, by ZSRR ściągał reparacje w drodze demontażu przemysłu niemieckiego w swojej strefie okupacyjnej. Zresztą każde mocarstwo uzyskało prawo zaspokajania swych roszczeń w swojej strefie okupacyjnej. Podjęto decyzję, by Niemcy zdemilitaryzować, pozbawić ciężkiego przemysłu (dekartelizacja), reedukować (denazyfikacja) i zdemokratyzować. Powołano Komisję Ministrów Spraw Zagranicznych w celu przygotowania traktatów pokojowych z Niemcami i ich sojusznikami.

Dużo uwagi poświęcono kwestii polskiej. Państwa zachodnie kwestionowały prawo Polski do przejętych przez nią za zgodą ZSRR ziem niemieckich. Po dłuższych dyskusjach wyrażono jednak zgodę na wyłączenie tych ziem ze stref okupacyjnych i zachowanie nad nimi kontroli przez Polskę oraz na wysiedlenie ludności niemieckiej pozostałej jeszcze na tych ziemiach. Zastrzegano jednak, że ostateczna decyzja w tych kwestiach należy do konferencji pokojowej z Niemcami. Ustalono zasady postępowania wobec byłych sojuszników Niemiec określając zakres kompetencji komisji kontrolnych nad Bułgarią, Finlandią, Rumunią, Włochami i Węgrami. Ustalono wytyczne dla Komisji Ministrów Spraw Zagranicznych w sprawie przygotowania traktatów pokojowych z tymi państwami.

Każde z mocarstw okupujących państwa pokonane w wojnie inaczej rozumiało podjęte uchwały i inaczej wyobrażało sobie przyszły pokój. Każde z nich myślało przede wszystkim o zabezpieczeniu swoich interesów. Ponadto uchwały konferencji poczdamskiej miały tylko wstępny charakter. Zasadnicze decyzje podjąć miała konferencja pokojowa.

2. Kryzys powojenny

Wojna spowodowała wielki kryzys. Niemcy leżały w gruzach. Nie funkcjonował system komunikacyjny. Tymczasem miliony ludzi pragnęło opuścić ten kraj (jeńcy wojenni, robotnicy przymusowi, więźniowie obozów koncentracyjnych) i powrócić do swych rodzin i domów. Jednocześnie masy uchodźców niemieckich ze wschodu próbowały prze-

dostania się pod kontrolę ZSRR. W Niemczech panował powszechny chaos. Brakowało żywności, dostarczali jej żołnierze armii okupacyjnych po bardzo wysokich cenach. Najwyżej ceniono papierosy i alkohol. Przez kilka miesięcy były to dość powszechne środki płatnicze. Komendanci poszczególnych stref okupacyjnych próbowali powołać lokalne, niemieckie władze administracyjne, by przerzucić na nie odpowiedzialność za zaopatrzenie ludności. W niektórych strefach demontowano pozostałe urządzenia fabryczne i wywożono na poczet odszkodowań wojennych (ZSRR, Francja).

Podobnie przedstawiała się sytuacja w Austrii. We Włoszech powołano natomiast samodzielny rząd, który na własną rękę starał się przezwyciężyć trudności powojenne. Włosi współpracowali z Amerykanami i Anglikami. Silne wpływy uzyskali jednak komuniści i socjaliści, którzy optowali za porozumieniem z ZSRR. W Albanii, Bułgarii, Grecji, Jugosławii, Rumunii i na Węgrzech toczyła się ostra walka wewnętrzna. Dominowały wpływy kół radykalnych szukających porozumienia z ZSRR. Bardzo niejasna była sytuacja w Czechosłowacji i w Polsce. Kraje te należały do zwycięskiej koalicji wojennej, ale znalazły się w radzieckiej strefie wpływów. Nadal korzystały z pomocy amerykańskiej, lecz były uzależnione od ZSRR i nie mogły podjąć samodzielnych decyzji.

Bardzo trudna była sytuacja we Francji, Belgii, Danii, Holandii i Norwegii. Rząd Tymczasowy gen. Charlesa de Gaulle'a doprowadził do formalnego uznania Francji za mocarstwo. Dopuszczono ją do okupacji Niemiec, ale jej sytuacja gospodarcza była jednak bardzo trudna. Także politycznie społeczeństwo było bardzo podzielone. Przeprowadzono referendum i wybory do parlamentu (21 października 1945). Komuniści zdobyli 26, socjaliści 24, MPR (chadecja) 23,5% głosów.

Przed rządami powojennej Francji stały trzy wielkie kompleksy zagadnień do rozwiązania. Były to: 1) odrodzenie gospodarcze Francji; 2) rozliczenie się z kolaboracją; 3) rozwiązanie problemu niemieckiego; 4) rozwiązanie problemu kolonialnego. Wobec klęski i upadku Niemiec Francja miała szansę przejąć rolę przywódczą w skali całej Europy Zachodniej.

Francja uległa poważnemu zniszczeniu na skutek bombardowań i działań wojennych na frontach. „Jedna trzecia francuskiego majątku narodowego — pisze gen. de Gaulle — została zniszczona. W sumie okupacja kosztowała nas ponad 2 tys. mld franków według wartości

1938 r., czyli 80 tys. dzisiejszych franków. Francja wkracza więc w okres pokoju z gospodarką narodową pozbawioną wielkiej części sił wytwórczych, z finansami obciążonymi kolosalnym długiem publicznym, z budżetami na długo jeszcze skazanymi na ponoszenie olbrzymich kosztów odbudowy”.

Generał de Gaulle był zwolennikiem okrojenia Niemiec, ściągnięcia z nich odszkodowań wojennych, ograniczenia dalszego ich rozwoju. Pod jego presją Francja uzyskała prawo okupacji niewielkiej części południowo-zachodnich Niemiec i kontrolę nad Zagłębiem Saary. Generał de Gaulle stworzył gigantyczną wizję odbudowy pozycji i znaczenia Francji w świecie. Wizji tej nie mógł jednak zrealizować, ponieważ Francja nie dysponowała takimi możliwościami. Szybko popadł w konflikt z głównymi siłami politycznymi. W styczniu 1946 r. podał się on do dymisji. Powstał rząd centrolewicowy. Przeprowadzono nacjonalizację wielu dziedzin przemysłu. Wobec odrzucenia w referendum projektu lewicowej konstytucji 2 czerwca 1946 r. przeprowadzono nowe wybory. Socjaliści ponieśli porażkę, zwyciężyli chadecy (MRP), powstał rząd koalicyjny z udziałem komunistów. Konstytucję uchwalono w październiku 1946 r., zapoczątkowała ona dzieje IV Republiki.

Niewiele lepiej przedstawiała się sytuacja w Wielkiej Brytanii, która poniosła poważne zniszczenia na skutek bombardowań. Zadłużenie państwa wzrosło z 476 mln funtów szterlingów w 1938 r. do 3694 mln w 1945 r. Koszty wojny szacowano na 25 mld funtów (100 mld dolarów). Przemysł Anglii był przestarzały i mało wydajny. Wybory do parlamentu z 5 sierpnia 1945 r. przyniosły druzgocącą klęskę partii konserwatywnej. Partia Pracy zdobyła 394, podczas gdy konserwatywna tylko 198 mandatów. Laburzyści przejęli władzę i przystąpili do reform. Upaństwowili wiele dziedzin gospodarki, unowocześniając różne gałęzie przemysłu — wymagało to znacznych nakładów finansowych. Rozbudowano świadczenia socjalne państwa, podjęto akcję pomocy międzynarodowej (Grecja, Niemcy, Palestyna, Turcja), na którą do 1947 r. wydano 3 mld dolarów.

W sierpniu 1945 r. Stany Zjednoczone przerwały dostawy w ramach Lend Lease. Deficyt w budżecie w 1945 r. wynosił 1,2 mln funtów. W grudniu 1946 r. rząd Wielkiej Brytanii uzyskał pożyczkę w USA w wysokości 4,4 mld dolarów. Była ona obwarowana różnymi warunkami. Anglia musiała się zgodzić na swobodną wymianę funtów na dolary, obniżenie cel na towary amerykańskie itp. Po rozliczeniu kre-

dytu Lend Lease pozostało do dyspozycji zaledwie 930 mln funtów. Wydano je już w 1947 r. Rząd musiał podjąć starania o nowe kredyty. Anglia przeżywała permanentny zastój w produkcji i w handlu zagranicznym oraz kryzys finansowy. Jej pozycja polityczna w świecie poważnie spadła. Rozpadało się brytyjskie imperium kolonialne. Część historyków rozważała problem czy Anglia nie wyszłaby z wojny bardziej korzystnie, gdyby w 1940 r. przyjęła propozycję Hitlera i nie podjęła wojny z Rzeszą.

Pozornie wydawało się, że w lepszej sytuacji znajdował się Związek Radziecki. Armia Czerwona opanowała wielkie obszary w Europie i w Azji. W krajach okupowanych przeprowadzono demontaż urządzeń przemysłowych i ściągano jako reparacje wojenne. Politykę ZSRR popierały partie komunistyczne różnych narodowości. Mimo to sytuacja ZSRR była trudna. Poniósł on olbrzymie straty ludzkie, znaczna część obszaru była kompletnie zniszczona, przemysł był słabo rozwinięty, a ustrój panujący w ZSRR nie sprzyjał procesowi integracyjnemu. Społeczeństwo było zastraszone i sterroryzowane i nie identyfikowało się z państwem. Wielu żołnierzy po zapoznaniu się z sytuacją w innych krajach skłonnych było do buntu. W ZSRR panował zastój gospodarczy. Wobec braku mężczyzn we wszystkich gałęziach gospodarki wielką rolę odgrywały kobiety, które wykonywały najcięższe prace fizyczne.

Tymczasem przywódcy ZSRR ze Stalinem na czele przejawiali wielkie ambicje polityczne. Zmierzali do przejęcia wpływów w polityce globalnej w świecie, próbowali narzucić swoje rozwiązania polityczne w kwestii niemieckiej i w polityce dekolonizacyjnej w Azji i w Afryce wchodząc w konflikt ze wszystkimi państwami kapitalistycznymi. Tymczasem imperialne dążenia nie miały pokrycia w potencjale ekonomicznym.

Inaczej przedstawiała się sytuacja w Stanach Zjednoczonych, które stworzyły potężny przemysł i silną armię. Pomiedzy przemysłem wojuskowym i cywilnym istniała jednak drożność. Wbrew politykom wywołującym w 1945 r. do podjęcia wojny z ZSRR, żeby uwolnić narody Europy Wschodniej rząd Stanów Zjednoczonych kontynuował rozpoczętą w czasie wojny współpracę i zredukował swoje siły zbrojne z 15 do 1 miliona ludzi. Przystąpiono do wyprzedaży olbrzymich zapasów broni, amunicji, umundurowania i żywności.

Stany Zjednoczone również sięgały po rządy w świecie, ale nie przy użyciu sił zbrojnych, lecz przy zastosowaniu taktyki ekonomicznej. Rozpoczęły one dyplomację dolara, ale spotkały się jednak ze sprzeci-

wem ZSRR, który spłacił swoje zobowiązania wojenne i realizował własną politykę. Rubla zrównano z dolarem. Był to jednak zabieg czysto formalny, za rublem nie stała siła ekonomiczna.

W latach 1937-1946 globalny wskaźnik udziału w produkcji przemysłowej świata dla Japonii spadł z 5,8% do 2,0% i Wielkiej Brytanii z 15,0% do 12,0%, podczas gdy udział Stanów Zjednoczonych wzrósł z 41,0% do 59,0%. Tonaż floty japońskiej spadł o 80%, Wielkiej Brytanii o 17%, a Stanów Zjednoczonych wzrósł o 252%. Gwałtownie rósł też eksport kapitału amerykańskiego. W bankach amerykańskich znajdowało się 70% zapasów złota znajdującego się w krajach kapitalistycznych.

3. Przypływ fali rewolucyjnej w świecie i spór między komunistami i socjalistami o koncepcję rozwoju

W czasie wojny w wielu krajach opanowanych przez Niemcy i Japonię oraz we Włoszech społeczeństwo uległo znacznej radykalizacji. Umacniały się wpływy partii lewicowych, modne stały się poglądy rewolucyjne. W tym czasie powstało 15 nowych partii komunistycznych. Państwa Europy Wschodniej znalazły się pod bezpośrednimi wpływami ZSRR i partii komunistycznych. W Austrii, Belgii, Danii, Francji, Norwegii i Włoszech do rządów weszli komuniści. W latach 1945-1947 komuniści wchodzili w skład rządów 9 krajów europejskich, 2 krajów Ameryki Łacińskiej i 2 krajów Azji. W 1947 r. na świecie działało 76 partii komunistycznych; skupiały one 20 mln członków. Niektóre z nich, jak na przykład Komunistyczna Partia Francji i Włoch miały masowy charakter i cieszyły się dużymi wpływami w społeczeństwie. KP Francji liczyła 900 tys. członków, a KP Włoch 1,5 mln członków, ich elektorat sięgał 25-30% wyborców.

Bezpośrednio po wojnie nie było organizacji międzynarodowej kierującej ruchem komunistycznym. Przywódcy tego ruchu uznawali jednak przywódczą rolę WKP(b) i Stalina. Odwoływano się do sformułowanych przez Stalina zasad marksizmu-leninizmu; Stalina uznawano za „chorążego” światowego ruchu rewolucyjnego.

Stalin głosił, że system kapitalistyczny znajduje się w stadium upadku. Na jego miejsce planowano zbudowanie systemu socjalistycznego jako systemu bardziej sprawiedliwego i doskonałego od kapitalizmu.

256 Stalin twierdził, że w skali globalnej w świecie toczy się walka klasowa,

która musi doprowadzić do rewolucji społecznej i dyktatury proletariatu. Ustrój panujący w ZSRR uznawano za wzorzec i model przyszłego systemu socjalistycznego, a Związek Radziecki za ojczyznę proletariatu świata. Odrzucano ewolucyjną drogę rozwoju, a szczególnie jej parlamentarną odmianę. Bardzo ostro zwalczano imperializm i tzw. socjaldemokratyzm.

W poszczególnych krajach po wojnie działały partie socjaldemokratyczne lub socjalistyczne. W niektórych krajach (Anglia, Dania, Finlandia, Francja, Holandia, Norwegia, Szwecja) socjaliści wchodzili w skład rządów lub samodzielnie sprawowali władzę. Realizowali oni program ewolucyjnego, stopniowego przekształcania kapitalizmu w socjalizm przez reformy parlamentarne.

Działalność partii socjaldemokratycznych koordynował Międzynarodowy Komitet Robotniczy i Socjalistyczny. Ruch socjaldemokratyczny działał w zasadzie legalnie. Nawiązywał do marksizmu, ale odrzucał leninizm i radziecki system. Socjaliści twierdzili, że ZSRR nie jest państwem socjalistycznym. Dowodzono, że wydarzenia z 1917 r. w Rosji nie były rewolucją socjalistyczną, a utworzony następnie system polityczny nie był systemem dyktatury proletariatu, lecz dyktaturą jednej partii nad społeczeństwem. System ten zwalczano jako coś podobnego do faszyzmu. Socjaldemokraci dążyli do zbudowania tzw. demokratycznego socjalizmu. Ten cel zamierzano osiągnąć bez uciekania się do rewolucji i przemocy. Stąd szczególną uwagę przywiązywano do wyborów i działalności parlamentarnej. Socjaldemokraci zwalczali komunizm i szukali poparcia partii liberalnych. W grudniu 1947 r. na konferencji w Antwerpii powołano Komitet Międzynarodowych Konferencji Socjalistycznych (COMISCO). Dwa razy w roku organizowano konferencję przedstawicieli partii socjalistycznych w celu wymiany doświadczeń i uzgodnienia metod działania. Każda partia była jednak w pełni samodzielna, na konferencjach ustalano tylko propozycje i zalecenia.

Komuniści odrzucali te koncepcje i doświadczenia. Socjaldemokrację uznawano za ruch zdradzający interesy mas pracujących i wysługujący się imperializmowi. Ruch ten zwalczano bardziej ostantacyjnie niżli sam imperializm.

Partie komunistyczne i socjaldemokratyczne występowały w imieniu mas robotniczych, organizowały strajki, brały udział w wyborach do parlamentów, prowadziły działalność propagandową. Komuniści dą-

zyli do zaostrzenia sporów i konfliktów z myślą o wywołaniu rewolucji, byli sterowani przez ZSRR, stanowili ważny instrument polityki Stalina w świecie. Bardzo słabe wpływy posiadali jednak w Anglii, USA, Kanadzie, Japonii. W krajach rozwiniętych gospodarczo występowała silna klasa mieszczańska i drobnomieszczańska, które łagodziły konflikty klasowe. Poważną rolę w państwach tego typu spełniały ruchy chrześcijańsko-społeczne (chadecja), które dążyły do utrwalenia kapitalizmu. Negatywne społecznie skutki systemu kapitalistycznego próbowały one łagodzić poprzez ustawodawstwo społeczne oparte na doktrynie społecznej Kościoła.

Oba nurty marksistowskie (komuniści i socjaliści) przez pewien czas spotykały się na gruncie ruchu zawodowego. Na kongresie w Paryżu w październiku 1945 r. powołano Światową Federację Związków Zawodowych (SFZZ), która skupiła 65 central liczących około 67 mln członków w 56 krajach świata. Poza nią pozostała Amerykańska Federacja Pracy (AFL). Osobno działały też związki chrześcijańsko-demokratyczne.

4. Procesy zbrodniarzy i kolaborantów wojennych

W czasie wojny popełniono wiele przestępstw przeciw ludzkości. Alianci wielokrotnie ostrzegali Niemcy, Włochy i Japonię, że po wojnie zbrodnie te zostaną ukarane. Po pierwszej wojnie światowej Niemcy miały ukarać zbrodniarzy wojennych, ale ich sądy zrobiły wszystko, by oskarżonych uniewinnić. W związku z tym po drugiej wojnie światowej państwa zwycięskie postanowiły powołać specjalny Międzynarodowy Trybunał Wojskowy (MTW) do osądzenia głównych oskarżonych. Powstał on na podstawie porozumienia podpisanego przez cztery mocarstwa w Londynie 8 sierpnia 1945 r.; uchwalono specjalną Kartę Międzynarodowego Trybunału Wojskowego stanowiącą jego statut.

Od 20 listopada 1945 r. do 1 października 1946 r. przeprowadzono w Norymberdze proces głównych hitlerowskich zbrodniarzy wojennych. Akt oskarżenia liczył 22 tomy, dokumenty przedłożone w czasie przewodu sądowego objęły 18 tomów. Wyrok ogłoszono w dniach 30 września - 1 października 1946 r. Trybunał uznał kierownictwo NSDAP, SS, SD i gestapo za organizacje przestępcze i zabronił dalszej ich działalności. Dwunastu oskarżonych skazano na karę śmierci przez powieszenie, trzech na karę dożywotniego więzienia, czterech na karę 10-20 lat

wiezienia, trzech uwolniono od winy i kary. Zgromadzenie Ogólne ONZ w rezolucji z 11 grudnia 1946 r. uznało zasady statutu MTW i wyroki (tzw. zasady norymberskie) za podstawę rozwoju prawa międzynarodowego, zezwalającego ścigać indywidualnie przestępców wojennych, występujących w instytucjach zbiorowych (partia, rząd). Do prawa międzynarodowego wprowadzono zasadę indywidualnej odpowiedzialności karnej za zbrodnie przeciwko pokojowi, zbrodnie przeciw ludzkości itp.

W ślad za procesem głównym przeprowadzono 12 procesów pochodnych, w których osądzono 185 osób. 25 z nich skazano na karę śmierci. Procesy przeciw hitlerowskim przestępcom i zbrodniarzom wojennym przeprowadzono w wielu krajach. Uznano, że zbrodnie te nie będą podlegać zasadzie przedawnienia.

Podejrzani o popełnienie zbrodni starali się ująć przed odpowiedzialnością ukrywając się w wielu krajach, szczególnie w państwach Ameryki Łacińskiej. Dużej pomocy w organizowaniu ucieczek i ukrywaniu podejrzanych udzielił Watykan. Natomiast organizacje żydowskie ścigały podejrzanych na własną rękę i pomagały w wymierzaniu im sprawiedliwości. Żydowscy „Mściciele” (Avengers) głosili, że za 6 mln wymordowanych Żydów należy zgładzić 6 mln Niemców. Zatrzymano 130 tys. osób podejrzanych o popełnienie zbrodni. Poszukiwano dalszych 85 tys. osób. Do marca 1948 r. rozpatrzono 7728 spraw, które objęły 36 846 osób.

Procesy zbrodniarzy wojennych wywołały wiele polemik w świecie. Niemcy kwestionowali prawo obcych do sądenia ich obywateli, dowodzili, że zwycięzcy popełnili również wiele zbrodni. Kwestionowano prawo ZSRR do sądenia innych przestępców, skoro nie zostali osądzeni przedstawiciele stalinowskiego aparatu przemocy.

W poszczególnych krajach sądzono też osoby oskarżone o kolaborację z okupantem i działające na szkodę własnego narodu. Najbardziej masowy charakter miały te procesy w ZSRR, gdzie sądzono tzw. własowców oraz wielu jeńców wojennych.

Kolaborantów rozliczano też we Francji. Marszałek Philippe Pétain w sierpniu 1944 r. schronił się w Szwajcarii, ale w kwietniu 1945 r. dobrowolnie powrócił do Francji i oddał się w ręce nowych władz; sądzono go w Paryżu (23 maja - 14 sierpnia 1945) i skazano na karę śmierci, ale gen. de Gaulle zamienił ją na karę dożywotniego więzienia. Osadzono go na wyspie Yen. Premier rządu Vichy Pierre Laval zbiegł do Hiszpanii. Hiszpanie odesłali go jednak do Niemiec, a Amerykanie

wydali go Francuzom. Sąd Specjalny 9 października 1945 r. skazał go za zdradę i kolaborację na karę śmierci, wyrok wykonano 15 października 1945 r. Sądy francuskie wydały 2071 wyroków śmierci, spośród których 1303 skazanych ułaskawiono zmieniając wyroki śmierci na karę więzienia. Wykonano 768 wyroków śmierci, 39,9 tys. osób skazano za kolaborację na kary więzienia, 18 tys. oskarżonych uniewinniono. Na 800 tys. urzędników państwowych zatrudnionych w administracji w czasie wojny poddano weryfikacji 20 tys., około 5 tys. z nich zwolniono ze służby.

Sądy belgijskie wydały 55 tys., a holenderskie 50 tys. wyroków skazujących za kolaborację.

Ponieważ wielu podejrzanych zdołało się ukryć, sprawa poszukiwania ich i wymierzania z tego tytułu sprawiedliwości trwała przez wiele lat.

5. Powstanie Organizacji Narodów Zjednoczonych

Na podstawie uzgodnień podjętych w Jałcie 25 kwietnia 1945 r. w sali opery w San Francisco otwarto obrady konferencji inauguracyjnej działalności Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wzięło w niej udział 46 delegacji.

Była to organizacja państw zwycięskich w wojnie, państw pokonanych do niej nie przyjęto. Nie przyjęto też Hiszpanii, Portugalii, a Szwajcaria nie zgłosiła chęci udziału, pragnąc zachować neutralność. W toku obrad liczba państw założycielskich ONZ wzrosła do 51. Po dwóch miesiącach dyskusji, 26 czerwca uchwalono Kartę Narodów Zjednoczonych, która spełnia rolę statutu tej organizacji; weszła w życie po ratyfikowaniu jej przez większość sygnatariuszy w dniu 24 października 1945 r. Karta składa się ze wstępu i 111 artykułów ujętych w 19 rozdziałach. Za główny cel istnienia ONZ uznano utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, pokojowe rozwiązywanie wszelkich sporów międzynarodowych, umacnianie współpracy międzynarodowej itp. Utworzono sześć głównych organów ONZ: 1) Zgromadzenie Ogólne; 2) Radę Bezpieczeństwa; 3) Radę Gospodarczą i Społeczną; 4) Radę Powierniczą; 5) Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości; 6) Sekretariat.

260 Zgromadzenie Ogólne zbierało się raz w roku na trzymiesięczne

sesje. Każdy członek dysponował jednym głosem, niezależnie od wielkości i siły państwa, uchwały podejmowano w zasadzie większością głosów, w sprawach o dużym znaczeniu większością 2/3 głosów. Zgromadzenie Ogólne ONZ nie może narzucać suwerennym państwom swej woli; uchwały jego mają charakter rekomendacji, zaleceń a nie nakazu.

Szczególną rolę w systemie funkcjonowania ONZ odgrywa Rada Bezpieczeństwa. Składała się ona początkowo z 11 członków, w tym 5 stałych i 6 niestałych. Do stałych członków RB powołano wielkie mocarstwa: 1) Chiny; 2) Francję; 3) Stany Zjednoczone; 4) Wielką Brytanię; 5) ZSRR. Pozostałych 6 niestałych członków RB wybierano na kadencje trzyletnie. Uchwała RB była ważna, jeśli uzyskała co najmniej 7 głosów, w tym wszystkich stałych członków rady. Każdy stały członek RB ma więc prawo weta. Bez zgody tych członków uchwały rady nie są ważne. Jednocześnie sami członkowie stali, bez poparcia przynajmniej dwóch członków niestałych, uchwały też nie mogą podjąć. Rada Bezpieczeństwa działa permanentnie i ma prawo podejmować decyzje kluczowe dla bezpieczeństwa światowego.

Rada Gospodarczo-Społeczna zajmuje się szeroką gamą problemów przy pomocy: Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO), Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO), Światowej Organizacji Zdrowia (WHO), Międzynarodowej Organizacji Lotnictwa Cywilnego (ICAO), Powszechnego Związku Poczтового (CPU), Międzynarodowego Związku Telekomunikacyjnego (ITU), Światowej Organizacji Meteorologicznej (WMO), Międzynarodowej Organizacji Doradczej Morskiej (IMKO), Układu Ogólnego w sprawie Cel i Handlu (GATT), Międzynarodowego Banku Odbudowy i Rozwoju (IBRD), Międzynarodowego Funduszu Walutowego (IMF). W latach 1945-1947 dużą rolę odegrała Administracja Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy (UNRRA).

Rada Powiernicza ONZ zajmowała się tzw. obszarami mandatowymi i postkolonialnymi. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości w Hadze kontynuował działalność Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej Ligi Narodów okresu międzywojennego, posiada własny statut i jest dość luźno związany z ONZ.

Pracą bieżącą ONZ kierował sekretariat z sekretarzem generalnym na czele. Pierwsze prace organizacyjne ONZ w 1945 r. prowadzono w Londynie od 16 lipca do 23 listopada 1945 r. i od 24 listopada do 261

23 grudnia tegoż roku. Pierwszym sekretarzem generalnym ONZ był w latach 1945-1951 Norweg Trygve Lie (1896-1968). Większość personelu stanowili urzędnicy amerykańscy.

W latach 1945-1947 ONZ nie miała stałego miejsca urzędowania i wypracowanych metod działania, poszczególne sesje przeprowadzano w różnych miejscach. W 1947 r. Stany Zjednoczone przyznały ONZ prawo zlokalizowania własnej siedziby w Nowym Jorku, podpisano umowę gwarantującą swobodę działania i suwerenności ONZ na przyznanych jej terenach. Tymczasową siedzibę ONZ zlokalizowano w Lake Success na Long Island i w Flushing Meadows w dzielnicy Queens w Nowym Jorku. W Genewie znajdowało się Biuro Europejskie ONZ. ONZ uzyskała 15 kwietnia 1947 r. tereny budowlane na wyspie Manhattan w Nowym Jorku i przystąpiła do budowy własnego gmachu. W tym roku 2/3 personelu ONZ osiedliło się w Nowym Jorku, a 1/3 pozostała przy Biurze Europejskim w Genewie. Gmach ONZ oddano do użytku dopiero w 1952 r.

Funkcjonowanie organizacji opierało się na składkach wnoszonych przez poszczególne państwa członkowskie. I sesja Zgromadzenia Ogólnego ONZ rozpoczęła obrady w Londynie (10 stycznia – 14 lutego 1946). Drugą część obrad przeprowadzono już w Nowym Jorku.

6. Polityka ZSRR w latach 1945-1947

ZSRR wyszedł z wojny zwycięsko. W Europie Armia Czerwona dotarła do Łaby i do Austrii. W ramach ZSRR znalazły się państwa bałtyckie, wschodnie obszary Polski, Besarabia, na Dalekim Wschodzie Armia Czerwona dotarła do Korei. Ponownie przejęła Kraj Przymorski, Południowy Sachalin, Wyspy Kurylskie. ZSRR obejmował obszar 22,4 mln km², zamieszkaany przez około 194 mln mieszkańców, składał się z 16 republik związkowych.

W końcowej fazie wojny lub bezpośrednio po niej ZSRR uzależnił od siebie: Albanię, Bułgarię, Czechosłowację, Mongolię, Polskę, Rumunię, Węgry. Armia Czerwona okupowała część Austrii i Niemiec oraz Północną Koreę.

Przywódcy ZSRR używali pojęcia strefy bezpieczeństwa, żądając uznania ich prawa do kontrolowania tych rozległych obszarów. Wielu polityków zachodnich uznawało prawo ZSRR do posiadania takiej strefy.

W latach następnych przywódcy ZSRR mówili o sojuszu ideowo-politycznym łączącym ZSRR z krajami tzw. demokracji ludowej, ZSRR miał być wzorem do naśladowania dla tych krajów. Był to dziwny wzorzec. W wielu krajach demokracji ludowej stopa życiowa była wyższa niż w ZSRR. Nie było się też na czym wzorować w aspekcie politycznym i ideologicznym. ZSRR był krajem zacofanym gospodarczo i politycznie, panował w nim system monopartyjny. Ludzie byli pozbawieni możliwości swobodnego poruszania i wypowiedzania się. Po wojnie rząd kontynuował akcję represyjną zarówno wobec pojedynczych obywateli, jak i całych narodów. Jeńców wracających z niewoli zsyłano do obozów pracy, ludność republik pogranicznych oskarżano o współpracę z Niemcami, deportowano i represjonowano. Do ZSRR zwożono podstępnie aresztowanych działaczy politycznych z Czechosłowacji, Niemiec, Polski, Rumunii, Węgier.

W 1946 r. Związek Radziecki przystąpił do wykonywania kolejnego, czwartego już, planu 5-letniego. Sytuacja była trudna, wydajność pracy bardzo niska, poziom życia również bardzo niski. Gospodarka radziecka nie była konkurencyjna wobec gospodarki zachodniej. Nadal bardzo wiele środków przeznaczano na cele wojskowe. Był to okres propagandy sukcesu. Przywódcy radzieccy dowodzili, że Armia Czerwona jest najbardziej doskonałą armią świata, że ZSRR odegrał szczególną rolę w pokonaniu Niemiec i Japonii, że może pokonać każdego nieprzyjaciela. Krytykowano udział państw sojuszniczych w wojnie, przemilczano pomoc uzyskaną przez ZSRR z Zachodu w czasie wojny, rozwijano kult wszystkiego co rosyjskie, fałszując historię wynalazków technicznych przełomu XIX i XX w. Wszystkie ważniejsze wynalazki tego czasu zaczęto przypisywać nauce rosyjskiej (samochód, radio, telefon).

Granice państwa bardzo uszczelniono. Obywatele ZSRR nie mieli paszportów i poza wyjazdami służbowymi nie mogli wyjeżdżać za granicę. Przyjazdy do Związku Radzieckiego były również bardzo ograniczone. Ostro zwalczano obce wzorce kulturowe, odwoływanie się do zagranicy, tzw. nihilizm narodowy. Uprawiano megalomanię narodową, lansowano zasady tzw. realizmu socjalistycznego. Władze partyjne i państwowe ingerowały w procesy twórcze artystów i badania naukowe uczonych. Głównym nadzorcą od spraw kultury w ZSRR był Andriej A. Żdanow (1896-1948). Od jego nazwiska pochodziło określenie „żdanowszczyzna”. Marksizm przekształcono w zbiór dogmatów, a ideologia nabrała cech prawdy objawionej.

Pomysły przywódców radzieckich podejmowały partie komunistyczne w państwach zachodnich. Szczególną rolę odgrywały Komunistyczne Partie Francji i Włoch, w ich szeregach znajdowało się wielu pisarzy i ludzi kultury oraz intelektualistów. W okresie tym na Zachodzie panowała moda na marksizm, lewicowość i ZSRR.

W ideologii, kulturze i środkach masowego przekazu Związku Radzieckiego działało wielu komunistów pochodzenia żydowskiego. W pewnym okresie Żydzi cieszyli się w ZSRR dużym uznaniem; mieli znaczne wpływy w partii i w administracji państwa. W latach trzydziestych utworzono żydowską republikę autonomiczną „Birobidżan”, w 1942 r. w ZSRR powstał Antyfaszystowski Komitet Żydów Radzieckich z wybitnym działaczem partyjnym i zawodowym Salomonem Łozowskim (1878-1952) na czele. Komitet ten odegrał znaczną rolę w czasie wojny i bezpośrednio po jej zakończeniu. W latach 1947/48 rząd ZSRR poparł też działania związane z tworzeniem państwa Izrael w Palestynie.

Politycy amerykańscy analizując zniszczenia wojenne ZSRR doszli do wniosku, że kraj ten nie jest zdolny do dalszej ekspansji. Liczyli, że odbudowa ZSRR trwać będzie co najmniej 10 lat. Tymczasem Stalin podjął szeroko zakrojony plan uzależnienia całych Niemiec. Już w czerwcu 1945 r. radzieckie władze okupacyjne wyraziły zgodę na utworzenie w swojej strefie partii politycznych, a w lipcu 1945 r. powołały lokalne władze administracyjne poszczególnych krajów. W sierpniu utworzono centralne zarządy gospodarcze dla całej strefy. Szczególne funkcje spełniali komuniści niemieccy przebywający do tego czasu w ZSRR; obok nich wielką rolę odgrywali radzieccy oficerowie polityczni. Podjęto szeroko zakrojoną akcję reedukacyjną w duchu założeń radzieckich. W kwietniu 1946 r. komuniści wchłonęli działającą w radzieckiej strefie partię socjaldemokratyczną i utworzyli Socjalistyczną Partię Jedności Niemiec (SED). Przeprowadzono radykalną reformę rolną, nacjonalizację przemysłu ciężkiego, reformę oświaty. Dotychczasową historię poddano totalnej krytyce. Wzywano do tworzenia nowych Niemiec opartych na masach ludowych i sojuszu z ZSRR. Program ten prezentowano jako program nowych, demokratycznych Niemiec.

7. Przejsie państw zachodnich do polityki powstrzymywania ekspansji ZSRR

Konferencja poczdamska Wielkiej Trójki powołała Komisję Ministrów Spraw Zagranicznych mocarstw do przygotowania projektów traktatów pokojowych z Niemcami i ich satelitami. Sprawa była bardzo skomplikowana. W Bułgarii, Rumunii i na Węgrzech dominowały już wpływy ZSRR. W tych krajach, z inspiracji ZSRR, powstały rządy uznające „sojusz” z tym państwem. ZSRR nie był zainteresowany w dyktowaniu tym państwom surowych warunków. Amerykanie, Anglicy i Francuzi w tych państwach nie mieli już wiele do powiedzenia i byli zainteresowani bardziej surowym ich potraktowaniem. Natomiast w Finlandii i Włoszech przeważały wpływy amerykańsko-angielskie. Związku Radzieckiego nie dopuszczono też do kontroli Japonii, tam o wszystkim decydowali Amerykanie. W Niemczech powołano Sojuszniczą Radę Kontroli, w jej skład wchodził komendanci wojenni czterech stref okupacyjnych, uchwały zapadały tu jednomyślnie, każde z czterech mocarstw miało prawo weta. Pierwsze posiedzenie Sojuszniczej Rady Kontroli odbyło się 30 lipca 1945 r. Początkowo prace SRK rozwijały się pomyślnie. Wydała ustawę o likwidacji wszelkich organizacji hitlerowskich (10 października 1945), o powołaniu policji niemieckiej (6 listopada 1945), o zakazie szkolenia wojskowego w Niemczech (30 listopada 1945), o ukaraniu osób winnych zbrodni wojennych, zbrodni przeciw ludzkości i zbrodni przeciw pokojowi (20 grudnia 1945), o usunięciu hitlerowców z urzędów (12 stycznia 1946), o kontroli niemieckich badań naukowych (29 kwietnia 1946), o likwidacji państwa pruskiego (25 lutego 1946). W 96 przypadkach SKR nie podjęła decyzji z braku jednomyślności; rosła liczba spraw, których nie można było rozstrzygnąć ze względu na różnicę zdań występującą pomiędzy członkami komisji.

Jeszcze gorzej przedstawiała się sytuacja na forum Komisji Ministrów Spraw Zagranicznych. Tendencje kompromisowe wystąpiły jedynie w czasie sesji Komisji w Moskwie, w grudniu 1945 r. Na następnych spotkaniach dominowały problemy sporne. Przedstawiciele państw zachodnich nie chcieli pogodzić się z faktami dokonanymi przez ZSRR w Europie Wschodniej. Coraz częściej pojawiały się głosy mówiące o zagrożeniu komunistycznym i konieczności przeciwstawienia się. Prasa krajów uzależnionych od ZSRR pisała z kolei o przewrotnych dą-

zeniach imperializmu amerykańskiego, wyzysku i ucisku mas robotniczych w krajach kapitalistycznych i konieczności obalenia kapitalizmu.

Szczególną rolę w formułowaniu nowych koncepcji politycznych państw kapitalistycznych odegrał były premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill. Po odwołaniu go z rządu przystąpił do pisania wspomnień z okresu wojennego i działania na rzecz powstrzymania ekspansji Stalina. W marcu 1946 r. pojechał do Stanów Zjednoczonych, porozumiał się z prezydentem Trumanem, i 5 marca w Fulton wygłosił zasadnicze przemówienie programowe. Oskarżył on ZSRR, iż zagarnął szereg krajów, narzucił im swoje porządki i oddzielił je od reszty świata „żelazną kurtyną”. „Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem — stwierdził Churchill — opuściła się żelazna kurtyna w poprzek kontynentu. Poza tą linią znajdują się wszystkie stolice byłych państw środkowej i wschodniej Europy: Warszawa, Berlin, Praga, Wiedeń, Budapeszt, Belgrad, Bukareszt i Sofia — wszystkie te sławne miasta i zamieszkująca wokół nich ludność leżą, że się tak wyrażę, w sferze radzieckiej i wszystkie, w takiej czy innej formie podlegają nie tylko wpływom radzieckim, ale kontroli z Moskwy w bardzo wysokim, niekiedy coraz to bardziej rosnącym stopniu. Rządy policyjne przenikają z Moskwy. Tylko Ateny, ze swą nieśmiertelną chwałą mogą swobodnie decydować o swej przyszłości w wyborach pod nadzorem brytyjskim, amerykańskim i francuskim”.

Churchill zakwestionował celowość przejęcia przez Polskę obszarów niemieckich występując w roli adwokata przegranych Niemiec. „Zachęcono — mówił on — rząd polski, będący pod wpływem rosyjskim, do realizacji olbrzymich i niesłusznych roszczeń w stosunku do Niemiec i teraz jesteśmy świadkami masowych wydaleń milionów Niemców w stopniu bolesnym, o jakim nigdy się nie śniło”. Mówca ostrzegał Stalina przed podejmowaniem próby uzależnienia Niemiec i przekształcenia Europy w radziecki system policyjny. Wzywał do zjednoczenia wysiłków w celu odparcia rosnącego zagrożenia dla wolnego świata.

Stalin ustosunkował się do tego przemówienia w wywiadzie dla „Prawdy” z 13 marca 1946 r. Nazwał on Churchilla „podżegaczem wojennym”. Stwierdził, że poszczególne jego twierdzenia stanowią mieszaninę „oszczerstw”, „ordynarności” i „braku taktu”. Było to wyjaśnienie mało przekonujące. Mowa Churchilla natomiast zrobiła wielką karierę. Państwa zachodnie zmieniły swój kurs polityczny i podjęły wspólne poczynania zmierzające do ograniczenia ekspansji ZSRR.

W kwietniu i maju 1946 r. obradowała w Paryżu sesja Komisji Ministrów Spraw Zagranicznych. Obrady znalazły się w impasie. W związku z tym w lipcu tegoż roku amerykański generał-gubernator w Niemczech L. Clay wystąpił z propozycją połączenia amerykańskiej i angielskiej strefy okupacyjnej. Natomiast sekretarz stanu USA James Byrnes wygłosił 6 września 1946 r. przemówienie w Stuttgarcie. Zapowiedział odbudowę gospodarczą i rekonstrukcję polityczną Niemiec Zachodnich oraz powiązanie ich z demokracjami zachodnimi. W ten sposób przekreślono radziecki plan zmierzający do opanowania całych Niemiec przez ich dekartelizację, denazyfikację i demokratyzację.

W tej sytuacji projektu traktatu pokojowego z Niemcami nie można było uzgodnić. Każde mocarstwo okupacyjne inaczej sobie wyobrażało przyszłość Niemiec. Postanowiono przynajmniej uzgodnić stanowisko w sprawie sojuszników Rzeszy z czasów wojny. Problem zlecono Konferencji 21 zainteresowanych państw. Obradowała ona w Paryżu od 29 lipca do 15 października 1946 r., analizowano zasady ogólne i problemy szczegółowe, występowało tu również wiele problemów spornych. Generalnie biorąc były to jednak państwa peryferyjne i kompromis był łatwiejszy do osiągnięcia. Projekty traktatów uzgodniono w październiku. Konferencja Ministrów Spraw Zagranicznych zatwierdziła je 11 grudnia 1946 r., podpisano je uroczyście w Paryżu 10 lutego 1947 r.

Teoretycznie biorąc państwa te rozliczyły się ze swego udziału w wojnie po stronie faszyzmu, odzyskały pełną suwerenność i weszły do rodziny wolnych narodów. Zostały też wkrótce przyjęte do ONZ. Bułgaria, Rumunia i Węgry były już państwami satelickimi ZSRR, Finlandia uzyskała status państwa niezaangażowanego, natomiast Włochy grawitowały ku sojusznictwu z USA, ale w pełnej integracji ze Stanami Zjednoczonymi przeszkadzał im duży wpływ komunizmu w ich państwie.

Państwa europejskie uzależnione od ZSRR głosiły, że mają demokratyczny i ludowy charakter; nazywano je krajami demokracji ludowej (KDL).

Natomiast Niemcy stanowiły obiekt przetargowy pomiędzy obu mocarstwami. Stany Zjednoczone i Wielka Brytania podpisały 2 grudnia 1946 r. formalne porozumienie o połączeniu swych stref i utworzeniu od 1 stycznia 1947 r. tzw. Bizonii. Funkcjonowała ona jako odrębny twór społeczno-gospodarczy kontrolowany przez Amerykanów i Anglików. Francuzi odmawiali jeszcze przyłączenia swej strefy. Przywódcy ZSRR przystąpili natomiast do umacniania pozycji swojej strefy.

8. Podział Niemiec i Europy

Prezydent Truman wystąpił 12 marca 1947 r. w Kongresie z krytyką ekspansywnej polityki ZSRR i stwierdził, że Stany Zjednoczone muszą dążyć do poparcia tych narodów, które „opierają się agresji z zewnątrz lub próbom opanowania władzy siłą przez własną mniejszość”. Tezy te nazwano później doktryną Trumana lub powstrzymywania komunizmu. Na wniosek prezydenta Kongres uchwalił asygnować kwotę 400 mln dolarów na pomoc dla Grecji i Turcji.

Sekretarz stanu George C. Marshall (1880-1959) wystąpił 5 czerwca 1947 r. z projektem zorganizowania pomocy dla Europy. „Stany Zjednoczone — stwierdził Marshall — powinny zrobić wszystko, co jest w ich mocy, by dopomóc światu w powrocie do zdrowia gospodarczego, bez którego nie może być mowy o równowadze politycznej i o pokoju”. Kongres USA podjął ten apel i uchwalił „European Recovery Program” (ERP).

Amerykanie planowali objąć pomocą całą Europę włącznie z ZSRR i krajami demokracji ludowej. Dysponowali dużą nadwyżką kapitału, którą musieli gdzieś zainwestować. Przyjęcie pomocy poważnie uzależniłoby ZSRR od Stanów, Stalin te propozycje kategorycznie odrzucił. Czechosłowacja w pierwszej fazie dyskusji w 1947 r. wyraziła zgodę na przystąpienie do układu, ale Związek Radziecki do tego jednak nie dopuścił.

Jesienią 1947 r. z inicjatywy Stalina powołano do życia Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominform). W skład tej instytucji weszło 7 partii krajów demokracji ludowej i 2 partie komunistyczne krajów Europy Zachodniej (francuska i włoska). Przystąpiono do ujednolicania programów działania i ścisłego ich dostosowywania do polityki ZSRR. Polityków hamujących ten proces oskarżono o oportunizm, nacjonalizm, wysługiwanie się imperiałizmowi; usuwano ich ze stanowisk, torturowano, likwidowano. Stalin nie dopuścił do realizacji rozwijanego przez Georgi Dymitrowa i Josipa Broz-Tito planu stworzenia Federacji Bałkańskiej. Zmierzał on do wygrywania krajów bałkańskich przeciw sobie występując w roli arbitra. Dymitrow podporządkował się woli Stalina, natomiast Tito kontynuował samodzielną politykę. W związku z tym w lutym 1948 r. Kominform potępił jego stanowisko. Stalin był gotów do fizycznego rozprawienia się z Tito, ale próby zorganizowania przewrotu i usunięcia Tito nie powiodły

się. W tej sytuacji KP Jugosławii usunięto z Biura Informacyjnego, a ZSRR zerwał stosunki z Jugosławią, która przyjęła status państwa neutralnego. Powiodły się natomiast plany wobec Czechosłowacji. W lutym 1948 r. dokonano tam przewrotu usuwając polityków niekomunistycznych związanych z prezydentem Edvardem Benešem. Pełnię władzy przejęli komuniści z Klementem Gottwaldem (1896-1953) na czele.

W Polsce Władysława Gomułkę i jego zwolenników oskarżono o tzw. odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne i odsunięto od władzy. Ster rządów przejęła w pełni ekipa Bieruta-Bermana-Minca stawiająca na ścisłe powiązanie Polski z ZSRR. W Rumunii w listopadzie 1947 r. w skład rządu weszli zwolennicy sojuszu z ZSRR z Emilem Bondaraszem i Anną Pauker na czele. Króla Michała zmuszono do abdykacji i 30 grudnia 1947 r. Rumunię proklamowano Republiką Ludową. Podobne zmiany przeprowadzono w Bułgarii i na Węgrzech.

Partie socjalistyczne krajów demokracji ludowej wystąpiły z COMISCO i zerwały współpracę z ich zachodnimi odpowiednikami, stopniowo łączyły się z partiami komunistycznymi swych krajów. W radzieckiej strefie okupacyjnej Niemiec nastąpiło to już w kwietniu 1946 r. Z połączenia KPD i SPD powstała Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec (SED). W Rumunii w lutym 1948 r. powstała Rumuńska Partia Robotnicza, na Węgrzech w kwietniu Węgierska Partia Pracujących, w Czechosłowacji w czerwcu Komunistyczna Partia Czechosłowacji, w Bułgarii w sierpniu Bułgarska Partia Komunistyczna, w Albanii w listopadzie Albańska Partia Pracy, a w Polsce w grudniu 1948 r. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR).

Bez względu na nazwę partie te uznały się za partie marksistowsko-leninowskie i uznały przywództwo Stalina. Przejęły całą władzę w swoje ręce usuwając inne stronnictwa i partie polityczne.

W grudniu 1947 r. w Berlinie przeprowadzono obrady I Niemieckiego Kongresu Ludowego, który podjął działalność na rzecz zjednoczenia. II Niemiecki Kongres Ludowy obradował w marcu 1948 r., nawiązywał do tradycji wiosny ludów. Na 2215 delegatów 650 reprezentowało zachodnie strefy okupacyjne. Powołano do życia czterystuosobową Radę Ludową, która wezwała do przeprowadzenia plebiscytu na rzecz zjednoczenia. Obie strony zabiegały o pozyskanie poparcia niemieckiej opinii publicznej. Sprawa traktatu pokojowego z Niemcami oddalała się.

W konsekwencji plan Marshalla przyjęły tylko państwa kapitalistyczne Europy Zachodniej, z rządów tych państw ustąpili komuniści. W ten sposób Europa została podzielona politycznie i ideologicznie.

Stany Zjednoczone przystąpiły też do włączenia zachodnich stref okupacyjnych Niemiec do planu. Francja skapitulowała i wyraziła zgodę na przyłączenie jej strefy do Bizonii. Od 1 stycznia 1948 r. trzy strefy razem występowały jako Trizonia.

W Londynie 23 lutego 1948 r. rozpoczęła obrady konferencja przedstawicieli trzech mocarstw zachodnich (Anglia, Francja, Stany Zjednoczone) z państwami Beneluksu (Belgia, Holandia, Luksemburg). Trwała ona z przerwami do 1 czerwca 1948 r. 17 marca 1948 r. powołano do życia Unię Zachodnioeuropejską. W drugiej części konferencji ustalono, że należy stworzyć odrębne państwo zachodniemieckie o ustroju federacyjnym i włączyć je do Unii Zachodnioeuropejskiej. Jednocześnie w Trizonii trwały prace nad utworzeniem odrębnego państwa. 18 czerwca 1948 r. podjęto decyzję o wprowadzeniu nowej waluty Trizonii — Deutsche Mark. Był to warunek, od którego spełnienia uzależniano włączenie Trizonii do planu Marshalla. Decyzji tych nie konsultowano z ZSRR.

Przywódcy ZSRR uznali to za naruszenie wspólnej linii politycznej wobec Niemiec i protestowali przeciw „separatystycznej” polityce trzech mocarstw. Stwierdzili oni, że konferencja londyńska naruszyła ustalenia wojenne trzech mocarstw w sprawie Niemiec. W czasie posiedzenia Sojuszniczej Rady Kontroli w Berlinie w dniu 20 czerwca 1948 r. przedstawiciel ZSRR, marszałek Wasilij D. Sokołowski, złożył protest przeciw tej polityce i opuścił posiedzenie. Od tego czasu SRK nie zwoływano w ogóle, przestała funkcjonować. W tej sytuacji ZSRR postanowił usunąć dawnych sojuszników z Berlina. 23 czerwca wyłączono dopływ prądu, a 24 zamknięto dojazd do miasta. Rozpoczęła się tzw. blokada Berlina Zachodniego. Państwa zachodnie przełamały blokadę Berlina organizując most powietrzny. Berlin Zachodni (3 zachodnie sektory) zaopatrywano drogą lotniczą. Blokada trwała od 24 czerwca 1948 r. do 10 maja 1949 r. W tym okresie przewieziono 1,5 mln ton ładunków, brało w tym udział 380 maszyn obsługiwanych przez 57 tys. ludzi — była to wielka operacja i demonstracja siły. Świat znów stał na krawędzi wojny. Koszta ogólne tej operacji szacowano na 2 mld marek niemieckich. Kryzys berliński wzmocnił pozycję i znaczenie Stanów Zjednoczonych w świecie, Związek Radziecki nie po-

trafił obronić swej linii. Państwa zachodnie uznały przywództwo polityczne Stanów Zjednoczonych, plan Marshalla został przyjęty.

Finalizowano prace nad utworzeniem państwa niemieckiego. W Koblencji powołano 8 lipca 1948 r. Radę Parlamentarną Trizonii, która przygotowała projekt ustawy zasadniczej (konstytucji). W czwartą rocznicę kapitulacji Niemiec, 8 maja 1949 r., projekt został uchwalony, w tym samym miesiącu ratyfikowany przez 9 spośród 10 krajów mających wejść w skład nowego państwa, a następnie zatwierdzony przez trzy mocarstwa okupacyjne. 14 sierpnia 1949 r. przeprowadzono wybory do parlamentu (Bundestag), 7 września 1949 r. parlament proklamował powstanie Republiki Federalnej Niemiec (RFN). Składała się ona z 10 państw związkowych z prawem dokooptowania innych państw, jeśli o to poproszą. Pierwszym prezydentem RFN został liberał Theodor Heuss (1884-1963), a pierwszym kanclerzem — przywódca chadecji Konrad Adenauer (1876-1967). Spośród kilku partii politycznych największymi wpływami cieszyły się: Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna (CDU); w Bawarii jej odpowiednik — Unia Chrześcijańsko-Społeczna (CSU); Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (SPD) i Wolna Partia Niemiecka (FDP). Partia komunistyczna działała do 1956 r., po czym została zdelegalizowana. Państwo rozwijało się w kierunku demokracji społecznej.

Na terenie radzieckiej strefy okupacyjnej 7 października 1949 r. proklamowano powstanie Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD). Formalnie biorąc występowało tam również kilka partii politycznych, faktycznie jednak władza nadal należała do Komendatury Wojennej ZSRR, która sprawowała ją poprzez Socjalistyczną Partię Jedności Niemiec (SED). Prezydentem NRD został komunista Wilhelm Pieck (1876-1960), a premierem były socjaldemokrata Otto Grotewohl (1894-1964).

Stalin przegrał walkę o Niemcy. Po dziewięciu miesiącach wycofał się z blokady Berlina i uznał istnienie niezależnego od ZSRR państwa niemieckiego. Niemcy zostały podzielone. RFN i Berlin Zachodni pozostały w obrębie świata zachodniego i objęte zostały planem Marshalla.

Berlin Zachodni przekształcono w okno wystawowe bogatych krajów zachodnich dla ubogiej, radzieckiej Europy Wschodniej. Wszystkie misternie układane plany na czas powojenny runęły. Świat został podzielony na dwa zwalczające się bloki, okupacja Niemiec Zachod-

nich została ograniczona do minimum. Niemcy przekształciły się w obiekt przetargu pomiędzy mocarstwami, nabrały wielkiego znaczenia w świecie. Świat ponownie wstąpił w okres wielkiego wyścigu zbrojeń; żył na krawędzi wojny. Oba mocarstwa budowały własne ośrodki badań nuklearnych.

Pierwsza faza zimnej wojny (1949-1955)

1. Odbudowa gospodarcza i militarna Europy Zachodniej

Państwa zachodnie po wojnie znajdowały się w bardzo trudnej sytuacji, straciły dawne znaczenie ekonomiczne i polityczne w świecie. Wojna spowodowała wielkie zniszczenia w samej Europie i ferment w koloniach. Ludy skolonizowane i uzależnione od państw europejskich stopniowo usamodzielniały się. Holenderskie Indie Zachodnie przekształciły się w Indonezję. Indie — perła korony brytyjskiej — w 1947 r. oderwały się od metropolii. Francuskie Indochiny proklamowały samodzielną, ale Francja nie pogodziła się z tym faktem i podjęła wojnę o przywrócenie swego władztwa; trwała ona do 1954 r. Chiny rzuciły zależność półkolonialną, przekształciły się w samodzielną Chińską Republikę Ludową i kontynuowały walkę o rozbicie systemu kolonialnego w Azji. W 1952 r. usamodzielniał się Egipt.

Zniszczenia wojenne i odpadnięcie kolonii spowodowało poważne zubożenie i osłabienie państw Europy Zachodniej. W 1945 r. produkowały one zaledwie 50% dóbr wytwarzanych bezpośrednio przed wybuchem wojny, to jest w 1938 r. Stopa życiowa mieszkańców tych krajów uległa obniżeniu, niepewnie rysowały się perspektywy dalszego rozwoju. Zagrożenie ze strony komunizmu i ZSRR popychało te kraje w ramiona Stanów Zjednoczonych, które od 1946 r. zaczęły wspomagać kapitalizm europejski. Jednocześnie jednak rodziła się obawa przed uzależnieniem kontynentu od USA. Wielu polityków jedyne wyjście widziało w zjednoczeniu Europy.

Winston Churchill 19 września 1945 r. wygłosił odczyt na Uniwersytecie w Zurichu, w którym wezwał do poniechania animozji i zjednoczenia przynajmniej Europy Zachodniej. W 1946 r. w państwach Europy Zachodniej, głównie Belgii, Holandii, Francji i Wielkiej Bry-

tanii powstało kilka organizacji i stowarzyszeń propagujących idee Zjednoczonej Europy. W marcu 1947 r. Anglia i Francja podpisały w Dunkierce układ sojuszniczy na 50 lat; planowały działać wspólnie na rzecz obrony niezależności Europy tak przed zakusami niemieckimi, jak i radzieckimi. W maju 1948 r. z inicjatywy Churchilla zorganizowano w Hadze obrady Kongresu Europejskiego i powołano Radę Europejską (RE) z siedzibą w Strasburgu. Do Rady weszło 10 państw: Belgia, Dania, Francja, Holandia, Irlandia, Luksemburg, Norwegia, Szwecja, Wielka Brytania i Włochy. W 1949 r. do RE przystąpiły Grecja i Turcja, w 1951 r. Islandia, w 1951 r. Republika Federalna Niemiec.

Współpraca uległa zacieśnieniu pod wpływem planu Marshalla, który realizowano w latach 1948-1951. Organizację Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC) z udziałem 16 państw przyjmujących pomoc amerykańską utworzono 16 kwietnia 1948 r., Europejską Unię Płatniczą powołano do życia 1 lipca 1950 r. Stany Zjednoczone udzieliły państwom europejskim około 13 mld dolarów pożyczki na stabilizację gospodarczą. Wielka Brytania uzyskała 3 mld, Francja 2,6 mld, Włochy 1,4 mld, RFN 1,3 mld, Holandia 1 mld. W 1951 r., wobec wyczerpania funduszy przeznaczonych na ten cel, utworzono Program Bezpieczeństwa Wzajemnego, który kontynuował pomoc w latach następnych.

Proces integracyjny szedł więc dwutorowo. Z jednej strony działała Rada Europejska, która wyłoniła Zgromadzenie Doradcze i ciało wykonawcze w postaci Komitetu Ministrów, podejmowała różne sprawy polityczne i społeczne. Z drugiej strony funkcjonowały organa ekonomiczne związane z realizacją pomocy amerykańskiej. Jesienią 1950 r. z inicjatywy Francji podjęto rokowania w sprawie utworzenia Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali. Rozmowy sfinalizowano 18 kwietnia 1951 r. Do wspólnoty weszły: Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, RFN, Włochy.

W poszczególnych krajach nastąpiło ożywienie gospodarcze, które prowadziło do stopniowego podnoszenia stopy życiowej i przezwyciężenia powojennego kryzysu gospodarczego.

Równocześnie z inicjatywami ekonomicznymi i politycznymi postępował proces integracji wojskowej. Z inicjatywy amerykańskiej 4 września 1949 r. powołano do życia Organizację Paktu Północnoatlantyckiego (North Atlantic Treaty Organization — NATO). Powołano ją w czasie konferencji ministrów spraw zagranicznych w Waszyng-

Tabela 18

Realizacja planu Marshalla w latach 1948-1954

Państwa	Wysokość uzyskanych sum (w mln dolarów)	Procenty
Austria	726,1	5,0
Belgia-Luksemburg	556,5	3,8
Dania	278,9	1,9
Francja	3 103,8	21,0
RFN	1 472,6	10,0
NRD (pomoc żywnościowa)	15,0	0,1
Grecja	773,9	5,2
Islandia	34,6	0,2
Irlandia	146,2	1,0
Włochy	1 577,8	10,7
Holandia	980,1	6,6
Indonezja	101,4	0,7
Norwegia	274,7	1,9
Portugalia	49,8	0,3
Szwecja	106,8	0,7
Triest	31,8	0,2
Turcja	277,5	1,9
Wielka Brytania	3 585,6	24,3
Jugosławia	231,0	1,6
Europejska Unia Płatnicza	361,6	2,5
Różne	55,9	0,4
Razem	14 741,6	100,0

Źródło: J. Carpentier, F. Lebrun, *Historia Europy*, Warszawa 1994, s. 420.

tonie z udziałem 12 państw: Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja, Belgia, Kanada, Dania, Irlandia, Włochy, Holandia, Norwegia, Portugalia, Luksemburg. W 1952 r. do NATO przyjęto Grecję i Turcję. Od początku dyskutowano w jaki sposób parasolem ochronnym objąć RFN; opinia publiczna w Europie Zachodniej była w tym okresie jeszcze nastawiona zbyt antyniemiecko, by Niemcy można było remilitaryzować. W październiku 1950 r. premier Francji René Pleven wystąpił

z propozycją utworzenia Europejskiej Wspólnoty Obronnej (EWO) z udziałem RFN. Zakładano, że państwo to stworzy armię liczącą około 500 tys. ludzi. Parlament francuski projekt ten jednak odrzucił.

W latach pięćdziesiątych do NATO wchodziło więc 15 państw, jego władzę naczelną stanowiła Rada Ministrów państw członkowskich. Wchodziła do niej ministrowie spraw zagranicznych, wojskowych i finansów 15 państw, zbierała się 2-3 razy w roku, by przedyskutować ważniejsze problemy i podjąć decyzje polityczne, które zapadały jednomyślnie. Rada Ministrów zbierała się w Paryżu, obok niej funkcjonowała Rada Stałych Przedstawicieli i Organizacja Cywilna NATO, składająca się z 10 różnych komitetów, 2 grup roboczych, 2 biur i Międzynarodowego Sekretariatu. Biurokracja była bardzo rozbudowana, ale organizacja miała demokratyczny charakter.

Organizację Wojskową NATO tworzył Komitet Szefów Sztabów z udziałem szefów sztabów 15 państw, organem stałym był Komitet Zastępców Szefów Sztabów oraz Grupa Stała. Przy Komitecie Szefów Sztabów utworzono Akademię Wojskową Połączonych Sił Zbrojnych NATO w Paryżu, Grupę Doradców do Spraw Lotniczych Badań Naukowych, do Spraw Szkolenia Lotniczego, Wojskowe Biuro Standaryzacji w Londynie, Komitet Koordynacji i Wymiany Informacji Wywiadowczych w Londynie i w Paryżu, Europejskie Biuro do Spraw Łączności Telefonicznej, Przydziału Długości Fal Radiowych, Łączności Morskiej i inne.

W grudniu 1950 r. utworzono Naczelne Dowództwo Połączonych Sił Zbrojnych. Zlokalizowano je w Fontainebleau pod Paryżem. Przyszłe pole walki podzielono na cztery obszary działań wojennych, dysponujących własnymi siłami zbrojnymi:

- 1) północnoatlantycki, obejmujący Islandię, Wyspy Owcze, Szetlandy, Półwysep Skandynawski i Jutlandzką z siedzibą dowództwa w Oslo;
- 2) środkowoeuropejski, obejmujący RFN, Holandię, Belgię, Francję, Luksemburg i Wielką Brytanię z siedzibą dowództwa w Fontainebleau pod Paryżem (obszar ten dzielono na kilka stref bojowych);
- 3) południowoeuropejski, obejmujący Włochy, Grecję i Turcję z siedzibą w Neapolu;
- 4) śródziemnomorski z siedzibą na Malcie.

Powołano Naczelne Dowództwo Połączonych Sił Zbrojnych Atlantyku w Norfolk w stanie Virginia w USA tworząc dowództwo operacyjne sił morskich Oceanu Atlantyckiego.

Utworzono siły lądowe, siły morskie i siły powietrzne NATO. Na sesji Rady Ministrów w Lizbonie w 1952 r. armię NATO postanowiono rozbudować do 50 dywizji. Na zbrojenie wydawano około 56 mld dolarów rocznie. W poszczególnych krajach budowano bazy lotnicze, morskie i lądowe NATO. W 1957 r. podjęto decyzję o wyposażeniu sił zbrojnych NATO w taktyczną broń jądrową.

Najważniejsze zadanie w polityce NATO spełniał Środkowoeuropejski Teatr Działań Wojennych, który planował prewencyjne uderzenie obronne na kraje Europy Środkowej.

Zbrojenia spowodowały wzrost koniunktury w przemyśle ciężkim i zbrojeniowym. Największe zamówienia otrzymywał przemysł Stanów Zjednoczonych, jednak poszczególne kraje członkowie NATO miały w tym również poważny udział.

2. Kwestia niemiecka w latach 1949-1953

Podział Niemiec spowodował, że kwestia niemiecka nabrała dużego znaczenia w polityce światowej. Z jednej strony obawiano się odbudowy silnych i zjednoczonych Niemiec, a z drugiej oba obozy walczyły o pozyskanie Niemiec. Republika Federalna Niemiec obejmowała obszar 245 291 km² zamieszkały w 1949 r. przez 50 mln osób, składała się z 10 krajów. Wiązał się z nią Berlin Zachodni, który stanowił odrębną jednostkę administracyjną kontrolowaną nadal przez cztery mocarstwa. Przywódcy RFN nie uznali decyzji terytorialnych konferencji poczdamskiej i głosili, że Rzesza Niemiecka istnieje nadal w granicach sprzed wybuchu wojny, to jest z 1937 r., a RFN jest jej nowym wcieleniem. Odrzucając podboje hitlerowskie nie uznano też powojennych cesji terytorialnych ani istnienia drugiego państwa niemieckiego w postaci NRD.

W ustawie zasadniczej (konstytucji) społeczeństwo niemieckie wzywano do walki o przekreślenie skutków wojny i ponowne zjednoczenie Niemiec. Rząd RFN utożsamiając się z dawną Rzeszą wziął na siebie realizację zobowiązań tego państwa, a więc spłacanie długów, wypłacanie rent, odszkodowań itp.

RFN została uznana przez państwa zachodnie. Nie nawiązała natomiast stosunków z ZSRR i państwami demokracji ludowej. Nie uznała nowych granic zachodnich Czechosłowacji, Polski i ZSRR. Podtrzy-

mywano spór z Czechosłowacją na temat Sudetów i układu monachijskiego z 1938 r., protestowano przeciw wysiedleniom. Przywódcy RFN zgłaszali roszczenia wobec tych państw, głosząc, że ludność niemiecka została przez nie bezprawnie usunięta i pozbawiona swojej ojczyzny, że w czasie jej usuwania życie straciło kilka milionów osób. Czechosłowacja, Polska i ZSRR głosiły natomiast, że roszczenia i pretensje niemieckie nie są uzasadnione, że decyzje konferencji poczdamskiej mają ostateczny charakter. Przypominano agresję hitlerowską i jej skutki. Między obu stronami występował stan napięcia i wzajemnych oskarżeń. Na wschodzie obawiano się rewizjonizmu i rewanżyzmu niemieckiego. Był to czynnik, który integrował te państwa z ZSRR.

Tymczasem Stany Zjednoczone silnie zaangażowane w innych regionach świata, w Europie postanowiły postawić na Niemcy. Państwu niemieckiemu udzieliły znacznych pożyczek i wsparcia politycznego. RFN uzyskała 1,3 mld dolarów bezzwrotnej pomocy z USA i weszła w skład OECD (10 października 1949). W 1951 r. przyjęto ją do Rady Europejskiej. Wobec tego, że nie doszło do konferencji pokojowej i podpisania układu pokojowego z Niemcami, trzy mocarstwa zachodnie 9 grudnia 1951 r. jednostronnie oświadczyły, iż stan wojny z Niemcami uznają za zakończony. Państwo szybko rozwijało się gospodarczo, mówiono o cudzie gospodarczym RFN.

W 1952 r. RFN zyskała suwerenność, państwa zachodnie zawarły z nią układy sojusznicze. Na terenie RFN pozostały nadal wojska trzech dawnych państw okupacyjnych, ale w charakterze sojuszników. W Paryżu podpisano 27 maja 1952 r. układ o Europejskiej Wspólnocie Obronnej. RFN miała stworzyć armię w sile 500 tys. ludzi, ale ponieważ parlament francuski tego układu nie ratyfikował, nie wszedł on w życie, idea EWO upadła. We Francji nadal występowały jeszcze poważne obawy przed remilitaryzacją Niemiec. Opinia publiczna świata była bardzo podzielona w tej kwestii. Niemcom zależało na tym, by odzyskać możliwość posiadania własnej armii, nazwano ją Bundeswehrą (Obrona Związku).

Drugie państwo niemieckie (NRD) obejmowało obszar 108 273 km² zamieszany przez 17 mln osób. Jeśli w RFN występowało 206 osób na 1 km² powierzchni, to w NRD tylko 159. NRD obejmowała niedoinwestowane, ubogie obszary dawnych środkowych Niemiec. W NRD formalnie występowały cztery różne partie polityczne, ale rządziła tylko jedna, SED. W latach pięćdziesiątych na czele państwa stał suchy,

pedantyczny biurokrata, saksończyk Walter Ulbricht (1893-1973). NRD została uznana przez ZSRR i inne państwa demokracji ludowej, natomiast nie uznały jej państwa zachodnie. Była całkowicie uzależniona od ZSRR. Już w 1949 r. ogłosiła deklarację, w której uznała linię Odra-Nysa za nową granicę wschodnią Niemiec. W 1950 r. rząd NRD podpisał z Polską układ w tej sprawie (Zgorzelec). Układ ten został oprotowany przez RFN, która odmawiała NRD prawa do reprezentowania społeczeństwa niemieckiego i obszar ten nadal uznawała za radziecką strefę okupacyjną. NRD odcinała się od dawnych tradycji, głosiła, że jest państwem nowego typu, potępiała imperializm i militarizm niemiecki, deklarowała chęć życia w pokoju. Społeczeństwo jej było jednak zniewolone, było nadal pod surową kontrolą okupanta. W porównaniu z RFN rozwój gospodarczy NRD postępował bardzo wolno. Pomiedzy obu państwami występowały znaczne dysproporcje gospodarcze, społeczne i polityczne. Bardziej aktywni mieszkańcy NRD przenosili się do RFN, w tym okresie granica między RFN i NRD nie była pilnie strzeżona.

Oba państwa zabiegały o zjednoczenie Niemiec. Każde sądziło, że to ono opanuje cały obszar niemiecki. ZSRR i kraje demokracji ludowej popierały NRD. Ze względu na przedstawione wyżej sporne problemy oba państwa niemieckie nie mogły wstąpić do ONZ.

3. Polityka Stalina w ostatnich latach jego życia (1949-1953)

Stalin postarzał się i poważnie podupadł na zdrowiu. W grudniu 1949 r. hucznie obchodzono jego 70 urodziny, powstało wiele poematów i filmów oraz innych dzieł sztuki na jego cześć. Prezentowano go jako wybitnego wodza mas pracujących całego świata, dobrotliwego i pełnego czułości „ojca narodów”, ideologa i myśliciela. W rzeczywistości stał się on bardzo podejrzliwy, brutalny, nietolerancyjny, mściwy i krwiożerczy. Zbudował gigantyczny system represji i zniewolenia w ZSRR, cały świat oplątał siecią wywiadu i agenturą, fałszował historię własną i całego ZSRR. Prowadził politykę awanturniczą i ekspansywną.

W dalszym ciągu w Związku Radzieckim rozbudowywano siły zbrojne i bezpieczeństwa publicznego, rozwijano tzw. propagandę sukcesu. W 1949 r. ZSRR wyprodukował własną bombę atomową; fakt ten ośmielił Stalina do podjęcia jeszcze bardziej awanturniczych poczynań.

Spółeczeństwo radzieckie nadal silnie izolowano od reszty świata. Panowała do absurdu posunięta czujność i podejrzliwość. Każdego obcego traktowano jako potencjalnego wroga, każdego obywatela ZSRR podejmującego kontakt z obcym jako potencjalnego zdrajcę lub agenta obcego wywiadu. W 1948 r. zabroniono słuchania obcych rozgłośni radiowych i czytania prasy zagranicznej. Rząd zastrzegł sobie monopol na wszelką informację i prawo do reprezentowania opinii własnego społeczeństwa na zewnątrz. Podjęto kampanię zwalczania wpływów obcych jako wpływów wrogich. Bardzo ostro potępiano obce wzorce kulturowe, odwoływanie się do zagranicy i tzw. nihilizm narodowy. Lansowano natomiast własne tradycje i zasady tzw. realizmu socjalistycznego, uprawiano megalomanię narodową, przy czym coraz częściej naród rosyjski utożsamiano z wszystkimi narodami zamieszkującymi ZSRR. Władze partyjne ingerowały w procesy twórcze artystów i badania naukowe uczonych. Popierano genetyczne eksperymenty Trofima D. Łysenki (1898-1976), osiągnięcia badawcze Olgi Lepieszyńskiej (1871-1963) i innych pseudouczonych. Stalin osobiście zabierał głos na temat historii, językoznawstwa (1950) i nauk ekonomicznych (1952). Osoby poddane przezeń krytyce traciły na ogół możliwość dalszej pracy, były szykanowane. Natomiast osoby uznane i pochwalone zyskiwały szerokie możliwości upowszechniania swoich dokonań. Budowano kanały, podejmowano odwracanie kierunku biegu rzek, tworzone sztuczne morza. Kwitła gigantomania, która prowadziła do wielkich zniszczeń środowiska naturalnego i nieodwracalnych szkód ekologicznych. Marksizm przekształcono w zbiór dogmatów. Po śmierci Andrieja Żdanowa (1948) funkcje naczelnego ideologa przejął Michaił A. Susłow (1902-1982).

Hasła wysuwane przez Stalina lub jego współpracowników podejmowały partie komunistyczne w innych krajach i nadawały im szerokiego rezonansu.

System panujący w ZSRR sztucznie przenoszono do krajów demokracji ludowej pod hasłem wzorowania się na przodujących doświadczeniach. Ukuto tezę głoszącą, że system panujący w ZSRR stanowi model, na którym powinny się wzorować inne kraje budujące socjalizm. W krajach demokracji ludowej wprowadzono więc system monopartyjny i gospodarkę planową. Na czele partii i rządu stali wyznaczeni przez Stalina lokalni pełnomocnicy lub namiestnicy, którzy pilnowali, by przenoszenie radzieckich doświadczeń dokonywało się bez zakłóceń i płynnie. W Albanii funkcję taką pełnił Enver Hodża (1908-1985), w Bułgarii

po śmierci Dymitrowa (1949) funkcję tę przejął Wyłko Czerwenkow (1900-1980), w Czechosłowacji Klement Gottwald, w NRD Walter Ulbricht, w Polsce Bolesław Bierut (1892-1956), w Rumunii Gheorge Gheorghiu-Dej (1901-1965), na Węgrzech Mátyás Rákosi (1892-1971).

Masowo tłumaczono prace Stalina: *O językoznawstwie*, *Problemy ekonomiczne socjalizmu w ZSRR* oraz *Zasady marksizmu-leninizmu*. Wydawano też prace klasyków marksizmu-leninizmu: Marksa, Engelsa, Lenina i dzieła Stalina. Szczególną rolę w procesie ideologicznego kształtowania mieszkańców ZSRR i uzależnionych od ZSRR narodów tzw. demokracji ludowej spełniała *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików)*. *Krótki kurs*. Książka powstała w 1938 r. z inicjatywy i pod bezpośrednim nadzorem Stalina. Po wojnie przetłumaczono ją na wiele języków i wydawano w masowych nakładach, stanowiła przedmiot szkoleń i dyskusji ideologicznych we wszystkich partiach komunistycznych i robotniczych świata. W 1991 r. historycy rosyjscy obliczyli, że miała ona 301 wydań w 67 językach, o łącznym nakładzie 42 816 mln egzemplarzy.

Do 1948 r. w ZSRR i w innych partiach komunistycznych wielką rolę odgrywali politycy pochodzenia żydowskiego. Tymczasem przywódcy Izraela powiązali się nie z ZSRR, lecz z jego śmiertelnym wrogiem — ze Stanami Zjednoczonymi. Stalin uznał, że Żydzi zdradzili ideały rewolucji i przystąpił do ich bezwzględного zwalczania. Podjął natomiast współpracę z ugrupowaniami i krajami arabskimi, które zwalczały Izrael i USA.

W latach 1948/49 osoby podtrzymujące kontakty z Izraelem poddano szykanom i represjom, oskarżając je o wysługiwanie się imperiaлизmowi, działalność agenturalną, przestępstwa pospolite. Rozwiązano Żydowski Komitet Antyfaszystowski; wielu jego członków aresztowano i stracono. Aresztowano nawet żonę Mołotowa, jednego z najbliższych współpracowników Stalina — Polinę Żemczużinę. W 1949 r. skazano ją na kilka lat więzienia. Sam Mołotow czuł się zagrożony i nie próbował nawet interweniować w sprawie żony. Aresztowano wielu uczonych, pisarzy, muzyków i aktorów.

Fala represji wobec polityków pochodzenia żydowskiego objęła też kraje demokracji ludowej. Agenci Stalina i Berii montowali w nich sfingowane spiski, oskarżali różne osoby i przeprowadzali procesy, w których zapadały wyroki śmierci. W 1949 r. przeprowadzono proces László Rajka na Węgrzech, Trajczko Kostowa w Bułgarii, a w 1952 r.

Rudolfa Slánsky'ego w Czechosłowacji i Anny Pauker w Rumunii. W Polsce Żydzi zdobili się obronić podejmując oskarżenie Władysława Gomułki o odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne. Do procesu nie doszło, ale Jakub Berman w 1956 r. wyjaśniał, że sam w 1953 r. obawiał się aresztowania i procesu.

Stalinowi nie udało się natomiast opanować sytuacji w Jugosławii i w ChRL.

Szczególno znaczenia nabrała walka o wpływy w Korei. W czerwcu 1950 r. incydenty graniczne między Koreą Północną i Południową przekształciły się w formalną wojnę. Obie strony oskarżały się o agresję. Faktycznie dokonali jej komuniści z Korei Północnej za zgodą Stalina i Mao Tse-tunga. Stany Zjednoczone udzieliły poparcia Korei Południowej i zdołały do tego pociągnąć większość członków ONZ. Komuniści chińscy i radzieccy uznali to za złamanie statutu ONZ i jawną ingerencję USA w sprawy wewnętrzne Korei. Rząd ChRL pozwolił swoim ochotnikom wziąć udział w wojnie po stronie Korei Północnej. Do oddziałów ochotniczych zgłosiło się milion ludzi. W innych krajach demokracji ludowej powstała psychoza zagrożenia. Powszechnie myślano o nowej wojnie powszechnej. Stalin z jednej strony wspierał Koreę Północną, a z drugiej wzywał do obrony pokoju zagrożonego przez imperializm. Podjęto wielką akcję organizowania ruchu obrońców pokoju, zbierano podpisy pod apelami pokojowymi, występowano w obronie ludzi zagrożonych w krajach kapitalistycznych. Szczególnego rozgłosu nabrała akcja w obronie aresztowanych w USA szpiegów radzieckich, małżeństwa Ethel i Juliusza Rosenbergów. Pośredniczyli oni w przekazywaniu do ZSRR tajnych informacji o produkcji broni atomowej. Powstała obawa, że w Korei może dojść do użycia broni atomowej. Koła wojskowe USA naciskały na to, jednak prezydent Truman nie wyraził zgody, prawdopodobnie ze względu na utratę monopolu USA w tej dziedzinie. Sprawa nabrała wielkiego znaczenia i rozgłosu. Rosenbergów aresztowano 17 lipca 1950 r. i mimo protestów lewicowej opinii publicznej świata skazano ich na karę śmierci; wyrok wykonano 19 marca 1953 r. (Leon Kruczkowski w 1954 r. napisał w związku z tą sprawą dramat o Rosenbergach — *Juliusz i Ethel*).

Od 5 do 14 października 1952 r. w ZSRR przeprowadzono obrady XIX Zjazdu Partii Komunistycznej. Poprzedni, XVIII Zjazd obradował w 1939 r. W okresie tych 13 lat nie zwoływano zjazdu ani konferencji partyjnej. Stalin rządził poza wszelką kontrolą. XIX Zjazd kontroli tej

również nie podjął. Nie był to zjazd roboczy, lecz uroczysty; była to demonstracja siły i znaczenia partii i Stalina osobiście. Partia liczyła 6 mln członków i 80 tys. kandydatów na członków. W zjeździe wzięły udział 44 delegacje partii komunistycznych innych krajów świata z przywódcą komunistów chińskich Mao Tse-tungiem na czele. Referat sprawozdawczy wygłosił Gieorgij M. Malenkov, który uchodził za następcę Stalina. Natomiast Stalin sam przysłuchiwał się tylko obradom i przyjmował składane mu hołdy uznania. Zjazd podjął uchwałę o zmianie nazwy partii z Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików) na Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego (KPZR). Aprobował też politykę wewnętrzną i zagraniczną Stalina w okresie minionych 13 lat. Wybrano kierownictwo, do którego włączono wielu nowych ludzi. Starzy członkowie kierownictwa poczuli się zaniepokojeni. Nowi ludzie mogli ich odsunąć, a nawet zgładzić, jak to się już działo z poprzednimi ekipami kierowniczymi partii. Stalin nie liczył się z nikim, wciąż podejrzewał spiski przeciw sobie, usuwał ewentualnych konkurentów czy spiskowców. 13 stycznia 1953 r. aresztowano 11 lekarzy powiązanych z najwyższymi władzami. Oskarżono ich o mordowanie czołowych działaczy partyjnych i państwowych oraz próbę otrucia Stalina. W tej sytuacji zagrożeni czuli się wszyscy.

Komunikat o śmierci Stalina ogłoszono 5 marca 1953 r. Mimo upływu tylu lat dotąd nie wyjaśniono czy była to śmierć naturalna czy zgon „nieśmiertelnego” i „umiłowanego” przywódcy został przyspieszony przez zagrożonych współpracowników. Śmierć Stalina stanowi ważną cezurę w historii ZSRR i całego świata. Przywódcy ZSRR postanowili zerwać z narzuconymi przez Stalina metodami rządzenia, stworzyli tzw. kolektywne kierownictwo wzajemnie się kontrolując. Postanowili też osłabić bezpośredni wpływ partii i ideologii na władzę wykonawczą, czyli rząd. Szefem rządu był Gieorgij Malenkov, jego zastępcami zaś Beria, Bułganin, Mołotow.

Nikitę Chruszczowa awansowano z sekretarza Obwodowego Komitetu KPZR w Moskwie na stanowisko sekretarza KC KPZR. Nie uzyskał on jednak stanowiska I sekretarza lub przewodniczącego KC, lecz jednego z sekretarzy, których liczbę zmniejszono do pięciu. Chruszczow koordynował ich pracę, ale nie mógł im narzucić swego zdania.

4. Problemy rozwojowe Wielkiej Brytanii (1949-1956)

Rządy Partii Pracy w Anglii trwały do jesieni 1951 r. W okresie tym dokonano wielu reform gospodarczych i społecznych, przeprowadzono nacjonalizację banków oraz niektórych gałęzi przemysłu i komunikacji, czas pracy skrócono do 44 godzin w tygodniu (1947), rozbudowano społeczną służbę zdrowia i ubezpieczenia społeczne. Stopa życiowa społeczeństwa brytyjskiego stała wyżej, niżli stopa życiowa ludności innych krajów europejskich. Przywrócono uprawnienia związków zawodowych, które odgrywały dużą rolę w życiu społeczeństwa.

Jednocześnie postępował proces rozpadu Imperium Brytyjskiego. Do niepodległości dążyli Egipcjanie, Hindusi, narody arabskie. Wojska brytyjskie okupowały Niemcy. Mimo zakończenia dużej wojny rząd brytyjski prowadził szereg małych lokalnych wojen w obronie imperium. W sierpniu 1947 r. proklamowano niepodległość Indii i Pakistanu. W październiku 1947 r. Anglia uznała suwerenność Birmy, a Cejlonowi przyznała status dominium. Wojnę podjęła natomiast na Malajach i w niektórych rejonach Afryki (Nigeria). Rząd Clementa Richarda Attlee poparł amerykański plan odbudowy gospodarki niemieckiej i utworzenia RFN. Na Bliskim Wschodzie hamowano walkę o utworzenie państwa Izrael; podczas walki z organizacjami żydowskimi Anglia poniosła znaczne straty moralne i materialne. Państwo Izrael utworzono w maju 1948 r., ale rząd brytyjski uznał je dopiero w lutym 1949 r.

W 1938 r. Anglia posiadała armię liczącą zaledwie 385 tys. ludzi, w 1950 r. armia ta liczyła 736 tys. ludzi. Wydatki na cele wojskowe w 1938 r. zamykały się sumą 254 mln funtów. W 1950 armia pochłaniała 801 mln funtów. Prowadzono tajne badania atomowe, modernizowano przemysł wydobywania węgla, rozwijano elektryfikację kraju i przemysł motoryzacyjny.

Trudności płatnicze zmusiły rząd do podjęcia pożyczek w USA. Rosło zadłużenie państwa i uzależnienie od Stanów Zjednoczonych. W 1948 r. Anglia przystąpiła do planu Marshalla i w latach 1948-1950 uzyskiwała pomoc w wysokości 2688 mln dolarów. W zamian komunistów usunięto z pracy w administracji państwowej i własne plany gospodarcze dostosowano do planów amerykańskich. 18 września 1949 r. zdewaluowano funta z 4,03 do 2,8 za dolara. Liczono na aktywizację eksportu. Jeśli produkcję przemysłową Anglii w 1937 r. przyjąć za 100,

to w 1946 r. osiągnęła ona 96, w 1946 r. 110, w 1950 r. 124. Wzrost postępował bardzo wolno.

Rząd Partii Pracy zrezygnował z przedwojennej samodzielności. W 1947 podpisano układ o współpracy z Francją, a w 1949 r. Anglia przystąpiła do NATO. Nie uznano natomiast ChRL i podtrzymywano współpracę z Czang Kaj-Szekiem na Tajwanie. Zwalczano stalinowską ekspansję w Europie i w Azji.

Kolejne wybory do Izby Gmin przeprowadzono 23 lutego 1950 r. Partia Pracy uzyskała 315, konserwatyści 207, a liberałowie 10 mandatów. Laburzyści utrzymali się przy władzy. Przeprowadzili nacjonalizację przemysłu żelaznego i stalowego. W czerwcu wybuchła wojna w Korei. Anglia wzięła w niej udział, co spowodowało przedłużenie czasu służby wojskowej z 1,5 do 2 lat i znaczny wzrost wydatków wojskowych. Przystąpiono do realizacji 3-letniego planu przezbierania armii kosztem 470 mln funtów. Koszt utrzymania armii wzrósł do 1129 mln funtów szterlingów rocznie. Niezależnie od tego Iran przeprowadził 15 marca 1951 r. nacjonalizację należącego dotąd do Anglo-Iranian Oil Company przemysłu naftowego. Zerwano z nim stosunki i przystąpiono do przygotowań do obalenia rządu Mosaddeka. Nastąpiło ogólne pogorszenie sytuacji.

Fakty te spowodowały wzrost kontrowersji wewnętrznych i rozłam w Partii Pracy. W tej sytuacji parlament rozwiązano i 25 października 1951 r. przeprowadzono nowe wybory: Partia Pracy uzyskała 294, konserwatyści 321, a liberałowie 6 mandatów. 27 października 1951 r. powstał rząd Partii Konserwatywnej z Winstonem Churchillem na czele. Stanowisko wicepremiera i ministra spraw zagranicznych objął Anthony Eden. Krótko po wyborach zmarł król Jerzy VI, na tron wstąpiła jego córka Elżbieta II.

Rząd konserwatywny wspólnie z USA i Francją uznał, iż stan wojny z Niemcami jest zakończony (9 sierpnia 1951). To samo zdecydowano w odniesieniu do Japonii.

Anglicy zbudowali własną bombę atomową i weszli do klubu atomowego (2 października 1952). W 1953 r. poparli przewrót w Iranie, ale kontrolę nad wydobywaniem ropy naftowej w tym państwie przejęli Amerykanie. Konserwatyści poparli amerykańskie plany uzbrojenia RFN i wciągnięcia jej do NATO. W 1954 r. poparli idee przekształcenia Unii Zachodniej w Unię Zachodnioeuropejską i wyrazili zgodę na włączenie Zagłębia Saary do RFN.

W Anglii 3 lipca 1954 r. zniesiono ostatecznie trwające od 1940 r.

racjonowanie żywności. Brytyjska polityka wobec RFN spowodowała, iż ZSRR w 1954 r. zerwał podpisany w 1942 r. układ sojuszniczy z Anglią.

W latach 1948-1954 Churchill ogłosił 6 tomów pracy pt. *Druga wojna światowa*. Były to wspomnienia uzupełnione tajnymi dokumentami z archiwum szefa rządu w okresie wojny. W 1953 r. autor jej uzyskał literacką Nagrodę Nobla. W latach późniejszych wielu historyków musiało jednak prostować część zbyt subiektywnych ocen sędziwego polityka. W 1954 r. Churchill rozchorował się i na kilka miesięcy musiał się wyłączyć z pracy rządu. Fakt ten zachowano jednak w tajemnicy. Dokumenty rządowe podpisywali za niego jego współpracownicy.

Sędziwy Churchill ustąpił ze stanowiska szefa rządu 5 kwietnia 1955 r. Stanowisko to objął Anthony Eden. W wyborach, które przeprowadzono 26 maja 1955 r., konserwatyści umocnili swą pozycję uzyskując 345 mandatów, podczas gdy laburzyści tylko 277, a liberałowie 6. Głównym problemem, który zaprzętała uwagę rządu była sprawa Kanału Sueskiego. Od 1952 r. w Egipcie rządziły koła wojskowe, które wysuwały hasła panarabskie i socjalistyczne. Od 1954 r. na ich czele stał płk Gamal Abdel Naser (1918-1970), który 26 lipca 1956 r. przeprowadził nacjonalizację Kompanii Kanału Sueskiego, a następnie podjął współpracę z ZSRR, przystępując do budowy wielkiej tamy na Nilu w rejonie Assuanu. Egipt zmierzał do zjednoczenia państw arabskich i stworzenia silnego państwa o tendencjach antyimperialistycznych. Poczynania te godziły w interesy Anglii, Francji i Izraela; państwa te porozumiały się i podjęły wspólną akcję przeciw Egiptowi. 29 października 1956 r. armia izraelska uderzyła na Egipt. W następnym dniu Anglia i Francja wystosowały ultimatum, żądając zgody na obsadzenie przez nie strefy Kanału Sueskiego w celu zabezpieczenia żeglugi. Egipt ultimatum odrzucił. W tej sytuacji lotnictwo angielskie i francuskie od 31 października do 4 listopada 1956 r. zbombardowało obiekty wojskowe Egiptu; 5 listopada wojska obu państw wylądowały w strefie Kanału i zajęły Port Said. Armia Izraela zajęła Półwysep Synaj.

Była to jawna agresja. Została ona potępiona przez część brytyjskiej opinii publicznej, do protestów przeciw wojennej polityce rządu przyłączyła się też Partia Pracy. Wydarzenia spowodowały duże poruszenie na forum międzynarodowym. Przeciw trójstronnej agresji wystąpiły wspólnie ZSRR i USA. Zwołano nadzwyczajne posiedzenie Zgroma-

dzenia Ogólnego ONZ, na którym agresję potępiono. Szczególnie ostro występowały kraje arabskie. Działania wojenne zostały wstrzymane w nocy z 6/7 listopada. Anglicy i Francuzi musieli opuścić Port Said, a Izrael — Półwysep Synaj.

Była to wielka kompromitacja rządu brytyjskiego. Eden ustąpił z zajmowanego stanowiska 6 stycznia 1957 r., obowiązki premiera przejął dotychczasowy minister skarbu Harold Macmillan (1894-1986), a stanowisko ministra spraw zagranicznych zachował Selwyn Lloyd.

5. Ewolucja sytuacji w powojennej Francji

W 1946 r. we Francji odbudowano system wielopartyjny, odrzucono przedłożony przez de Gaulle'a projekt konstytucji i wprowadzono konstytucję liberalną IV Republiki. Do 1947 r. Francją rządziła koalicja centrum i lewicy, a po usunięciu komunistów (maj 1947) koalicja partii centrowych.

Prezydentem Francji w 1947 r. został socjalista Vincent Auriol (1884-1966), który pełnił ten urząd do 15 stycznia 1954 r. Rządy nie miały trwałego oparcia w parlamencie i często się zmieniały. Komuniści reprezentowali około 25% elektoratu, ale znajdowali się poza rządem. Do rządu nie wchodził też zwolennicy gen. de Gaulle'a, który w marcu 1947 r. założył własną partię pod nazwą Zjednoczenie Ludu Francuskiego (RPF), partia ta miała również znaczne wpływy w społeczeństwie.

Koalicyjne, często zmieniające się rządy IV Republiki opierały się na socjalistach, radykałach i chadekach. Były słabe i nie mogły rozwiązać żadnego z wielkich problemów stojących przed Francją. W 1948 r. Francja uzyskała kredyty amerykańskie w ramach planu Marshalla, co poprawiło nieco jej sytuację. Stany Zjednoczone postawiły jednak wtedy w Europie nie na Francję, lecz na Niemcy. Wbrew planom i dążeniom francuskim powstało silne państwo niemieckie, które szybko uzyskało duże wpływy ekonomiczne. W 1949 r. Francja przystąpiła do NATO, a następnie podjęła dyskusje na temat remilitaryzacji RFN. Sprawa ta budziła liczne kontrowersje. Szukano sposobu zabezpieczenia się przed ZSRR i przed Niemcami jednocześnie. Politycy francuscy uznali, że najlepiej byłoby włączyć Niemcy do wspólnych struktur obronnych. Wynegocjowano i podpisano układ o Europejskiej Wspólnocie Obronnej. Społeczeństwo nie było jednak jeszcze przygotowane do tego

kroku. Nie wyobrażano sobie ponownego uzbrojenia Niemiec nawet w ramach Wspólnoty Europejskiej. Przez Francję przeszła wielka fala demonstracji i protestów. W tej sytuacji parlament w 1954 r. układu nie ratyfikował i nie wszedł on w życie.

Francja przeżywała wielkie trudności związane z procesem dekolonizacji. Japończycy 9 marca 1941 r. rozbili oddziały francuskie w Indochinach, usunęli administrację francuską i utworzyli uzależnione od siebie rządy w Kambodży, Laosie i Wietnamie. Głosili hasła antykolonialne i panazjatyckie. Cesarz Wietnamu Bao-Dai wypowiedział układ z Francją i proklamował niepodległość Wietnamu w ramach japońskiej Wielkiej Wschodnioazjatyckiej Strefy Dobrobytu. Przeciw marionetkowemu rządowi projapońskiemu wystąpił ruch oporu kierowany głównie przez komunistów. W 1941 r. powołali oni do życia Viet-Minh (Ligę Niepodległości Wietnamu). W sierpniu 1945 r. na obszarach wyzwolonych w północnym Wietnamie proklamowano odbudowę samodzielnego państwa i powołano Komitet Wyzwolenia Narodowego z Ho Chi Minhem (1890-1969) na czele. Oddziały partyzanckie przekształcono w Armię Ludowo-Wyzwoleńczą Wietnamu. Cesarz Bao-Dai abdykował.

Ho Chi Minh 2 września 1945 r. proklamował niepodległą Demokratyczną Republikę Wietnamu ze stolicą w Hanoi. Sytuacja wydawała się jasna. Tymczasem rząd gen. de Gaulle'a nie uznał tych faktów i postanowił wystąpić w obronie swych praw w Wietnamie. Uzyskał wsparcie Anglii i Chin. 15 sierpnia de Gaulle mianował admirała Argenlieu Wysokim Komisarzem Francji w Indochinach. Jesienią 1945 r. na teren Półwyspu Indochińskiego wkroczyły oddziały brytyjskie, chińskie i francuskie, które głosiły, że ich celem jest rozbicie wojsk japońskich. Oddziały francuskie szybko opanowały rejony południowego Wietnamu, w marcu 1946 r. wkroczyły do Hajfongu i Hanoi na północy rozprawiając się w sposób bezwzględny z Armią Ludowowyzwoleńczą. Podjęte przez Ho Chi Minha próby rokowań odrzucono. W tej sytuacji ALW kontynuowała wojnę partyzancką. Francuzi próbowali stworzyć uzależniony od nich marionetkowy rząd w Sajgonie (1948), przywrócić rządy Bao-Daia (1949). Walki trwały nadal pochłaniając dużo sił i środków. W sierpniu 1950 r. do Sajgonu przybyła misja amerykańska.

Tymczasem we Francji zmieniły się kolejne rządy. W końcu 1953 r. prezydentem republiki został René Coty (1882-1962). Rząd Laniela 288 znajdował się w trudnej sytuacji. Przypierany do muru przez Amery-

kanów w Europie godził się na remilitaryzację Niemiec. W Algierii, Maroku i Tunezji stał wobec silnych ruchów narodowowyzwoleńczych. Rząd ten próbował rozstrzygnąć wojnę w Wietnamie wzmacniając Korpus Ekspedycyjny. Główne siły francuskie zostały skoncentrowane w Dien-Bien Fu, ale zostały tam otoczone przez armię partyzancką i w marcu 1954 r. musiały kapitulować. Był to wielki cios dla Francji i kompromitacja francuskiej armii kolonialnej. We Francji rozwinął się ruch protestu przeciw kolonializmowi i militarystyce.

W czerwcu 1954 r., po długim kryzysie rządowym, utworzono rząd z radykałem Pierre'em Mendès-France'em (1907-1982) na czele. Rząd ten sfinalizował rokowania w Genewie i 20 lipca 1954 r. podpisano czterostronne porozumienie (Francja, Wielka Brytania, ZSRR i ChRL). Stany Zjednoczone brały udział w konferencji, ale układu nie podpisały. Wietnam podzielono na dwie części wzdłuż 37 równoleżnika, powstały dwa państwa wietnamskie. Powołano Międzynarodową Komisję Nadzoru i Kontroli z udziałem Indii, Kanady i Polski. Trwająca dziewięć lat wojna w Wietnamie kosztowała życie 100 tys. żołnierzy francuskich i 300 mld franków. Spowodowała poważne obniżenie autorytetu Francji na forum międzynarodowym.

Rząd Mendès-France'a podjął też rokowania z Marokiem i Tunezją proponując rozwiązanie spornego problemu przez przyznanie tym obszarom autonomii. Projekt ten spowodował krytykę w parlamencie i obalenie rządu. Przez cały rok 1955 w Algierze, Tunezji i Maroku trwały zamieszki. Prezydent Coty 26 listopada 1955 r. na wniosek rządu rozwiązał Zgromadzenie Narodowe i zarządził nowe wybory. Przeprowadzono je 2 stycznia 1956 r. Komuniści zyskali 26%, socjaliści 15%, niezależni 14%, radykałowie 14%, postępowi katolicy (MRP) 11%, nacjonaliści 12% głosów. Premierem nowego rządu został socjalista Guy Mollet. Rząd Molleta 2 marca 1956 r. zawarł układ z Marokiem przyznający mu pełną suwerenność. W ślad za Francją poszła Hiszpania. Maroko zjednoczyło się 20 marca 1956 r. Francja uznała też niepodległość Tunezji. Natomiast Algierii odmówiono uznania praw do niepodległości.

Był to obszar powiązany z Francją od 1830 r. Na 8 mln mieszkańców Algierii 1 mln stanowili Francuzi, którzy czuli się panami i od pokoleń byli tam zadomowieni, tubylcy byli pozbawieni praw. Tymczasem w czasie burzliwych wydarzeń 1943 roku 56 polityków algierskich, z Abbasem Farhatem (1899-1985) na czele, ogłosiło Manifest 289

Ludu Algierskiego, w którym wzywano do walki o autonomię narodową i reformy społeczne. Powołano do życia organizację Przyjaciele Manifestu i Wolności, skupiającą około 500 tys. członków. Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego 7 listopada 1944 r. zdemokratyzował ordynację wyborczą do samorządu Algierii, ale nie zgodził się na przyznanie jej autonomii. W tej sytuacji bunt systematycznie narastał. Od 1945 r. w poszczególnych rejonach dochodziło do spontanicznych zaburzeń i powstań. W 1946 r. powstały w Algierii nowe partie polityczne: Demokratyczna Unia Manifestu Algierskiego (UDMA) i Ruch na Rzecz Triumfu Wolności Demokratycznej (MTLD). Pierwsza z nich wzywała do walki o autonomię, a druga o pełną niepodległość. Radykalne skrzydło MTLD w styczniu 1947 r. utworzyło konspiracyjną Organizację Specjalną (OS). Był to załączek armii wyzwolenczej.

Rząd Francji próbował pójść na pewne ustępstwa i 20 września 1947 r. ogłosił Statut Organiczny Algierii, w którym zapowiadano równouprawnienie języka arabskiego, zniesienie kontroli wyznaniowej, przyznanie prawa głosu kobietom i ogólną demokratyzację stosunków. Były to jednak tylko zapowiedzi, w praktyce niewiele się zmieniło. Władza nadal pozostawała w ręku generalnego gubernatora, który występował w imieniu francuskiej mniejszości nie uznając praw ludności arabskiej.

W marcu 1954 r. utworzono w Algierze Komitet Rewolucyjny Jedności Akcji (CRUA), który podjął bezpośrednie przygotowania do powstania zbrojnego. Wybuchło ono 1 listopada 1954 r.; CRUA przekształcił się we Front Wyzwolenia Narodowego (FLN). Francja podjęła walkę z powstańcami, która trwała do 1962 r. i miała bardzo brutalny charakter. Już w 1955 r. wojska francuskie w Algierze liczyły 200 tys. ludzi. Koła wojskowe wywierały duży wpływ na rząd i nie dopuszczały do podjęcia rokowań z powstańcami. Wojna spowodowała we Francji wzrost nacjonalizmu i umocnienie tendencji prawicowych. Występowano pod hasłem: Algieria francuska. Zwolenników tego ruchu nazywano ultrasami. W 1956 r. ultrasi przygotowali spisek chcąc obalić republikę głosząc, że nie potrafi ona bronić interesów narodowych. Dążenia te wspierał ruch populistyczny Pierre'a Poujade'a (pużadyści).

6. Odrodzenie powojennych Włoch

Jak już wspomniano, południowa, uboższa część Italii została wyzwolona już jesienią 1943 r.; część środkowa z Rzymem w połowie 1944 r., a uprzemysłowiona, bogatsza część północna, dopiero w kwietniu 1945 r. Przy czym wyzwolenie północnych Włoch połączone było z powstaniem narodowym, w którym poważną rolę odegrały ugrupowania lewicowe. Na sytuację w kraju wielki wpływ wywierała przegrana wojna i upadek faszyzmu. Próbowano rozliczyć faszystów i osoby odpowiedzialne za klęskę. Do głosu dochodziły partie polityczne działające przed przejściem władzy przez Mussoliniego. Szczególne wpływy zdobyli popierani przez koła kościelne chadecy, którzy nawiązywali do tradycji i doświadczeń partii ludowej (Popolare). Na czele chadecji stał Alcide De Gasperi (1881-1954), partią socjalistyczną kierował Pietro Nenni (1891-1980), a partią komunistyczną (WPK) Palmiro Togliatti. We Włoszech toczyła się ostra walka o władzę i kierunek rozwoju państwa. Kraj był wyczerpany wojną, zniszczony i zagrożony koniecznością poniesienia konsekwencji awanturycznej polityki Mussoliniego. Odpowiedzialnością obciążano też króla Wiktora Emanuela III. Francja przejęła tereny anektowane przez Włochy w 1940 r. i żądała ukarania agresora. Albania i Etiopia odzyskały niepodległość i wysuwały własne roszczenia wobec okupanta. Odpadły kolonie włoskie w Afryce: Erytrea, Somali, Cyrenajka, Trypolitania przeszły pod kontrolę brytyjską jako obszary powiernicze ONZ. Armia jugosłowiańska w marszu wyzwolenicznym dotarła do rzeki Isonzo (Socza). Jugosławia żądała przyznania jej Julijskiej Krainy wraz z Rijką (Fiume) i Triestem. Powstały spory graniczne z Austrią i Grecją.

Rząd koalicyjny utworzono 10 czerwca 1945 r. Był to rząd sześciu stronnictw antyfaszystowskich z przywódcą liberałów Ferucciem Parii (1890-1981) na czele. Do rządu weszli przedstawiciele socjalistów i komunistów. Jednak już w grudniu dokonano zmiany rządu, którego przewodnictwo przejął przywódca chadecji De Gasperi. Stał on na czele rządu często zmieniającego swój skład aż do lipca 1953 r. W marcu i kwietniu 1946 r. przeprowadzono wybory do samorządów lokalnych, które ujawniły duże wpływy partii lewicowych. Tego samego roku, 2 czerwca, przeprowadzono referendum w sprawie stosunku do monarchii i wybory do Zgromadzenia Ustawodawczego. Król Wiktor Emanuel III w maju 1946 r. abdykował na rzecz swego syna Umberta

i opuścił kraj licząc, iż w ten sposób uratuje monarchię. Nadzieje te jednak się nie sprawdziły. Większość ludności włoskiej (12,7:10,7 mln) wypowiedziała się przeciw monarchii. Włochy przekształciły się w republikę i 12 czerwca „majowy” król Umberto musiał opuścić tron. W wyborach do Zgromadzenia Ustawodawczego Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna uzyskała 8 mln, to jest 35% ogółu oddanych głosów, Włoska Partia Socjalistyczna 4,6 mln, to jest 21%, komuniści 4,2 mln, czyli 19% głosów, ugrupowania prawicowe około 3 mln głosów i inne mniejsze partie około 1 mln głosów. Pierwszym prezydentem Włoch został przedstawiciel liberałów Enrico de Nicola (1877-1957). Stanowisko szefa rządu objął De Gasperi, który stworzył rząd koalicyjny z udziałem chadecji, socjalistów, komunistów i liberałów. Stanowisko ministra spraw zagranicznych objął przywódca Włoskiej Partii Socjalistycznej Pietro Nenni.

Tymczasem sytuacja gospodarcza Włoch była bardzo trudna. Niejasno rysowały się perspektywy obrony granic i wyjścia z powojennego kryzysu. W wielu rejonach kraju wybuchały przewlekłe strajki zarobkowe, na południu Włoch chłopci podejmowali próby przejęcia ziemi obszarnej, w rządzie brakowało jedności w tych sprawach. Socjaliści i komuniści współpracowali ze sobą żądając nacjonalizacji ziemi, zakładów przemysłowych i handlu, wzywali do podjęcia współpracy z ZSRR i krajami demokracji ludowej. Natomiast chadecy występowali w obronie własności prywatnej i szukali wyjścia w pozyskaniu pomocy Stanów Zjednoczonych. Lewica była w trudnej sytuacji, ponieważ ZSRR odnosił się krytycznie do spuścizny po faszyzmie, popierał terytorialne roszczenia sąsiadów Włoch i w pewnym sensie dezawuował komunistów włoskich.

Powołana w Poczdamie Komisja Ministrów Spraw Zagranicznych czterech mocarstw wypowiadała się przeciw postulatom włoskim. W drugiej połowie 1946 r. obradowała w Paryżu konferencja pokojowa w sprawie zawarcia układów pokojowych z państwami satelickimi III Rzeszy. Minister Nenni nie mógł pochwalić się sukcesami. Na mocy układu pokojowego w Paryżu z 10 lutego 1947 r. Włochy zostały zobowiązane do zapłacenia odszkodowań wojennych w wysokości 360 mln dolarów na rzecz Albanii, Etiopii, Grecji, Jugosławii i ZSRR. Traciły wyspy Dodekanezu na rzecz Grecji, Istrię i część Julijskiej Krainy (Venezia Giulia) na rzecz Jugosławii, rejon Triestu przekształcono w Wolne Terytorium Triestu. Włochy zostały zobowiązane do porozumienia się

z Austrią w sprawie polubownego uregulowania granicy w rejonie południowego Tyrolu (Górna Adyga), uregulowania roszczeń finansowych wobec Polski i innych kwestii.

Niepowodzenia te podważyły autorytet ministra Nenniego. W styczniu 1947 r. frakcja skupiona wokół Giuseppe Saragata (1898-1988) dokonała rozłamu w WPS i powołała nową partię pod nazwą Socjalistyczna Partia Włoskich Mas Pracujących, która później przekształciła się w Partię Socjaldemokratyczną. Rozłamowcy żądali zerwania współpracy z komunistami i oparcia procesu odbudowy państwa na współpracy z USA. Premier De Gasperi skorzystał z tej sytuacji i usunął socjalistów z rządu. Stanowisko ministra spraw zagranicznych przejął nastawiony na współpracę z państwami zachodnimi liberał Carlo hrabia Sforza (1872-1952). W maju nastąpiła dalsza rekonstrukcja rządu, który przekształcono w rząd jednej partii — chadecji. Poza rządem znaleźli się tak socjaliści, jak i komuniści. Rząd ten dokonał faktycznej reorientacji i w polityce wewnętrznej, i zagranicznej państwa nastawiając się na szukanie współpracy z mocarstwami zachodnimi. Popierali go chadecy, republikanie i socjaldemokraci. Saragat w grudniu 1947 r. formalnie wstąpił do rządu, natomiast komuniści i socjaliści pozostali w opozycji. Jesienią 1947 r. przedstawiciele WPK wzięli udział w konferencji w Szklarskiej Porębie, przystąpili do Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych oraz przyjęli w pełni antyamerykański kurs polityczny Stalina.

Zgromadzenie Ustawodawcze Włoch uchwaliło 22 grudnia 1947 r. nową konstytucję. Utrwalała ona ustrój republiki demokratyczno-parlamentarnej i stanowiła, że parlament włoski ma dwuizbowy charakter. Wybory do parlamentu wyznaczono na dzień 18 kwietnia 1948 r. Toczyły się dyskusje na temat ewentualnych reform społecznych, przyjęcia planu Marshalla i stosunku do narastających konfliktów zimnowojennych. Wybory przekształciły się w swego rodzaju plebiscyt. Sytuacja we Włoszech była bardzo napięta. De Gasperi utworzył blok stronnictw popierających opcję prozachodnią, natomiast komuniści i socjaliści powołali do życia Front Ludowo-Demokratyczny, który wzywał do odrzucenia współpracy z USA i zachowania dobrych stosunków z ZSRR i krajami demokracji ludowej.

Po stronie chadecji opowiedzieli się przedstawiciele przemysłu, kół finansowych i Kościoła. Uzyskała ona też wsparcie dyplomacji amerykańskiej.

Blok centrowy chadecji uzyskał 48%, Front Ludowy 31%, a socjaldemokraci Saragata 7% głosów. Pozostałe głosy uległy rozproszeniu. Lewica uzyskała tylko 8 mln głosów i została zmajoryzowana. Organizowano masowe demonstracje i strajki, ale nie miały one już większego znaczenia politycznego. Nowym prezydentem Włoch został Luigi Einaudi (1874-1961). De Gasperi utworzył nowy rząd koalicyjny wspierany przez chadeków, republikanów, liberałów i socjaldemokratów. Dysponował dużą przewagą w parlamencie i mógł podjąć zasadnicze decyzje polityczne. Włochy przyjęły plan Marshalla, poparły ideę utworzenia RFN, przystąpiły do Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). W 1950 r. sfinalizowano rozmowy z Austrią w sprawie uregulowania sporu o Górną Adygę, przywrócono stosunki dyplomatyczne z Etiopią. Na mocy decyzji Zgromadzenia Ogólnego ONZ z listopada 1949 r. Cyrenajka i Trypolis połączyły się w jeden organizm polityczny pod nazwą Libia, która 1 stycznia 1952 r. uzyskała suwerenność państwową. Włochy uzyskały powiernictwo nad Somali na 10 lat, a Erytrea w 1950 r. została przyłączona do Etiopii.

Polityka chadecji budziła wiele zastrzeżeń opozycji. Traciła ona popularność; w czasie wyborów do parlamentu w 1953 r. uzyskała 40%, podczas gdy blok ludowy — 36% głosów.

W 1954 r. Włochy poparły plan remilitaryzacji RFN, podpisały tzw. układy paryskie, zakończyły rokowania w sprawie likwidacji Wolnego Terytorium Triest. Na mocy układu londyńskiego między Włochami, Jugosławią, Wielką Brytanią i USA z 5 października 1954 r. tzw. Strefa A Wolnego Terytorium z Triestem włącznie przejęta została przez Włochy, natomiast Strefa B, nieco pomniejszona, przeszła do Jugosławii.

Po tych zmianach mocarstwa uznały, że Włochy dojrzały już do uznania ich za pełnowartościowego partnera i w grudniu 1955 r. spowodowały przyjęcie ich do ONZ. W ten sposób Włochy odzyskały pełną inicjatywę na forum międzynarodowym. Państwo włoskie obejmowało obszar 301 218 km² i liczyło około 51 mln ludności, było to 170 osób na km², a więc gęstość zaludnienia była dość duża. Stanowisko prezydenta Włoch w 1955 r. objął działacz chadeckich związków zawodowych Giovanni Gronchi (1887-1978).

7. Działalność ONZ w okresie narastania zimnej wojny (1949-1953)

Sytuacja polityczna świata znajdowała pełne odbicie w działalności ONZ. Na forum tej organizacji dochodziło do konfrontacji dwóch linii politycznych. Stany Zjednoczone próbowały wykorzystać swoją przewagę w Zgromadzeniu Ogólnym i obejść zasadę weta wielkich mocarstw w Radzie Bezpieczeństwa. Jesienią 1947 r. wystąpiły z wnioskiem, by wyłonić Małe Zgromadzenie zwane Komisją Międzyzesesyjną Zgromadzenia Ogólnego. Miał to być organ działający permanentnie i zastępujący w pewnym sensie Zgromadzenie Ogólne i Radę Bezpieczeństwa. W ten sposób próbowano ograniczyć działalność Rady Bezpieczeństwa, która do podjęcia decyzji musiała mieć zgodę wszystkich mocarstw (prawo weta mocarstw). ZSRR wystąpił przeciw tej propozycji twierdząc, że jest ona sprzeczna ze statutem. Spór trwał kilka lat, paraliżując poczynania ONZ w niektórych kwestiach. Konsensus trudno było osiągnąć. Państwa socjalistyczne bojkutowały pracę niektórych, powołanych przez Zgromadzenie Ogólne komisji i komitetów. Dotyczyło to głównie bieżących spraw politycznych. Jednoś łatwiej było osiągnąć w sprawach ogólnych czy zasad etycznych. W 1947 r. podjęła działalność Komisja Praw Człowieka ONZ. Przewodziła jej wdowa po prezydencie USA Anna Eleanor Roosevelt (1884-1962). Przystąpiono do opracowania Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Uchwalono ją 10 grudnia 1948 r. Deklaracja składała się z preambuły i 30 artykułów. W art. 1 stwierdzono: „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa”. W art. 2 zaś uznano, że: „Każdy człowiek posiada wszystkie prawa i wolności zawarte w niniejszej deklaracji bez względu na jakiekolwiek różnice rasy, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych i innych, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek innego stanu...”

Podjęto starania o wprowadzenie tych zasad w życie. Rozpoczęto prace nad opracowaniem Konwencji Praw Człowieka, powołano Komisję Prawa Międzynarodowego, Komisję Praw Kobiet, Komisję Rozbrojeniową, Komisję Socjalną, Komisję do Spraw Pokojowego Wykorzystania Przestrzeni Kosmicznej i inne. Rząd USA nie ratyfikował Deklaracji Praw Człowieka jako konwencji. Podjęto dyskusję na temat dekolonizacji.

W latach 1947/48 ONZ odegrała poważną rolę w rozwiązaniu problemu palestyńskiego, ale w 1950 r. uwikłana została w konflikt koreański. ZSRR domagał się przyjęcia Chińskiej Republiki Ludowej do ONZ, Stany Zjednoczone nie chciały do tego dopuścić, ponieważ Chiny reprezentowane były w ONZ przez Republikę Chińską Czang Kaj-Szeka z Tajwanu. ONZ przekształciła się w pewnym sensie w organ polityczny Stanów Zjednoczonych. Wiele państw należących do ONZ było ekonomicznie uzależnionych od USA i głosowało zgodnie z życzeniem tego mocarstwa.

ZSRR krytykował ten stan rzeczy, domagając się przestrzegania Karty ONZ, ale wpływy ZSRR w ONZ były jednak niewielkie. Przywódcy radzieccy zastanawiali się nawet, czy w tej sytuacji organizacji nie opuścić. Losy ONZ były zagrożone. Rada Bezpieczeństwa 27 czerwca 1950 r., pod nieobecność delegata ZSRR, postanowiła zaaprobować pomoc USA dla Korei Południowej, a 7 lipca tegoż roku postanowiła wysłać wojska ONZ do Korei, uznając stronę północnokoreańską za agresora. Było to sprzeczne z Kartą Narodów Zjednoczonych, która do podjęcia tego typu uchwał wymagała jednomyślności pięciu wielkich mocarstw. Sekretariat ONZ wykonał tę uchwałę, wzywając państwa członkowskie do poparcia interwencji. Na 55 członków ONZ 48 poparło tę akcję, uznając poczynania USA w Korei.

Delegacja ZSRR zakwestionowała prawomocność tych decyzji oraz działań i poddała krytyce stanowisko sekretarza generalnego ONZ. Blok radziecki w ONZ bojkotował pracę Komisji Międzysesyjnej, Komisji do spraw Korei, Komisji Obserwacyjnej, Komisji Środków Zbiorowych, Komisji Sanekcji i innych. Delegacja ZSRR w 1951 r. wystąpiła z propozycją zwołania Światowej Konferencji Rozbrojeniowej i zawarcia układu pokojowego pięciu mocarstw: USA, Wielkiej Brytanii, Francji, ZSRR i ChRL. Było to działanie propagandowe. Konferencja taka nie miała wówczas żadnych szans powodzenia. Zgodnie z przewidywaniami państwa zachodnie projekt odrzuciły. W 1952 r. powołano Komisję Rozbrojeniową ONZ, ale jej praca się nie rozwinęła. Natomiast ZSRR na własną rękę rozwijał tzw. ruch obrońców pokoju, próbując wywrzeć nacisk oddolny na państwa zachodnie i ONZ. Było w tym dużo demagogii i makiawelizmu.

Kadencja Sekretarza Generalnego Trygve Lie upłynęła 1 lutego 1951 r. W związku z tym Rada Bezpieczeństwa w październiku 1950 r. podjęła dyskusję na temat wyboru jego następcy. USA żądało ponow-

nego wyboru Trygve Lie, ale delegacja ZSRR wystąpiła przeciw tej kandydaturze, uznając ją za nieobiektywną. Zgromadzenie Ogólne, nie licząc się ze sprzeciwem bloku radzieckiego, wybrało Trygve Lie 31 października 1950 r. większością 46 głosów przeciw pięciu głosom przy siedmiu wstrzymujących się. W tej sytuacji kraje socjalistyczne oświadczyły, iż wyboru nie uznają. Zapowiedziano bojkot jego poczynañ. W związku z tym 10 listopada 1952 r. Trygve Lie podał się do dymisji. Dwa dni później jego zastępca, Abraham Feller, popełnił samobójstwo. Atmosfera była bardzo przygnębiająca.

Następcą Trygve Lie został Szwed Dag Hammarskjöld (1905-1961). Wybrano go 8 kwietnia 1953 r.; wyboru dokonano spośród pięciu kandydatów.

Stopniowo postępował proces odprężenia, który prowadził do wyjścia z impasu i uratowania ONZ. Na VII sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ (15 września – 15 grudnia 1953) podjęto dyskusję na temat rozbrojenia. Powstały nowe impulsy w kwestii niemieckiej. W miarę przyjmowania do ONZ nowych państw Azji i Afryki układ sił w ONZ zmieniał się. W ONZ powstała grupa członków reprezentujących państwa Trzeciego Świata, państw oscylujących pomiędzy USA i ZSRR. Szczególnego znaczenia nabrały Indie z ich polityką porozumienia się i odprężenia. Poważne zmiany nastąpiły w ZSRR.

8. Przemiany w ZSRR po śmierci Stalina (1953-1955)

W kierownictwie w ZSRR po śmierci Stalina toczyła się ostra walka o przywództwo i władzę. Premier Malenkov nie panował nad sytuacją. Spośród innych przywódców wyróżniał się Ławrientij P. Beria, który zajmował stanowisko wicepremiera kontrolującego służby specjalne. Nie konsultując się z innymi członkami rządu, szybko spowodował rozluźnienie systemu represji. Historycy rosyjscy szacują, że represje stalinowskie kosztowały życie około 40 mln ludzi. Niektórych ludzi uwolniono z obozów i zesłania, Beria przeprowadził wiele zmian personalnych. Pozostali przywódcy obawiali się, by nie przejął on całej władzy w swoje ręce i nie przywrócił systemu panującego za życia Stalina; przez wiele lat uchodził za bliskiego współpracownika Stalina i wykonawcę wielu jego pomysłów stosowania represji. Beria interesował się też polityką zagraniczną. Zmierzał do zjednoczenia Niemiec

i wycofania ZSRR z tego kraju. Zjednoczone Niemcy miały być rozbrojone i zneutralizowane. Politycy tej sprzeciwiali się inni przywódcy z Malenkowem na czele oraz aktualne kierownictwo NRD z Walterem Ulbrichtem. Sytuacja ekonomiczna NRD była bardzo trudna.

W Berlinie 17 czerwca 1953 r. wybuchł wielki strajk na tle ekonomicznym. Szybko ogarnął wiele innych miast NRD i przekształcił się w powstanie zbrojne. W toku zajść wystąpiły też żądania zjednoczenia Niemiec. Akcją pacyfikacyjną kierował Beria, który w tym celu wyjechał do NRD. Podczas pacyfikacji wielu ludzi zabito i raniono. Przeciwnicy Berii w Moskwie z Malenkowem na czele wykorzystali te wydarzenia i fakt wyjazdu Berii do Berlina i zmontowali przeciw niemu spisek. Malenkow pozyskał kilku innych członków prezydium rządu oraz kilku wojskowych z marszałkiem Żukowem (wiceminister obrony) i dowódcą Moskiewskiego Okręgu Wojennego gen. Kiryłem S. Moskalenką. 26 czerwca, a więc zaledwie kilka dni po powrocie z Berlina, Beria został aresztowany w czasie posiedzenia prezydium rządu, a następnie oskarżony o zdradę i stracony. Wydarzenie berlińskie uznano za pucz inspirowany przez imperializm amerykański, a Berię za ukrytego agenta imperializmu.

Wydawało się, że władza w ZSRR skoncentruje się w ręku Malenkowa. Po odsunięciu Berii powstało tzw. kolektywne (zbiorowe) kierownictwo w składzie: Gieorgij M. Malenkow (1902-1988), Nikita S. Chruszczow (1894-1971) i Nikołaj A. Bułganin (1895-1975). Jednak we wrześniu tegoż roku przywrócono stanowisko I sekretarza KC KPZR. Został nim Chruszczow, który w grudniu tego roku został też wicepremierem, przejmując faktycznie władzę. Nowe kierownictwo radzieckie podjęło szereg reform społecznych zmierzając do złagodzenia systemu represyjnego i uwolnienia niektórych osób bezpodstawnie aresztowanych. Niektórzy przywódcy nie chcieli likwidować systemu represji. Powołano komisje rehabilitacyjne, ale pracowały one ospale. W obozach nadal przebywało 1,4 mln osób. W lutym 1954 r. władze wezwały do zagospodarowania odłogów i podniesienia wydajności rolnictwa. Jesienią 1954 r. Chruszczow wraz z Bułganinem odbył dłuższą podróż do kilku obwodów na Syberii i Uralu. Był to ewenement, ponieważ Stalin od 1928 r. nie podejmował żadnych podróży po kraju. W lutym 1955 r. odsunięto Malenkowa ze stanowiska premiera, zajął je Bułganin, stanowisko ministra obrony przejął marszałek Żukow. Przeprowadzono reorganizację aparatu partyjnego i państwowego.

Nowe kierownictwo zmierzało też do zrewidowania awanturniczej polityki zagranicznej Stalina. W lipcu 1953 r. przywrócono stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Ambasadorem Izraela w ZSRR została urodzona w Kijowie Golda Meir (1898-1978). W maju 1953 r. rząd ZSRR powiadomił Turcję, iż rezygnuje z wysuwanych od czasów wojny roszczeń do niektórych jej terytoriów, podobne oświadczenie przekazano rządowi Iranu. Nowe podejście władz ZSRR pozwoliło podjąć rokowania na temat przerwania działań zbrojnych w Korei. 27 lipca 1953 r. podpisano porozumienie i wojna została przerwana. Koreę podzielono według 37 równoleżnika. Od maja do lipca 1954 r. trwała konferencja w sprawie Indochin. W Genewie spotkali się przedstawiciele pięciu mocarstw (Stany Zjednoczone, ZSRR, Wielka Brytania, Francja i Chiny) i porozumieli się w sprawie przerwania wojny i podziału Wietnamu. Powołano komisje rozjemcze. ZSRR wyraził zgodę na podjęcie rokowań w sprawie rozwiązania kwestii Austrii. Wbrew stanowisku wieloletniego ministra spraw zagranicznych ZSRR Mołotowa rząd ZSRR wraz z innymi mocarstwami 15 maja 1955 r. podpisał układ państwowy o neutralizacji Austrii. W ślad za tym ZSRR wycofał swe wojska z tego kraju. Było to wydarzenie bez precedensu: do tego czasu Armia Radziecka nie wycofywała się z raz zajętych obszarów. W tym samym roku delegacja radziecka udała się do Jugosławii i doprowadziła do przywrócenia wzajemnych stosunków między obu państwami. Inicjatorem tych zmian był Chruszczow. Poprawiono stosunki ZSRR z Indiami, ChRL, Turcją. Delegacja radziecka z Chruszczowem i Bułganinem na czele wizytowała wiele krajów podejmując nowe inicjatywy. W lipcu 1955 r. doszło do pierwszego od 1945 r. spotkania na szczycie przywódców czterech mocarstw: ZSRR, Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji, spotkanie poświęcone było kwestii bezpieczeństwa europejskiego. Za kluczową sprawę uznano kwestię niemiecką. Nie doszło do jej uregulowania, ale przyczyniono się do umocnienia procesu odprężenia w stosunkach międzynarodowych. Zaczęto mówić o „duchu Genewy” jako idei odejścia od zimnej wojny, idei porozumienia i kompromisu.

Nowe kierownictwo radzieckie okazało przejawy dobrej woli i chęci porozumienia. Brak mu było jednak doświadczenia we współpracy międzynarodowej i konsekwencji w działaniu. Zmiany prowadzono ostrożnie i powoli. Spotykały się one z różnym przyjęciem na forum międzynarodowym. Niektórzy politycy zachodni brali je za przejaw słabości

ZSRR i próbowali podejmować własne plany ekspansywne i antykomunistyczne.

9. Problem niemiecki w polityce ZSRR i powstanie Paktu Warszawskiego

Rząd RFN od 1950 r. prowadził starania o odbudowę sił zbrojnych; początkowo miała to być armia ochotnicza. Problem ten napotykał znaczne opory w wielu państwach europejskich. Przypominano negatywne skutki rozwoju militarystyki prusko-niemieckiej. Przeciw remilitaryzacji Niemiec szczególnie ostro występowali ich sąsiedzi (Czechosłowacja, Francja, Polska) i ZSRR. Tymczasem przywódcy USA uzgodnili z kanclerzem Adenauerem, iż RFN powinna zostać członkiem Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). W 1954 r. rząd RFN podjął oficjalne starania o przyjęcie do NATO. Wywołało to gwałtowne protesty w Czechosłowacji, Francji, NRD, Polsce i ZSRR. W Moskwie od 29 listopada do 2 grudnia 1954 r. odbyła się konferencja z udziałem przywódców: Albanii, Bułgarii, Czechosłowacji, NRD, Polski, Rumunii, Węgier i ZSRR. Jej uczestnicy wystąpili przeciw remilitaryzacji Niemiec (RFN). Zagrożono, że jeśli RFN zostanie przyjęta do NATO, to państwa te utworzą własną polityczno-wojskową organizację obronną. Groźba ta nie powstrzymała dążeń USA i RFN. RFN została przyjęta do Unii Zachodnioeuropejskiej i NATO 20 września 1954 r. RFN przystąpiła do tworzenia własnej 500-tysięcznej armii, pod nazwą Bundeswehra. W ten sposób, 10 lat po bezwarunkowej kapitulacji, Niemcy odzyskały prawo i możliwość stworzenia własnej armii. Działano tutaj wbrew uchwałom zwycięskiej koalicji wojennej, która wielokrotnie zapowiadała, że nie dopuści do ponownego uzbrojenia Niemiec. Odejście od tych postanowień bulwersowało wielu ludzi również na Zachodzie, szczególnie we Francji.

W tej sytuacji 11 maja 1955 r. zebrali się w Warszawie przedstawiciele rządów wyżej wymienionych państw i powołali Układ Obronny, zwany potocznie Układem Warszawskim albo Paktem Warszawskim. Układ podpisano 14 maja 1955 r. Powołano Doradczy Komitet Polityczny i Zjednoczone Dowództwo Sił Zbrojnych Układu.

Naprzeciw siebie stanęły dwa potężne bloki polityczno-wojskowe:

300 Układ Północnoatlantycki (NATO) i Układ Warszawski. Oba głosiły,

że mają obronny charakter. Nastąpiło jednak ponowne zaostrzenie sytuacji i przyspieszenie zbrojeń. Fakt ten oddziaływał negatywnie na sytuację tak w ZSRR, jak i w całej Europie. Problem niemiecki nadal odgrywał wielką rolę po obu stronach frontu.

RFN weszła do NATO i stała się pełnoprawnym uczestnikiem struktur obronnych państw zachodnich. Społeczeństwo Francji przekonano, że udział armii niemieckiej w tych strukturach gwarantuje, iż nie zostanie ona wykorzystana przeciw swym sojusznikom. W RFN podjęto szeroko zakrojoną akcję wychowawczą, przyspieszono proces demokratyzacji państwa. We wrześniu 1955 r. kanclerz Konrad Adenauer złożył też oficjalną wizytę w ZSRR. Do tego czasu oba państwa nie uznawały się wzajemnie. Związek Radziecki należał jednak do grupy państw odpowiedzialnych za losy Niemiec w całości. Berlin był nadal podzielony i podlegał okupacji czterech mocarstw, bez ich zgody nie można było podjąć ważniejszych decyzji.

Kanclerz Adenauer postanowił odwiedzić ZSRR i wynegocjować pewne ustępstwa. Rokowania były trudne, występowało wiele problemów spornych. Przywódcy ZSRR nie chcieli rezygnować z wielu uprawnień i nie chcieli uznać suwerenności nowego państwa niemieckiego. Wydawało się, że rozmowy utknęły w martwym punkcie i nie dojdzie do porozumienia. Jednak w ostatnim momencie rząd ZSRR zgodził się podpisać porozumienie. Oba państwa uznały się wzajemnie i nawiązały ze sobą stosunki dyplomatyczne. Jednocześnie RFN formalnie uznała zmiany graniczne, jakie po wojnie nastąpiły w Europie, i zobowiązała się do ich poszanowania. Adenauer wyjeżdżając z Moskwy wystosował jednak do władz radzieckich list, w którym informował, iż podpisanie układu nie oznacza, że RFN rezygnuje z walki o ponowne zjednoczenie Niemiec i obronę granic z 1937 r. Stwierdzono w nim, że decyzję o zmianie granic mogłaby podjąć tylko konferencja pokojowa. Do tego czasu takiej konferencji nie było. W ślad za tym przedstawiciel MSZ RFN Walter Hallstein oświadczył, że nawiązanie stosunków przez RFN i ZSRR ma wyjątkowy charakter, ponieważ RFN nie utrzymuje stosunków z państwami uznającymi NRD; tzw. doktryna Hallsteina obowiązywała w RFN do 1967 r.

Przy okazji negocjacji moskiewskich Adenauerowi udało się uzyskać zgodę władz radzieckich na uwolnienie reszty niemieckich jeńców wojennych. Do tej pory część z nich przebywała w ZSRR pod zarzutem popełnienia zbrodni wojennych. W ślad za tym w 1956 r. do RFN 301

powróciło około 10 tys. osób przebywających dotąd w obozach radzieckich. Fakt ten poważnie wzmocnił autorytet i popularność Adenauera w Niemczech.

Przywódcy ZSRR postanowili też dowartościować NRD, której pozycja na forum międzynarodowym była słaba, suwerenność bardzo ograniczona, nie miała własnej armii. Władze radzieckie zwolniły NRD od płacenia odszkodowań wojennych i pokrywania kosztów pobytu radzieckich wojsk okupacyjnych w NRD. Rząd NRD uzyskał zgodę na rozbudowę milicji i tworzenie organizacji paramilitarnych. Rząd ZSRR 25 marca 1954 r. ogłosił, że NRD uzyskała suwerenność, a 25 stycznia 1955 r. zadekretowano zakończenie stanu wojny z Niemcami. W ślad za ZSRR deklaracje takie ogłosiły kraje demokracji ludowej. NRD nadal nie miała własnego wojska. Od 1949 r. NRD należała do Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG).

Po wyjeździe delegacji RFN z Moskwy władze ZSRR zaprosiły do siebie delegację NRD, która przebywała w ZSRR od 17 do 20 listopada 1955 r.; przewodniczył jej Ulbricht. Podpisano dwustronny układ o wzajemnych stosunkach i stwierdzono w nim, że stosunki te opierają się na zasadzie równości, wzajemnego poszanowania i suwerenności. Zniesiono Urząd Wysokiego Komisarza ZSRR w Niemczech. Uznano, że rząd NRD ma pełną swobodę w kształtowaniu polityki zagranicznej swego państwa. Uzgodniono, że jednostki wojskowe ZSRR za zgodą NRD nadal będą przebywać w NRD, ale nie będą się wtrącać do spraw wewnętrznych tego państwa. Miały one status armii zaprzyjaźnionej. Rząd NRD powołał do życia własną Armię Ludową i w 1956 r. przystąpił do Układu Warszawskiego.

Rząd NRD zabiegał o nawiązanie stosunków dyplomatycznych z RFN, ale rząd RFN nie odpowiadał na pisma przywódców NRD, państwa tego nie uznawał, traktując je nadal jako strefę okupacyjną ZSRR. RFN odmawiała nawiązania stosunków dyplomatycznych nie tylko z NRD, ale również z Polską i innymi krajami demokracji ludowej, które uznawały NRD. Pomiedzy obu państwami toczyła się ostra walka propagandowa. Oba też nadal nie mogły wstąpić do ONZ.

Część piąta

Rywalizacja dwóch bloków politycznych w latach 1956-1989

Kryzys roku 1956 w Europie

1. Kraje europejskie i kryzys bliskowschodni w 1956 roku

W 1952 r. w Egipcie dokonano rewolucji. Grupa młodych oficerów obaliła króla Faruka i przekształciła Egipt w republikę. Czołową rolę spełniał płk Gamal Abdel Naser. W 1947 r. założył on Ruch Wolnych Oficerów, który wysunął program uwolnienia Egiptu spod kontroli brytyjskiej i zjednoczenia krajów arabskich. Ruch miał nacjonalistyczny i panarabski charakter. Funkcję prezydenta Egiptu pełnił gen. Muhammad Nadżib, Naser przejął stanowisko szefa rządu. Odegrał on wybitną rolę w przygotowaniu konferencji krajów niezaangażowanych w Bandungu i utworzeniu Organizacji Jedności Afrykańskiej (OJA) w 1954 r. W 1954 r. podjęto plan budowy wielkiej tamy na Nilu w rejonie Asuan i regulacji dorzecza Nilu. Podjęto starania o uzyskanie pożyczek na sfinansowanie tych planów. Wielka Brytania, Francja i Stany Zjednoczone odmówiły udzielenia pożyczek. W tej sytuacji Naser zwrócił się do ZSRR, który udzielił pożyczki i dostarczył uzbrojenia. Naser podjął też plan znacjonalizowania Towarzystwa Kanału Sueskiego. Dekret o nacjonalizacji ogłoszono 27 lipca 1956 r. Fakt ten spotkał się ze sprzeciwem Międzynarodowego Towarzystwa Kanału Sueskiego oraz rządów Wielkiej Brytanii i Francji. W lipcu w Londynie zorganizowano konferencję ministrów spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, Francji i Stanów Zjednoczonych, na której wyrażono ubolewanie z tego powodu. W sierpniu w Londynie zwołano konferencję przedstawicieli użytkowników Kanału. Państwa socjalistyczne uznały decyzję Egiptu i nie wzięły w niej udziału. Natomiast inne państwa poparły protestujących, powołały do życia Stowarzyszenie Użytkowników Kanału Sueskiego i poparły żądania umiędzynarodowienia strefy Kanału. Rząd Egiptu odwołał się od tego żądania do ONZ (9 września 1956). Rada Bezpie-

czeństwa, wobec sprzeciwu Wielkiej Brytanii i Francji, nie mogła podjąć decyzji w tej kwestii. Wobec tego Wielka Brytania i Francja postanowiły ten spór rozstrzygnąć siłą, wykorzystując do tej sprawy Izrael. Państwo to znajdowało się w stanie konfliktu z Egiptem od 1948 r. i było zainteresowane w zachowaniu prawa swobodnego przepływu przez Kanał.

Konflikt wokół nacjonalizacji Kanału Sueskiego doprowadził do powstania koalicji wojennej Izraela z Wielką Brytanią i Francją, która wcześniej już odegrała poważną rolę w uzbrojeniu nowego państwa. Podjęto współpracę polityczną i wojskową, a szczegółowy plan współdziałania uzgodniono w czasie tajnej narady w Sèvres pod Paryżem w dniach od 22 do 24 października 1956 r.

Sztab Izraela pod kierownictwem gen. Mosze Dajana (1915-1981) opracował plan wojny błyskawicznej. Atak na Egipt podjęto 29 października 1956 r. Przy udziale lotnictwa, oddziałów desantowo-spadochronowych i brygad pancernych w ciągu sześciu dni rozbito wojska egipskie, zajęto Okręg Gazy i półwysep Synaj, zabezpieczono wejście do zatoki Akaba na Morzu Czerwonym. Brytyjscy i francuscy inspiratorzy akcji przygotowali na Cyprze i Malcie korpus ekspedycyjny w sile 80 tys. ludzi. Atak Izraela wykorzystali oni za pretekst do zabezpieczenia strefy Kanału. 30 października wystosowali oni notę wzywającą Egipt i Izrael do przerwania wojny. Zgodnie z przewidywaniami, nota została odrzucona, natomiast oba państwa uzyskały pretekst do wystąpienia w obronie bezpieczeństwa żeglugi na Kanale. 31 października przystąpiły do akcji. Lotnictwo angielskie i francuskie zbombardowało egipskie obiekty wojskowe. Oddziały desantowe wylądowały 5 listopada w Port Saidzie, ale ze względu na komplikującą się sytuację międzynarodową nie zdołały jednak opanować strefy Kanału. Do akcji wkroczyła bowiem ONZ, która potępiła agresję. Wielka Brytania i Francja znalazły się pod ostrzałem krytyki krajów arabskich i ZSRR. Do akcji przeciw nim przyłączyły się Stany Zjednoczone, które znajdowały się w toku kampanii wyborczej. Wojna była niepopularna i gen. Dwight Eisenhower czuł się zmuszony zająć stanowisko krytyczne wobec agresji. Izraelskie lobby w Stanach Zjednoczonych znalazło się w defensywie. Już 31 października rząd Stanów Zjednoczonych wstrzymał pomoc dla Izraela i zażądał, by to samo uczyniły Wielka Brytania i Francja. Państwa Trzeciego Świata wystąpiły z ostrą krytyką neokolonialnej polityki Wielkiej Brytanii i Francji. ONZ uchwaliła 4 listopada rezolucję

wzywając Izrael do wycofania jego wojsk na linię rozejmową; zdecydowano, by do Egiptu wysłać wojska rozejmowe ONZ. 5 listopada ZSRR zagroził Francji i Wielkiej Brytanii, iż jeśli nie podporządkują się rezolucji to będzie zmuszony siłą przywrócić pokój na Bliskim Wschodzie. Rząd ZSRR odwołał swego ambasadora w Tel Awiwie. Świat stanął na krawędzi nowej wojny powszechnej.

W tej sytuacji Wielka Brytania, Francja i Izrael 6 listopada przerwały działania zbrojne. Państwa te poniosły poważną klęskę polityczną. Wielka Brytania i Francja musiały ostatecznie wycofać się ze strefy Kanału Sueskiego, poniosły też koszty wojny. Przegrały walkę nie tylko o Kanał, ale również o panowanie na Bliskim Wschodzie. Prezydent Eisenhower proklamował 5 marca 1957 r., że Stany Zjednoczone przejmują odpowiedzialność za utrzymanie porządku i pokoju na Bliskim Wschodzie. Siły zbrojne ONZ w tym rejonie składały się z kontyngentów dostarczonych przez dziesięć następujących państw: Brazylię, Kanadę, Kolumbię, Danię, Finlandię, Indie, Indonezję, Norwegię, Szwecję, Jugosławię. Liczyły 6 tys. ludzi, koszt ich utrzymania wynosił 30 mln dolarów rocznie.

2. Przemiany ideowo-polityczne w ZSRR (1955-1956)

Zmagania o przywództwo polityczne w ZSRR po śmierci Stalina wiązały się z walką o kierownictwo w międzynarodowym ruchu robotniczym. Do 1953 r. niekwestionowanym wodzem ruchu robotniczego był Stalin. W ruchu komunistycznym w świecie powszechnie odwoływano się do głoszonych przez niego zasad marksizmu-leninizmu. Po śmierci Stalina w ZSRR nie było polityka, który mógłby przejąć tę rolę. Do czołówki ideologicznej dorastali nowi politycy z przywódcą KP Chin Mao Tse-tungiem na czele, za wybitnego teoretyka uznawano ideologa KP Włoch Palmiro Togliattiego. Nikita Chruszczow nie dysponował autorytetem ideowym i nie wywierał wpływu na kształtowanie programów działania w skali międzynarodowej. Przewartościowywanie spuścizny Stalina w tym zakresie postępowało powoli i napotykało opór nie tylko w ZSRR, ale i na forum międzynarodowym. W ZSRR występowała liczna kadra działaczy partyjnych wychowanych w duchu kultu Stalina i konserwatywnie trzymających się starych nawyków i poglądów, wielu z nich znajdowało się w centralnym kierownictwie partii i państwa. Na

forum międzynarodowym proces przemian hamowali byli działacze Kominternu, którzy zasiadali w kierowniczych gremiach partii komunistycznych i robotniczych Albanii, Bułgarii, Chin, Francji, Polski, Rumunii, NRD, Włoch. Rzecznikiem zmian był Nikita Chruszczow.

Krok naprzód uczyniono dopiero w czasie obrad XX Zjazdu KPZR, w lutym 1956 r. Do tego czasu grupa reformatorska Chruszczowa w ZSRR umocniła się. Od władzy odsunięto Gieorgija Malenkowa, a dominującą rolę odgrywali Chruszczow (I sekretarz KC), Nikołaj A. Bułganin, Anastas Mikojan i inni. XX Zjazd KPZR obradował w dniach od 14 do 25 lutego 1956 r., brało w nim udział wiele delegacji zagranicznych, miał on duże znaczenie nie tylko w dziejach ZSRR, ale i całego ruchu komunistycznego w świecie.

Po długiej dyskusji odrzucono wprowadzoną przez Stalina do ideologii komunistycznej tezę, że do socjalizmu można dojść tylko przez rewolucję zbrojną i dyktaturę proletariatu, industrializację i kolektywizację rolnictwa oraz centralne planowanie. XX Zjazd proklamował tezę, że każdy naród może dojść do socjalizmu własną drogą, wykorzystując swoje specyficzne warunki i doświadczenia, nie uciekając się do kopiowania rozwoju wydarzeń w Rosji. Dowodzono w szczególności, że do socjalizmu można dojść również przez reformy parlamentarne. Do tego czasu pogląd taki głosili tylko socjaldemokraci, komuniści uznawali go za przejaw rewizjonizmu i oportunistów i kategorycznie odrzucali. Teza ta miała wielkie znaczenie dla komunistów francuskich i włoskich, którzy od dawna przywiązywali duże znaczenie do działalności parlamentarnej.

Zjazd zrewidował też wysuwaną dotąd przez komunistów tezę, że w społeczeństwach klasowych wojna jest zjawiskiem nieuchronnym. Dowodzono, że rozwój broni masowego rażenia spowodował, iż wojna stała się zjawiskiem zagrażającym obu stronom wojującym, że zagraża egzystencji całej ludzkości. Wzywano do przyjęcia tezy o konieczności koegzystencji, czyli współistnienia państw o różnych systemach społeczno-politycznych, do pokojowego współistnienia państw socjalistycznych z państwami kapitalistycznymi. Były to tezy bulwersujące. Otwierały nowe perspektywy działania, ale jednocześnie prowadziły do nowych kontrowersji i spór.

Tymczasem 25 lutego przeprowadzono zamknięte posiedzenie Zjazdu. Chruszczow wygłosił na nim kilkugodzinny referat „O kulcie jednostki i jego następstwach”. Wystąpienie to było dużym zaskoczeniem

dla wielu uczestników Zjazdu. Do końca nie było pewne czy referat ten zostanie wygłoszony.

Przez szereg tygodni w kierownictwie KPZR toczył się spór na temat stosunku do represji stalinowskich i oceny samego Stalina. Do końca roku 1955 wielu ludzi uwolniono z więzień i obozów, żądali oni rehabilitacji, dowodzili, że osadzono ich w obozach bezpodstawnie. Prezydium KC KPZR pod wpływem Chruszczowa i Mikojana w grudniu 1955 r. powołało specjalną Komisję do zbadania tych spraw z sekretarzem KC KPZR Michaiłem Pierwuchinem na czele. Chodziło głównie o wyjaśnienie sprawy aresztowania i śmierci delegatów na XVII Zjazd Partii w 1934 r. Komisja w ciągu paru tygodni zebrała obszerny materiał, z którego wynikało, że za sprawy te osobiście odpowiada Stalin. Grupa Chruszczowa wystąpiła z wnioskiem o przedstawienie tej kwestii delegatom na XX Zjazd, natomiast grupa Mołotowa i Kaganowicza kategorycznie sprzeciwiała się ujawnieniu tych spraw i krytyce Stalina. Po dłuższych sporach podjęto decyzję, że na podstawie materiałów Komisji Pierwuchina przygotowany zostanie specjalny referat, który miał przedstawić przewodniczący Komisji. Okazało się, że Pierwuchin nie bardzo kwapił się do wystąpienia z krytyką Stalina. W tej sytuacji referat wygłosił sam Chruszczow, ale uczynił to dopiero w ostatnim dniu Zjazdu, już po wyborze władz partyjnych. Ustalono też, że nad referatem nie podejmie się dyskusji; miała to być poufna informacja dla delegatów na Zjazd i członków nowego kierownictwa partii. Referatowi nadano tytuł: „O kulcie jednostki i jego następstwach”, poddano w nim ostrej krytyce Stalina, jego metody pracy i oskarżono, że podstępnie przejął władzę w partii, wymordował starą kadrę partyjną, wprowadził rządy terroru, zafałszował historię i spowodował nieobliczalne straty i szkody. Chruszczow potępił kult Stalina i wprowadzone przez niego metody działania oraz wezwał do powrotu do tzw. leninowskich metod pracy.

Referat miał tajny charakter. Po Zjeździe nie został opublikowany. Odczytywano go na zebraniach partyjnych i fragmentami dyskutowano. Zawarte w nim informacje bulwersowały opinię publiczną, w ZSRR wielu ludzi nie chciało w nie uwierzyć. Stalin miał wielu obrońców, w szczególności wśród bohaterów II wojny światowej, zwanej w ZSRR wojną ojczyźnianą. W kierownictwie partii pojawiła się grupa opozycyjna wobec Chruszczowa, przewodzili jej: G. Malenkow, Ł. Kaganowicz, W. Mołotow, D. Szepiłow. W czerwcu 1957 r. grupę tę usunięto

z KC KPZR, pozbawiono również stanowiska sympatyzującego z nią premiera Bułganina, odsunięto od wpływów również marszałka Żukowa. Stopniowo władzę kumulował w swoim ręku Chruszczow.

Po XX Zjeździe KPZR postanowiono rozwiązać założone w 1947 r. przez Stalina Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominform). Odpowiedni komunikat ogłoszono 17 kwietnia 1956 r. — poszczególne partie komunistyczne w świecie odzyskały samodzielność i suwerenność. Tekst tajnego referatu Chruszczowa przeszmuglowano na Zachód, gdzie został opublikowany w dużych nakładach i spowodował zaostrzenie dyskusji na temat komunizmu i ZSRR. Dyskusje te prowadziły często do rozkładu działających dotąd partii i struktur organizacyjnych ruchu komunistycznego.

3. Wydarzenia 1956 roku w Polsce

Pośród krajów tzw. demokracji ludowej najbardziej napięta sytuacja panowała w Polsce i na Węgrzech. Przeżywały one wielkie trudności ekonomiczne. Kraje te opierały się procesowi stalinizacji i silnie ulegały prowadzonej z Zachodu propagandzie antykomunistycznej. Oba kraje już od 1955 r. wkroczyły na drogę reform i zmian, prowadzono w nich wielkie dyskusje ideologiczne — proces ten nazywano „odwilżą”. Partie rządzące traciły wpływy i znaczenie. Materiały XX Zjazdu KPZR trafiły na podatny grunt. W obu państwach nie obyło się bez przelewu krwi.

W Polsce sytuacja była bardzo napięta. Przywódca partii Bolesław Bierut zmarł w Moskwie bezpośrednio po XX Zjeździe (12 marca 1956). Partia nie dysponowała nowym przywódcą o niezbędnym aurytecie politycznym i moralnym. Stanowisko I sekretarza KC PZPR objął Edward Ochab (1906-1989). Tajny referat Chruszczowa o kulcie Stalina przetłumaczono i w marcu 1956 r. wydano do użytku wewnętrznego. Wywołał on ostrą dyskusję. Kierownictwo partii podzieliło się na dwie zwalczające się grupy (frakcje): natolińczyków i puławian. Pierwsza z nich zmierzała do zahamowania tempa przemian i zachowania sojuszu z ZSRR, druga natomiast oskarżała ZSRR o nadużycie władzy oraz dążyła do reform i osłabienia współpracy z ZSRR.

W Poznaniu 28 czerwca 1956 r. wybuchł strajk powszechny, który przekształcił się w walki zbrojne z przedstawicielami władz bezpie-

czeństwa publicznego. Do akcji wprowadzono wojsko, padło około 70 zabitych, było kilkuset rannych. Wydarzenia te odbiły się głośnie echem w kraju i spowodowały dalsze zaostrzenie sytuacji. Jesienią 1956 r. w Polsce dyskutowano i demonstrowano, żądając usunięcia doradców radzieckich, przywrócenia państwu suwerenności gospodarczej i politycznej, naprawienia błędów. Do kierownictwa partii powołano usuniętego z niej w 1948 r. i represjonowanego później Władysława Gomułkę (1905-1982). Reprezentował on tzw. narodowy nurt w partii. Przywódcy ZSRR próbowali nie dopuścić do zmian, na Warszawę skierowano stacjonujące w Polsce dywizje radzieckie. W październiku powstała bardzo groźna sytuacja. Nowe kierownictwo PZPR z Gomułką na czele doszło jednak do porozumienia z ZSRR. Zobowiązało się, że Polska odzyskując suwerenność pozostanie w RWPG i Układzie Warszawskim. Oddziały radzieckie cofnięto do koszar.

Polska pozostała w ramach bloku radzieckiego, uzyskała nieco więcej swobody w określaniu swojej polityki wewnętrznej. Nie mogła wówczas wystąpić z bloku, ponieważ była otoczona przez bardzo wierne i ortodoksyjne wobec ZSRR państwa, jak Czechosłowacja i NRD. W państwach tych nie podjęto dyskusji ani reform, przeciwnie — współdziałały one z ZSRR w zwalczaniu polskich dążeń reformatorskich. Polska nie uzyskała też wsparcia ze strony państw zachodnich, ich przywódcy wzywali do zachowania spokoju. Nowe kierownictwo polskie z Gomułką na czele również wzywało do zachowania spokoju twierdząc, że zachowanie sojuszu z ZSRR leży w interesie Polski. Dyskutowano nad polską racją stanu.

4. Rewolucja i kontrrewolucja na Węgrzech

Nieco inaczej rozwijała się sytuacja na Węgrzech. W państwie tym proces destalinizacji rozwijał się od wiosny 1953 r. Pod presją przywódców radzieckich dotychczasowy przywódca stalinowskiego skrzydła w partii Mátyás Rákosi (Rosenfeld) w lipcu 1953 r. ustąpił ze stanowiska premiera, zachowując funkcję I sekretarza KC partii. Stanowisko premiera objął Imre Nagy (1896-1958). Był to człowiek o zmiennym charakterze, podjęte przez niego reformy poddano krytyce, w 1955 r. usunięto go ze stanowiska i wykluczono z partii. Stanowisko premiera objął Andreas Hegedüs. W lipcu 1956 r. ostatecznie usunięto Rákosiego,

stanowisko I sekretarza objął Ernő Gerő, człowiek usposobiony dogmatycznie. Tymczasem Węgry znajdowały się pod presją zmasowanej propagandy antystalinowskiej i antysocjalistycznej. Przez kraj przetaczały się masowe demonstracje, powstawały kluby dyskusyjne, które ulegały ideom szerzonym przez Radio „Wolna Europa”. Demonstracja solidarnościowa z Polską Gomułki przekształciła się 23 października 1956 r. w powstanie zbrojne. Żądano wycofania wojsk radzieckich i poszanowania suwerenności Węgier. KC Węgierskiej Partii Pracujących w nocy z 23/24 października powołał Komitet Wojskowy, postanowił zwrócić się do ZSRR o pomoc i powołać nowy rząd. Premierem został ponownie Imre Nagy, który nieco wcześniej złożył samokrytykę i znów został przyjęty do partii, sekretarzem KC WSP — János Kádár. Rząd Nagya 24 października proklamował stan wyjątkowy, do akcji wkroczyły dywizje radzieckie. Powstanie jednak rozszerzało się. Na stronę powstańców przeszedł 25 października płk Pal Maleter, a następnie gen. Béla Király. W czasie walk w dniach od 23 do 28 października padło 3 tys. zabitych, było wielu rannych. Na Węgry wrócili emigranci polityczni, nadal silnie oddziaływało Radio „Wolna Europa”.

W tych warunkach premier Nagy porozumiał się ze stronami i wprowadził zawieszenie broni; oddziały radzieckie w dniach 30 i 31 października wycofały się z Budapesztu. Rząd ZSRR ogłosił 30 października 1956 r. deklarację, w której stwierdził, iż uznaje prawo każdego narodu do decydowania o swoich losach i poszczególnych państw do suwerenności oraz wyraził gotowość rozwijania z nimi przyjacielskich, dwustronnych stosunków.

Imre Nagy postanowił rozwiązać Węgierską Partię Pracujących i powołać nową Węgierską Socjalistyczną Partię Robotniczą (WSPR). Wybrano Tymczasowy Komitet Zarządzający partii z przewagą zwolenników Nagya. Bliskim współpracownikiem Nagya był Gera Lasoncz. Z rządu odwołano ministrów o przekonaniach komunistycznych i internacjonalistycznych, ministrem obrony został awansowany do stopnia generała Pal Maleter. Wraz z gen. Béla Királyem przystąpili oni do organizowania Rewolucyjnego Komitetu Wojskowego Republiki Węgierskiej.

312 Premier Nagy ogłosił 31 października, iż Węgry występują z Układu Warszawskiego, a 1 listopada, na wzór Austrii, proklamował je państwem neutralnym. Rząd Nagya podjął rokowania z władzami radzieckimi w sprawie całkowitego wycofania wojsk radzieckich z Węgier.

W pierwszych dniach listopada na Węgrzech zapanował chaos, powstało około 70 nowych partii politycznych, rząd nie cieszył się autorytetem. Coraz głośniej mówiło się o konieczności powołania rządu z kardynałem Józsefem Mindszentym na czele, który miał poparcie Watykanu i kół anglosaskich.

Przywódcy radzieccy nie mieli jednak zamiaru tolerować tego stanu rzeczy. Chruszczow i Mikojań spotkali się 1 listopada 1956 r. z przywódcami polskimi na granicy polsko-radzieckiej, a 2 listopada skonsultowali się z przywódcami bułgarskimi, czeskimi i rumuńskimi. Następnego dnia pojechali do Jugosławii, i tam przeprowadzili rozmowy z Josipem Tito, E. Kardeljem i A. Rankoviciem.

W tym samym czasie na Węgrzech szeroką akcję polityczną prowadził ambasador ZSRR Jurij Andropow. Grupa przywódców węgierskich z represjonowanym w poprzednich latach Jánosem Kádárem (1912-1989) na czele 1 listopada postanowiła wystąpić przeciw, ich zdaniem, „zdradzieckiej” i „kontrrewolucyjnej” polityce Imre Nagya i jego zwolenników. Zebrali się oni w Szolnok i utworzyli Węgierskie Rewolucyjne Centrum, które powołało Węgierski Rewolucyjny Rząd Robotniczo-Chłopski. Funkcję szefa rządu objął Kádár, wicepremiera, ministra sił zbrojnych i bezpieczeństwa publicznego Ferenc Münnich, ministra bez teki Istvan Kossa, przemysłu Antal Apro, handlu Sandor Ronai. Grupa ta zwróciła się do rządu ZSRR z ponowną prośbą o pomoc w walce z „kontrrewolucją”.

Ofensywa wojsk ZSRR, do której przyłączyły się komunistyczne ośrodki węgierskie, ruszyła 4 listopada o 4.00. Działalność partii reaktywowano 6 listopada. W stolicy walki trwały do 14 listopada, a na prowincji do końca miesiąca. Powstańcy nie uzyskali zapowiedzianej pomocy z zagranicy, powstanie zostało stłumione. W toku walk zginęło kilka tysięcy ludzi, około 200 tys. osób opuściło kraj i udało się na emigrację. Pozostali w kraju czynni uczestnicy przewrotu byli represjonowani. Od 4 listopada 1956 r. do 31 lipca 1957 r. sądy cywilne i wojskowe na Węgrzech wydały 6321 wyroków za „przestępstwa przeciwko państwu”. W 70 wypadkach były to wyroki śmierci. Imre Nagy schronił się w ambasadzie Jugosławii, a kardynał Mindszenty w ambasadzie USA. Nagya podstępnie aresztowano, skazano na karę śmierci i stracono 19 czerwca 1958 r.

Interwencja ZSRR na Węgrzech została zaskarżona w ONZ. Rząd USA zajął postawę ugodową. Stany Zjednoczone znajdowały się w koń- 313

cowej fazie kampanii wyborczej, prezydent Eisenhower, który zabiegał o ponowny wybór, zachowywał się bardzo ostrożnie. Wobec weta ZSRR Rada Bezpieczeństwa nie mogła podjąć dyskusji. W związku z tym w listopadzie 1956 r. zwołano nadzwyczajne posiedzenie Zgromadzenia Ogólnego ONZ, sprawę 12 listopada przekazano XI sesji (zwyczajnej) ONZ. Zbiegła się ona ze skargą państw arabskich na Izrael, Wielką Brytanię i Francję z powodu ich agresji na Egipt. Zgromadzenie Ogólne podjęło rezolucję domagającą się, by ZSRR wycofał swe wojska z Węgier. Żądano też wpuszczenia obserwatorów ONZ na Węgry i przeprowadzenia demokratycznych wyborów. Rząd Kádára uznał te postulaty za wtrącanie się do spraw wewnętrznych Węgier i nie zastosował się do nich. W ONZ stanowisko to uznały 23 państwa (9 socjalistycznych i 14 byłych kolonialnych)

5. Międzynarodowe aspekty kryzysu 1956 roku

Materiały XX Zjazdu KPZR oraz wydarzenia w Polsce i na Węgrzech przez wiele lat stanowiły przedmiot wielu sporów i dyskusji w międzynarodowym ruchu robotniczym. Dyskusje te prowadziły często do potępienia ZSRR i zrywania z ideą komunizmu, dały podstawę do wielu rozłamów i podziałów organizacyjnych, spowodowały poważne rozluźnienie spoistości ruchu komunistycznego w świecie i generalne jego osłabienie. Krytykowano też rządy Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji, które przez wiele lat wzywały do buntu przeciw ZSRR, ale kiedy do niego doszło, nie udzieliły powstańcom realnej pomocy.

Wydarzenia 1956 r. wykazały, że nowi przywódcy ZSRR odeszli od sztywnego i awanturniczego kursu politycznego Stalina, ale nie mają zamiaru zrezygnować z utworzonej przez niego radzieckiej strefy bezpieczeństwa, to znaczy z uzależnienia od siebie krajów demokracji ludowej. Złagodzone metody zależności, ale nie odstąpiono od niej. Deklarację o zasadach współpracy z tymi krajami ogłoszono 30 października 1956 r. uznając ich prawo do suwerenności, ale pojęcie to rozumiano w sposób specyficzny.

Państwa demokracji ludowej odczuły jednak znaczną poprawę sytuacji, „suwerenność” pozwalała im na bardziej samodzielne kształto-

zależne od ZSRR. Większego znaczenia nabrała RWPG, natomiast nie zmieniały się relacje zachodzące w Układzie Warszawskim.

Państwa zachodnie podtrzymywały swój negatywny stosunek do tego systemu, ale nie podejmowały z nim bezpośredniej walki. Tryumfowała polityka tzw. koegzystencji dwóch różnych systemów społeczno-politycznych. Systemy te zwalczały się na polu gospodarczym i ideologicznym. W dalszym ciągu trwał wyścig zbrojeń.

Rywalizacja dwóch bloków politycznych w Europie w latach 1957-1976

1. Polityka ZSRR pod rządami Chruszczowa i Breżniewa

W latach 1954-1955 podjęto w ZSRR kampanię na rzecz zagospodarowania nie uprawianych dotąd, dziewiczych obszarów Kazachstanu i Syberii. Dodatkową uprawą objęto około 44 mln ha ziemi. Liczono, że w ten sposób zapewniona zostanie samowystarczalność w zakresie żywienia. Po kilku latach okazało się, że efekt akcji jest bardzo nikły. Związek Radziecki nadal importował zboże.

XXI Zjazd KPZR w 1959 r. uchwalił założenia planu siedmioletniego na lata 1959-1965. Wysłunięto w nim hasło doścignięcia w produkcji rolniczej i przemysłowej rozwiniętych krajów kapitalistycznych, podjęto szeroko zakrojoną akcję propagandową i rozwinięto różne inicjatywy gospodarcze. Odniesiono też szereg spektakularnych sukcesów umacniających autorytet i znaczenie ZSRR na forum międzynarodowym. W 1954 r. ZSRR zbudował pierwszą w świecie elektrownię atomową, a w 1957 r. atomowy lodołamacz. 4 października 1957 r. ZSRR wystrzelił w kosmos pierwszego sztucznego satelitę Ziemi, 12 września 1959 r. radziecka stacja automatyczna „Luna 2” dotarła na Księżyc. Wreszcie 12 kwietnia 1961 r. Jurij Gagarin (1934-1968) na statku „Wostok” po raz pierwszy w ciągu jednej godziny obleciał Ziemię dookoła.

Twierdzono, że ZSRR wykorzysta energię atomową i nową technikę raketową w celach pokojowych, dla dobra całej ludzkości. Podjęto rokowania z państwami tzw. klubu atomowego w sprawie zakazu rozprzestrzeniania broni atomowej; układ taki podpisano 5 sierpnia 1963 r. Na tym tle znacznemu pogorszeniu uległy stosunki radziecko-chińskie, ponieważ przywódcy chińscy żądali udostępnienia im technologii produkcji broni atomowej.

316 Od 17 do 31 października 1961 r. w Moskwie obradował XXII Zjazd

KPZR, obradował w atmosferze wielkiego optymizmu. Chruszczow ponownie oskarżył Stalina o spowodowanie stanu zacofania ZSRR wobec rozwiniętych państw kapitalistycznych, zapowiedział daleko idące reformy administracyjne i stwierdził, że przeprowadzenie reform gospodarczych pozwoli ZSRR w ciągu 20 lat wyprzedzić Stany Zjednoczone w produkcji przemysłowej w przeliczeniu na głowę mieszkańca. W referacie podano szczegółowo ile i jakie towary ZSRR będzie produkować w 1980 r. w porównaniu ze Stanami Zjednoczonymi. Propagandiści radzieccy głosili, że system kapitalistyczny wyczerpał już swoje możliwości rozwojowe, że przyszłość należy do komunizmu. Po Zjeździe trumnie ze zwłokami Stalina usunięto z Mauzoleum na Placu Czerwonym pozostawiając w nim tylko ciało Lenina, Stalingrad przemianowano na Wołgograd, zamiast Stalina zaczęto chwalić Chruszczowa. Tymczasem Chruszczow był człowiekiem niedoksztalconym: mało czytał, z trudem pisał. Nakręcono specjalny film propagandowy pt. *Nasz Nikita Siergiejewicz* — była to próba przejścia do kultu Chruszczowa. Przywódca ten jednak nie miał charyzmy, powszechnie kpiono z różnych jego wypowiedzi i posunięć. Działalność tego przywódcy miała bardzo impulsywny charakter, wiele posunięć było nierozważnych, podejmował różne kampanie i szybko się z nich wycofywał. W jego postępowaniu zauważyć można było wiele sprzeczności, w polityce zagranicznej dominowała zasada koegzystencji, czasem brały górę dążenia konfrontacyjne. W październiku 1962 r. doszło do konfliktu ze Stanami Zjednoczonymi w sprawie Kuby. Reformy wewnętrzne godziły w niepodważalną dotąd pozycję biurokracji i tzw. kompleksu przemysłowo-militarnego.

Fakty te spowodowały, iż część przywódców Związku Radzieckiego i wojska zawiązała spisek i 14 października 1964 r. zmusiła Chruszczowa do ustąpienia z zajmowanych stanowisk. Jego miejsce zajął Leonid Iljicz Breżniew (1906-1982), człowiek wylansowany przez Chruszczowa. Nic nie czytał. Uwielbiał polowania. Był bardzo silnie powiązany z aparatem partyjnym, ponadto był bardzo próżny i łasy na różnego rodzaju pochwały i odznaczenia. Stał się wygodnym figurantem obdzielanym szczerze przez działających przy nim kolegów różnymi tytułami, orderami i pochwałami. Za nim stała ekipa kompleksu przemysłowo-militarnego, która niepodzielnie przejęła w swoje ręce całość władzy w państwie hamując reformy społeczne. Stanowisko premiera na wiele lat objął przedstawiciel przemysłu zbrojeniowego inż. Aleksiej N. Kosygin (1904-1980). Zabroniono wypowiadać się kryty-

cznie o przeszłości, by nie kalać własnego gniazda, książki krytykujące Stalina i dawny system kultu jednostki wycofano z obiegu. Znaczne środki przeznaczono na rozwój przemysłu zbrojeniowego, podbój kosmosu, budowę ośrodków atomowych. Przemysł zbrojeniowy miał bardzo utajniony charakter, podejmowane w nim zastosowania nie przekazywały do przemysłu cywilnego i gospodarki narodowej. Pochłaniał olbrzymie środki, ale nie przynosił większych efektów; pracował na zaspokojenie własnych potrzeb.

Bardzo słabo podnosił się poziom kulturalny i techniczny ogółu ludności. Społeczeństwo ZSRR nadal było izolowane od reszty świata, żyło w swoistym getcie.

W 1959 r. w Związku Radzieckim mieszkało 208,8 mln ludzi, spośród których 100 mln, to jest 48% mieszkało już w miastach. W 1971 r. liczba mieszkańców wzrosła do 246,3 mln. W miastach mieszkało już 142,6 mln osób, to jest 58% ogółu. W 1959 r. na 100 mieszkańców nadal przypadało tylko 45 mężczyzn. Liczba miast liczących ponad 1 mln mieszkańców wzrosła do 10. Poważnie rozwinął się przemysł ZSRR, jego globalna produkcja w 1970 r. była 13 razy większa niż w 1913 r. W 1970 r. przemysł dał 60% globalnego produktu społecznego, podczas gdy rolnictwo tylko 16%. Produkowano coraz więcej, a jednak było to wciąż za mało w stosunku do potrzeb i bardzo złej jakości. Bardzo niska była wydajność pracy i słaba konkurencyjność.

Tabela 19

Wzrost produkcji niektórych surowców i wyrobów przemysłowych w ZSRR w latach 1945-1971

Lata	Produkty					
	energia elektryczna (w mld kWh)	ropa naftowa (w mln t)	gaz (w mld m ³)	węgiel (w mln t)	surówka żelaza (w mln t)	stal (w mln t)
1945	170,0	19,4	3,4	149,0	8,8	12,3
1955	740,0	70,8	10,4	390,0	33,3	45,3
1971	800,0	377,0	212,0	641,0	89,5	121,0

Zauważyć za to można poważny wzrost ilościowy, który jednak w porównaniu z rozwiniętymi państwami kapitalistycznymi był nadal mały. Zapowiedź Chruszczowa i XXII Zjazdu KPZR o prześcignięciu

został wykorzystany, przeszkadzał w tym wadliwy system społeczny i związana z nim zła organizacja oraz niska wydajność pracy. Radziecki potencjał gospodarczy stosunkowo słabo był też powiązany z gospodarką krajów uzależnionych od ZSRR. Udział tych krajów w światowej produkcji przemysłowej wzrósł z 20% w 1950 r. do 38% w 1965 r.

2. Problem niemiecki w latach 1957-1969

Szczególne wpływy w tym okresie miała w RFN chadecja, która walczyła o odbudowę pozycji i znaczenia Niemiec w Europie. Na czele rządu nadal stał Konrad Adenauer, który cieszył się dużym uznaniem i poparciem we Francji i Stanach Zjednoczonych. RFN pod rządami chadecji dokonała wielkiego skoku w rozwoju gospodarczym: w 1960 r. wysunęła się na czwarte miejsce w globalnej produkcji przemysłowej świata. Liczba mieszkańców RFN wzrosła z 53 mln w 1949 r. do 60,6 mln w 1970 r. Stopniowo zanikały w niej tradycje i wpływy nacjonalistyczne i posthitlerowskie. Społeczeństwo RFN demokratyzowało się upodabniając do wielkich demokracji Zachodu. RFN nadal nie uznawała powojennych zmian granicznych i nie nawiązała stosunków politycznych z krajami Europy Wschodniej. Nadal nie uznawano też NRD; prowadzono przeciw niej bardzo ostrą agitację w radiu i telewizji. Berlin Zachodni formalnie nie należał do RFN, ale faktycznie traktowano go jako jej część składową. W Berlinie działały różne organizacje i instytucje antykomunistyczne i antyenerdowskie. Obywateli NRD zachęcano do opuszczania państwa i przechodzenia do Berlina Zachodniego, gdzie oferowano im odpowiednie możliwości urządzenia się. W opinii ogólnej Berlin pełnił funkcję miasta frontowego między dwoma blokami politycznymi w Europie, stanowił też ośrodek wywiadów różnych państw.

Drugie państwo niemieckie nadal nie było uznawane przez państwa zachodnie. Traktowano je ciągle jako radziecką strefę okupacyjną (Zone). Panował w nim system policyjny. Kierowana przez Waltera Ulbrichta SED realizowała program wychowawczy wspierając się na dyrektywach radzieckich. Jednocześnie realizowano program państwa opiekuńczego, zapewniając jego obywatelom pełne zatrudnienie, bezpłatne wykształcenie, opiekę lekarską itp.

Wielu młodych ludzi po ukończeniu studiów opuszczało kraj przenosząc się przez Berlin na zachód. Na tym tle narastały nieporozumienia,

które doprowadziły do wielkiego zaostrenia tzw. problemu berlińskiego. Stopniowo narastał drugi kryzys berliński. Rząd NRD postanowił problem ten rozstrzygnąć granicą rozdzielającą i zabezpieczającą NRD od Zachodu. Po uzgodnieniu z ZSRR, na granicy w Berlinie 13 sierpnia 1961 r. zbudowano prowizoryczne umocnienia, które następnie przekształcono w stały mur dzielący oba systemy polityczne. Fakt ten spowodował poważne zaostrenie sytuacji w Europie. Państwa zachodnie ograniczyły się jednak do werbalnego protestu nie podejmując określonych kroków represyjnych. Prezydent Stanów Zjednoczonych John Fitzgerald Kennedy przybył do Berlina Zachodniego i przy murze wygłosił przemówienie podtrzymujące berlińczyków na duchu. W ten sposób kryzys berliński został na pewien czas zażegnany, ale NRD zyskała złą sławę w opinii światowej. Granicę z Berlinem Zachodnim przekształcono w linię frontu. Do ludzi próbujących ją przekroczyć bez zgody władz NRD strzelano. Było wielu zabitych i rannych. Rząd RFN natomiast zyskał opinię demokratycznego i postępowego, opinia publiczna w świecie jednoznacznie opowiedziała się po stronie tego państwa. Adenauer ustąpił ze stanowiska kanclerza 25 października 1963 r., jego fotel objął twórca cudu gospodarczego — Ludwig Erhard (1897-1977). Stopniowo jednak wyczerpywały się przesłanki szybkiego rozwoju ekonomicznego i RFN wstąpiła w okres stagnacji gospodarczej. Fakt ten spowodował spadek popularności chadecji i wzrost wpływów opozycyjnej socjaldemokracji, jej przedstawiciele weszli w 1969 r. w skład rządu koalicyjnego z chadecją. W RFN podjęto wielkie dyskusje historyczne na temat roli Prus w historii Niemiec i Europy (Preussenwelle), Hitlera (Hitlerwelle), ruchu oporu w Trzeciej Rzeszy i Republiki Weimarskiej. Dyskusje te spełniły wielkie zadanie wychowawcze.

3. Państwa Europy Zachodniej

O rozwoju Europy Zachodniej decydowały duże państwa, takie jak: Wielka Brytania, Francja i Włochy. Najbardziej prężna okazała się Francja. Natomiast Wielka Brytania przeżywała wielkie kłopoty związane z rozpadem jej systemu kolonialnego: stopniowo traciła swe kolonie, które usamodzielniały się. Gospodarka brytyjska przeżywała okres stagnacji: spadał udział Wielkiej Brytanii w produkcji przemysłowej świata, zmniejszał się jej udział w handlu zagranicznym, rosła inflacja

i bezrobocie. Do 1964 r. na czele rządu stali konserwatyści, ale w 1964 r. przegrali wybory i rządy przejęli laburzyści z Haroldem Wilsonem (1916-1995) na czele. Próby wejścia w skład EWG skończyły się niepowodzeniem. Wielka Brytania była w pewnym sensie izolowana przez Francję, która blokowała jej zabiegi o wejście do EWG.

Natomiast Francja wstąpiła w okres silnego wzrostu ekonomicznego. W 1958 r. na tle kryzysu w kwestii wojny w Algierii na czele rządu, a następnie jako prezydent, stanął ponownie gen. Charles de Gaulle, który dokonał odgórnego przekształcenia francuskiego systemu kolonialnego, uznał prawo Algierii do samostanowienia likwidując w 1962 r. trwającą osiem lat wojnę w tym regionie, umocnił niezależność Francji od polityki Stanów Zjednoczonych i doprowadził do wzrostu jej aktywizacji ekonomicznej. Reforma systemu politycznego w duchu prezydenckim spowodowała umocnienie władzy centralnej. Generał de Gaulle poparł idee nacjonalizacji niektórych gałęzi produkcji oraz rozluźnił współpracę Francji z NATO. V Republika stawiała na program samodzielności i aktywności. W 1960 r. dokonano eksplozji własnej bomby atomowej. Ograniczając współpracę ze Stanami Zjednoczonymi de Gaulle zacieśnił współpracę z RFN i spowodował przyspieszenie procesu ekonomicznej integracji Europy Zachodniej. Nie dopuścił natomiast do integracji politycznej twierdząc, że każdy naród powinien zachować swe tradycje i zwyczaje oraz samodzielną polityczną. Rządy gen. de Gaulle'a przetrwały do 1969 r.

Bardzo szybko postępował też rozwój gospodarczy Włoch, które znajdowały się pod wpływem rządów chadecji lub koalicji chadecji z socjalistami. Dużymi wpływami we Włoszech cieszyli się komuniści, ale w tym okresie nie dopuszczano ich do władzy, zajmowali oni stanowisko opozycyjne. Rządy centralne we Włoszech były słabe, o rozwoju decydowały regiony, które cieszyły się dużą autonomią. Chadecy i socjaliści włoscy podtrzymywali współpracę ze Stanami Zjednoczonymi i RFN. Działali też na rzecz wzmocnienia EWG.

4. Kryzys bliskowschodni w 1967 roku i bunt młodzieży w roku 1968

W atmosferze narastającego napięcia pomiędzy krajami arabskimi i Izraelem, lotnictwo izraelskie wyposażone w nowoczesne samoloty francuskie typu Mirage, bez wypowiedzenia wojny, z zaskoczenia, ude-

rzyło rano 5 czerwca 1967 r. na lotniska egipskie. Zaskoczenie było kompletne. Samoloty egipskie zniszczono na lotniskach zanim zdołały wystartować. Zniszczono też stacje radarowe, środki łączności i ośrodki dowodzenia. Następnie uderzono na Wzgórza Golan w Syrii i Jordanię. W dniach 6-7 czerwca spadochroniarze izraelscy opanowali wschodnią część Jerozolimy, łącząc obie części podzielonego dotąd miasta.

Na żądanie Rady Bezpieczeństwa ONZ z 6 czerwca Jordania wyraziła gotowość do przerwania walk już 7, Egipt 8, Syria 9, a Izrael dopiero 10 czerwca. Wojna trwała zaledwie sześć dni, odbiła się jednak głośnym echem w świecie i spowodowała daleko idący kryzys w stosunkach międzynarodowych. Żegluga na Kanale Sueskim została zablokowana na osiem lat. Izrael opanował tereny wielkości 66 278 km². Był to obszar trzykrotnie większy od dotychczasowego obszaru państwa. Około 500 tys. mieszkańców podbitych terenów opuściło swoje strony ratując się ucieczką przed niewolą. Ludność państwa Izrael wzrosła o około 1 mln osób. Była to ludność arabska, wrogo nastawiona do agresora. Błyskotliwy sukces wojenny Izraela spowodował wielki entuzjazm ludności żydowskiej w samym Izraelu i żyjącej w diasporze. Podziwiano siłę, planowanie działań i sprawność wykonania planu wojennego.

Jednak Związek Radziecki uznał te działania za agresję i prowokację polityczną i zażądał natychmiastowego wycofania wojsk Izraela z zajętych obszarów. Izrael czując za sobą wsparcie Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii żądania te zignorował. W związku z tym 10 czerwca ZSRR zerwał z nim stosunki dyplomatyczne. W ślad za nim uczyniły to kraje demokracji ludowej, państwa arabskie i niektóre państwa Trzeciego Świata. W krajach demokracji ludowej przystąpiono do ograniczania wpływów osób pochodzenia żydowskiego uznając je za agenturę Izraela. Podjęto walkę z tzw. syjonizmem. Z akcji tej wyłamała się Rumunia, która nie zerwała stosunków z Izraelem i nie podjęła walki z syjonizmem. Skomplikowana była sytuacja w Czechosłowacji, gdzie dojrzewała tzw. praska wiosna.

Wojna spowodowała zaostrenie wystąpień Palestyńczyków przeciw izraelskiemu okupantowi. Zaktywizowały się organizacje palestyńskie: działająca od 1964 r. OWP (Organizacja Wyzwolenia Palestyny) i utworzona w 1967 r. El Fatah (Ruch Wyzwolenia Narodowego Palestyny). Organizacje te nie uznawały państwa Izrael i dążyły do jego likwidacji. W 1968 r. uchwałyły one Kartę Narodową, która za jedyny sposób prowadzący do wyzwolenia Palestyny uznała walkę zbrojną.

W 1969 r. na czele OWP stanął Jasir Arafat (ur. 1929). Rozwinięto akcję terrorystyczną.

Równocześnie z konfliktem na Bliskim Wschodzie dojrzewał bunt studentów w świecie. Ze szczególną siłą wystąpił w krajach zachodnioeuropejskich i w Stanach Zjednoczonych. Liczba studentów gwałtownie wzrosła, w 1956 r. było ich około 10 mln. W niektórych krajach powstały całe miasteczka uniwersyteckie. Studentami byli na ogół ludzie młodzi, od 18 do 30 lat. Byli już ludźmi dorosłymi, ale nie mieli pracy i środków do życia, brali udział w życiu politycznym, ale nie mieli wpływu na własną uczelnię. Na uczelniach obowiązywała stara tradycja jeszcze z czasów średniowiecza, obowiązywały stare programy studiów, które nie przygotowywały studentów do życia i pracy zawodowej, studia miały charakter bardzo sformalizowany i zrutynizowany, w uczelniach panowała hierarchia i całkowite uzależnienie od zwierzchności akademickiej. Młodzieży, która żądała, by dopuścić ją do współudziału w kształtowaniu programów nauczania i zarządzania uczelniami nie dopuszczano do głosu. Kształtowała się nowa ideologia i nowy ruch społeczno-polityczny. Dużą popularnością wśród studentów cieszyli się ideologowie i myśliciele o poglądach radykalnych, a nawet rewolucyjnych. Wśród przywódców rodzącego się ruchu studenckiego dominowali studenci pochodzenia żydowskiego, w dyskusjach studenckich wielką rolę odgrywały poczynania przywódców Izraela. Hasła wzywające do zniszczenia istniejących układów politycznych i społecznych w zaawansowanych w rozwoju państwach kapitalistycznych nawiązywały do tradycji anarchistycznych. Odgrywały znaczną rolę w odciąganiu uwagi opinii publicznej od wydarzeń na Bliskim Wschodzie.

Studenci tworzyli masowe organizacje o tendencjach lewackich. We Francji był to Krajowy Związek Studentów Francuskich (UNEF), w RFN Socjalistyczny Związek Studentów Niemieckich (SDS), w USA Ruch Studentów na Rzecz Społeczeństwa Demokratycznego (SDS). Tworzone własną subkulturę i własną ideologię buntu. Czytano pisma Marksa, Lenina, Stalina, Mao Tse-tunga, Trockiego. Próbowano wzorować się na doświadczeniach Fidela Castro, Ernesta Che Guevary. Powstawały grupy i komuny anarchistyczne, maoistowskie, marksistowsko-leninowskie. Tendencje te narastały w latach 1961-1967; na przełomie 1967/68 nastąpiła eksplozja. W RFN protestowano przeciw sojuszowi SPD z CDU i nowym rządowi. SDS organizował wiece i demonstracje. W Berlinie Zachodnim 2 czerwca 1967 r. demonstrowano przeciw wizycie szacha

Iranu. W czasie rozpraszania demonstracji policja zastrzeliła studenta Benno Ohnesorga i raniła 47 innych osób. W odpowiedzi studenci zaczęli organizować demonstracje solidarnościowe i żałobne; kierował nimi utworzony w 1967 r. Klub Republikański. W czasie kolejnej demonstracji 11 kwietnia 1968 r. dokonano zamachu na cieszącego się dużą popularnością przywódcę zachodniobermberskiego SDS Rudiego Dutschke. Demonstracje przyjęły olbrzymi zasięg: demonstrowano w Bonn, Bremie, Essen, Hanowerze, Karlsruhe, Hamburgu, Kolonii i Stuttgarcie. Demonstrowały dziesiątki tysięcy osób. Ośmieszano profesorów uznanych za reakcyjnych, przerywano wykłady, zgłaszano projekty reform. Potępiano tendencje narodowe i nacjonalistyczne; popularyzowano wzorce ponadnarodowe, kosmopolityczne. Władze nie potrafiły opanować sytuacji. Rząd został zmuszony do zapowiedzenia generalnej reformy studiów. Ruch zaczął słabnąć dopiero po przejściu władzy przez SPD, która włączyła część haseł studenckich do swego programu. Przywódców studenckiego buntu przyjęto do SPD, w której umocnili oni lewe skrzydło partii. Studenci zostali też włączeni do rad wydziałów i senatów uczelni, uzyskali prawo współdecydowania o losach uczelni.

We Francji apogeum demonstracji studenckich przypadło na maj-czerwiec 1968 r. Przywódcą ruchu studenckiego był David Cohn-Bendit, zwolennik neoanarchizmu, który utworzył organizację pod nazwą: „Ruch 22 marca”. Bunt studentów poparty związki zawodowe, które 13 maja proklamowały strajk generalny. Studenci okupowali uczelnie i ulice miast, a robotnicy fabryki. Żądano podwyżek płac, wprowadzenia 40-godzinnego tygodnia pracy, reform politycznych i reorganizacji studiów wyższych. Strajki trwały do połowy czerwca. Francja na miesiąc została sparaliżowana, poniosła olbrzymie straty materialne. Polityka gen. de Gaulle’a została przekreślona. Początkowo nosił się on z zamiarem wprowadzenia stanu wojennego i złamania protestu siłą, ale ostatecznie postanowił pójść na ustępstwa i wprowadzić postulowane przez opozycję reformy. Demonstracje studenckie podważyły jego autorytet w kraju i za granicą, spowodowały zahamowanie koniunktury gospodarczej i ponowne załamanie gospodarcze Francji. W konsekwencji spowodowały upadek de Gaulle’a.

Szacuje się, że w demonstracjach studenckich we Włoszech brało udział około 500 tys. osób.

Pośród krajów socjalistycznych w Europie demonstracje studenckie objęły w zasadzie tylko Polskę. Doszło do nich w marcu 1968 r.

na tle walki z cenzurą i nacjonalistycznym ruchem tzw. partyzantów. Strajkowały i demonstrowały dziesiątki tysięcy studentów w wielu miastach Polski. W przeciwieństwie do Francji do ruchu studenckiego nie przyłączyli się robotnicy. Studenci występowali pod hasłami obrony kultury, wolności słowa, demokracji i otwarcia na Zachód. Policja wystąpiła przeciw demonstrantom, wiele osób pobito i aresztowano, nie było jednak wypadków śmiertelnych.

Przywódcy rewolty studenckiej utworzyli głośne później organizacje terrorystyczne. W 1969 r. we Włoszech powstały Czerwone Brygady (Brigade Rose) i neofaszystowskie Zbrojne Komórki Rewolucyjne (NAR); w Niemczech RAF (Frakcja Czerwonej Armii), w Libanie Hezbollach (Partia Boga). Do bardziej spektakularnych akcji podejmowanych przez terrorystów zalicza się atak bojówki wyłonionego z El-Fatah „Czarnego Września” na obóz olimpijski w Monachium we wrześniu 1972 r. Porwano wówczas i następnie zamordowano 11 sportowców Izraela.

Dokonano tysięcy zamachów, uprowadzeń, mordów politycznych. Do najbardziej popularnych metod działania zaliczono porywanie samolotów, podkładanie bomb i porywanie zakładników. Ginęły tysiące, często niewinnych, ludzi.

5. Praska wiosna i jej następstwa

Przewrót z lutego 1948 r. spowodował pełne przejście władzy w Czechosłowacji przez komunistów. Po śmierci Klementa Gottwalda na czele partii i państwa stał Antonin Novotný (1904-1975). W 1953 r. przejął on funkcję I sekretarza KC KPCz, a w 1957 r. — prezydenta państwa. Wprowadzono system monopartyjny, przeprowadzono nacjonalizację przemysłu i kolektywizację rolnictwa, wprowadzono system centralnego planowania, stosowano ostre represje wobec opozycji. W 1960 r. uchwalono nową konstytucję i zmieniono nazwę państwa z Republika Czechosłowacka na Czechosłowacka Republika Socjalistyczna (CSRS).

W 1963 r. złagodzono represje i stopniowo zaczęto reformować system. Liberalizacja stosunków w 1967 r. spowodowała ożywienie polityczne. Aktywizowała się zwłaszcza inteligencja twórcza, a szczególnie literaci. Żądano zniesienia cenzury prewencyjnej, otwarcia na Zachód, zmiany konstytucji. Ruch ten uzyskał silne wsparcie propagandowe z Zachodu i stopniowo ogarniał środowiska partyjne. W grud-

niu 1967 r. i styczniu 1968 r. kierownictwo KPCz poddano ostrej krytyce za koncentrację władzy i nadużycia, żądano przyspieszenia reform i demokratyzacji stosunków politycznych. W styczniu 1968 r. Novotný ustąpił ze stanowiska sekretarza generalnego KC KPCz zachowując stanowisko prezydenta. Stanowisko sekretarza generalnego KC KPCz objął dotychczasowy I sekretarz KC KP Słowacji Alexander Dubček (1921-1992). Był on zwolennikiem demokratyzacji stosunków i reform pod hasłem budowania „socjalizmu z ludzką twarzą”. Przeprowadzono daleko idące zmiany personalne. Dokonano otwarcia na Zachód podejmując szeroko zakrojoną współpracę z Austrią i RFN. W marcu 1968 r. Novotný ustąpił również ze stanowiska prezydenta, które objął gen. Ludvik Svoboda. KC KPCz 5 kwietnia 1968 r. uchwalił nowy program partii. Stanowisko przewodniczącego Frontu Narodowego objął František Kriegel, przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego — Josef Smrkovsky, na czele rządu stanął Ota Černík, zaś przewodnictwo Komisji Planowania przejął Ota Šik. Była to czołowa grupa reformatorów. Tygodnik „Literární Noviny” 17 czerwca 1968 r. opublikował dokument pt. „2000 słów do robotników, chłopów, urzędników, uczonych, działaczy sztuki, do wszystkich obywateli”. Dokument ten uznano za program opozycji liberalnej zmierzającej do pełnego obalenia dotychczasowego systemu. Zmiany dokonujące się w Czechosłowacji śledzono z uwagą w innych krajach. Na Zachodzie budziły one wielkie uznanie, reformatorom obiecywano pomoc. W ZSRR i krajach demokracji ludowej budziły one zaniepokojenie, prasa tych krajów krytykowała kierunek reform i sposób ich realizacji. Przywódców praskiej wiosny oskarżono o zakusy kontrewolucyjne, wysługiwanie się imperializmowi niemieckiemu i amerykańskiemu, dążenie do rozbicia bloku państw socjalistycznych. Szczególnie ostro atakowano przejawy współdziałania nowych władz Czechosłowacji z RFN i USA.

W nocy z 20/21 sierpnia wojska Bułgarii, NRD, PRL, Węgier i ZSRR wkroczyły do Czechosłowacji. Minister Obrony Czechosłowacji Martin Džur w porozumieniu z prezydentem Svobodą wezwał podległe mu wojska do niepodjęcia walki. Przewaga wojsk interwencyjnych (600 tys.) była druzgocąca. Mimo to w niektórych ośrodkach dochodziło do spontanicznych starć. Było 90 zabitych i około 800 rannych. Przywódców CSRS ujęto i wywieziono najpierw do siedziby dowództwa Północnej Grupy Wojsk ZSRR w Legnicy, a następnie do Moskwy, gdzie przybyli też z własnej woli prezydent Ludvik Svoboda, wicepre-

mier Gustáv Husák i niektórzy inni politycy. Przeprowadzono tam rozmowy, 26 sierpnia podpisano porozumienie. Przywódcy CSRS zobowiązali się do przestrzegania zasad współpracy z ZSRR oraz wyrazili zgodę na pozostanie wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji, przywódcy ZSRR natomiast wyrazili zgodę na pozostanie dotychczasowych przywódców na zajmowanych przez nich stanowiskach. Spośród obecnych w Moskwie przywódców CSRS umowy nie podpisał tylko przewodniczący Frontu Narodowego František Kriegel.

Tymczasem zwołano posiedzenie Rady Bezpieczeństwa ONZ. Uchwalono rezolucję potępiającą ingerencję, ograniczono się jednak do werbalnego potępienia jej, realnej pomocy reformatorom nie udzielono. Przywódca ZSRR Leonid Breżniew 26 września 1968 r. sformułował tezę głoszącą, że ZSRR ma prawo do podejmowania tego typu działań w granicach swojej strefy wpływów dla zabezpieczenia swych interesów. Powstała tzw. doktryna Breżniewa.

Reformy podjęte w Czechosłowacji w 1968 r. zostały anulowane. Wielu ludzi represjonowano. Setki reformatorów uszło za granicę podejmując działalność emigracyjną.

W Czechosłowacji powstały nowe władze realizujące porozumienie podpisane w Moskwie. Alexander Dubček pozostał na stanowisku sekretarza generalnego KC KPCz do kwietnia 1969 r., następnie stanowisko to objął Gustáv Husák (1913-1991). Ludvik Svoboda zachował stanowisko prezydenta do 1975 r. Sytuacja w Czechosłowacji była jednak bardzo napięta. Wydarzenia w Czechosłowacji pogłębiły spory w łonie międzynarodowego ruchu komunistycznego. Wielu przywódców komunistycznych odmówiło uznania doktryny Breżniewa i dowodziło, że państwa Układu Warszawskiego nie miały prawa do ingerencji w wewnętrzne sprawy Czechosłowacji.

6. Sobór Watykański II

Po drugiej wojnie światowej Kościół katolicki poczuł się zagrożony przez ekspansję ateistycznego komunizmu. W ZSRR został on rozbity organizacyjnie i zszedł do działalności konspiracyjnej. W krajach demokracji ludowej jego działalność została bardzo ograniczona, kler był dyskryminowany, a państwa inspirowały i popierały działalność ateistyczną. Stan ten powodował często skutki odmienne od założonych, 327

wpływy Kościoła rosły. Część społeczeństw udział w obrządkach religijnych traktowała jako demonstrację postawy politycznej.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych w Europie powstało paradoksalne zjawisko. W krajach rozwiniętych ekonomicznie i zorganizowanych demokratycznie wpływy Kościoła słabły, kościoły były puste, niekiedy przeznaczano je nawet do innych celów. Część wiernych miała ambiwalentny stosunek do religii, autorytet Kościoła systematycznie spadał. Natomiast w krajach socjalistycznych autorytet kleru i Kościoła rósł. Kościoły były stale pełne, słuchano zaleceń kleru i starano się przestrzegać zasad wiary. W Polsce budowano wiele nowych obiektów sakralnych. Kościół w całości przyjmował postawę bojową podejmując walkę z ateistyczną polityką rządów i socjalizmem w ogóle, potępiano i zwalczano komunizm jako doktrynę wroga Kościołowi i ludzkości. W tej sytuacji wielu księży i biskupów represjonowano, co jeszcze bardziej umacniało nastroje wrogości wiernych do panującego systemu.

W łonie Kościoła toczyły się ostre dyskusje doktrynalne. Domagano się ograniczenia roli Włochów i generalnie Europejczyków we władzach Kościoła, zniesienia celibatu księży, dopuszczenia kobiet do stanu kapłańskiego, zniesienia łaciny i dopuszczenia języków narodowych w liturgii. Toczyły się spory na temat stosunku do kwestii regulacji urodzin, prawa do rozwodu, problemu bogacenia się kleru, wysokości opłat posług kościelnych, tzw. społecznej roli Kościoła, demokratyzacji życia wewnętrznego w Kościele itp. Do 1958 r. głową Kościoła był Włoch Eugenio Pacelli (1876-1958), który występował pod imieniem Piusa XII. Zajmował on stanowisko konserwatywne, antykomunistyczne i antysocjalistyczne, nie dopuścił do zmian w Kościele. Jego następcą został również Włoch, Angelo Giuseppe Roncalli (1881-1963), który przybrał imię Jana XXIII. Postanowił on dokonać reform w Kościele. Już w trzy miesiące po wyborze, 25 stycznia 1959 r. zapowiedział zwołanie II Soboru Watykańskiego. Przygotowania do soboru trwały trzy lata, tyle samo trwały obrady. Otwarcia obrad Soboru (Vaticanum II) dokonano 11 października 1962 r. Sobór zmierzał do odnowienia życia wewnętrznego w Kościele i pojednania z innymi Kościołami (ekumenizm). Powołano 12 komisji i wiele zespołów roboczych. Papież Jan XXIII w 1961 r. ogłosił encyklikę *Mater et magistra*. Nawiązując do wydanej 80 lat wcześniej encykliki Leona XIII — *Rerum novarum* podejmował w niej problem stosunku Kościoła do świata pracy i problemów społecznych. Potępił niektóre przejawy zwyrodnienia występu-

jących w kapitalizmie, wyzysk krajów słabo rozwiniętych itp. W 1962 r. papież powołał Komisję do Spraw Rodziny; dyskutowano na temat regulacji urodzin.

W 1963 r. Jan XXIII ogłosił encyklikę *Pacem in terris*, w której podjął problemy międzynarodowe. Wzywał polityków do rozwiązywania spornych problemów przez rokowania i porozumienia, do życia w pokoju. Jan XXIII zmarł w 1963 r.

Następcą Jana XXIII został również Włoch, Giovanni Battista Montini (1897-1978), który przybrał imię Pawła VI i zarządzał Kościołem do 1978 r. Doprowadził prace Soboru do końca: przeprowadzono 4 sesje plenarne (w latach 1962, 1963, 1964 i 1965), przyjęto wiele dokumentów zmierzających do odnowienia Kościoła, wprowadzono nową liturgię, dopuszczono katolików świeckich do spełniania niektórych czynności kapłańskich, zwiększono liczbę biskupów i kardynałów w kościołach pozaeuropejskich, zreorganizowano strukturę wewnętrzną Kurii Rzymskiej. Zachowano negatywny stosunek do komunizmu, złagodniono natomiast stosunek do innych wyznań religijnych przyjmując zasadę ekumenizmu, to znaczy idei porozumienia i współpracy różnych wyznań. Nowa liturgia zezwalała na odejście od łaciny i stosowanie w obrzędach języków narodowych. Nie zniesiono natomiast celibatu ani nie dopuszczono kobiet do stanu kapłańskiego, zachowano sprzeciw wobec regulacji urodzeń, rozwodów, eutanazji.

Papież Paweł VI ogłosił dużo encyklik, dekretów i listów papieskich precyzujących jego stanowisko w kwestiach spornych. Encyklikę *Humanae vitae* ogłosił papież 25 lipca 1968 r., podtrzymując negatywny stosunek Kościoła do kwestii regulacji urodzin. Decyzja papieża spowodowała sprzeciw niektórych kręgów opinii kościelnej, wielu księży wystąpiło z Kościoła. Podobnie przedstawiała się sprawa z dyskusją na temat rozwodów. Rozwinięto tzw. ewangelizację narodów. Papież zaczął powoływać więcej biskupów spośród kleru innych kontynentów.

Poprzednicy Pawła VI przebywali w Rzymie rzadko opuszczając Państwo Watykańskie. Natomiast Paweł VI podejmował liczne podróże misyjne do wielu różnych krajów świata. Spotykał się z głowami innych Kościołów.

Zwiększono ofensywność misyjną Kościoła wobec komunizmu i ZSRR. Pozostały napięte stosunki z islamem.

7. Osłabienie ruchu komunistycznego i wzrost znaczenia socjaldemokratyzmu w Europie

Ruch komunistyczny przeżywał okres burzliwych przewartościowań. Liczba partii komunistycznych wzrosła z 75 w 1957 r. do 87 w 1961 r. i 95 w 1971 r. Wzrost liczby członków powodowały jednak partie działające w krajach tzw. realnego socjalizmu. Były to partie rządzące, wstępowało do nich wielu ludzi nie związanych z ruchem komunistycznym, ale ze względów koniunkturalnych i karierowiczowskich. I tak na przykład liczba członków KPZR sięgała 14 mln, PZPR 2,3 mln. Do najsilniejszych partii komunistycznych w krajach kapitalistycznych zaliczano KP Włoch. Liczyła ona 1,7 mln członków, a jej elektorat obejmował 8-9 mln ludzi. W wyborach do parlamentu w maju 1968 r. KP Włoch uzyskała 8,5 mln głosów, tj. 26% ogółu oddanych głosów. KP Francji liczyła około 700 tys. członków. W wyborach z czerwca 1966 r. zdobyła ona 4,5 mln głosów, tj. 23% ogółu oddanych głosów. Bardzo słabe były wpływy partii komunistycznych w RFN, Wielkiej Brytanii, krajach skandynawskich i na Półwyspie Iberyjskim.

Krytyka Stalina i uchwały XX Zjazdu KPZR spowodowały wstrząs w partiach komunistycznych. Do tego czasu Stalin uchodził za najwyższy autorytet w tym ruchu, komuniści uznawali skodyfikowane przez niego zasady tzw. marksizmu-leninizmu. Niektórzy z nich byli opłacani przez KPZR i uznawali się za działaczy radzieckich, wielu było przeświadczonych o słuszności doktryny. Tymczasem poddali ją krytyce sami przywódcy KPZR. W 1948 r. KP Jugosławii zastała przez Stalina wyklęta i odrzucona, ale nowe kierownictwo KPZR z Chruszczowem na czele przekreśliło tę decyzję, przeprosiło Tito i ponownie nawiązało z nim współpracę.

Część przywódców partii komunistycznych uznała nową linię polityczną wypracowaną przez XX Zjazd PKZR. Znaczna ich część uznała ją jednak za herezję i odmówiła stosowania jej w praktyce, protestowano przeciw krytyce Stalina i polityce koegzystencji z państwami kapitalistycznymi. W ruchu komunistycznym rozpętała się wielka dyskusja. Wielkim cieniem na nowej linii politycznej legły wydarzenia węgierskie z jesieni 1956 r. i czeskie z 1968 r. Wielu komunistów protestowało przeciw radzieckiej ingerencji i występowało z partii, szczególnie dotyczy to wybitnych intelektualistów: wielu pisarzy, uczonych i dziennikarzy we Francji i we Włoszech zerwało z ruchem.

W styczniu 1957 r. w Budapeszcie przeprowadzono naradę przywódców partii komunistycznych i szefów rządów Bułgarii, Czechosłowacji, Rumunii, Węgier i ZSRR, ustalono wspólną linię działania. W listopadzie tegoż roku odbyła się w Moskwie narada przedstawicieli partii komunistycznych krajów socjalistycznych, próbowano wyjaśnić pojawiające się różnice zdań, rozbieżności nie udało się jednak wyeliminować.

W listopadzie 1960 r. w Moskwie zorganizowano naradę przedstawicieli partii komunistycznych świata w celu wyjaśnienia spornych problemów i ustalenia wspólnej linii działania. Wzięło w niej udział 81 partii. Chińczycy wystąpili z krytyką nowej linii politycznej KPZR, wsparli ich przywódcy Albańskiej Partii Pracy i niektórych partii azjatyckich. Uzgodniono wspólny, bardzo ogólnikowy komunikat, podpisały go wszystkie delegacje, by nie ujawniać sporu na zewnątrz. Jednak w następnych latach różnice zdań uległy pogłębieniu i spory zaostrzyły się, a przywódcy KP Chin podjęli publiczną krytykę KPZR. KC KP Chin 14 czerwca 1963 r. przesłał do KC KPZR list, w którym oficjalnie przedstawił własne propozycje określenia generalnej linii dla międzynarodowego ruchu rewolucyjnego. Stanowisko radzieckie uznano w nim za przejaw rewizjonizmu i oportunistów, żądano przestrzegania zasad marksizmu-leninizmu, stosowania rewolucyjnych metod działania, zerwania z polityką koegzystencji.

Tymczasem stare pokolenie działaczy komunistycznych schodziło ze sceny. W listopadzie 1964 r. w ZSRR odsunięto Nikitę Chruszczowa. W tym samym roku zmarł przywódca KP Włoch Palmiro Togliatti i przywódca KP Francji Maurice Thorez. Młodzi przywódcy byli usposobieni bardziej rewolucyjnie. W poszczególnych partiach doszło do rozłamów. Powstały zwalczające się grupy i frakcje: marksistów-leninistów, maoistów, zwolenników Che Guevary i inne.

Grupy lewackie destabilizowały sytuację w różnych krajach prowadząc do burzliwych demonstracji i akcji terrorystycznych. Główny nurt ruchu komunistycznego głosił program rewolucji społecznej, ale podobnie jak socjaliści stawiał się na dojście do władzy przez walkę wyborczą i reformy parlamentarne. Od socjaldemokracji różnił się tym, że wyraźniej akcentował dążenie do socjalizmu, który wyobrażano sobie jako społeczeństwo bez własności prywatnej, klas społecznych, ucisku, wyzysku i nędzy. Natomiast grupy skrajne podtrzymywały hasła wzywające do walki zbrojnej i dyktatury proletariatu.

Dyskusje wywołane przez XX Zjazd KPZR, a następnie wydarzenia w Polsce i na Węgrzech spowodowały ukształtowanie się w ruchu komunistycznym nurtu zwanego eurokomunizmem. Przywódcy tego nurtu krytykowali Stalina i stalinizm, podkreślali suwerenność własnych partii, eksponowali szczególną rolę i posłannictwo europejskiego ruchu w skali światowej. Był to nurt odrzucający przywództwo KPZR, ale również zakusy maoizmu na przejście kierownictwa w międzynarodowym ruchu komunistycznym. Do czołowych teoretyków eurokomunizmu zaliczano przywódcę komunistów hiszpańskich Santiago Carillo, przywódcę komunistów włoskich Enrico Berlinguera, przywódcę komunistów portugalskich Alvaro Cunhala i innych.

Uchwały XX Zjazdu KPZR w 1956 r. spowodowały również poważne zmiany w ruchu socjaldemokratycznym. W partiach socjalistycznych i socjaldemokratycznych przyjęto je jako potwierdzenie wysuwanych wcześniej zastrzeżeń do tzw. leninizmu i linii politycznej ruchu komunistycznego. Partie te utwierdziły się w przeświadczeniu o słuszności własnej drogi. Reformy parlamentarne uznano generalnie za słuszną strategię walki o władzę i przebudowę społeczeństwa, za cel stawiano sobie umocnienie demokracji parlamentarnej. W duchu tym działało wiele partii: Partia Pracy Wielkiej Brytanii, SPD w RFN, Szwedzka Partia Socjalistyczna, socjaliści francuscy, włoscy i inni.

Socjaldemokraci niemieccy w 1959 r. zwołali nadzwyczajny zjazd, który uchwalił nowy program partii. Partia zerwała z marksizmem i przekształciła się w demokratyczną partię reform społecznych. W podobnym duchu działały inne partie. Za wzorzec uchodziły SD Austrii i partie socjaldemokratyczne krajów skandynawskich.

Od 1951 r. działała Międzynarodówka Socjalistyczna. Pierwszym jej przewodniczącym był socjalista brytyjski Morgan Philips (1951-1957), następnie Anglik Albert E. Carthy (1957-1969), a po nim Austriak Bruno Pittermann (1964-1976). W skład Międzynarodówki Socjalistycznej wchodziła Unia Socjalistyczna Europy Środkowowschodniej skupiająca emigrantów socjalistycznych z krajów Europy Wschodniej; Regionalna Grupa Socjalistów Unii Węgla i Stali. Przy tej Międzynarodówce działały: Międzynarodówka Kobiet Socjalistek, Międzynarodówka Młodzieży Socjalistycznej, Międzynarodowa Unia Nauczycieli Socjaldemokratów i inne organizacje.

W 1962 r. Rada Międzynarodówki Socjalistycznej uchwaliła nową deklarację programową pt. *Świat dzisiejszy — socjalistyczna perspe-*

ktywa. Dokument ten ukierunkował ruch socjalistyczny w duchu demokratyczno-parlamentarnym, reformistycznym i pokojowym.

Ruch socjalistyczny wywierał duży wpływ na sytuację w świecie, a szczególnie w Europie. W latach 1968/69 w świecie działało 58 partii socjalistycznych, skupiających około 14 mln członków. Związana z Międzynarodówką Socjalistyczną centrala związków zawodowych (Międzynarodowa Konferencja Związków Zawodowych) zrzeszała około 57 mln członków. Partie socjalistyczne wydawały około 190 dzienników i 200 czasopism o łącznym nakładzie 10 mln egzemplarzy. W wyborach parlamentarnych na partie socjaldemokratyczne głosowało przeciętnie 60-70 mln wyborców. Socjaliści uczestniczyli w rządach 19 państw, 12 szefów rządów w świecie było socjalistami, większość z nich działała w krajach europejskich.

Ruch socjalistyczny nie dążył do radykalnego przekształcenia stosunków panujących w świecie, lecz do stopniowego ich reformowania. Zmierzano do łagodzenia różnic klasowych i napięć społecznych; umacniano korygującą rolę państwa w procesach wytwórczych i podziale wypracowanych dóbr; upaństwowiano duże zakłady pracy, banki, środki komunikacji; dużo uwagi przykładano do problemu ograniczenia bezrobocia, regulacji płac, ubezpieczeń, samorządów; podejmowano ochronę pracy kobiet i młodzieży; realizowano program powszechnej i bezpłatnej oświaty. Za modelowe uznawano stosunki panujące w Szwecji, gdzie socjaliści dłuższy czas utrzymywali się u władzy i zdążyli zrealizować wiele swych haseł programowych. Rządy socjalistyczne były jednak drogie. Po to, by uzyskać środki na bezpłatną oświatę, opiekę lekarską, higienę i bezpieczeństwo pracy podnoszono podatki. Rodziło to sprzeciw właścicieli przedsiębiorstw produkcyjnych i ogółu podatników. Ideolodzy liberalizmu gospodarczego zwalczali koncepcje socjalistyczne głosząc, że hamują one inicjatywę prywatną i konkurencję. Dowodzono, że rozbudowa sektora państwowego i ingerencja państwa w życie gospodarcze prowadzi do stagnacji gospodarczej.

8. Normalizacja stosunków w Europie Środkowej i Wschodniej

Nastroje wewnętrzne w RFN ewoluowały na lewo. Wybory do parlamentu w 1969 r. przyniosły sukces SPD, która utworzyła rząd w sojuszu z FDP — była to koalicja szukająca nowych dróg do odprężenia w Eu-

ropie. Kanclerz Willy Brandt (1913-1992) podjął próby znormalizowania napiętych stosunków z NRD i całym blokiem państw socjalistycznych. Odrzucono konfrontacyjną doktrynę Hallsteina. Brandt 12 sierpnia 1970 r. podpisał układ o wzajemnych stosunkach RFN z ZSRR, w którym rząd RFN zapewnił, iż uznaje granice powojenne w Europie i nie dąży do ich podważenia. W Warszawie 7 grudnia 1970 r. podpisano układ o podstawach normalizacji stosunków z Polską, oba państwa wzajemnie się uznały i nawiązały z sobą stosunki dyplomatyczne. Rozwijano współpracę gospodarczą.

Rząd Willy'ego Brandta podjął też rozmowy z NRD, rezygnując z dotychczasowej polityki ignorowania faktu istnienia drugiego państwa niemieckiego. W marcu 1971 r. doszło do czterostronnej konferencji w sprawie Berlina Zachodniego. Po kilku miesiącach trudnych rokowań, 3 września 1971 r., podpisano porozumienie w sprawie określenia statusu Berlina Zachodniego, w ślad za tym, 17 grudnia 1971 r. podpisano porozumienie w sprawie tranzytu przez NRD do Berlina Zachodniego. Drażliwy i zapalny problem berliński został znormalizowany. Układ między NRD i RFN o wzajemnym uznaniu się obu państw podpisano 21 grudnia tegoż roku. Dwa państwa niemieckie uznały się wzajemnie, potwierdziły swoje granice i nawiązały stosunki dyplomatyczne. RFN zrezygnowała z tezy o tym, iż reprezentuje Niemcy w całości, zapowiedziano jednak, że stosunki między obu państwami niemieckimi mają szczególny charakter.

RFN podpisała 11 grudnia 1973 r. układ normalizacyjny z CSRS. Normalizując stosunki z Czechosłowacją RFN uznała, że układ monachijski z 1938 r. był nieważny od samego początku. Komunikaty o nawiązaniu stosunków z Bułgarią i Węgrami ogłoszono w RFN 21 grudnia 1973 r. Stosunki z Rumunią nawiązano już w 1967 r., a z Jugosławią w 1968 r. W ten sposób doszło do normalizacji stosunków w całej Europie Środkowowschodniej; występujący dotąd w tym regionie stan napięcia uległ załagodzeniu.

Europa była nadal podzielona na dwa zwalczające się bloki polityczno-wojskowe, ale obie strony wyrzekły się przemocy i deklarowały gotowość rozwiązywania spornych problemów przez rokowania i porozumienia, a nie konfrontację zbrojną. Problem niemiecki nie został zlikwidowany. Przywódcy RFN nie zrezygnowali z walki o ponowne zjednoczenie Niemiec; walkę tę jednak prowadzili w inny sposób.

Socjaldemokraci na pierwszy plan wysuwali kwestię narodową. Bali

się, że polityka konfrontacji spowoduje utrwalenie podziałów i wykształcenie odrębnego narodu w NRD. Chcieli tego uniknąć, podejmując współpracę z drugim państwem niemieckim. Żeby to osiągnąć, musieli to państwo formalnie uznać.

Willy Brandt uzyskał wielką popularność i uznanie, przyznano mu pokojową Nagrodę Nobla. Oba państwa niemieckie zostały przyjęte do ONZ, a nowa sytuacja w centrum Europy spowodowała znaczne odprężenie w polityce europejskiej i w skali globalnej. Ożywieniu uległa wymiana osobowa między obu państwami niemieckimi oraz współpraca gospodarcza. Spowodowało to umocnienie tendencji koegzystencyjnych i odprężeniowych.

W maju 1974 r. Willy Brandt podał się do dymisji, koalicja SPD-FDP utrzymała się jednak przy władzy. Następcą Brandta na stanowisku kanclerza został Helmut Schmidt (ur. 1918), stanowisko wicekanclerza i ministra spraw zagranicznych pełnił Hans-Dietrich Genscher (ur. 1927) z FDP.

Rząd stopniowo opanował sytuację wewnętrzną, ponownie zaktywizował życie gospodarcze i poważnie umocnił pozycję RFN na forum międzynarodowym. Natomiast NRD podjęła współpracę gospodarczą z RFN, ale silnie podkreślała odrębności ideologiczne. I sekretarzem KC SED od 3 maja 1971 r. był Erich Honecker (1912-1994). Wysunął on tezę o konieczności przyspieszenia procesu tworzenia socjalistycznego narodu niemieckiego, przyjęto koncepcję tzw. polityki odgraniczania (Abgrenzungspolitik) wobec RFN i socjaldemokracji. Nową konstytucję wprowadzono 7 października 1974 r., usunięto z niej przyjmowane dotąd zwroty o „jednolitym” narodzie oraz dążeniu do „jedności Niemiec” twierdząc, że NRD jest „socjalistycznym państwem robotników i chłopów” (art. 1).

Władze ograniczały nadal kontakty z RFN. Na wyjazdy do RFN wyrażano zgodę w zasadzie emerytom, część młodych ludzi usiłowała nielegalnie przekraczać granicę, co powodowało ostre represje. Straż graniczna uzyskiwała prawo użycia broni palnej. Osoby z RFN odwiedzające NRD musiały wpłacać specjalne kwoty za zgodę na pobyt w NRD, przy czym nie miały swobody poruszania się po całym państwie.

9. Rozwój integracji europejskiej

Od 1948 r. działała Unia Zachodnioeuropejska, w 1952 r. utworzono Europejską Wspólnotę Węgla i Stali, a 25 marca 1957 r. w Rzymie

podpisano: 1) układ o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej (Euroatom) i 2) układ o Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej (EWG). Układy zostały szybko ratyfikowane i 1 stycznia 1958 r. weszły w życie.

W skład EWG weszły te same państwa (sześć), które tworzyły Wspólnotę Węgla i Stali. Wielka Brytania nie przystąpiła do EWG, ponieważ obawiała się utraty suwerenności ekonomicznej i więzi z dominiami. Członkowie EWG utworzyli: Radę Ministrów, Komisję jako organ wykonawczy, Trybunał i Zgromadzenie. Decydującą funkcję spełniała Rada Ministrów, w której Francja, RFN i Włochy miały po 4 głosy, Belgia i Holandia po 2, Luksemburg 1 głos. Podejmowała ona decyzje wiążące i wydawała zalecenia. Rada Ministrów EWG zbierała się trzy razy w roku i ustalała program działania Wspólnoty. Komisja EWG była organem wykonawczym, składała się z 17 członków mianowanych przez poszczególne rządy na czteroletnią kadencję. Była organem roboczym, ale suwerennym, działającym niezależnie od Rady. Trybunał Sprawiedliwości składał się z 13 sędziów wybieranych na sześć lat, czuwał nad przestrzeganiem prawa wynikającego z układów. Zgromadzenie EWG składało się z przedstawicieli parlamentów państw członkowskich.

Wspólny rynek tworzący przez stopniowe ograniczanie cel, wspólne kształtowanie cen, organizowanie rynków zbytu na wytwarzane towary. W grudniu 1958 r. przywrócono wymienialność walut 13 państw europejskich. Pierwszą obniżkę cel o 10% przeprowadzono 1 stycznia 1959 r. W 1961 r. wydano rozporządzenie o swobodnym przepływie siły roboczej w EWG, w 1962 r. ustalono wspólną politykę w zakresie gospodarki rolnej, a w 1964 r. wprowadzono system tzw. ukierunkowania rozwoju rolnictwa i tzw. Europejskiego Funduszu Gwarancji.

W 1965 r. podpisano traktat o połączeniu władz wykonawczych trzech wspólnot (Węgla i Stali, Euroatomu i EWG), powołano jedną Radę i jedną Komisję. Integracja postąpiła znacznie naprzód. Umowa celna weszła w życie 1 lipca 1968 r.: wprowadzono jednolitą taryfę celną w EWG.

Kancelarz Adenauer postulował, by współpracę gospodarczą rozszerzyć na stosunki polityczne i stopniowo tworzyć federację zachodnioeuropejską. Przeciw tej idei wystąpił gen. de Gaulle, który w 1960 r. wysunął koncepcję konfederacji państw europejskich; był przeciwnikiem europejskiego państwa ponadnarodowego. Dążył do współpracy

czyzn”. Francuzi, zmierzając do osłabienia roli Niemców w Europie, wzywali do objęcia zjednoczoną Europą obszaru do Uralu. Oba państwa miały też inny stosunek do USA. RFN była za ścisłą współpracą z USA, podczas gdy Francja de Gaulle’a zwalczała ingerencję Stanów Zjednoczonych w sprawy europejskie. Skomplikowana też była sprawa stosunku do Wielkiej Brytanii.

Wielka Brytania najpierw próbowała przeciwstawić się idei EWG i w 1959 r. doprowadziła do konferencji państw niezależnych w Sztokholmie, gdzie powołano do życia Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu (EFTA). W skład EFTA weszły: Austria, Dania, Norwegia, Portugalia, Szwajcaria, Szwecja i Wielka Brytania. Były to państwa słabsze ekonomicznie i mało konkurencyjne wobec EWG. W tej sytuacji już w 1961 r. rząd Wielkiej Brytanii zrezygnował z obrony samodzielności i wystąpił z wnioskiem o przyjęcie państwa brytyjskiego do EWG. Anglicy chcieli wstąpić do EWG zachowując więzi z państwami Commonwealthu i USA. Proponowali też, by ograniczyć cele EWG do współpracy w dziedzinie przemysłu, pomijając rolnictwo.

Generał de Gaulle stanowczo wystąpił przeciw tej koncepcji blokując Wielkiej Brytanii drogę do EWG. Po raz drugi Anglicy wystąpili z wnioskiem o przyjęcie ich do EWG w 1967 r. Został on ponownie odrzucony. Sytuacja uległa zmianie dopiero po upadku gen. de Gaulle’a. Podjęto pertraktacje, które zakończyły się pomyślnie w 1973 r. Razem z Wielką Brytanią przyjęto wówczas Danię i Irlandię.

Wnioski o przyjęcie do EWG kolejno zgłaszały również inne państwa, niektórym proponowano status tzw. państwa stowarzyszonego. W 1961 r. status taki przyznano Grecji, a w 1963 r. Turcji. Od 1967 r. EWG nazywano Wspólnotą Europejską. Integracja państw Europy Zachodniej poczyniła w tym okresie znaczne postępy, spowodowała przyspieszenie ich rozwoju gospodarczego, osłabienie wzajemnych uprzedzeń i nieufności, zacieśnienie współpracy także w zakresie politycznym.

10. Europejska Wspólnota Gospodarcza w latach siedemdziesiątych

Szczególną rolę w działalności EWG odgrywały RFN i Francja. Oba państwa przeżywały poważne trudności gospodarcze i polityczne. Niemcy parli do ścisłej integracji. Ich przywódcy sądzili, że w ten sposób

doprowadzą do zjednoczenia Niemiec i pełnego przekreślenia skutków wojny. Przywódcy Francji nadal przejawiali wielkie ambicje polityczne. Stanowisko prezydenta po odejściu gen. de Gaulle'a w 1969 r. pełnił Georges Pompidou (1911-1974). Kontynuował on politykę obrony niezależności od USA i budowania własnej siły nuklearnej. Stosunki polityczne we Francji były jednak dość płynne, nadal istniał system wielopartyjny, duże wpływy miał ruch zawodowy. W 1963 r. robotnicy wywalczyli 40-godzinny tydzień pracy, w wielu gałęziach produkcji w 1969 r. wprowadzono czterotygodniowe, płatne urlopy, konstytucja gwarantowała robotnikom prawo do strajku, stosunki między pracownikami i pracodawcami regulowały tzw. układy zbiorowe o pracę, robotnicy byli ubezpieczeni na wypadek choroby i inwalidztwa, mieli zapewnioną emeryturę lub rentę starczą. Przeprowadzono dewaluację franka o 12,5% (8 marca 1969).

Francja była krajem zaawansowanym w rozwoju. Dochód narodowy wzrósł z 344,8 mld franków w 1968 r. do 548,7 mld franków w 1972 r., tj. o 60%. Wartość produktu narodowego brutto wzrosła z 457,4 do 725,7 mld franków. Szczególnie duże efekty osiągnęli francuscy rolnicy. Francuzi broniąc swego rolnictwa nie chcieli dopuścić Wielkiej Brytanii do Wspólnego Rynku. Podtrzymywali współpracę gospodarczą z RFN, ale odmawiali przekształcenia EWG w sojusz polityczny. Tzw. idea europejska we Francji nadal była niepopularna.

W lipcu 1972 r. partie socjalistyczna i komunistyczna podpisały ze sobą porozumienie o współpracy. Było to wydarzenie bez precedensu, do tej pory partie te zwalczały się wzajemnie. Odbudowa frontu ludowego zaniepokoiła ugrupowania centrum i prawicy społecznej. Niespodziewana śmierć prezydenta Georges'a Pompidou przyspieszyła wybory prezydenckie, przeprowadzono je 5 maja 1974 r. W pierwszej turze kandydowało 12 pretendentów, do drugiej przeszli socjalista François Mitterrand (43,3% głosów) i Valéry Giscard d'Estaing (32,9% głosów). Druga tura wyborów w dniu 19 maja 1974 r. przyniosła zwycięstwo Giscardowi d'Estaing, który uzyskał 12,2 mln głosów, tj. 50,6% oddanych głosów, podczas gdy kandydat zjednoczonej lewicy Mitterrand 11,8 mln, tj. 49,3%.

Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej pod względem obszaru zajmowało czwarte miejsce w Europie Zachodniej po Francji, Włoszech i RFN. Pod względem liczby mieszkańców zajmowało ono trzecią lokatę po RFN i Włoszech. Wybory do parlamentu,

które przyniosły zwycięstwo Partii Konserwatywnej przeprowadzono 18 czerwca 1970 r. Uzyskała ona w nich 301, podczas gdy Partia Pracy — 187 mandatów. Na czele rządu stanął Edward Heath (ur. 1916). 22 stycznia 1972 r. podpisano układ o przyjęciu do EWG. W związku z tym 15 lutego 1971 r. zmieniono system walutowy wprowadzając podział dziesiętny funta, przystąpiono do wprowadzenia systemu metrycznego oraz przeprowadzono wiele innych reform, zachowując jednak ruch lewostronny. Od 1 stycznia 1973 r. Wielka Brytania stała się członkiem EWG.

Wiele osób przeżywało szok; trudno było sobie wyobrazić rezygnację z samodzielności i pogodzić z uzależnieniem od innych państw Europy. Niezależnie od tego, coraz większy problem stwarzał wielki napływ do Wielkiej Brytanii osób z innych krajów i kontynentów. Spis z 1971 r. wykazał, że w Wielkiej Brytanii na 54 mln ludności znajduje się 5,8 mln ludności urodzonej poza obszarem Zjednoczonego Królestwa, około 1,5 mln osób stanowiła ludność kolorowa. Wielu białych nie potrafiło się z tym pogodzić. Problem ten rodził też wiele trudności ekonomicznych; 28 października 1971 r. wprowadzono ograniczenia migracyjne dla ludności spoza Commonwealthu.

W Irlandii Północnej (Ulster) trwała wojna domowa prowadzona przez Irlandzką Republikańską Armię (IRA). Stosunki komplikowały się. Parlament brytyjski upoważnił 23 marca 1972 r. rząd do przejęcia bezpośredniej władzy nad Północną Irlandią. Rząd Republiki Irlandzkiej aprobował ten krok, 31 lipca 1972 r. armia brytyjska zajęła Londonderry. Mimo to walki nie ustały; w 1972 r. pochłonęły one 467 osób. W Ulsterze przeprowadzono 3 stycznia 1973 r. plebiscyt na temat przynależności tego obszaru, wzięło w nim udział tylko 58% zainteresowanych: tylko 0,6% uprawnionych opowiedziało się za przyłączeniem Ulsteru do Republiki Irlandii, a 56% za pozostaniem przy Wielkiej Brytanii. W tej sytuacji 30 maja 1973 r. w Irlandii Północnej przeprowadzono wybory, a 8 lipca tegoż roku przekształcono ją w prowincję brytyjską.

Zmiany te nie doprowadziły do uspokojenia, walki trwały nadal komplikując sytuację wewnętrzną Wielkiej Brytanii. Były one podsycane z zewnątrz przez emigrantów irlandzkich w Stanach Zjednoczonych i przywódcę Libii, płk Mu'ammara Al-Kaddafiego. Sytuacja ekonomiczna Anglii była trudna, a pogorszył ją jeszcze strajk powszechny górników, który wybuchł 10 lutego 1974 r.

W tej sytuacji premier Heath odwołał się do wyborców. Wybory, 339

które przeprowadzono 28 lutego 1974 r., spowodowały poważne zmiany polityczne; nieznaczną przewagę uzyskali laburzyści (301:296 mandatów). Stanowisko szefa rządu ponownie objął Harold Wilson, który chcąc uzyskać bardziej wyraźne poparcie wyborców, doprowadził do ponownego rozwiązania parlamentu i nowych wyborów 10 października 1974 r. Wybory przyniosły Partii Pracy 319, Partii Konserwatywnej 276 i liberałom 13 mandatów. Pozycja Partii Pracy uległa nieznacznemu wzmocnieniu.

Laburzyści mieli sceptyczny stosunek do udziału Wielkiej Brytanii w EWG. W 1973 r. do Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej przystąpiły też Dania i Irlandia. Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu (EFTA) utraciło sens istnienia. 22 lipca 1972 r. podpisano układ o utworzeniu strefy wolnego handlu w Europie Zachodniej, obejmującej dziewięć państw EWG oraz Austrię, Finlandię, Islandię, Norwegię, Portugalie, Szwecję i Szwajcarię.

W ramach współpracy francusko-brytyjskiej zaplanowano zbudowanie tunelu pod kanałem La Manche, ponaddźwiękowego samolotu pasażerskiego Concorde (Zgoda) i realizację wielu innych projektów. Śmierć prezydenta Georges'a Pompidou i upadek rządów konserwatywnych w Anglii opóźniły realizację tych planów. Na czoło wysunęły się znów francusko-brytyjskie spory o prymat w Europie i politykę rolną EWG. Nie najlepiej układały się też stosunki państwa brytyjskiego z RFN i Włochami. Przywódcy brytyjscy próbowali podtrzymywać współpracę ze Stanami Zjednoczonymi, co raziło polityków francuskich. Proces integracji osłabił występujący w latach 1973-1974 kryzys energetyczno-paliwowy i finansowy w świecie. Dotknął on głównie Stany Zjednoczone, ale pośrednio również kraje europejskie.

W Paryżu 9 i 10 października spotkali się szefowie dziewięciu rządów EWG. Powołali oni Radę Europejską, składającą się z szefów rządów i ministrów spraw zagranicznych państw należących do EWG. Planowano, iż będzie się ona zbierać trzy razy w roku, żeby uzgodnić ważniejsze projekty i decyzje. Zapowiedziano przekształcenie istniejącego od 1953 r. Parlamentu Europejskiego w Strasburgu. Do tego czasu deputowanych delegowały parlamenty państw członkowskich. Zapowiedziano wybory deputowanych. Pierwsze wybory przeprowadzono w 1979 r.

11. Problemy integracyjne państw obozu socjalistycznego

Wydawało się, że kryzys finansowo-paliwowy objął tylko państwa kapitalistyczne. W 1973 r. niektórzy politycy reprezentujący państwa socjalistyczne demonstracyjnie podkreślali, że panująca w tych państwach gospodarka planowa jest odporna na tego rodzaju zaburzenia. Tym bardziej, że ZSRR dysponował własnymi bogatymi złożami ropy naftowej i utrzymywał dobre stosunki z krajami arabskimi. Wkrótce okazało się jednak, że kryzys ten uderzył rykoszetem także w gospodarkę krajów socjalistycznych i spowodował silne perturbacje ekonomiczne.

Kraje socjalistyczne obejmowały regiony opóźnione w rozwoju i w zasadzie większość z nich można było zaliczyć do krajów rozwijających się. Wyjątek stanowiły Czechy, NRD i Węgry.

ZSRR w 1970 r. liczył około 241 mln osób: ludność wiejska stanowiła 56% ogółu, mężczyzn było 111 mln, kobiet — 130, Rosjan 129 mln, resztę stanowiły narody nierosyjskie. Od 1953 r. Związek Radziecki składał się z 15 republik związkowych, 20 republik i obwodów autonomicznych i 10 okręgów narodowościowych. Było to państwo bardzo zróżnicowane w rozwoju i strukturze. Siłą koordynującą była partia komunistyczna, panował system monopartyjny. W 1970 r. KPZR liczyła 14 mln członków, 62% członków partii stanowili Rosjanie. Szczególne zadanie spełniał system represyjny. I chociaż po śmierci Stalina większość obozów zlikwidowano i system represji złagodźono, działał on jednak nadal. Ludzi kwestionujących system i próbujących go zwalczyć uznawano za nienormalnych i osadzano w szpitalach dla psychicznie chorych.

Przywódcy twierdzili, że w ZSRR zbudowano już socjalizm, oraz że społeczeństwo ZSRR przeszło do budowy komunizmu. Uznano, że wszystkie narodowości zamieszkujące ZSRR tworzą jeden naród radziecki. Teoretycznie społeczeństwo to miało być dwujęzyczne. Obok własnego języka danej narodowości wszyscy mieli się posługiwać językiem rosyjskim, wspólnym dla całego państwa. W praktyce zmierzano do ograniczenia używania języków lokalnych i upowszechnienia języka rosyjskiego. Prowadzono politykę rusyfikacyjną starannie dobierając kadry partyjne i administracyjne. Grupy Rosjan przejmowały różne stanowiska we wszystkich regionach rozległego państwa. Fakt ten budził niezadowolenie i sprzeciw, szczególnie w rejonach o wyższym stopniu świadomości narodowej, na przykład w Gruzji, na Ukrainie

nie czy w krajach bałtyckich. W państwie wprowadzono system scentralizowanego administrowania, hołdowano zasadzie planowania centralnego, które hamowało rozwój inicjatywy oddolnej i skutecznie ograniczało rozwój społeczności lokalnych. Twierdzono, że ZSRR rozwija się dynamicznie, co pozwoli szybko prześcignąć kraje kapitalistyczne w produkcji przemysłowej i w rozwoju kultury. III Sesja Rady Najwyższej ZSRR uchwaliła 26 listopada 1971 r. ustawę o IX planie pięcioletnim na lata 1971-1975. Zapowiadano zwiększenie produkcji przemysłowej i rolniczej średnio o 40%, dochodu narodowego o 30%, budownictwa mieszkaniowego, szkolnictwa, kultury i nauki. Zapowiedziano wprowadzenie powszechnego, bezpłatnego nauczania w zakresie szkoły średniej. Zakładano, że w 1975 r. produkcja przemysłowa i rolna ZSRR przekroczy poziom produkcji przemysłowej i rolnej Stanów Zjednoczonych.

Odnotowano znaczny ilościowy wzrost produkcji różnych dóbr. W przeliczeniu na głowę mieszkańca ZSRR, wobec szybkiego wzrostu liczby ludności, efekty były jednak nadal bardzo skromne. Jakość wytwarzanych produktów znacznie ustępowała jakości towarów produkowanych w krajach kapitalistycznych. Najgorzej przedstawiała się sytuacja w rolnictwie i gospodarce żywieniowej, tu nadal występowały poważne niedobory zbóż i mięsa, wiele importowano płacąc złotem lub surowcami (gaz, ropa). Wytwory przemysłu radzieckiego nie znajdowały wielu nabywców. Eksportowano je do krajów Trzeciego Świata.

Niemniej ZSRR stanowił już siłę ekonomiczną wywierającą znaczny wpływ na sytuację gospodarczą świata. Wielką rolę odgrywał zwłaszcza przemysł zbrojeniowy. ZSRR notował też wielkie sukcesy w badaniach kosmosu i podboju przestrzeni kosmicznej. Uczeń radzieccy budowali rakiety i statki kosmiczne, dysponowali bronią nuklearną, wznosili elektrownie i okręty podwodne o napędzie atomowym.

Europejskie kraje socjalistyczne były ściśle powiązane z ZSRR poprzez RWPG i Układ Warszawski. Ponadto każdy z nich związany był z ZSRR układem dwustronnym o sojuszu i przyjaźni. Formalnie były one niepodległe, nie wchodziły w skład ZSRR, ale faktycznie były uzależnione od tego państwa ekonomicznie i politycznie. Spośród państw socjalistycznych bardziej samodzielne stanowisko na forum międzynarodowym demonstrowali tylko przywódcy Rumunii.

W okresie tym przywódcy ZSRR przyspieszyli procesy integracyjne państw obozu socjalistycznego. Rządy poszczególnych krajów prokla-

mowały, iż zbudowały już podstawy socjalizmu i przystępują do budowy tzw. rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego. Kraje te upodabniały się do ZSRR przyjmując nowe konstytucje, korelowały plany gospodarcze, przystosowywały system prawny. Powołano do życia Międzynarodowy Bank Inwestycyjny RWPG, zreorganizowano system dowodzenia Układu Warszawskiego, tworzone wspólne instytuty naukowo-badawcze. W 1971 r. opracowano kompleksowy program dalszego pogłębiania i doskonalenia współpracy i rozwoju socjalistycznej integracji gospodarczej państw członków RWPG. Pełną integrację planowano osiągnąć w okresie 15-20 lat.

Procesy te budziły sprzeciw opinii publicznej, szczególnie w Polsce, gdzie tzw. sowietyzacja kraju napotykała zdecydowany opór społeczeństwa.

ZSRR wspierał tendencje antykolonialne w Azji i w Afryce, ruchy wyzwolenicze i działalność państw Trzeciego Świata. Kryzys energetyczno-paliwowy i finansowy osłabił tendencje konfrontacyjne. W latach 1971-1975 podjęto rokowania w sprawie zapewnienia bezpieczeństwa w Europie, zakończone konferencją w Helsinkach w sierpniu 1975 r. Przedstawiciele 33 państw Europy oraz Kanady i Stanów Zjednoczonych podpisali specjalną deklarację w tej sprawie.

Przemiany europejskie lat 1976-1989

1. Załamanie gospodarcze oraz osłabienie wpływów i znaczenia ZSRR (1976-1985)

Związek Radziecki nie potrafił wykorzystać pomyślnej koniunktury politycznej, jaka ukształtowała się w świecie w latach 1971-1976. Gospodarka ZSRR wykazywała coraz większy niedowład. Stawała się ona coraz mniej konkurencyjna wobec gospodarki zmodernizowanego kapitalizmu. Szczególną rolę w hamowaniu postępu i usztywnieniu systemu spełniło kilka osób. Od października 1964 r. na czele partii rządzącej (KPZR) stał Leonid Breżniew, w 1966 r. mianowany marszałkiem, od 1977 r. piastujący również stanowisko głowy państwa (przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej ZSRR) i Komitetu Obrony Państwa. Był wygodnym parawanem dla stojących za nim biurokratów, którzy zachowali go na tym stanowisku nawet wówczas, gdy z trudnością poruszał się i z trudem odczytywał przygotowane mu teksty przemówień. Czystości ideologicznej systemu strzegł Michaił Susłow, od 1947 r. sekretarz, a od 1952 r. członek Biura Politycznego KC KPZR. Pilnował, by w partii i w państwie nie torowały sobie drogi nowości deformujące system polityczny. Wielką rolę odgrywał Andriej Gromyko (1909-1989), od 1953 r. minister spraw zagranicznych, a od 1973 r. członek Biura Politycznego KC KPZR. Na forum międzynarodowym zdobył on sobie przydomek „Mister Niet” (Pan Nie), ponieważ na stawiane mu różne propozycje ze strony dyplomatów zachodnich na ogół odpowiadał „niet”. Od 1967 r. przewodniczącym KGB był Jurij W. Andropow (1914-1984), organizator służby bezpieczeństwa ZSRR, zwalczający wszelkie ruchy opozycyjne i podejmujący różne akcje interwencyjne za granicą.

344 Obok nich funkcjonowało wielu ludzi i instytucji pilnujących czy-

stości myśli politycznej. W 1977 r. wprowadzono w życie nową konstytucję, która przyznała KPZR kierowniczą rolę w państwie. Grupę czołowych przywódców nazywano gerontokracją. Średnia wieku członków Biura Politycznego KC KPZR oscylowała około 67 lat. Ludzie ci sądzili, że decydującą rolę w świecie spełniają nadal siły zbrojne i zbrojenia. Związek Radziecki przeznaczył w 1974 r. na zbrojenia 109 mld dolarów, podczas gdy Stany Zjednoczone 85 mld, ChRL 26 mld, RFN 13,7 mld, Francja 9,9 mld, Wielka Brytania 9,7 mld. Radzieckie siły zbrojne nadal liczyły przeszło 3 mln dobrze uzbrojonych ludzi, podczas gdy Stanów Zjednoczonych 2 mln. Tymczasem gospodarka radziecka weszła w stan stagnacji. W 1978 r. dochód narodowy wytworzony w ZSRR szacowano na 1 bilion 253,6 mld dolarów, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych na 2 biliony 107,6 mld dolarów. W przeliczeniu na głowę mieszkańca dawało to 4,8 tys. dolarów w ZSRR i 9,6 tys. dolarów w Stanach Zjednoczonych.

W ZSRR utrzymanie dotychczasowego tempa zbrojeń okazało się niemożliwe; przywódcy tego państwa poparli ideę rokowań rozbrojeniowych. W 1972 r. podpisano tzw. układ SALT-I. Określał on górną granicę liczby międzykontynentalnych rakiet balistycznych wyposażonych w głowice nuklearne, jaką każda strona mogła posiadać. W 1975 r. we Władywostoku podpisano układ o przedłużeniu SALT-I, w następnym podjęto rozmowy w sprawie SALT-II.

ZSRR przystąpił do wymienia rakiet rozmieszczonych w NRD, co spotkało się z ostrą krytyką kanclerza RFN Helmuta Schmidta. W latach 1978/79 w RFN rozwinęła się wielka akcja protestacyjna przeciw rozmieszczaniu nowych i przezbrajaniu starych rakiet.

Przywódcy ZSRR, nie licząc się z tymi kłopotami 29 grudnia 1979 r., podjęli interwencję w Afganistanie. Wojna w Afganistanie trwała długo, spowodowała wiele strat w ludziach i duże zniszczenia. Udział ZSRR w wojnie w Afganistanie spowodował izolację ZSRR na forum międzynarodowym i spadek popularności w krajach arabskich. Prezydent Jimmy Carter wykorzystał ingerencję do zerwania porozumienia SALT-II, polecił przerwać proces ratyfikacji podpisanego w czerwcu 1978 r. w Rzymie układu. Stany wznowiły wyścig zbrojeń.

Do 1979 r. opozycja wewnętrzna w ZSRR była bardzo słaba. Ludzie znajdowali się w trudnych warunkach i nie wierzyli w możliwość zmiany na lepsze. ZSRR cieszył się również znacznym uznaniem na forum międzynarodowym. Wprawdzie w państwach zachodnich działały różne in-

stytuty sowieckie, które informowały o zbrodniach Stalina i obozach, ale wielu ludzi nie przyjmowało tych informacji do wiadomości. Dopiero w 1971 r. w Moskwie powstał lokalny oddział Amnesty International (Amnestia Międzynarodowa). Buntowali się niektórzy pisarze i artyści, próbowano kolportować różne pisma i ulotki konspiracyjne (samizdat). Przełom nastąpił dopiero pod wpływem Aleksandra J. Sołżenicyna (ur. 1918), który w 1974 r. został wydany z ZSRR i osiedlił się w Stanach Zjednoczonych, gdzie w latach 1974-1976 wydał trytomowe dzieło pt. *Archipelag Gulag*. Publikacja uzyskała olbrzymią popularność i została szybko przetłumaczona na wiele języków. Sołżenicyn potwierdził dotychczasowe oskarżenia i przedstawił własne dowody. Opinia zagraniczna o ZSRR uległa zmianie. W tym samym czasie głośna była sprawa fizyka atomowego Andrieja D. Sacharowa (1921-1989), który odmówił pracy nad bombą wodorową i sabotował różne zarządzenia władz radzieckich. W 1975 r. nadano mu pokojową Nagrodę Nobla eksponując jego poglądy. Uczony protestował przeciw ingerencji ZSRR w Afganistanie. W 1980 r. władze deportowały go z Moskwy do położonego na prowincji miasta Gorki i zakazały mu kontaktu z ludźmi z zagranicy. Fakt ten spopularyzował osobę Sacharowa a zmniejszył, już i tak mały, kredyt zaufania do władz. Ingerencja w Afganistanie i stosunek do wydarzeń w Polsce umacniały nastroje nieufności i wrogości do reżimu panującego w ZSRR. Rozpad ruchu komunistycznego z kolei powodował, że ZSRR utracił oddanych mu sympatyków i obrońców na Zachodzie. W tych warunkach umacniał się negatywny stereotyp ZSRR jako imperium zła.

W dniu 10 listopada 1982 r. zmarł Leonid Breżniew, 19 listopada 1982 r. jego następcą został Jurij Andropow, co umocniło negatywne skojarzenia i stereotypy. Andropow znał sytuację państwa i próbował podjąć reformy, jednak był już śmiertelnie chory. Zmarł 9 lutego 1984 r.

Następcą Andropowa był Konstantin U. Czernienko (1911-1985), przeciętnych zdolności biurokrata partyjny, nie wyróżniający się spośród otoczenia. Zmarł kilkanaście miesięcy później (10 marca 1985).

2. Ewolucja sytuacji na Półwyspie Pirenejskim

Na Półwyspie Pirenejskim od lat trzydziestych panowały systemy dyktatorskie. W Portugalii ustanowił je António de Oliveira Salazar (1889-1970), który pełniąc obowiązki premiera (1932-1968) przekształcił Por-

tugalię w „państwo nowe”, opierając się na systemie autorytarnym. W Hiszpanii uczynił to gen. Francisco Franco, który w czasie wojny domowej w latach 1936-1939 obalił rządy republikańskie tworząc dyktaturę wojskową. Salazar i Franco pełnili funkcje szefów rządów i przywódców. Faktycznie panował w ich państwach system dyktatorski, były zacofane gospodarczo i ograniczone w rozwoju społecznym, nie zezwalano na działalność partii-politycznych ani związków zawodowych, nie dopuszczano do prowadzenia swobodnych wyborów. Władze różnego typu pochodziły z nominacji. W czasie wojny Salazar sympatyzował z państwami koalicji antyhitlerowskiej, a Franco z państwami ośi Rzym-Berlin-Tokio. Wprawdzie Hiszpania formalnie nie wzięła udziału w wojnie, ale wysłała swoich ochotników (Błękitną Dywizję) na front wschodni. Po wojnie oba państwa znalazły się w trudnej sytuacji.

Portugalia łącznie z Azorami i Maderą obejmowała obszar 91,5 tys. km² i w 1972 r. liczyła 8,5 mln mieszkańców. Posiadała kolonie w Azji (Makau i Wyspa Timor) i w Afryce (Angola, Gwinea Bissau, Mozambik, Wyspy Świętego Tomasza i Książęca, Wyspy Zielonego Przylądka). W koloniach portugalskich mieszkało 13 mln ludności. Portugalia zgodnie z konstytucją z 1933 r. stanowiła formalnie jednolitą republikę korporacyjną, władza ustawodawcza w państwie należała do Zgromadzenia Narodowego i Izby Korporacyjnej. Prezydenta wybierało specjalne kolegium elektorów na siedem lat, prezydent mianował premiera i rząd, który odpowiadał za swoje czynności przed prezydentem. Rząd miał duże uprawnienia ustawodawcze i wykonawcze.

Do czasu kiedy premierem był Salazar system działał bez większych zakłóceń. Porządku pilnowała PIDE (Policja Międzynarodowa Obrony Państwa), opozycję sterroryzowano, na wyspach zorganizowano obozy karne.

W 1949 r. Portugalię przyjęto do NATO, a w 1955 r. do ONZ. Dotkliwie dotknął ją proces dekolonizacji; w 1961 r. utraciła Indie Portugalskie (Goa, Daman i Diu) na rzecz Indii. W lutym 1961 r. wybuchło powstanie w Angoli, w sierpniu w Gwinei, w 1962 r. w Mozambiku. W krajach tych toczyły się wojny kolonialne. Portugalia pośrednio znajdowała się też w konflikcie z popierającymi ruchy antykolonialne państwami obozu socjalistycznego. Wyraziła zgodę na utrzymanie na swym terenie amerykańskich baz wojskowych i ściśle współpracowała z USA. W latach 1961-1971 Stany Zjednoczone udzieliły jej znacznych pożyczek na wyposażenie armii.

W 1968 r. Salazar ustąpił ze stanowiska szefa rządu ze względu na stan zdrowia. Szefem rządu został Marcelo José Caetano (1906-1980). Fakt ten ożywił przeciwników reżimu, którzy w maju 1969 r. zorganizowali Kongres w Aveiro i uchwalili czterdziestopunktowy program reform. Wzywano do przywrócenia wolności słowa, amnestii, likwidacji tajnej policji, wolności zgromadzeń, prawa zrzeszania się, rozwoju oświaty, wolnych wyborów, reform gospodarczych i społecznych.

Rząd zreformował prawo wyborcze, ale w metropolii na 8,5 mln mieszkańców prawo głosu nadal przysługiwało tylko 1,8 mln, a w koloniach na 13 mln tylko 0,5 mln osób.

W lipcu 1972 r. 50 osobistości ogłosiło dokument krytykujący panujący w państwie stan rzeczy. Do opozycji przeszły koła wojskowe związane z gen. António de Spínolą (ur. 1910), w związku z tym premier Caetano 14 marca 1974 r. zwolnił gen. Spínolę ze stanowiska. W odpowiedzi stacjonujący w Caldas da Ramka zmotoryzowany pułk piechoty zbuntował się i 16 marca 1974 r. pomaszerował na Lizbonę. Bunt został szybko stłumiony. Miesiąc później wybuchł on ponownie z większą determinacją. Ruch Sił Zbrojnych powstał 25 kwietnia 1974 r. i wyłonił Komitet Ocalenia Narodowego z gen. Spínolą na czele. Obalono dotychczasowy rząd i panujący system polityczny, Portugalie przekształcono w republikę parlamentarną. Rewolucja dokonała się w sposób bezkrwawy, a ponieważ buntujący się żołnierze przyczepiali do karabinów czerwone goździki nazwano ją „Rewolucją Czerwonych Goździków”. Dzień 1 maja proklamowano dniem święta narodowego, a 15 maja 1974 r. gen. Spínola objął stanowisko prezydenta. Nastąpiło odrodzenie życia politycznego, w ciągu dwóch tygodni w Portugalii powstało 50 partii politycznych. Generał Spínola powołał 17 lipca nowy rząd koalicyjny z płk. Vasco Gonçalvesem na czele, próby jego obalenia, podjęte przez koła prawicowe (1974-1975), nie powiodły się.

W 1974 r. w czerwcu Portugalia nawiązała stosunki dyplomatyczne z Rumunią (1), ZSRR (9), Polską (11), NRD (19), Bułgarią (16), Czechosłowacją (28) i Węgrami (2 lipca). Koloniom w latach 1974-1976 przyznano niepodległość. W 1975 r. przeprowadzono wybory do Ustawodawczego Zgromadzenia Narodowego, które przyniosły zwycięstwo socjalistom. W 1976 r. uchwalono nową, demokratyczną konstytucję. Prezydentem został gen. António dos Santos Ramalho Eanes (ur. 1935), natomiast funkcję premiera objął Mário Lopes Soares (ur. 1924).

Hiszpania obejmuje obszar 504 879 km² zamieszkały przez 38 mln ludności. Generał Franco anulował wprowadzone w 1936 r. autonomie Kraju Basków i Katalonii, rządził opierając się na wojsku i wzorowanej na ruchach faszystowskich, utworzonej przez José Antonio Primo de Riverę (1903-1936) Falandze. Ponieważ reżim gen. Franco powiązany był z państwami faszystowskimi, a dywizja ochotników hiszpańskich (Błękitna Dywizja) brała udział w wojnie z ZSRR, po wojnie Hiszpania była izolowana na forum międzynarodowym.

Generał Franco podjął starania o przełamanie izolacji, ogłaszając 1 kwietnia 1947 r. projekt ustawy sukcesyjnej, która przewidywała przywrócenie w przyszłości w Hiszpanii monarchii. Powołano do życia Radę Królewską. Franco przyznał sobie najwyższą władzę w państwie jako wódz Hiszpanii i Krucjaty. Jego władza została zalegalizowana przez referendum. Kandydatem na króla został syn don Juana de Borbón i wnuk ostatniego króla Alfonsa XIII, Juan Carlos (ur. 1938).

W ten sposób gen. Franco zachował swoją władzę i jednocześnie przełamał izolację państwa na forum międzynarodowym. Juan Carlos przybył do Hiszpanii, gdzie otrzymał bardzo staranne, wszechstronne wykształcenie przygotowując się do objęcia tronu. Stany Zjednoczone w 1948 r. podjęły próbę włączenia Hiszpanii do planu Marshalla, ale wobec oporu Wielkiej Brytanii i Francji zrezygnowano z tej koncepcji. Państwa te w dalszym ciągu widziały jednak Hiszpanię jako potencjalnego sojusznika przeciw ZSRR i komunizmowi. Po wybuchu wojny w Korei w 1950 r. przyznały one Hiszpanii 62,5 mln dolarów pomocy na odbudowę gospodarczą, a ONZ na wniosek Stanów Zjednoczonych anulowała swoją rezolucję z 1946 r. Generał Franco wyraził zgodę na utworzenie baz amerykańskich w Hiszpanii. Na terenie Hiszpanii zbudowano kilka baz lotniczych i lotniczo-morskich. W Madrycie 26 września 1953 r. podpisano kilka układów, w ciągu 10 lat otrzymała ona około 2 mld dolarów różnorodnych pożyczek. 27 sierpnia 1953 r. Hiszpania podpisała też konkordat z Watykanem, który formalnie uznał reżim Franco, jego rządy stabilizowały się. W 1955 r. Hiszpania została przyjęta do ONZ.

Opracowano plan stabilizacji i uzyskano znaczne kredyty na jego realizację, podejmując znaczne inwestycje. Coraz większą rolę w stosunkach wewnętrznych Hiszpanii odgrywała utworzona w 1928 r. organizacja katolików świeckich Opus Dei, skupiająca wielu wykształconych menedżerów z Calvo Sererą na czele. Rozwijano przemysł

stoczniowy i turystykę, a 1 stycznia 1964 r. przystąpiono do realizacji pierwszego z serii planów czteroletnich (Plan Rozwoju Gospodarczego i Społecznego).

Sytuacja była jednak trudna: Hiszpania traciła kolonie, w Afryce toczyły się walki, w przemyśle wybuchały liczne strajki zarobkowe, buntowali się studenci. W Kraju Basków umacniały się tendencje separatystyczne. Baskowie powołali w Paryżu rząd emigracyjny i żądali autonomii lub pełnej niepodległości, w 1953 r. utworzyli tajną organizację pod nazwą Ekin (Akcja, Czyn, Działalność), która w 1959 r. przekształciła się w ETA (Kraj Basków i Jego Wolność). ETA przeszła stopniowo od nieszkodliwych protestów do akcji terrorystycznych.

Mimo tych kłopotów w latach sześćdziesiątych Hiszpania odnotowała znaczne sukcesy ekonomiczne: w 1971 r. wysunęła się ona na czwartą pozycję w świecie w budowie okrętów; liczba turystów odwiedzających Hiszpanię doszła do 21 mln rocznie; dochód na głowę jednego mieszkańca w 1970 r. osiągnął poziom 900 dolarów; wśród uprzemysłowionych państw świata Hiszpania zajmowała 12 miejsce.

Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych tempo wzrostu uległo jednak zahamowaniu. Recesja spowodowała zaostrzenie wystąpień strajkowych, rozszerzenie wystąpień studenckich i akcji terrorystycznych ETA. Franco musiał pójść na liberalizowanie systemu: wyrażono zgodę na legalizację organizacji studenckich, zapowiedziano autonomię dla Basków, podniesiono płace w przemyśle.

Franco 13 lipca 1968 r. oficjalnie zaproponował, by powołać Juana Carlosa na tron hiszpański. Kortezy propozycję tę przyjęły i 22 czerwca 1969 r. powołano go na księcia Hiszpanii i oficjalnego następcę Franco. W tym samym roku, w październiku, przywódcy Falangi zostali odsunięci od rządu. Ster państwa przeszedł 29 października 1969 r. w ręce technokratów z Opus Dei; czołową rolę odegrali Carrero Blanco i López Rodó. Franco był schorowany i coraz mniej zajmował się państwem, które przeżywało poważny kryzys gospodarczy. 30 października 1975 r. Franco przekazał całą władzę Juanowi Carlosowi. Zmarł 20 listopada 1975 r., a dwa dni później Juan Carlos został zaprzysiężony i następnie koronowany pod imieniem Juan Carlos I. Król ma poglądy liberalne.

Na czele rządu stanął 1 lipca 1976 r. Adolfo Suárez González (ur. 1932). Jego rząd przeprowadził zasadnicze reformy: wprowadzono

się, wprowadzono w życie demokratyczną ordynację wyborczą. W czerwcu 1977 r. Baskonia uzyskała autonomię. Pierwsze po wojnie demokratyczne wybory w Hiszpanii przeprowadzono 15 czerwca 1977 r., zwyciężyła w nich Unia Centrum Demokratycznego, czyli centroprawica. Falanga została rozwiązana, zalegalizowano natomiast partię komunistyczną. Dekretem z 29 września 1977 r. wprowadzono status przedautonomiczny w czterech okręgach Katalonii. Nową konstytucję uchwalono 6 listopada 1978 r.; przyjęto zasadę rozdziału Kościoła od państwa.

3. Państwa skandynawskie

Do państw skandynawskich zaliczamy Danię, Finlandię, Islandię, Norwegię i Szwecję. Dania obejmuje obszar 43,1 tys. km² zamieszkały przez około 5 mln ludności, położona jest na Półwyspie Jutlandzkim i na wyspach między Morzem Północnym i Bałtyckim. Po wojnie do kraju powróciły stare władze z królem Fryderykiem IX na czele. Po śmierci króla w 1972 r. na tron wstąpiła jego córka, Małgorzata II. W Danii przeprowadzono procesy przeciw kolaborantom, skazano w nich 16 tys. osób, w tym 50 na karę śmierci. Dania to przede wszystkim kraj rolniczy. Dominującą rolę w życiu odgrywają partia agrariuszy i socjaldemokracja.

W 1945 r. Dania wstąpiła do ONZ jako współzałożyciel tej organizacji. W 1948 r. przystąpiła do planu Marshalla, a w 1949 r. do NATO. Pod względem gospodarczym łączyła się z Wielką Brytanią i w 1969 r. przystąpiła do EFTA. Jednak w 1972 r. wystąpiła z EFTA i zgłosiła akces do EWG, gdzie przyjęto ją razem z Anglią w 1973 r. Dania wspierała dążenia odprężeniowe i rozbrojeniowe w świecie. Społeczeństwo duńskie odniosło poważne sukcesy, rozwijając nowoczesne rolnictwo i rybołówstwo. Osiągnięto dochód narodowy przekraczający 15 tys. dolarów na głowę mieszkańca rocznie.

Do 1944 r. w skład królestwa duńskiego wchodziła też Islandia. W maju 1940 r. zajęły ją wojska brytyjskie, a w lipcu 1941 r. amerykańskie, była ważną bazą wojenną w wojnie z Niemcami. Od lat trzydziestych rozwijał się ruch na rzecz oderwania od Danii i usamodzielnienia się. W dniach od 20 do 23 czerwca 1944 r. przeprowadzono plebiscyt, w którym większość głosujących opowiedziała się za usa-

modzielnieniem. Sejm Islandii (Alting) uchwalił konstytucję i proklamował republikę. Islandia obejmuje obszar 102,8 tys. km², zamieszkały przez ok. 130 tys. ludności, jej mieszkańcy zajmują się głównie rybołówstwem. W polityce zagranicznej dąży do odprężenia i pokoju.

Norwegia jest również królestwem, mieszka tu około 4 mln osób. W latach wojny i bezpośrednio po wojnie reprezentował Norwegię król Haakon VII. Po jego śmierci w 1957 r. na tron wstąpił syn Haakona, Olaf V (1903-1991), panujący do 1991 r., a następnie Harald V. Państwo dzieli się na 18 okręgów administracyjnych i stolicę kraju, która jest 19 okręgiem. Władza ustawodawcza w Norwegii należy do parlamentu (Storting), składającego się ze 155 deputowanych. Parlament jest wybierany na 4 lata, bez możliwości rozwiązania go przed upływem kadencji. Władzę wykonawczą pełni król wraz z rządem, jednak dekrety i rozporządzenia królewskie nabierają mocy wykonawczej dopiero po ich kontrasygnacie przez przedstawicieli rządu. Władza wykonawcza faktycznie należy więc do rządu. Jest to monarchia parlamentarna.

W maju 1945 r. władzę kontynuowali norwescy socjaldemokraci, a obok nich dużą popularnością cieszyli się przywódcy partii ludowej Venstra i partii Centrum (do 1959 r. Partia Chłopska). Komuniści działali legalnie, ale nie mieli większych wpływów. Po wojnie przeprowadzono rozliczenie z kolaborantami i w toku procesów skazano 50 tys. osób, w tym 45 na karę śmierci. V. Quislinga powieszono. Przeprowadzono szereg reform gospodarczych i społecznych. Norwegia przystąpiła do planu Marshalla i szybko odbudowała swoją gospodarkę. W 1948 r. przystąpiła do Europejskiej Organizacji Współpracy Gospodarczej, a w 1949 r. do NATO. Poważnie obawiano się uzależnienia od ZSRR i szukano oparcia w strukturach zachodnich. Komunistów usunięto z rządu. Bardzo ostro reagowano na wydarzenia w Czechosłowacji w 1968 r. W odpowiedzi na ingerencję rząd Norwegii zamroził na kilka lat stosunki z państwami Układu Warszawskiego. W 1969 r. Norwegia przystąpiła do EFTA.

W 1972 r. rząd podjął decyzję o przystąpieniu do EWG, ale społeczeństwo w referendum powszechnym nie poparło tej inicjatywy. W tej sytuacji Norweska Partia Pracy, mimo że dysponowała w Stortingu prawie połową miejsc (74 na 155), wycofała się z rządu. Po kilkudziesięciu latach rządów socjaldemokratycznych władzę przejęły partie centroprawicowe. Powstał rząd koalicyjny z udziałem Partii Chłopskiej, Venstro i Partii Chrześcijańsko-Ludowej, dysponujący początkowo tyl-

ko 31% głosów w parlamencie. Był to rząd mniejszościowy. Następne wybory przyniosły zwiększenie wpływów nowej koalicji wyborczej.

W 1973 r. Norwegia zawarła układ handlowy z EWG i rozwijała współpracę z innymi państwami skandynawskimi w ramach Rady Nordyckiej.

Istotną rolę w gospodarce Norwegii obok rybołówstwa zaczął odgrywać przemysł naftowy. W 1968 r. na Morzu Północnym odkryto duże złoża ropy naftowej, w 1972 r. zbudowano platformy wydobywcze i przystąpiono do jej wydobywania spod dna morskiego. W 1975 r. Norwegia przystąpiła do eksportowania ropy. Powołano do życia specjalny urząd państwowy do spraw wydobywania i przetwarzania ropy i państwowe przedsiębiorstwo Nordol.

W polityce zagranicznej Norwegia popierała inicjatywy zmierzające do odprężenia stosunków międzynarodowych, rozbrojenia i utrwalenia pokoju.

Szczególne zadanie w grupie państw skandynawskich spełniała Szwecja. Jest to również królestwo o ustroju demokratyczno-parlamentarnym. Na czele państwa stoi król z dynastii Bernadotte. W latach 1907-1950 był to Gustaw V, w latach 1950-1973 panował Gustaw VI Adolf, a od 1973 r. Karol XVI Gustaw. Państwo dzieli się na 24 hrabstwa. Parlament (Riksdag) wybierany jest na 3 lata. Przez kilkadziesiąt lat wielkimi wpływami w Szwecji cieszyła się socjaldemokracja (Szwedzka Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza), w latach 1945-1970 w 230-osobowym parlamencie dysponowała ona systematycznie frakcją liczącą 110-115 posłów. Prawica liczyła 30-40 posłów, Partia Ludowa (od 1952 r. liberalna) 30-50 posłów, Agrariusze około 30. Liczba posłów komunistów spadła z 15 w 1944 r. do 5 w 1952 r.

Sytuacja polityczna przez dłuższy czas była więc bardzo ustabilizowana, stan taki trwał od 1932 r. Szczególną rolę wśród przywódców spełniali tacy ludzie, jak Per Albin Hansson (1885-1946), Tage Fritiof Erlander (1901-1985) i Sven Olof Palme (1927-1986). Hansson był przewodniczącym partii socjaldemokratycznej w latach 1928-1946 i premierem rządu szwedzkiego od 1932 do 1946 r., przeprowadził Szwecję przez skomplikowany czas drugiej wojny światowej, zapewniając jej status neutralności. Jego następca, Erlander, pracę w rządzie podjął już przed wojną. W latach 1946-1967 był przewodniczącym partii i jednocześnie szefem rządu w latach 1946-1969. Palme wychował się w ruchu młodzieży socjaldemokratycznej i już w latach sześćdziesiątych podjął

pracę w rządzie u boku Erlandera. W 1969 r. został szefem partii i rządu. Na czele rządu stał do 1976 r., a następnie w latach 1982-1986.

W Szwecji rozwijano wydobywanie rudy żelaza, rybołówstwo, przemysł metalurgiczny, samochodowy i zbrojeniowy. Już w 1963 r. Szwecja zbudowała pierwszą elektrownię atomową, eksponując program pokojowego wykorzystania energii atomowej. Rozbudowano system nauczania, ochrony zdrowia, ubezpieczeń społecznych, praw obywatelskich.

Przez wiele lat Szwecja uchodziła za model państwa socjalistycznego przeciwstawnego państwu systemu radzieckiego (komunistycznego). Było to państwo wielkich swobód obywatelskich, wysokiej stopy życiowej i rozbudowanej opieki państwa nad obywatelem — nazywano ten model „państwem opiekuńczym”. Przeciętny dochód na głowę mieszkańca w latach sześćdziesiątych szacowano na 19 tys. dolarów rocznie. Szwecja w 1956 r. została przyjęta do ONZ, a w 1969 r. do EFTA. Nie przystąpiła do NATO i starała się zachować nadal status państwa neutralnego. Przywódcy szwedzcy podejmowali wiele inicjatyw rozbrojeniowych i pokojowych.

Państwo opiekuńcze okazało się bardzo drogie. Wydatki budżetowe na różne cele opiekuńcze pochłaniały 60% budżetu państwa, Szwedzi musieli płacić bardzo wysokie podatki. W latach siedemdziesiątych gospodarka Szwecji weszła w stan stagnacji, jednocześnie nadal podnoszono zarobki i zwiększano stan zatrudnienia w działach nieprodukcyjnych. Pojawiła się silna inflacja; w 1976 r. przeprowadzono dewaluację korony o 7% — nastroje stopniowo pogarszały się, a wyborcy szukali nowej siły politycznej zdolnej do przywrócenia koniunktury. W czasie wyborów z 19 września 1976 r. socjaldemokraci ponieśli porażkę i ustąpili z rządu. Na kilka lat (1976-1982) do władzy doszły partie opozycyjne prawicy i centrum z Thorbjornem Fölldinem na czele.

Poważne sukcesy osiągnęła też Finlandia. W przeciwieństwie do pozostałych państw skandynawskich Finlandia jest republiką, dzieli się na 12 okręgów, a parlament jest wybierany na 4 lata. Twórcą powojennej linii politycznej Finlandii był Juko Kustiv Pasakivi (1870-1956), przywódca Partii Agrarnej. W 1944 r. doprowadził do zerwania współpracy Finlandii z Niemcami i podpisania układu o zawieszeniu broni z ZSRR, objął stanowisko szefa rządu koalicyjnego (agrariusze, socjaldemokraci i komuniści), następnie został wybrany na stanowisko prezydenta (1946-1956); podpisał z ZSRR układ o sojuszu i przyjaźni

354 (1948), który w 1955 r. przedłużono o 20 lat.

Linie Pasakivi kontynuował jego następca, Urho Kaleva Kekkonen (1900-1986), rzecznik przekształcenia Europy Północnej w strefę bezatomową. Od 1963 r. występował na rzecz powszechnego rozbrojenia i gwarancji bezpieczeństwa, popierał ideę zwołania Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy Europejskiej (KBWE). Konferencja obradowała w stolicy Finlandii w Helsinkach w 1975 r.

Koalicja agrariuszy, socjaldemokratów i komunistów doprowadziła Finlandię do zachowania suwerenności i względnej samodzielności oraz do poważnego rozwoju ekonomicznego. Przemysł fiński korzystał z chłonnych radzieckich rynków zbytu, poziom kraju szybko się podnosił. W 1961 r. Finlandia przystąpiła do EFTA, podjęła też współpracę z innymi krajami skandynawskimi.

W 1952 r. Dania, Norwegia i Szwecja powołały do życia Radę Nordycką. Tworzyły ją nie rządy, lecz parlamenty wymienionych krajów. Zmierzała ona do ściślejszego powiązania gospodarki krajów skandynawskich i zbliżenia ich stanowisk na forum międzynarodowym. W 1965 r. do Rady przystąpiła Finlandia. W pracy Rady brały też udział Wyspy Owcze, Wyspy Alandzkie i Grenlandia.

W 1962 r. podpisano Układ o Współpracy między Danią, Finlandią, Islandią, Norwegią i Szwecją, a w 1971 r. powołano do życia Radę Ministrów z siedzibą sekretariatu w Oslo. W 1976 r. utworzono Nordycki Bank Inwestycyjny, podjęto kroki ku utworzeniu Nordyckiej Unii Gospodarczej (NORDEK), ale wobec zgłoszenia akcesu Danii i Norwegii do EWG, ta inicjatywa upadła.

4. Kraje Europy Południowo-Wschodniej

Kraje Europy Południowo-Wschodniej leżą na peryferiach kontynentu, brały jednak czynny udział w procesie jego przeobrażeń. Szczególną funkcję spełniała Jugosławia. Jako federacja pod berłem króla Serbii powstała już w 1919 r. w formie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Po zwycięskiej wojnie władzę przejęły w niej siły komunistyczne z Josipem Broz-Tito i państwo przekształcono w republikę federacyjną, składającą się z sześciu republik (Bośni-Hercegowiny, Chorwacji, Czarnogóry, Macedonii, Słowenii i Serbii) oraz dwóch obwodów autonomicznych (Kosowo i Wojwodina). W Jugosławii występowały silne sprzeczności między poszczególnymi grupami narodowymi i wy-

znaniowymi. Z drugiej strony narastały konflikty między Jugosławią jako całością i państwami sąsiadującymi z nią o obszary sporne. Bułgarzy pretendowali do Macedonii, Albańczycy do Kosowa, Węgrzy do Wojwodiny, a Włosi do Fiume i do Triestu. W obronie jednności występowała Komunistyczna Partia Jugosławii, która miała jeszcze duże wpływy z czasów wojny wyzwoleniczej. Dużym autorytetem cieszył się Tito, który z przywódcą Bułgarii Georgi Dymitrowem podjął plan stworzenia Federacji Bałkańskiej obejmującej cały półwysep. Przeciw tej koncepcji wystąpił Stalin. Dymitrow podporządkował się i wycofał z tego przedsięwzięcia, natomiast Tito próbował działać dalej w tym duchu. Stalin próbował go usunąć i obsadzić rząd Jugosławii przez swoich zwolenników, ale akcja ta nie powiodła się — Tito odsunął stalinowców i przekształcił państwo w Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii. Do 1953 r. był on przewodniczącym partii i premierem, a od 1953 r. prezydentem państwa. Tito osobiście i cała Jugosławią poddane zostały ostrej krytyce przez Stalina i jego zwolenników. KP Jugosławii została wykluczona z Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych, a Jugosławią z bloku państw socjalistycznych. Została izolowana. W polityce wewnętrznej jej rządy zachowały socjalistyczny charakter, natomiast na forum zewnętrznym zmuszone zostały do zajęcia stanowiska neutralnego. Stopniowo uzyskała znaczny autorytet w grupie państw Trzeciego Świata. Stosunki z ZSRR i krajami demokracji ludowej odbudowano po śmierci Stalina. Zachowano jednak nadal status państwa neutralnego. Jugosławią różniła się znacznie od pozostałych państw socjalistycznych pod względem ustrojowym. Panował w niej również system monopartyjny, ale rozbudowano system rad robotniczych i przedstawicielstw narodowych, silnie eksponowano samodzielność i suwerenność. Wydajność pracy była jednak słaba, a wzrost ekonomiczny niewielki. Głoszono tezę o równouprawnieniu wchodzących w skład państwa narodowości, ale dominowali w nim Serbowie, co budziło niechęć przedstawicieli innych grup narodowych. Wprawdzie sam Tito był Chorwatem, ale nie ograniczał Serbów. Na różnice narodowościowe nakładały się również odmienne tradycje wyznaniowe: Serbia była tradycyjnie powiązana z prawosławiem, w Bośni występowały silne wpływy islamu, natomiast Chorwacja i Słowenia czuły się powiązane z kulturą katolicką i monarchią Habsburgów. W Jugosławii nie obawiano się tak zagrożenia niemieckiego jak w Czechosłowacji, Polsce czy ZSRR. Jak długo żył Tito, tak długo sprzecz-

ności rozsadzające państwo były tłumione, dostrzegano pozytywne skutki wspólnego działania. Duże wpływy w państwie mieli byli partyzanci. Po śmierci prezydenta Tito zabrakło polityka z charyzmą, sprzeczności między poszczególnymi narodami, wyznaniem i kulturami umacniały się i pogłębiały.

Przywódcy Albanii również głosili, że ich państwo ma socjalistyczny charakter. Od maja 1939 r. do 1944 r. Albania pozostawała pod okupacją włoską, po wyzwoleniu znalazła się w strefie wpływów ZSRR. Do głosu doszli komuniści, którzy proklamowali Republikę Ludowo-Demokratyczną. Utworzono system monopartyjny z Albańską Partią Pracy, na jej czele przez wiele lat stał Enver Hodża. Był to fanatyczny stalinista, w latach 1947/48 stanowczo potępił Tito, wprowadził system dyktatorski likwidując przeciwników politycznych, w 1960 r. wystąpił przeciw reformistycznej polityce Chruszczowa i ZSRR, powiązał się z przywódcami chińskimi i osłabił powiązania z blokiem państw socjalistycznych. Wobec znacznej odległości od Chin Albania musiała prowadzić politykę ostrożną, deklarowano jednak poparcie dla idei Mao Tse-tunga i polityki ChRL. Generalnie Albania znalazła się w stanie daleko idącej izolacji politycznej. Po śmierci Envera Hodży przywództwo przejął Ramiz Alia (ur. 1925), od 1970 r. jeden z sekretarzy KC APP, od 1982 r. przewodniczący Prezydium Zgromadzenia Ludowego, a od 1985 r. I sekretarz KC APP.

Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja Grecji, gdzie w czasie wojny dały znać o sobie duże wpływy komunistyczne. Stalin liczył na Greków, uprzedzili go jednak Anglicy, którzy wyzwając kraj zapewnili powrót do władzy królowi Jerzemu II. W październiku 1944 r. Stalin przyjął propozycję Churchilla, by Grecja przeszła pod wpływy państw zachodnich. Komuniści nie zrezygnowali, i w 1945 r. podjęli działalność partyzancką. W październiku 1946 r. utworzyli w górach Demokratyczną Armię Grecji z gen. Wafiadisem Markosem na czele i podjęli walkę o opanowanie kraju. Komuniści uzyskali pomoc zbrojną ze strony Jugosławii, natomiast rząd króla Jerzego pomoc brytyjską, a od marca 1947 r. amerykańską. W 1947 r. króla Jerzego II zastąpił jego brat Paweł, który jako Paweł I rządził do 1964 r. W 1947 r. Grecja przyjęła plan Marshalla, a w 1949 r. wstąpiła do NATO. W październiku 1949 r. siły komunistyczne zostały rozbite, w czasie walk zginęło kilkadziesiąt tysięcy osób, drugie tyle emigrowało. Przez wiele lat w Grecji utrzymywały się rządy demokratyczne Konstandinosa Karamanlisa. Po śmierci króla Pawła I tron objął jego syn, Konstantyn II.

W polityce zagranicznej Grecja napotykała trudności związane z walką o odzyskanie Cypru. Wyspa była kontrolowana przez Anglię, z roszczeniami do niej występowała też Turcja. W 1954 r. Grecy cypryjscy podjęli bunt przeciw Anglii na rzecz połączenia Cypru z Grecją (Enosis). Na Cyprze powstała w 1955 r. tajna grecka organizacja wojskowa EOKA, z Jeorjosem Griwasem na czele, do walki wzywał też grecki arcybiskup kościoła prawosławnego na Cyprze — Makarios III. Anglicy deportowali go w 1956 r. na Wyspy Seszelskie, ale już w 1957 r. uwolnili. W 1960 r. Cypr uzyskał niepodległość, a Makarios został jego pierwszym prezydentem. Grecy uznali to rozwiązanie za niewystarczające i kontynuowali walkę o przyłączenie Cypru do Grecji, ale przeciwni tym żądaniom byli Turcy, którzy stanowili około 20% mieszkańców Cypru. Prezydent Makarios także wystąpił przeciw przyłączeniu Cypru do Grecji, występując w obronie suwerenności.

Tymczasem 21 kwietnia 1967 r. w Grecji dokonano przewrotu. Grupa oficerów wykorzystując stan frustracji i niezadowolenia przejęła władzę i wprowadziła dyktaturę wojskową. Król emigrował. W 1969 r. Grecja zawiesiła swój udział jako kraj stowarzyszony z EWG i Radą Europejską. Przywódca junty, płk Jeorjos Papadopoulos, w 1972 r. ogłosił się regentem. Wobec narastających trudności w 1973 r. pułkownicy proklamowali Grecję republiką, a płk Papadopoulos został jej prezydentem.

Pułkownicy doprowadzili też do przewrotu na Cyprze (15 lipca 1974) i obalili prezydenta Makariosa. Wobec zamachu Turcja zdecydowała się na ingerencję i również wysłała swoje wojska na Cypr. Doszło do krótkiej wojny. Wobec ingerencji ONZ, Grecja zawiesiła swój udział w NATO. Próba opanowania Cypru nie powiodła się, w 1975 r. został on podzielony, a Makarios odzyskał stanowisko prezydenta w greckiej części wyspy.

W Grecji powstała bardzo trudna sytuacja polityczna. Wojskowi postanowili ustąpić, a w 1974 r. do władzy powrócili politycy cywilni z Konstandinosem Karamanlisem na czele. Po nim w latach 1981-1989 rządy objął Andreas Papandreu. Grecja przystąpiła do Wspólnoty Europejskiej (EWG), w następstwie czego znacznie poprawiła swoją sytuację ekonomiczną. Nadal jednak rozwija emigrację zarobkową do Europy Zachodniej i do Ameryki.

Turcja od dziesięcioleci wypychana z Europy i skonfliktowana z państwami Półwyspu Bałkańskiego, nadal broniła swych pozycji. Położona na pograniczu Europy i Azji Mniejszej, obejmuje część Tracji oraz Azji Mniejszej; od 1923 r. jest republiką. Wielką rolę w historii

najnowszej Turcji odegrał Mustafa Kemal Paşa, zwany Atatürkiem (ojcem Turków). Dokonał wielkich reform europeizując kraj. Kierowniczą funkcję w Turcji przez wiele lat spełniała kierowana przez Kemala Partia Ludowa, po jego śmierci jej przywódcą został Ismet İnönü. Po wyborach w 1952 r. władzę przejęła konkurencyjna Partia Demokratyczna, jednak w 1960 r. koła wojskowe dokonały przewrotu, przejęły władzę i w nawiązaniu do tradycji Kemala Paşy utworzyły rządy autorytarne. Władzę w państwie spełniają na przemian koła wojskowe i cywilne. Rządy Turcji w okresie międzywojennym i po wojnie usiłowały zachować neutralność, wobec walk o wpływy w rejonie bliskowschodnim celu tego jednak nie osiągnięto. Już w 1952 r. Turcja związała się ze Stanami Zjednoczonymi i przystąpiła do NATO.

Przywódcy Turcji głoszą idee panturkizmu lub panturanizmu, mówiące o konieczności zjednoczenia wszystkich ludów wchodzących dawniej do państwa osmańskiego. Idea ta prowadzi do ożywienia ruchów zmierzających do połączenia z Turcją na Półwyspie Bałkańskim, na Cyprze, w Azerbejdżanie i w innych regionach.

Poważną kwestię w polityce Turcji stanowi też problem kurdyjski. Kurdowie to samodzielny naród, podzielony między kilka różnych państw. Jest ich około 15 mln, z czego 6 mln mieszka w Turcji, 5 mln w Iranie, 3 mln w Iraku, 0,5 mln w Syrii. Dążenia Kurdów do utworzenia własnego państwa są ostro zwalczane. Najwięcej powstań kurdyjskich kierowanych jest przeciw Turcji, która brutalnie je tłumi.

Szczególnie ważne w powojennych dziejach Turcji były walki o Cypr. W 1975 r. w północnej, tureckiej części Cypru utworzono Federalne Państwo Tureckie Republiki Cypr. Turcja występowała także w obronie uciskanej ludności muzułmańskiej w Bułgarii i Jugosławii. Wobec słabego poparcia jej aspiracji przez Stany Zjednoczone w 1975 r. przejściowo zawiesiła swój udział w NATO i przejęła kontrolę nad bazami amerykańskimi zlokalizowanymi na jej terytorium. W 1976 r. podpisano jednak nową umowę wojskową z USA. Zmieniały się kolejno rządy wojskowych i cywilów. Z jednej strony był to Front Narodowy Süleymana Demirela, a z drugiej — Partia Ludowo-Republikańska Bülenta Ecevita. Kenan Evren dokonał 12 września 1980 r. zamachu i objął urząd prezydenta, zlikwidowano partie polityczne. W 1983 r. przywrócono pluralizm polityczny, a stanowisko szefa rządu objął przywódca Partii Ojczyźnianej, Turgul Ozal. Sytuacja gospodarcza Turcji była trudna, rozwijano emigrację zarobkową do państw Europy Zachod-

niej, a zwłaszcza do RFN. Znaczna część emigrantów nie wracała do kraju, przysyłała natomiast dużo pieniędzy zarobionych na Zachodzie. Emigranci nie wracali do kraju, ale też nie asymilowali się w krajach osiedlenia, tworząc zwarte grupy etniczne.

5. Wydarzenia lat 1980-1981 w Polsce i ich następstwa

Komplikowała się sytuacja w Polsce. W przeciwieństwie do innych państw tzw. obozu radzieckiego, w Polsce nigdy nie udało się w pełni opanować sytuacji. Przez cały okres powojenny w Polsce występowała silna opozycja antysocjalistyczna. Silne były też wpływy Kościoła i kleru. Od czasu do czasu wybuchały w Polsce kryzysy społeczno-polityczne. W 1956 r. zapowiadano reformy systemowe, ale pod presją Związku Radzieckiego i sąsiadujących z Polską państw, reform tych nie przeprowadzono. Konfliktów nie rozwiązywano, ale je odsuwano na późniejszy czas. Polska wyróżniała się spośród innych państw socjalistycznych także tym, że partia rządząca (PZPR) nazywając się komunistyczną i nawiązując na forum międzynarodowym do ruchu komunistycznego, faktycznie taką partią nie była. Była to raczej partia rządząca, partia pragmatyków, a nie doktrynerów. Od 1965 r. występował w niej silny nurt rewizjonistyczny i reformistyczny. Wielki wpływ na kształtowanie się opinii i nastrojów wywierały kryzysy z lat 1956, 1968 i 1970. Kryzysy te opanowano politycznie, ale nie ideologicznie. Przywódcy państw zachodnich uznawali Polskę za najsłabsze ogniwo w systemie państw bloku radzieckiego. W 1981 r. postanowili to ogniwo zerwać.

W latach 1971-1978 w Polsce próbowano zrealizować wielki plan przyspieszenia rozwoju ekonomicznego. Rząd polski, korzystając z atmosfery odprężenia na forum międzynarodowym, zaciągnął wielkie pożyczki w strefie dolarowej, dokonał otwarcia na Zachód i przystąpił do realizacji wielkich inwestycji, podnosząc jednocześnie renty i uposażenia ogółu ludności. Liczono, że kredyty zostaną spłacone towarami wyprodukowanymi w budujących się zakładach produkcyjnych. Koncepcja ta załamała się już w 1974 r. na skutek kryzysu energetyczno-paliwowego i walutowego w świecie. Szczególnie dotkliwie dotknęła Polskę dewaluacja dolara. W 1976 r. powstały problemy związane z koniecznością spłacania zaciągniętych pożyczek i procentów. Polska znalazła się w pułapce zadłużeniowej, rząd nie skorygował na czas ustalonego wcześniej programu.

W 1978 r. sytuacja ekonomiczna Polski uległa gwałtownemu załamaniu, a nastroje polityczne znacznie się pogorszyły. Z faktu tego skorzystały państwa zachodnie ze Stanami Zjednoczonymi na czele, które przypuściły ostry atak propagandowy przeciw panującemu w Polsce systemowi społeczno-politycznemu. Wsparcia udzielił Watykan, gdzie od października 1978 r. w Stolicy Apostolskiej rezydował arcybiskup krakowski Karol Wojtyła, który przyjął imię Jana Pawła II. Podjęto silną agitację oskarżającą rząd polski, że nie realizuje podpisanych w Helsinkach w 1975 r. ustaleń w sprawie obrony praw człowieka, wzywano do zerwania współpracy z ZSRR i wystąpienia z Układu Warszawskiego.

W sierpniu 1980 r. wybuchły w Polsce masowe strajki ekonomiczne, które przekształciły się w strajki polityczne. W toku rokowań z przedstawicielami władz sprecyzowano 21 warunków, których zrealizowanie musiałoby doprowadzić do poważnych zmian społeczno-politycznych w Polsce. Na bazie ruchu strajkowego powstał Niezależny Samorządny Związek Zawodowy (NSZZ) „Solidarność” z Lechem Wałęsą (ur. 1943) na czele. Nie był to związek zawodowy, lecz ruch społeczno-polityczny na rzecz reform, w szczytowym momencie rozwoju skupiał on 9-10 mln członków. Postulaty wysuwane przez „Solidarność” miały daleko idący charakter i w znacznej części były nierealne. Nie zrealizowano ich nawet w 1989 r., po przejęciu władzy w Polsce przez przywódców tego ruchu. W latach 1980-1981 cieszyły się one jednak poparciem znacznej części opinii publicznej.

W Polsce powstała dwuwładza. Z jednej strony była partia rządząca (PZPR) i rząd, a z drugiej — Krajowa Komisja Koordynacyjna NSZZ „Solidarność” i jej ogniwa regionalne. Strajkujący sparaliżowali eksport i zablokowali drogi tranzytowe. Ruch uzyskał silne wsparcie hierarchii Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce i Kurii Rzymskiej. Przywódcy „Solidarności” uzyskali też wsparcie materialne i propagandowe ze strony państw zachodnich. Rozwój wydarzeń prowadził nieuchronnie do konfrontacji.

Rząd polski znajdował się w bardzo trudnej sytuacji. Z jednej strony gotów był uznać niektóre postulaty przywódców opozycji, z drugiej obawiano się eskalacji wydarzeń i reakcji sąsiadujących z Polską państw. Przywódcy tych państw podjęli przygotowania do podjęcia ingerencji w celu przywrócenia „porządku” i zabezpieczenia sobie tyłów. Szczególną aktywność przejawiali przywódcy NRD z Erichem Honeckerem na czele. Wypadnięcie Polski z Układu Warszawskiego podcinało bo-

wiem możliwość przetrwania tego państwa; dla przywódców NRD była to kwestia być albo nie być.

W tej sytuacji, w dniu 13 grudnia 1981 r. premier, gen. Wojciech Jaruzelski, wystąpił z wnioskiem do Rady Państwa o wprowadzenie stanu wojennego. Rada Państwa przyjęła ten wniosek. Powołano do życia Wojskową Radę Ocalenia Narodowego (WRON), kilka tysięcy osób internowano w miejscach odosobnienia, rozwiązano NSZZ „Solidarność” i inne organizacje społeczno-polityczne, wprowadzono zakaz poruszania się nocą, wydawania pism itp. Stan wojenny w Polsce trwał od 13 grudnia 1981 r. do 21 lipca 1983 r. Spowodował pewną pacyfikację stosunków. Jednak znaczna część społeczeństwa zastosowała bierny opór wobec władzy. Trudno było w tych warunkach zwiększyć wydajność pracy i przywrócić równowagę ekonomiczną. W latach 1982-1989 Polska przeżywała stagnację ekonomiczną.

Wprowadzenie stanu wojennego i rozbięcie „Solidarności” spotkało się z ostrym potępieniem ze strony państw zachodnich i Kościoła rzymskokatolickiego. Wobec Polski zastosowano sankcje ekonomiczne, które znacznie pogorszyły i tak już trudną sytuację rynkową i gospodarczą państwa.

Po zniesieniu stanu wojennego, w 1983 r., sytuacja w Polsce powróciła formalnie do stanu sprzed wybuchu strajków w 1980 r. Burzliwe wydarzenia lat 1980/81 przeobraziły jednak stosunki w Polsce i powrót do dawnej sytuacji nie był już możliwy. Polska była inna. Wydarzenia te odegrały również wielką rolę w generalnym osłabieniu systemu tzw. realnego socjalizmu w całym obozie państw socjalistycznych, łącznie z ZSRR.

6. Reformy Margaret Thatcher w Anglii (1979-1990)

Przywódcy Partii Pracy krytykowali udział Anglii w EWG. Jednak przeprowadzone w tej sprawie referendum w dniu 5 czerwca 1974 r. wypowiedziało się za pozostaniem w EWG (67% głosujących). Rząd Partii Pracy nie był w stanie wyprowadzić kraju z kryzysu. Inflacja doszła do 23,4% w skali rocznej. Liczba bezrobotnych doszła do 1 mln, a deficyt w handlu zagranicznym sięgał 6 mln funtów. W tej sytuacji w 1976 r. Harold Wilson ustąpił ze stanowiska. Fotel przewodniczącego partii i szefa rządu zajął przedstawiciel lewego skrzydła laburzystów, minister spraw zagranicznych — Leonard James Callaghan (ur. 1912).

Jednocześnie Anglia przystąpiła do eksploatacji własnych złóż ropy naftowej na Morzu Północnym. Wydawało się, że sytuacja się poprawia. Były to jednak tylko złudzenia: w gospodarce brytyjskiej występowały silne objawy negatywne. Wybory parlamentarne z 1977 r. nie przyniosły już Partii Pracy sukcesu; zachowała władzę, ale w sojuszu z Partią Liberalną, przewaga partii rządzących w parlamencie była nikła. Ciężka zima z przełomu lat 1978/79 pogorszyła jeszcze sytuację ekonomiczną państwa, wzrastało niezadowolenie ludności. Konserwatyści kierowani od 1974 r. przez Margaret Thatcher zgłosili 28 marca 1979 r. wniosek o wyrażenie votum nieufności wobec rządu. Przeszedł on większością jednego głosu.

Konserwatyści wygrali nowe wybory, które przeprowadzono 3 maja 1979 r. Uzyskali oni 339 mandatów wobec 268 mandatów Partii Pracy. Trzy dni później zaprzysiężono nowy rząd sformowany przez Margaret Thatcher (ur. 1925). Po raz pierwszy w historii na czele rządu brytyjskiego stanęła kobieta i przetrwała na tym stanowisku do 1990 r., czyli 11 lat. Uzyskała przydomek „żelazna dama”, była rzecznikiem monetarizmu i liberalizmu gospodarczego. Do przejęcia rządu była dobrze przygotowana. Miała przemyślany program działania oraz dobrała sobie odpowiednią ekipę współpracowników. Na pierwszy plan wysunęła walkę z inflacją i ożywienie gospodarki, które próbowała osiągnąć przez prywatyzację wielkich zakładów państwowych i wzmocnienie inicjatywy prywatnej w gospodarce. Podczas sprawowania rządów przez Margaret Thatcher, gruntownie zmieniono system podatkowy, biorąc pod obronę ludzi tworzących nowe przedsiębiorstwa. Podatki przerzucono na masy społeczeństwa umacniając system opodatkowania pośredniego, ograniczono fundusze przeznaczone na cele socjalne i społeczne, popierano inicjatywę prywatną i tzw. klasę średnią. Sprzedaż zakładów państwowych przyniosła poważne dochody, wzrosły też dochody przemysłu naftowego na skutek zwiększenia wydobycia ropy naftowej na Morzu Północnym, co pozwoliło nieco zmniejszyć podatki, zmieniono też ich strukturę. Stosunkowo szybko powiększono liczbę akcjonariuszy, prywatnych posiadaczy i tzw. stan średni, na którym miał się opierać nowy system rządów. Wyzwalano inicjatywę i przedsiębiorczość jednostek, podjęto też oszczędności redukując nadmiernie rozbudowaną administrację.

W polityce zagranicznej konserwatyści postawili na zacieśnienie sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi i tendencje wielkomocarstwowe. Zażądano renegocjacji warunków udziału Wielkiej Brytanii w EWG, eksponowano problemy sporne z Francją, podjęto realizację planu prze-

zbrojenia armii. Do najbardziej spektakularnych posunięć należała wojna z Argentyną o Falklandy (Malwiny) w 1982 r.

Rząd Margaret Thatcher cieszył się uznaniem znacznej części społeczeństwa, które po wielu latach klęsk i upokorzeń dekolonizacyjnych nareszcie uzyskało dowód siły i znaczenia swej armii i rządu. Okazał się zdecydowany, szybki i konsekwentny.

Znacznie wzrósł prestiż rządu i rządzącej partii. Jego polityka już w 1983 r. doprowadziła do poważnego zmniejszenia stopy inflacji (z 24 do 4,7%), produkt narodowy brutto wzrósł o 1,3%, a dochód narodowy o 0,5%. Nie udało się jednak opanować bezrobocia.

W atmosferze sukcesów i rosnącej popularności rozwiązano parlament przed upływem kadencji i w dniu 9 czerwca 1983 r. przeprowadzono wybory: konserwatyści uzyskali 307, laburzyści 209, a sojusz liberałów i socjaldemokratów 23 mandaty. Był to wielki osobisty sukces Margaret Thatcher. Ośmielona nim podjęła zasadniczą walkę o złamanie siły i znaczenia ruchu zawodowego i restrukturyzację górnictwa węglowego.

Rząd przystąpił też do ograniczania opanowanych przez lewicę rad wielkich miast z Wielką Radą Londynu na czele. Rady te oskarżano o trwonienie pieniędzy podatników bez wywiązywania się z przyjętych obowiązków. W dalszym ciągu walczono o obniżenie opłat składek wnoszonych do EWG i ONZ, żądano ograniczenia uprzywilejowania francuskiego rolnictwa w EWG i lepszego usytuowania Anglii w tym stowarzyszeniu. W latach 1986/87 osiągnięto w tym zakresie znaczne sukcesy. Popierano też akcje represyjne USA wobec Libii, udostępniając samolotom amerykańskim lotniska brytyjskie. Gospodarka brytyjska znacznie się ożywiła, tempo wzrostu ekonomicznego Wielkiej Brytanii szacowano na 3%, co stawiało ją na drugim miejscu w świecie po Japonii. Utrzymywał się jednak nadal wysoki stan bezrobocia. Polityka rządu do 1989 r. cieszyła się dużym uznaniem społeczeństwa.

Rozmach reform stopniowo jednak wygasł, a poparcie społeczne malało. Wielkim problemem było bezrobocie, które w 1989 r. objęło 3 mln osób. Ponownie wzrosła stopa inflacji, podskoczyła z 4% w 1984 r. do 10% w 1989 r. Budziło to rozczarowanie do przywódczyni konserwatystów. Część liderów Partii Konserwatywnej uznała, że pozostawienie Margaret Thatcher na stanowisku przywódcy partii i szefa rządu obniża już popularność ruchu i postanowiła ją usunąć. W tej sytuacji „żelazna dama” 23 listopada 1990 r. podała się do dymisji, zamykając

Reformy Margaret Thatcher wzbudziły duże zainteresowanie w świecie i spowodowały wielką dyskusję wzmacniając stanowisko liberalizmu ekonomicznego i monetaryzmu. Odwoływało się do nich wielu ekonomistów i polityków, stały się niejako symbolem i sztandarem przeciwników socjaldemokratyzmu i opiekuńczej roli państwa we współczesnym świecie.

7. Postępy integracyjne w Europie Zachodniej

Współpraca polityczna państw zachodnich realizowana była nadal w sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi i Kanadą.

Bardziej intensywny charakter miała współpraca ekonomiczna. Organizowano ją w ramach EWG, która decyzją z 1 lipca 1967 r. przekształcona została we Wspólnotę Europejską (WE). Przewodniczącego Komisji WE (EWG) Niemca Waltera Hallsteina zastąpił Belg, Jean Rey. 1 lipca 1967 r. zniesiono resztę ceł w obrębie Wspólnoty Europejskiej, a cła poszczególnych krajów członkowskich dostosowano do wspólnej taryfy zewnętrznej EWG. Najtrudniej było ustalić wspólną politykę rolną. Do sześciu państw współpracujących ze sobą od 1958 r. (Belgia, Luksemburg, Holandia, Francja, RFN i Włochy) w 1973 r. doszły Dania, Wielka Brytania i Irlandia. W ten sposób powstała słynna dziewiątka państw zachodnioeuropejskich Wspólnego Rynku.

W 1970 r. podjęto prace nad wprowadzeniem unii walutowej (do 1980 r.), 22 lipca 1972 r. zawarto układ o utworzeniu strefy wolnego handlu wyrobami przemysłowymi, która objęła dziewięć państw Wspólnoty oraz Austrię, Finlandię, Islandię, Norwegię, Portugalie, Szwajcarię i Szwecję. Wobec kryzysu lat 1973/74 planu wprowadzenia unii walutowej nie zdołano zrealizować, podjęto jednak realizację planu ujednolicenia systemu walutowego członków Wspólnoty i wprowadzono w życie jednostkę obrachunkową nazwaną po angielsku European Currency Unit zwaną skrótowo ecu lub eurodolarem. Kurs ecu ustalano w przeliczeniu według bieżącego kursu walut krajów członkowskich na giełdzie.

Poza strefą wolnego handlu i wspólnych ceł pozostały kraje socjalistyczne oraz Grecja, Hiszpania, Jugosławia i Turcja.

Coraz większą rolę w ramach WE (EWG) odgrywała RFN. Był to najbogatszy kraj Wspólnoty. Od 1 stycznia 1979 r. w krajach WE wprowadzono czterdziestogodzinny tydzień pracy i czterotygodniowe,

płatne urlopy, w 1979 r. wszedł w życie Europejski System Walutowy, od 7 do 10 czerwca 1979 r. przeprowadzono pierwsze wybory do Parlamentu Europejskiego (zob. s. 338). Zainteresowanie wyborami i parlamentem było bardzo słabe.

W roku 1981 do Wspólnoty Europejskiej przyjęto Grecję, a w 1985 r. Portugalie i Hiszpanię. Powstała tzw. Europa 12. Jednocześnie z inicjatywy prezydenta Valéry'ego Giscarda d'Estaing zaczęli się systematycznie spotykać szefowie rządów siedmiu najbogatszych krajów świata, to jest: Stanów Zjednoczonych, RFN, Japonii, Kanady, Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch. Pierwsze takie spotkanie odbyło się w Rambouillet pod Paryżem w dniach 15, 16, 17 listopada 1975 r.

Tak więc wystąpiły obok siebie: Rada Europy, Rada Europejska, Unia Zachodnioeuropejska i Wielka Siódemka jako grupa o znaczeniu światowym.

Postępował systematycznie spadek wartości funta szterlinga, dolara, franka i lira. Rósł natomiast kurs marki RFN i jena japońskiego. Gospodarka zachodnioeuropejska przeżywała poważny wzrost. Odnosi się to szczególnie do rolnictwa. „O ile tuż po wojnie — pisze Laqueur — główny problem rolnictwa europejskiego sprowadzał się do tego, jak nakarmić głodny kontynent, o tyle w latach siedemdziesiątych sytuacja odwróciła się: farmerzy i politycy musieli uporać się z nadprodukcją”. W latach 1970-1986 eksport produktów rolnych z Europy Zachodniej zwiększył się sześciokrotnie. Europa przekształciła się w konkurenta USA, Kanady i Australii. Problem polegał na tym, jak chronić własny rynek na płody rolne i zdobyć cudzy. „Wspólna polityka rolna EWG — pisze Laqueur — gwarantowała zaopatrzenie w produkty rolne, stabilizowała rynek i zapewniała zachowanie wyważonych cen detalicznych”.

W 1985 r. specjalna komisja Wspólnoty Europejskiej pod przewodnictwem Jacquesa Delorsa opracowała raport oceniający efekty i perspektywy rozwojowe wspólnego rynku. Zalecano w nim usunięcie hamujących integrację barier przez przyjęcie Aktu Zjednoczonej Europy (Single Europa Act-SEA). W 1977 r. SEA został ratyfikowany przez państwa członkowskie Wspólnoty i wszedł w życie. Proces integracji europejskiej uległ przyspieszeniu. W nawiązaniu do ustaleń szczytu Wspólnoty Europejskiej z 1972 r. w Paryżu, potwierdzonych ustaleniami w Kopenhadze w 1973 r. i w Paryżu w 1974 r. oraz Raportu Léo Tindemansa w sprawie Wspólnoty Europejskiej z 1975 r., postanowiono stworzyć Unię Europejską. Współpracę ekonomiczną planowano poszerzyć na współpracę

polityczną. W artykule I SEA stwierdzono: „Wspólnoty Europejskie i Europejska Współpraca Polityczna za swój cel stawiają wspólne przyczynienie się do konkretnych postępów na drodze do Unii Europejskiej...”.

Tabela 20

Udział produktu krajowego brutto niektórych państw europejskich w produkcie globalnym świata w latach 1980-1989 (w odsetkach)

Państwo	Lata		
	1980	1985	1989
Austria	0,7	0,5	0,6
Belgia	1,0	0,6	0,8
Bułgaria	0,2	0,3	0,1
Czechosłowacja	0,3	0,3	0,2
Dania	0,6	0,5	0,5
Finlandia	0,4	0,4	0,6
Francja	5,7	4,1	4,7
Grecja	0,4	0,3	0,3
Hiszpania	1,8	1,3	1,9
Holandia	1,5	1,0	1,1
Jugosławia	0,6	0,4	0,4
Norwegia	0,5	0,5	0,5
Polska	0,4	0,5	0,4
Portugalia	0,2	0,2	0,2
RFN	7,0	4,9	5,8
Szwajcaria	0,9	0,7	0,9
Szwecja	1,1	0,8	1,0
Węgry	0,2	0,2	0,1
Wielka Brytania	4,6	3,6	4,2
Włochy	3,9	3,4	4,3

Źródło: GUS, *Rocznik statystyczny 1992*, s. 504.

Tabela 21

Wzrost realny GNP w niektórych krajach Europy w latach 1970-1989

Państwo	Lata				
	1970	1975	1980	1985	1989
USA	-0,3	-1,3	-0,2	3,4	2,6
RFN	5,1	-1,4	1,5	1,9	3,9
Francja	5,7	-0,3	1,6	1,9	3,6
Włochy	5,3	-2,7	4,2	2,6	3,0
Wielka Brytania	2,2	-0,9	-2,3	3,7	2,1
Belgia	5,5	-1,4	4,1	0,9	4,3
Grecja	8,0	6,1	1,8	3,1	4,0
Holandia	2,5	-0,5	1,1	2,6	3,3
Norwegia	2,0	4,2	4,2	5,3	2,3
Hiszpania	4,1	0,5	1,2	2,3	5,0
Szwecja	6,7	2,7	1,4	2,2	1,9
Szwajcaria	6,4	-7,3	4,6	4,1	2,8

Źródło: W. Laqueur, *Historia Europy*, s. 482.

Z tabeli wynika, że państwa zachodnioeuropejskie miały lepszy wzrost ekonomiczny niż Stany Zjednoczone. Był to okres bardzo korzystny dla Europy Zachodniej. Spośród wymienionych w tabeli krajów w tym okresie największy wzrost GNP osiągnęły Grecja, Szwecja, Szwajcaria, RFN, Francja i Wielka Brytania. Mimo to we wszystkich tych krajach utrzymywał się wysoki poziom bezrobocia i inflacji. Na skutek różnicy występującej między krajami Europy Zachodniej i Wschodniej zarysowały się poważne dysproporcje w rozwoju obu części Europy. Wynikało to w dużym stopniu z wyścigu zbrojeń: kraje związane z USA, ze względu na obsługę baz NATO, notowały przyspieszenie wzrostu ekonomicznego; w krajach bloku radzieckiego można było zaobserwować obniżenie wzrostu ekonomicznego, ze względu na zacofanie techniczne i eksploatacyjną politykę ZSRR.

Tabela 22

Wskaźniki poziomu życia w niektórych krajach w 1989 r.

Państwo	PKB na osobę w dolarach	Liczba samochodów na 1 tys. mieszk.	Liczba telefonów na 1 tys. mieszk.	Liczba studentów na 1 tys. mieszk.
Czechosłowacja	2 350	199	255	12
Finlandia	22 120	363	—	30
Francja	17 830	395	667	27
Grecja	5 350	151	—	21
Hiszpania	9 330	295	399	27
Polska	1 790	127	128	13
Portugalia	4 250	224	—	15
RFN	20 440	480	680	28
Wielka Brytania	14 610	366	523	19
Włochy	15 120	438	510	22
Stany Zjednoczone	20 910	643	892	32

Źródło: Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka gospodarcza II RP i PRL*, Warszawa 1995, s. 289.

Poziom życia w państwach Europy Zachodniej był zbliżony do poziomu życia w Stanach Zjednoczonych, natomiast między krajami Europy Zachodniej i Europy Wschodniej występowała poważna dysproporcja, wynikająca z wielu przyczyn historycznych i aktualnych. Dysproporcje te były duże zwłaszcza między Polską a Hiszpanią, Portugalią czy Grecją, państwami, które w okresie międzywojennym stały na podobnym poziomie. Rosła dysproporcja między Polską a Stanami Zjednoczonymi. Jeśli przed wybuchem drugiej wojny światowej dochód narodowy na jednego mieszkańca w Polsce był siedmiokrotnie niższy niż w Stanach Zjednoczonych, to w 1989 r. już dwunastokrotnie.

8. Kryzys ideologiczny i ewolucja polityki Watykanu

W latach siedemdziesiątych wieku XX w krajach wysoko rozwiniętego kapitalizmu pojawił się kryzys ekonomiczny i ideologiczny. W krajach rozwiniętych rosło bezrobocie i inflacja, mnożyły się strajki i demon-

stracie niezadowolonych mas. Politycy wychowani w duchu ideologii buntu z lat 1967-1969 głosili, że kapitalizm wyczerpał swoje możliwości rozwojowe, zapowiadali jego upadek i wzywali do budowy nowego systemu społeczno-politycznego. Do tego czasu alternatywą kapitalizmu był socjalizm. Jednak w latach siedemdziesiątych okazało się, że tzw. realny socjalizm nie jest alternatywą, że system ten również przeżywa ostry kryzys. Powstało wielkie zamieszanie ideologiczne. Krytykowano wszystkich i wszystko. Kryzys ogarnął również Kościoły chrześcijańskie. Głoszono, że Kościoły te nie nadążają za postępem czasu, że hamują proces rozwoju, stanowią oazę konserwatyzmu i wsteczności. Kościół rzymskokatolicki postanowił ten kryzys przezwyciężyć w czasie obrad II Soboru Watykańskiego. Sobór dokonał nieznacznych modyfikacji w liturgii i w stosunkach z innymi wyznaniem przyjmując zasadę ekumenizmu. Nie dokonał natomiast żadnych zmian w podejściu do kwestii regulacji urodzin i planowania rodziny, celibatu, kapłaństwa kobiet itp. Jednocześnie w nawiązaniu do średniowiecznych koncepcji astrologicznych wielkiego znaczenia nabierały dyskusje na temat perspektyw rozwoju ludzkości. Zapowiedziano nadejście tzw. Nowej Ery (New Age). Dawni astrologowie dzieje ludzkości dzielili na trzy wielkie okresy: Erę Ojca (Barana), Syna (Ryby) i Ducha Świętego (Wodnika). Pierwsza z nich miała się cechować dominacją judaizmu, druga chrześcijaństwa, a trzecia — ducha Wschodu. Wprawdzie Era Wodnika miała nadejść dopiero za około 300 lat, jednak już w latach siedemdziesiątych XX w. modne stały się praktyki okultystyczne i mistyczne. Nastąpił silny zwrot ku spirytualizmowi i panteizmowi. Zapowiadano upadek chrześcijaństwa i zwycięstwo filozofii wschodniej. Pojawili się różni prorocy, którzy zaczęli tworzyć sekty i stowarzyszenia godzące w zasady chrześcijaństwa. Sekty rozwijały się głównie w Stanach Zjednoczonych i w krajach Europy Zachodniej. Idee te nie przenikały do krajów tzw. realnego socjalizmu, w których Kościół nie tylko zachował swoje wpływy, ale nawet je umocnił. W tym okresie Watykan przystąpił do nowej polityki wschodniej, odstępując od jednoznacznego antykomunistycznego stanowiska papieża Piusa XII. Papież Jan XXIII i Paweł VI podjęli próbę nawiązania dialogu i ograniczonej współpracy z krajami realnego socjalizmu. Nastąpiła normalizacja stosunków Watykanu z Polską.

W 1978 r. zmarł papież Paweł VI, jego następcą został Jan Paweł I, który po 33 dniach zasiadania na tronie nagle zmarł. Kolejne konklawe 370 trwało kilka dni i z trudem wybrało nowego papieża — dopiero w toku

siódmej tury głosowań. Nowym papieżem został kardynał polski z Krakowa, Karol Wojtyła (ur. 1920), który przyjął imię Jana Pawła II. Wojtyła jest teologiem i posiada duże doświadczenie w działalności kościelnej. Jest przepojony mistycyzmem i kultem Maryi. Postanowił zahamować dyskusje wewnętrzne w Kościele i umocnić jego zwartość wewnętrzną, żądając powrotu do fundamentalnych zasad i doktryny; ograniczył lub usunął z Kościoła teologów występujących na rzecz reform. Oparcia natomiast szukał w teologach i Ojcach Kościoła występujących w obronie fundamentalizmu. Dokonał poważnej zmiany w polityce wschodniej Kurii Rzymskiej, zaktywizował stosunki z krajami socjalistycznymi zmierzając do obalenia panujących tam systemów ateistycznych i utrwalenia wpływów Kościoła. Szczególną uwagę zwrócił na Polskę. Papież Jan Paweł II podjął ścisłą współpracę z przywódcami Stanów Zjednoczonych, najpierw z Jimmym Carterem, a następnie z Ronaldem Reaganem.

Polityka nowego papieża spowodowała dalsze pogłębienie kryzysu w Kościele w krajach Ameryki Łacińskiej i w Europie Zachodniej. Z jednej strony rosły tam wpływy sekt i stowarzyszeń zreformowanych, z drugiej — wielu ludzi odwróciło się od wyznań w ogóle i przyjęło postawę obojętną religijnie. Jeśli w RFN w 1968 r. wiarę w Boga deklarowało 68% ankietowanych, to w 1992 r. 50%, a w 1996 r. już tylko 45%. W Polsce w 1996 r. 74% ankietowanych deklarowało wiarę w Boga, ale tylko 55% przyznało, że praktykuje. Papież w 1995 r. ogłosił wielki wywiad *Przekroczyć próg nadziei*, gdzie bronił podstawowych zasad wiary. Książka spotkała się z druzgocącą krytyką ze strony teologa niemieckiego Horsta Herrmanna, który ogłosił pracę polemiczną *Jan Paweł II złapany za słowo. Krytyczna odpowiedź na książkę papieża*. Polemika stopniowo obejmuje coraz więcej osób i regionów, przenika również do krajów Europy Wschodniej.

Prefekt Kongregacji Nauki Wiary Kurii Rzymskiej, kardynał Joseph Ratzinger w 1995 r. ogłosił zbiór wywiadów zatytułowany *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół na przełomie wieków*. Stwierdza on, że szeregi Kościoła topnieją, że zmniejszają się jego wpływy, że wypychany jest on na peryferie i do małych enklaw, jak: Hiszpania, Irlandia czy Polska.

Część szósta

Przeobrażenia lat 1989-2000

Rozpad bloku państw socjalistycznych

1. Spóźnione reformy Michaiła Gorbaczowa (1985-1990)

Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego na sekretarza generalnego KPZR powołało 11 marca 1985 r. jednego z młodszych przywódców, Michaiła Gorbaczowa. Urodził się on 2 marca 1931 r. we wsi Priwolnaja w rejonie Stawropola, na północnym Kaukazie, w rodzinie traktorzysty kolchozowego. W 1942 r. rejon zamieszkania Michaiła Gorbaczowa na pięć miesięcy znalazł się pod okupacją niemiecką, jego ojciec walczył na froncie. Po wojnie ukończył studia prawnicze na Moskiewskim Uniwersytecie Państwowym im. Łomonosowa, a następnie działał w Komsomole i partii, pełniąc kolejno różne funkcje, między innymi sekretarza KC KPZR do spraw rolnictwa. Był wychowany w kulcie Stalina i ZSRR, ale dostrzegał narastający kryzys wewnętrzny w kraju, zdawał sobie sprawę z faktu, że konieczne są zmiany.

Przejmując stanowisko sekretarza generalnego partii był przekonany o konieczności reform. Nie miał jednak ani jasnego programu, ani ekipy ludzi, z którymi można by te reformy przeprowadzić. Gorbaczow nie zamierzał obalić istniejącego systemu społeczno-politycznego (socjalizmu), lecz udoskonalić go. Jednak w ZSRR nie można było przeprowadzić nawet drobnych zmian, dokąd w kierownictwie dominowali konserwatyści i dogmatycy. Na pierwszy plan wysuwała się więc kwestia nowego doboru kadr. Nie było to łatwe do przeprowadzenia. Najbliższymi współpracownikami Gorbaczowa byli: ekonomista i historyk Aleksandr Jakowlew, działacz gospodarczy Nikołaj Ryżkow oraz dyplomata i działacz komunistyczny Eduard Szewardnadze (ur. 1928). Przeciwnicy zmian koncentrowali się wokół sekretarza KC Jegora Ligaczowa.

Pierwszy zarys reform przedstawiono na kwietniowym plenarnym posiedzeniu KC KPZR w 1985 r. Zapowiedziano wprowadzenie głoś-

ności, czyli jawności życia politycznego, pierestrojki, czyli przekształcenia stosunków społeczno-politycznych, i uskorienija — przyspieszenia procesu rozwoju ekonomicznego państwa. To ostatnie hasło zostało później zapomniane.

Bardziej rozpracowany program przedstawiono w czasie obrad kolejnego, XXVII Zjazdu KPZR na przełomie lutego i marca 1986 r. Zjazd zwołano w trzydziestą rocznicę historycznego XX Zjazdu Partii, nawiązując do jego reformatorskich tradycji. Zjazd trwał od 25 lutego do 6 marca 1986 r., dał impuls do głębszych zmian systemowych w centrali i na prowincji. Zmiany te dokonywały się jednak powoli i z dużymi oporami, hamował je aparat biurokratyczny partii i państwa. W rządzie ZSRR znajdowało się 63 ministrów i 23 kierowników urzędów z tytułem ministra, samych wicepremierów było 15, odpowiednio rozbudowane były rządy republikańskie i administracja terenowa. Była to cała klasa społeczna, licząca kilkaset tysięcy ludzi, pilnująca swoich miejsc pracy i dbająca o utrzymanie dobrego samopoczucia.

W miesiąc po zjeździe, 25 i 26 kwietnia 1986 r., nastąpiła największa katastrofa w historii atomistyki — katastrofa w elektrowni atomowej w Czernobylu, na pograniczu Białorusi i Ukrainy. Godziła w prestiż ZSRR, próbowano minimalizować jej zasięg i skutki. Odbiło się to bardzo niekorzystnie na procesie wdrażania pierestrojki i głośności. Ponadto Gorbaczow i jego współpracownicy nie zdawali sobie sprawy z zasięgu kryzysu, w jakim znajdował się Związek Radziecki. W miarę zdobywania nowych informacji i nabierania doświadczeń zmieniał się obraz wydarzeń i poszerzał się zasięg planowanych reform. Od wielu lat w ZSRR fałszowano dane statystyczne, dopiero po 1985 r. ujawniono zasięg tych manipulacji i określono faktyczny stan gospodarki państwa. Stwierdzono, że wbrew szumnym deklaracjom poprzednich rządów ostatnie plany pięcioletnie nie zostały wykonane. Wciąż brakowało podstawowych artykułów spożywczych. Siedemdziesiąt lat po przejściu władzy system ten nie potrafił zagwarantować ani mieszkań, ani żywienia dla szerokich mas ludności. Rząd chęłpił się, że ZSRR produkuje najwięcej energii elektrycznej, ale przemysł radziecki na wyprodukowanie określonego wytworu zużywał jej 2-3 razy więcej niż w krajach rozwiniętego kapitalizmu. Produkowano drogo, mało i źle. Z danych uzyskanych w latach 1985/86 okazało się, że ZSRR nie tylko nie odnotowuje wzrostu ekonomicznego, ale przeżywa regres w stosunku do tego, co było w latach sześćdziesiątych. W dalszym ciągu

olbrzymie środki pochłaniały zbrojenia i pomoc dla różnych ruchów rewolucyjnych w Azji i w Afryce.

Sytuację ZSRR pogarszał stan demoralizacji szerzącej się w społeczeństwie, które nie miało zaufania do władz. Było ono już wielokrotnie oszukane i wystawione na ciężką próbę i do niczego nie chciało się angażować. Hasel Gorbaczowa nie rozumiano. Sytuacja ekonomiczna stawała się coraz trudniejsza. Ceny ropy naftowej na świecie po opanowaniu kryzysu z lat siedemdziesiątych spadały. Jednocześnie Gorbaczow wprowadził ograniczenia w dystrybucji i spożyciu alkoholu. Spowodowało to zmniejszenie dochodów skarbu państwa ze sprzedaży alkoholu, rozwój nielegalnej produkcji samogonu i znaczne pogorszenie nastrojów w społeczeństwie. Budżet państwa ratowano masową wyprzedażą złota. Roczne wydobywanie tego kruszcu w ZSRR szacowano na 240 ton, tymczasem roczna wyprzedaż obejmowała około 500 ton; naruszono państwowe rezerwy złota.

Mimo tych trudności przeprowadzono reformę prawa wyborczego, prawa karnego, rozbudowano system przedstawicielstwa narodowego, podjęto prywatyzację gospodarki. Ekipa Gorbaczowa uznała, że państwa zachodnie i żyjące na Zachodzie społeczeństwa nie są bezwzględnie wrogami ZSRR, zaczęto je traktować jak partnerów, a nawet sojuszników. W 1987 r. przestano zagłuszać niektóre zachodnie rozgłośnie radiowe, w radzieckich miastach pojawiły się gazety zachodnie.

Minister spraw zagranicznych ZSRR, którym był Eduard Szewardnadze, podjął bardzo aktywną działalność. Także Gorbaczow dużo podróżował, spotykał się z wieloma politykami. Przywódcy ZSRR wystąpili z nowymi propozycjami na temat ograniczenia zbrojeń. W 1988 r. ZSRR wycofał swoje wojska z Afganistanu, przywódcy ZSRR zrezygnowali też z tzw. doktryny Breżniewa, zapowiedzieli przerwanie subsydiowania ruchów rewolucyjnych w Azji i w Afryce. Polityka zagraniczna ekipy Gorbaczowa zyskała duże uznanie na Zachodzie. Gorbaczow, nazywany zdrobniale Gorbi, zdobył wielką popularność. W 1987 r. wydał książkę programową pt. *Przebudowa i nowe myślenie. Dla naszego kraju, dla całego świata*, którą przetłumaczono na wiele języków i chętnie czytano. Gorbaczow był niewątpliwie bardziej lubiany za granicą, niż w ZSRR.

Podjęte przez Gorbaczowa reformy spowodowały osłabienie starych struktur politycznych i państwowych, ale nie doprowadziły do powstania nowych. Sytuacja ekonomiczna ZSRR pogarszała się, w państwie

narastały tendencje anarchiczne. Po kilku latach przemian do głosu zaczęły dochodzić tłumione dotąd problemy społeczne i narodowościowe. Powstały załączki nowych partii politycznych. Wysuwały one sprzeczne ze sobą hasła i programy. Wracano do punktu wyjścia z 1917 r.

2. Okrągły Stół w Polsce i jego następstwa

Oslabienie nacisku ZSRR pierwsi wykorzystali Polacy. W 1987 r. ponownie zaktywizował się zdelegalizowany w 1981 r. NSZZ „Solidarność”. Władze nie zabraniały mu działalności, ale też nie zalegalizowały go, działał na wpół jawnie. Z jego przywódcami podjęto poufne rozmowy. W 1989 r. przeprowadzono obrady Okrągłego Stołu. Trwały od 6 lutego do 4 kwietnia 1989 r., brało w nich udział 57 osób, reprezentujących różne ideologie i opcje polityczne.

Ustalono, że NSZZ „Solidarność” zostanie ponownie zalegalizowany, a na 4 czerwca zaplanowano nowe wybory do parlamentu: obok istniejącego dotąd sejmu miał być wybrany również senat. Wybory do sejmu limitowano, określając z góry proporcje mandatów dla poszczególnych orientacji. Wybory do senatu miały mieć całkowicie demokratyczny charakter. Zadaniem nowego parlamentu był wybór prezydenta i powołanie koalicyjnego rządu. Zakładano, że przewagę w parlamencie zachowa strona rządowa, która będzie odpowiedzialna za kontynuację przemian. Nie planowano obalenia socjalizmu, lecz jego demokratyzację i udoskonalenie.

Tymczasem wyborcy jednoznacznie poparli opozycję, obóz rządowy poniósł klęskę wyborczą. Obie strony były zaskoczone wynikiem wyborów. Przywódcy opozycji nie byli przygotowani do przejęcia pełnej odpowiedzialności za kraj, obawiali się, że ZSRR nie dopuści do przejęcia przez nich władzy, nie dysponowali też kadrą niezbędną do stworzenia samodzielnego rządu. Przywódcy ZSRR wypowiedzieli się jednak, iż nie mają zamiaru ingerować w sprawy tworzenia rządu w Polsce. W tej sytuacji zwycięski obóz wyborczy, reprezentowany przez Komitet Obywatelski, postanowił stanowisko prezydenta pozostawić w ręku obozu dotąd rządzącego, natomiast przejąć w swe ręce stanowisko szefa rządu. W ślad za tym 19 lipca 1989 r. prezydentem został dotychczasowy przewodniczący Rady Państwa, I sekretarz KC PZPR gen. Wojciech Jaruzelski (ur. 1923). Połączone izby parlamentu wybrały go większością

zaledwie jednego głosu, przejął jednak obowiązki rezygnując ze stanowiska I sekretarza KC PZPR. Szefem nowego rządu został jeden z przywódców opozycji, publicysta katolicki, Tadeusz Mazowiecki (ur. 1927). Powołano go 24 sierpnia; 12 września sformował rząd, w którym dotychczasowa opozycja przejęła kilka resortów. W składzie rządu nadal znajdowało się kilku członków PZPR, którzy objęli stanowisko wicepremiera i cztery teki ministerialne: ministra obrony, spraw wewnętrznych, transportu, żeglugi i łączności oraz współpracy gospodarczej z zagranicą.

W sierpniu 1989 r. przywódcy Rumunii wystąpili z wnioskiem, by państwa Układu Warszawskiego podjęły interwencję i przywróciły stare porządki w Polsce, ale przywódcy radzieccy nie dopuścili do tego.

W styczniu 1990 r. przeprowadzono obrady IX Nadzwyczajnego Zjazdu PZPR, który podjął decyzję o rozwiązaniu partii. Zamiast niej powstały dwie partie socjaldemokratyczne. Dotychczasowych przedstawicieli PZPR odwołano z rządu, a układy Okrągłego Stołu uznano za nieaktualne. W Polsce podjęto starania o wprowadzenie gospodarki rynkowej, rozwinięto plany reprivatyzacji i powrotu do kapitalizmu. Stosunki ze Związkiem Radzieckim uległy zamrożeniu, szukano natomiast współpracy z państwami zachodnimi. Liczono, że państwa te, a szczególnie Stany Zjednoczone, przyjdą Polsce z pomocą gospodarczą. Polska zgłosiła akces do Unii Europejskiej (EWG) i NATO.

W kraju toczyła się ostra walka polityczna, powstało kilkadziesiąt wzajemnie zwalczających się partii politycznych. Lata uzależnienia od ZSRR uznano za czas stracony, krytykowano PZPR i działające do 1989 r. rządy oraz wzywano do rozliczenia się z nimi. Nowe władze stopniowo umacniały swe wpływy. Przy podziale stanowisk pominięto jednak Lecha Wałęsę, który pozostał na stanowisku przewodniczącego „Solidarności”. Stanowisko to jednak już mu nie wystarczało. Podjął on „wojnę na górze” dzieląc zwycięski obóz na różne zwalczające się nurty i zażądał usunięcia Wojciecha Jaruzelskiego ze stanowiska prezydenta.

Jesienią 1990 r. przeprowadzono kampanię wyborczą. Do stanowiska prezydenta kandydowało kilka osób. Obóz zwycięski, obok Wałęsy, reprezentował premier Mazowiecki. Doszło do ostrych polemik. Wybory wygrał Lech Wałęsa, ale dopiero w drugiej turze głosowania, wyprzedzając przybyłego z emigracji i w kraju mało znanego Stanisława Tymińskiego. Był to skutek szoku, spowodowanego drastycznymi reformami realizowanymi przez wicepremiera Leszka Balcerowicza.

Prezydent Jaruzelski ustąpił ze stanowiska przed upływem kadencji, na którą został wybrany, ustąpił również premier Mazowiecki, który przegrany w wyborach na stanowisko prezydenta uznał za wotum nieufności. Nowy prezydent Wałęsa powołał rząd z mało znanym w kraju, przedstawicielem Kongresu Liberalno-Demokratycznego z Gdańska, Janem Krzysztofem Bieleckim. Po nim szefem rządu był Jan Olszewski, a następnie Hanna Suchocka. W czerwcu 1993 r. rząd Suchockiej został obalony wobec wotum nieufności ze strony posłów „Solidarności”. Wałęsa wykorzystał ten fakt i rozwiązał parlament przed upływem kadencji. Wybory przeprowadzono we wrześniu 1993 r. Przyniosły one poważny sukces Sojuszowi Lewicy Demokratycznej (SLD), który utworzył rząd wspólnie z Polskim Stronnictwem Ludowym (PSL). W 1994 r. na czele rządu stał Waldemar Pawlak, a już w styczniu 1995 r. — Józef Oleksy z SLD. Jesienią kończyła się kadencja prezydenta Wałęsy. W czasie nowych wyborów w 1995 r. zgłoszono wielu kandydatów. Do drugiej tury przeszli Wałęsa i przedstawiciel SLD Aleksander Kwaśniewski, który wygrał nieznaczną większością. W atmosferze ostrej kampanii politycznej Urząd Ochrony Państwa oskarżył premiera Oleksego o współpracę z wywiadem ZSRR i Federacji Rosyjskiej. Musiał on ustąpić ze stanowiska; stanowisko szefa rządu przejął Włodzimierz Cimoszewicz (SLD). Śledztwo w sprawie Oleksego trwało kilka miesięcy, rzutując na atmosferę polityczną w Polsce. Nie doведено oskarżenia, całą lewicę społeczną postawiono jednak pod prężerem. Sojusz Lewicy Demokratycznej wraz z Polskim Stronnictwem Ludowym przejął wiele kluczowych stanowisk w państwie. Fakt ten wzbudził ostre niezadowolenie kół centrum i prawicy społecznej, które wystąpiły z silną krytyką rządów tzw. postkomuny.

Kampanię wyborczą do sejmu i senatu rozpoczęto już w 1996 r. Podział polityczny występujący w społeczeństwie spowodował, że do 1996 r. parlament polski nie zdołał uchwalić nowej konstytucji. Prace nad nią przyspieszono dopiero w 1997 r. W toku prac doszło do pogłębienia podziałów politycznych. Opozycja i koła wyznaniowe dążyły do tego, by w konstytucji znalazły wyraz zasady prawa naturalnego. Lewica z kolei blokowała ratyfikację — podpisanego jeszcze przez rząd Suchockiej w 1993 r. — konkordatu z Watykanem, twierdząc, że musi on zostać dostosowany do tekstu przyszłej konstytucji. Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego przedłożyła przyjęty przez większość projekt, ale opozycja przedstawiła swój i zażądała, by oba

projekty poddać pod referendum. Zgromadzenie Narodowe nie przyjęło tej propozycji. 2 kwietnia 1997 r. projekt większości został zaakceptowany i 25 maja odbyło się referendum. Na 28,3 mln uprawnionych do głosowania w głosowaniu wzięło udział tylko 13,1 mln osób (42,8%) uprawnionych. Za przyjęciem projektu konstytucji głosowało tylko 6398 osób (52,7%). Opozycja uznała, że projekt nie uzyskał poparcia opinii publicznej, ponieważ poparło go mniej niż 50% uprawnionych do głosowania. Do Sądu Najwyższego wpłynęły 433 sprzeciwy kwestionujące ważność referendum. Sąd Najwyższy odrzucił te protesty i decyzją z 15 lipca 1997 r. uznał, że referendum jest ważne. W ślad za tym prezydent Aleksander Kwaśniewski podpisał konstytucję. Weszła ona w życie trzy miesiące po podpisaniu, a więc jesienią 1997 r. Akt ten zakończył skomplikowany proces przekształcania ustroju państwa polskiego z demokratyczno-ludowego w Trzecią Rzeczpospolitą.

3. Przeobrażenia w pozostałych krajach realnego socjalizmu

Na Węgrzech sytuacja rozwijała się podobnie jak w Polsce. W 1988 r. powstały różne grupy opozycyjne, nawiązujące do wydarzeń z jesieni 1956 r. W tej sytuacji János Kádár w maju 1988 r. ustąpił ze stanowiska sekretarza generalnego Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej, objął je nastawiony bardziej liberalnie Karoly Grosz. Stanowisko szefa rządu objął Miklós Németh. Podjęto ograniczone reformy, wydarzenia z 1956 r. uznano za powstanie narodowe. W czerwcu zorganizowano uroczysty pogrzeb Imre Nagya. Powstały partie opozycyjne: Węgierskie Forum Demokratyczne, Związek Wolnych Demokratów, Związek Młodych Demokratów i inne. Rządząca dotąd WSPR przemianowała się na Węgierską Partię Socjalistyczną (WPS).

W sierpniu 1989 r. minister spraw zagranicznych tego rządu Gyula Horn polecił otworzyć granicę Węgier z Austrią, by umożliwić przejście tysiącom wczasowiczów z NRD do Austrii i dalej do RFN. Krok ten miał wielkie znaczenie w procesie osłabienia NRD. Jesienią 1989 r. na wzór Polski zorganizowano obrady „trójkątnego stołu”, a w ślad za tym, w marcu 1990 r., przeprowadzono demokratyczne wybory do parlamentu. Wygrała je opozycja. WFD zdobyło 134 mandaty (34,8%), ZWD 85 (22,1%) i WPS 33 (8,6%) mandatów. Urząd prezydenta objął Arpad Göncz (ur. 1922) ze ZWD, natomiast stanowisko premiera József 381

Antall (1932-1993) z WFD. Sytuacja na Węgrzech wydawała się bardziej ustabilizowana niż w Polsce. Niemniej i tam rząd nie był w stanie wywiązać się z wielu obietnic wyborczych. Narastało rozczarowanie i zniechęcenie, które spowodowało, iż w następnych wyborach, przeprowadzonych 8 maja 1994 r., nowe siły polityczne poniosły porażkę. Zwyciężyła postkomunistyczna WPS, która utworzyła rząd w sojuszu z WFD. Premierem został Gyula Horn.

W Czechosłowacji siły antykomunistyczne przytłumione w 1968 r. posiadały nadal znaczne wpływy. Jesienią 1989 r. ożywiły się. 17 listopada 1989 r. zorganizowano w Pradze wielką demonstrację, którą zaatakowały siły porządkowe. Aresztowano 150 osób. Dało to asumpt do nowych demonstracji i protestów. Na fali protestów utworzono Forum Obywatelskie na czele z Václavem Havlem (ur. 1936). Siły porządkowe wycofano, rządy komunistyczne ustąpiły przekazując władzę w ręce opozycji. Ze względu na łagodne i bezkrwawe przekazanie władzy wydarzenia te przeszły do historii jako „aksamitna rewolucja”. Rządy przejęło Forum Obywatelskie. 29 grudnia 1989 r. pierwszym prezydentem odnowionej Czechosłowacji został pisarz i dramaturg, lider „Karty 77” z 1968 r. — Václav Havel. Przeprowadzono reformy ustrojowe przyznając samodzielność Słowacji. W 1990 r. utworzono dwie samodzielne republiki: Czechów i Słowaków. Połączono je w system federacyjny jako Czecho-Słowację. Na czele rządu federalnego stał Marian Čalfa, na czele rządu Republiki Czeskiej — przedstawiciel Forum Obywatelskiego Václav Klaus, a na Słowacji chadek J. Čarnogurski, po nim przedstawiciel Ruchu na rzecz Demokratycznej Słowacji Vladimir Mečiar. W 1992 r. Słowacy postanowili całkowicie się usamodzielnąć. Po wielu dyskusjach państwo zostało rozdzielone. Od 1 stycznia 1993 r. federację zlikwidowano, powstały dwa samodzielne państwa: prezydentem Republiki Czeskiej pozostał Václav Havel, a w Republice Słowackiej wybrano Michala Kovácsa.

Bardziej skomplikowany charakter miały wydarzenia w Rumunii. Do jesieni 1989 r. panował tam system dyktatorski i policyjny. Jednak 22 grudnia 1989 r. w Timisoarze (Temesvar) w Siedmiogrodzie doszło do wielkiej demonstracji mniejszości węgierskiej. Została ona brutalnie stłumiona przez siły bezpieczeństwa. W Rumunii wprowadzono stan wyjątkowy, jednak 25 grudnia część sił bezpieczeństwa zbuntowała się. Ponieważ na czele pacyfikowanej prowincji stał syn dyktatora Ceaușescu, aresztowano całą rodzinę dyktatora, w trybie doraźnym skazano

na karę śmierci i rozstrzelano. Władzę przejął Front Ocalenia Narodowego, który okazał się organizacją opanowaną przez komunistów. Usunięto dyktatora Nicolae Ceaușescu, ale nie chciano zrezygnować z dotychczasowego systemu społeczno-politycznego. Stanowisko prezydenta objął przedstawiciel FON, jeden z sekretarzy KC KP Rumunii Ion Iliescu (ur. 1930). Początkowo sądzono, że nie dysponuje on poparciem społecznym, jednak kiedy w maju 1990 r. przeprowadzono wybory, FON wygrał i Iliescu pozostał na stanowisku. Bunt górników i studentów stłumiono. Nowe wybory przeprowadzono w październiku 1992 r.; umocniły one pozycję FON i osobiście Iliescu.

Rządy FON i Iliescu przetrwały do jesieni 1996 r. Rumunia odstawała od sąsiadujących z nią państw, nie podejmując poważniejszych reform. Fakt ten prowadził do narastania nastrojów antyrządowych. W listopadzie przeprowadzono wybory do parlamentu i jednocześnie na stanowisko prezydenta republiki. Wybory do parlamentu 3 listopada 1996 r. wygrała opozycja: Konwencja Demokratyczna (CDR) uzyskała 122 posłów i 53 senatorów, a Unia Socjaldemokratyczna (USD) 53 posłów i 23 senatorów. Natomiast rządząca dotąd Rumuńska Partia Demokracji Społecznej (PDSR) uzyskała tylko 21,5% głosów i wybory przegrała. Rząd utworzył Victor Ciorbea, opierając się na koalicji CDR i USD. Kandydaci na prezydenta w pierwszej turze głosowania nie uzyskali wymaganej większości. Drugą turę wyborów przeprowadzono 17 listopada. Zwolennicy Petru Romanu z USD poparli kandydata CDR Emila Constantinescu, który uzyskał 54,4% głosów i wybory wygrał. Iliescu zdobył tylko 45,6% głosów i przeszedł do opozycji. Constantinescu miał 57 lat, był profesorem geologii, dysponował znacznym doświadczeniem politycznym. Nowe władze podjęły reformy w kierunku likwidacji pozostałości realnego socjalizmu i urynkowania gospodarki. Na nowo ułożyły współpracę z mniejszościami narodowymi oraz doprowadziły do normalizacji napiętych stosunków z Mołdawią, Ukrainą i Węgrami. Zgłosiły też akces do Unii Europejskiej i NATO. W pierwszej podróż zagraniczną prezydent Constantinescu wybrał się do Polski, zmierzając do odnowienia tradycyjnej współpracy łączącej te kraje. W styczniu 1997 r. Rumunię odwiedził król Michał, przebywający od 1947 r. na emigracji. Sytuacja gospodarcza państwa była bardzo trudna. Inflacja osiągnęła stopę 95%, bezrobocie sięgało 9%, a dług zagraniczny państwa — 5 mld dolarów.

Bardzo powoli dokonywały się przemiany w Bułgarii. Do 1989 r.

uchodziła ona za państwo bardzo ściśle powiązane z ZSRR. W Bułgarii nie występowały nastroje antyrosyjskie, silne były wpływy komunizmu, popularne różne formy spółdzielczości. Wrogo natomiast odnoszono się do Turcji i Jugosławii; prowadzono bułgaryzację mniejszości tureckiej, a z Jugosławią toczono spór o Macedonię. Todor Żiwkow, który wprowadził kult swej osoby oraz uprawiał nepotyzm, nie był w Bułgarii lubiany.

W listopadzie 1989 r. doszło do buntu w partii komunistycznej. Obalono Żiwkova, partię przemianowano na Bułgarską Partię Socjalistyczną i przystąpiono do reform. Miały one jednak bardzo ograniczony charakter. Prezydentem Bułgarii został Petyr Mładenow, a premierem Andrej Łukanow. Opozycja przystąpiła do tworzenia własnych przedstawicielstw politycznych. Grupy liberalne utworzyły Unię Sił Demokratycznych (USD), a mniejszość turecka Ruch na Rzecz Swobód. Jesienią 1991 r. przeprowadzono wybory, które niewielką różnicą głosów wygrała opozycyjna USD. W sierpniu 1990 r. prezydentem został jej przedstawiciel Żelju Żelew, którego ponownie wybrano w sierpniu 1992 r. Szefem rządu został Filip Dymitrow, ale rząd przetrwał tylko rok. Po Dymitrowie kierownictwo rządu przejął Liuben Berow. Nowe władze nie potrafiły jednak rozwiązać podstawowych problemów ekonomicznych i społecznych, sytuacja ekonomiczna była nadal bardzo trudna. W atmosferze rosnącego rozczarowania w 1994 r. wybory wygrała ponownie postkomunistyczna partia socjalistyczna; na czele rządu stanął Żaden Widenow. Do nowego przesilenia doszło jesienią 1996 r. Sytuacja ekonomiczna wciąż była bardzo trudna, gwałtownie rosła inflacja, średnie płace spadły do 50 dolarów miesięcznie (podczas gdy jeden chleb kosztował 45 centów).

W Bułgarii było bardzo duże bezrobocie. W końcu 1996 r. inflacja doszła do 310%. Fakty te doprowadziły do wielkiego niezadowolenia ludności. W październiku zastrzelono na ulicy byłego premiera Łukanowa. Żądano odsunięcia socjalistów od władzy, powołania nowego kierownictwa i reform. W listopadzie 1996 r. przeprowadzono wybory prezydenckie. Zgłoszono aż 13 kandydatów. Rządząca partia socjalistyczna wysunęła kandydaturę Ivana Marazowa — historyka, profesora Uniwersytetu Sofijskiego. Był to człowiek uczciwy, ale bez charyzmy. Nie miał żadnych szans wobec kandydata opozycji skupionej w Związku Sił Demokratycznych, 44-letniego adwokata, Żorża Ganczewa. Ci dwaj kandydaci spotkali się w drugiej turze głosowania 3 listopada

1996 r. Marazow uzyskał 40, a Ganczew 60% oddanych głosów. Opozycja ośmielona tym sukcesem przystąpiła do manifestacji pod hasłem odsunięcia rządu i przyspieszenia wyborów do parlamentu. W tej sytuacji premier Widenow 21 grudnia 1996 r. ustąpił ze stanowiska, licząc, że parlament powoła nowy rząd socjalistyczny. Tymczasem nowy prezydent odmówił powołania szefa rządu spośród członków partii socjalistycznej. Na przełomie 1996/97 r. w Bułgarii toczyła się ostra walka o obalenie socjalistów. Od 1 stycznia do 4 lutego 1997 r. organizowano liczne wiece i demonstracje. W lutym powołano nowy rząd z burmistrzem Sofii Stefanem Sofiańskim na czele; był to rząd tymczasowy. Pod presją demonstrujących uzgodniono, że parlament zostanie rozwiązany przed upływem kadencji i dzień 19 kwietnia wyznaczono na przeprowadzenie demokratycznych wyborów. Wybory wygrała opozycja. Nowe władze ograniczyły współpracę z Rosją i zgłosiły akces do Unii Europejskiej i NATO. Przyspieszono reformy w duchu urynkwienia gospodarki.

Dramatyczny charakter przybrała ewolucja stosunków w Albanii. Do 1991 r. władzę nadal sprawowała Albańska Partia Pracy, przemianowana na Albańską Partię Socjalistyczną; prezydentem był Ramiz Alia. Reformy Alii miały bardzo ograniczony charakter. W toku przygotowań do wyborów 1992 r. opozycjoniści utworzyli Albańską Partię Demokratyczną z kardiologiem, profesorem Uniwersytetu w Tiranie, 48-letnim Sali Berishą na czele. Wybory przeprowadzono 4 kwietnia 1992 r. Berisha przejął stanowisko prezydenta, a stanowisko szefa rządu Aleksander Meksi. Nowe władze rozpoczęły od poważnych reform, liberalizujących stosunki wewnętrzne. Przeprowadzono prywatyzację wielu zakładów produkcyjnych i otwarto granice, umożliwiając wielu ludziom wyjazd w poszukiwaniu pracy. W Albanii panowało duże bezrobocie, sytuacja ekonomiczna była bardzo trudna. Opracowano projekt nowej konstytucji, który szedł w kierunku silnego wzmocnienia władzy prezydenta. Projekt ten poddano pod referendum, ale społeczeństwo większością (53%) nie przyjęło go. W ślad za tym, w następnym roku, prezydent wystąpił z projektem ustawy o odpowiedzialności za ludobójstwo. Był to projekt lustracji ludzi sprawujących rząd w okresie panowania komunizmu. Projekt spotkał się z ostrą krytyką opozycji, skupionej w Albańskiej Partii Socjalistycznej. Przywódców tej partii aresztowano i skazano na wiele lat więzienia. Zapędy dyktatorskie Berishy były powodem powstania opozycji w Partii Demokratycznej.

Część jej przywódców wystąpiła z partii i utworzyła opozycyjne Stowarzyszenie Demokratyczne.

25 maja 1996 r. przeprowadzono kolejne wybory do parlamentu. Wielu przedstawicielom opozycji uniemożliwiono kandydowanie. Opozycja uznała, że wybory zostały sfałszowane. Ocenę tę podzielali obserwatorzy zagraniczni. Prezydent Berisha i rząd stanęli w ogniu krytyki w kraju i na forum międzynarodowym. Sytuacja ekonomiczna Albanii stała się jeszcze bardziej skomplikowana, władze traciły popularność. W 1996 r. inflacja wzrosła do 17%, stan bezrobocia szacowano na 20%, średnie zarobki wynosiły 65 dolarów w skali miesięcznej. W tej sytuacji wielu ludzi uwierzyło sprytnym organizatorom tzw. piramid oszczędnościowych, którzy obiecywali, że złożone w nich oszczędności przyniosą szybko 100% zysku. W 1996 r. w kasach tych około 500 tys. ludzi zdeponowało prawie 2 mld dolarów. Na przełomie 1996/97 r. okazało się, że pieniędzy nie można wycofać. Nastąpił krach systemu piramid. Atakowani przez ciułaczy właściciele tego systemu stwierdzili, że krach nastąpił na skutek malwersacji dokonanej przez prezydenta, który przejął fundusze kas oszczędnościowych na kampanię wyborczą. Fakt ten spowodował zaostrzenie krytyki rządu i prezydenta. Doszło do wielkich demonstracji i strajków. Demonstracje ogarnęły szczególnie południową część Albanii. Władze straciły panowanie nad sytuacją. Demonstranci rozbili magazyny wojskowe i przejęli broń. Powstały uzbrojone grupy bojowe, które terroryzowały społeczeństwo. Część zaniepokojonych ludzi zaczęła masowo opuszczać swe miejsca zamieszkania i szukać schronienia w Grecji lub we Włoszech. Państwa te stanęły wobec zagrożenia masowego napływu emigrantów albańskich i podjęły kroki zmierzające do zahamowania tego procesu. Na morzach dochodziło do drastycznych scen. W tej sytuacji sąsiedzi Albanii wystąpili z propozycją skierowania do tego państwa sił międzynarodowych. Godziło to w prestiż i suwerenność Albanii, która nie była w stanie zapewnić swym mieszkańcom spokoju i bezpieczeństwa. W toku zająć, w lutym i marcu 1997 r., w Albanii zginęło około 1,5 tys. ludzi. W tej sytuacji opozycja zażądała ustąpienia rządu i prezydenta, powołała do życia Forum na rzecz Demokracji. 1 marca premier Meksi podał się do dymisji. Prezydent powołał na to stanowisko przedstawiciela opozycji socjalistycznej Bashkima Fino. Na wniosek prezydenta parlament wprowadził 2 marca stan wyjątkowy w południowej części kraju.

386 W następnym dniu parlament wybrał Berishę na drugą kadencję pre-

zydencką, nie licząc się z krytyką opozycji, co spowodowało zaostrzenie demonstracji. Do Albanii wprowadzono międzynarodowe siły rozjemcze, ale nie były one w stanie opanować sytuacji. Szacowano, że około 1 mln mieszkańców zdobyło broń i kontynuowało demonstracje. Albania stanęła na krawędzi wojny domowej. W tej sytuacji prezydent Berisha ustąpił i wyraził zgodę na przeprowadzenie ponownych wyborów do parlamentu. Zorganizowano je 29 czerwca i 7 lipca pod kontrolą OBWE. Na 155 miejsc w parlamencie opozycyjna Albańska Partia Socjalistyczna zdobyła 100 mandatów, podczas gdy Albańska Partia Demokratyczna Berishy tylko 24. Nowy parlament zwołano 23 lipca. Stanowisko prezydenta objął pięćdziesięciodwuletni matematyk Rexhep Mejdani. Frekwencja wyborcza w ostatnich wyborach wynosiła około 60% uprawnionych. Jak na wybory przeprowadzone w tak szczególnej sytuacji, nie była to frekwencja zbyt wysoka. Część społeczeństwa uznała, że Albania powinna wrócić do ustroju monarchicznego. W kwietniu 1997 r. do Albanii przybył przebywający na emigracji syn króla Zogu I, Leka I. Zgotowano mu gorące przyjęcie.

4. Zjednoczenie państw niemieckich i jego następstwa

Państwem frontowym obozu socjalistycznego do 1989 r. było NRD, państwo bardzo zmilitaryzowane i scentralizowane. W październiku 1989 r. obchodzono uroczyste 40-lecie utworzenia państwa. Erich Honecker zapowiadał, że NRD stanowi trwały element na mapie politycznej Europy. Przewodniczący delegacji ZSRR Michaił Gorbaczow nie podtrzymał jednak jego entuzjazmu.

W sierpniu 1989 r. Węgrzy otwierając granicę z Austrią pomogli wielu Niemcom z NRD uciec na Zachód. Uciekający Niemcy byli ważnym argumentem politycznym w walce z reżimem Honeckera. Jesienią 1989 r. wielu innych obywateli NRD okupowało ambasady państw zachodnich w Pradze, Warszawie, Sofii i żądało przyznania im azylu. Niemcy z NRD „głosowali nogami” — uciekali ze swego kraju.

W listopadzie 1989 r. w Lipsku, a następnie w innych miastach NRD, zaczęto organizować wielkie manifestacje na rzecz zjednoczenia obu państw niemieckich i prawa swobodnego wyboru opcji politycznej. Powstały pierwsze w dziejach NRD stowarzyszenia i partie opozycyjne. Dowództwo stacjonującej w NRD armii radzieckiej otrzymało rozkaz

niemieszania się do tych spraw. Jeśli w 1953 r. wojska radzieckie stłumiły powstanie, to w 1989 r. zajęły postawę neutralną. W tej sytuacji Honecker musiał ustąpić ze stanowiska I sekretarza KC SED i przewodniczącego Rady Państwa. W ślad za nim ustąpił dotychczasowy rząd.

Nowy rząd Hansa Modrowa powołano 7 listopada 1989 r. Dwa dni później podjął on decyzję o otwarciu granic. Obalono słynny mur berliński (9 listopada 1989), rządząca SED przekształciła się w Partię Demokratycznego Socjalizmu (PDS) i zrezygnowała z monopolu władzy. Kierownictwo nowej partii z Egonem Krenzem i rząd Modrowa opracowali plan zjednoczenia Niemiec zmierzając do utworzenia federacji dwóch państw niemieckich. Plan ten poparł Związek Radziecki. Natomiast kanclerz RFN Helmut Kohl, w porozumieniu z prezydentem USA George'em Bushem, wystąpił z planem organicznego zjednoczenia Niemiec. W NRD zorganizowano obrady Okrągłego Stołu. W dniu 18 marca 1990 r. przeprowadzono wybory do Izby Ludowej NRD, które jednoznacznie wygrała chadecja. Powołała ona rząd Lothara de Maizière, który przyjął plan Kohla. Cztery mocarstwa odpowiedzialne od czasów wojny za kwestię niemiecką również poparły ten plan pod warunkiem, że zjednoczone Niemcy nie wyjdą terytorialnie poza ramy dwóch istniejących państw niemieckich i Berlin. Konferencja 2+4 (dwa państwa niemieckie i cztery mocarstwa, to jest Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja i ZSRR) w toku kilku spotkań latem 1990 r. ustaliła podstawowe zasady zjednoczenia. Delegacje obu państw niemieckich odwiedziły też ZSRR, gdzie ustalono szczegółowo kwestie dwustronne z przywódcami ZSRR.

W konsekwencji ZSRR poparł lansowany przez RFN plan. Niemcy udzieliły ZSRR poważnych pożyczek. Uzgodniono plan i koszty wycofania armii radzieckiej z NRD. ZSRR zobowiązał się do wycofania swoich wojsk z terenu byłej NRD do 1994 r. Ustalono, że na tych terenach nie będą też stacjonować wojska NATO. RFN gwarantowała pokrycie kosztów ewakuacji i urzędzenia się żołnierzy radzieckich po ich powrocie do kraju. Ustalono, że NRD zostanie podzielona na pięć historycznych krajów, które zwrócą się do RFN z prośbą o przyjęcie do federacji na podstawie 23 artykułu konstytucji tego państwa. Nastąpiło to jesienią 1990 r. W ten sposób NRD sama się rozwiązała, a poszczególne jej części przekształciły się w kolejne kraje RFN.

Za dzień zjednoczenia uznano dzień 3 października 1990 r. Gorba-

czowa uznano niemal za bohatera narodowego Niemiec. Bez jego reform zjednoczenie nie było możliwe, przynajmniej w tak szybkim czasie i na tak dogodnych dla RFN warunkach.

Formalnie biorąc, byli obywatele NRD uzyskali prawa przysługujące obywatelom RFN. Samą NRD uznano jednak wkrótce za państwo zbrodnicze. Piętnowano szczególnie byłych członków SED i ludzi pracujących w organach państwowych, usuwano ich ze stanowisk, oskarżano i sądzono. Społeczeństwo RFN podzieliło się wkrótce na tych lepszych z Zachodu (Wessi) i tych gorszych ze Wschodu (Ossi).

Rząd RFN podpisał też specjalne układy z Czechosłowacją i Polską gwarantujące nienaruszalność granic tych państw. Wraz z likwidacją NRD Pakt Warszawski stracił sens istnienia, rozwiązano go formalnie na posiedzeniu jego Doradczego Komitetu Politycznego 1 lipca 1991 r.

Montowane przez Stalina wielkie imperium radzieckie przestało więc istnieć. ZSRR pod naciskiem sytuacji zrezygnował z wielkich planów ekspansji w Europie. Dyskusyjny pozostawał natomiast problem tzw. strefy bezpieczeństwa ZSRR.

5. Rozpad ZSRR i upadek Gorbaczowa

Wydarzenia z lat 1989-1991 rozwijały się w ZSRR pod wpływem dwóch tendencji. Jedna z nich zmierzała do demokratyzacji stosunków w ramach dotychczasowego państwa, do modernizacji i udoskonalenia państwa przy zachowaniu jego ponadnarodowego charakteru. Demokratyzacja oznaczała jednak dopuszczenie do głosu przeciwników socjalizmu i dominacji rosyjskiej. Szczególnego znaczenia nabrało dążenie do rozbicia dotychczasowego państwa jako państwa ucisku rosyjskiego wobec innych narodowości. Powstawały nowe stronnictwa i partie polityczne, kwestionowano prawo KPZR do reprezentowania społeczeństwa, żądano praw i wolności. Ruchy odśrodkowe szczególnie silnie wystąpiły na terenie państw nadbałtyckich, na Ukrainie i na Zakaukaziu.

Bardzo aktywni byli Litwini, Łotysze i Estończycy, domagali się potępienia układu Ribbentrop-Mołotow z 1939 r. i metod zastosowanych wobec nich w 1940 r. Żądali uznania zawartych wówczas układów za nieważne i uznania prawa swych narodowości do pełnej niepodległości i suwerenności. Były to narody niewielkie, ale bardzo dynamiczne. Litwini liczyli 2,3 mln, Łotysze 2 mln, a Estończycy 1,1 mln ludności.

Pierwsze masowe demonstracje w Wilnie, Rydze i Tallinie przeprowadzono już w 48 rocznicę podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow 23 sierpnia 1987 r. Władze ZSRR potępiły te manifestacje uznając, że mają charakter antypaństwowy. Broniono starej interpretacji wydarzeń. Jednak w następnym roku manifestacje ponowiono. Na Litwie powstał Litewski Ruch na Rzecz Przebudowy „Sajudis”. Rada Najwyższa LSRR 17 listopada 1988 r. przywróciła tradycyjną flagę narodową, a język litewski uznano za język urzędowy. W styczniu 1989 r. na Litwie przywrócono administrację kościelną Kościoła rzymskokatolickiego. Rocznicę odbudowy państwa w 1918 r. — 16 lutego — uznano za święto narodowe. Wybory do Rady Najwyższej republiki w lutym 1989 r. wygrał „Sajudis”. Od tego momentu ruszyła lawina decyzji i zmian w duchu narodowym. Już 11 marca 1990 r. podjęto uchwałę o przekształceniu LSRR w Republikę Litewską i uchwalono deklarację niepodległości. Rząd ZSRR protestował i próbował bezskutecznie hamować te procesy.

Na Łotwie w 1988 r. utworzono Forum Narodowe Łotwy i Ruch na Rzecz Niezawisłości Narodowej Łotwy. Rada Najwyższa LSRR potępiła 28 lipca 1989 r. pakt Ribbentrop-Mołotow i aneksję Łotwy w 1940 r. oraz uchwaliła deklarację o prawach ludu łotewskiego. 4 maja 1990 r. uchwalono deklarację niepodległości Łotwy, a 21 sierpnia 1992 r. — nową konstytucję.

W Estonii odbyło się podobnie. 16 listopada 1988 r. Rada Najwyższa ESRR uchwaliła deklarację w sprawie suwerenności Estonii, a w grudniu tegoż roku język estoński uznano za język państwowy. W maju 1989 r. potępiono układy z lat 1939/40, a 30 marca 1990 r. ogłoszono deklarację o niezawisłości Estonii. Proces usamodzielniania ukończono 22 sierpnia 1991 r.

Władze centralne ZSRR z Gorbaczowem na czele potępiały ten ruch, ale były wobec niego bezsilne. Poza tym bardziej niebezpieczna wydawała im się sytuacja w innych regionach państwa. Najgroźniej przedstawiała się ona na Ukrainie. Był to wielki obszar zamieszkały przez około 50 mln ludności. Ukraińcy pod względem liczebności byli drugą po Rosjanach narodowością w ZSRR. Ponadto nie wyobrażano sobie istnienia państwa bez Ukrainy i jej bogactw naturalnych. Tymczasem w 1988 r. na Ukrainie powstał Ukraiński Związek Helsiński, który uchwalił Deklarację Zasad. Za główny cel uznano dążenie do

federacji niezależnych państw, walkę o ochronę środowiska. Z tego ruchu wyłoniły się: Partia Zielonych, Ludowy Ruch na Rzecz Przebudowy Ukrainy, Wolny Związek Zawodowy i inne. Wybory do Rady Najwyższej USRR przyniosły umocnienie tendencji niepodległościowych. Rada Najwyższa republiki uchwaliła deklarację suwerenności 10 lipca 1989 r..

Wiosną 1988 r. na Zakaukaziu doszło do walk pomiędzy Ormianami i Azerami. Armenia również ogłosiła deklarację niepodległości, to samo uczyniła Gruzja. Do walk doszło w Uzbekistanie pomiędzy Uzbekami i Turkami.

Wybory do rad najwyższych republik w początku 1989 r. doprowadziły do wielkiego ożywienia politycznego we wszystkich regionach państwa. Wybrano Zgromadzenie Deputowanych Ludowych ZSRR, którego skład miał bardzo zróżnicowany charakter. Przewodniczącym Rady Najwyższej ZSRR został Michaił Gorbaczow, który nadal pełnił obowiązki sekretarza generalnego KC KPZR. Po roku zdecydowano jednak, by ustanowić urząd prezydenta ZSRR. Jedynym kandydatem na to stanowisko był Gorbaczow. Zmieniając konstytucję uchwalono zapis o usunięciu art. 6 konstytucji, który od 1977 r. wprowadził uznanie kierowniczej roli KPZR w państwie. Prezydent Gorbaczow zachował więc stanowisko sekretarza generalnego KC KPZR, ale partia straciła uprawnienia do kierowania państwem, wprowadzono system pluralistyczny. Formalnie pierwszym prezydentem ZSRR został 13 marca 1990 r. Michaił Gorbaczow, ale jego władza miała ograniczony zasięg.

W poszczególnych republikach i na terenie całego ZSRR powstawały nowe partie polityczne, uchwalano różne deklaracje i postulaty, mnożyły się wystąpienia ze Związku. Władze centralne były słabe. W grudniu 1990 r. do dymisji podał się minister spraw zagranicznych ZSRR Eduard Szewardnadze. Do ostrego konfliktu doszło pomiędzy Gorbaczowem i Jelcynem.

Borys Nikołajewicz Jelcyn (ur. 1931), z wykształcenia inżynier, stosunkowo wcześniej przeszedł do pracy w aparacie partyjnym i szybko awansował na stanowisko sekretarza obwodu, a następnie sekretarza KC i sekretarza moskiewskiego Komitetu Partii. Był typem trybuna ludowego i demagoga wiecowego. W 1987 r. wszedł w konflikt z sekretarzem KC Ligaczowem i został usunięty z funkcji partyjnych. W marcu 1989 r., wbrew stanowisku władz partyjnych, postanowił kandydować do Zgromadzenia Deputowanych Ludowych i wszedł do tego gre-

mium — wybrano go na wiceprzewodniczącego Międzyregionalnej Grupy Deputowanych. W maju 1990 r. został przewodniczącym Rady Najwyższej Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Rad. Stał się jedną z ważniejszych osobistości w ZSRR. Latem tego samego roku demonstracyjnie wystąpił z partii. Wybrano go na prezydenta Federacji Rosyjskiej większością 57,3% głosów, legitymował się silnym zapleczem politycznym. Gorbaczow był wybrany przez Zgromadzenie, Jelcyn — bezpośrednio przez wyborców.

Politycy ci nie lubili się wzajemnie. Do zasadniczego konfliktu między nimi doszło latem 1991 r. Władze centralne ZSRR pod kierownictwem Gorbaczowa opracowały projekt nowej konstytucji, który przewidywał przekształcenie ZSRR w konfederację. Koncepcja ta nie odpowiadała ani Jelcynowi, ani prezydentowi Ukrainy Leonidowi Krawczukowi. Występowało przeciw niej również wielu czołowych przywódców partii i rządu, toczyły się ostre spory. W sierpniu wypracowano koncepcję przekształcenia państwa w luźną federację republik. Projekt konstytucji miano oficjalnie podpisać 20 sierpnia 1991 r. Gorbaczow wyjechał na urlop nad Morze Czarne. Tymczasem w dzień poprzedzający podpisanie dokumentu zorganizowano pucz. Wzięło w nim udział wielu wybitnych polityków z wiceprezydentem Gienadijem Janajewem i premierem Walentinem Pawłowem na czele. Pucz miał na celu powstrzymanie procesu likwidowania ZSRR oraz obronę jedności i całości państwa. Spiskowcy internowali Gorbaczowa, ale liczyli, że poprze on ich stanowisko. Przejawili brak zdecydowania. W stolicy na czele sił zwalczających pucz stanął prezydent Rosji Borys Jelcyn. W ciągu trzech dni rebelia została stłumiona, a spiskowcy aresztowani (19-21 sierpnia). Gorbaczow wrócił do Moskwy, ale do końca nie zdołał uwolnić się od podejrzeń, iż sympatyzował ze spiskowcami. W ZSRR nigdy nie cieszył się specjalną popularnością, a od 19 sierpnia stał się wręcz niepopularny. Odwrotnie było z Jelcynem, jego popularność jeszcze bardziej wzrosła. Teraz przestał się już liczyć z prezydentem Związku, który formalnie jeszcze istniał.

Pucz spowodował skutki odwrotne od zamierzonych. Do sierpnia 1991 r. różne republiki zgłaszały deklaracje niepodległości, ale z wyjątkiem państw nadbałtyckich i zakaukaskich miały one charakter ograniczony. Chodziło w nich o uzyskanie samodzielności w łonie tak czy inaczej pojętego wspólnego państwa. Pucz sierpniowy spowodował masowe dążenia do wystąpienia ze Związku. Deklaracje takie zgłaszały

kolejno: Ukraina (24 VIII), Białoruś (25 VIII), Mołdawia (27 VIII), Uzbekistan i Kirgistan (31 VIII), Tadżykistan (9 IX), Armenia (23 IX), Azerbejdżan (18 X), Turkmenistan (27 X). ZSRR stał się nazwą pustą i bez treści. Prezydent Gorbaczow reprezentował to nie istniejące już państwo na forum międzynarodowym. Był politykiem bardzo popularnym w Europie Zachodniej i USA. W 1990 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. W kraju nie miał już żadnej władzy. KPZR po puczu Janajewa zdelegalizowano. Na Ukrainie przeprowadzono 1 grudnia 1991 r. referendum; 90% głosujących opowiedziało się za wystąpieniem z ZSRR.

6. Powstanie Wspólnoty Niepodległych Państw

W dniach 7 i 8 grudnia 1991 r. z inicjatywy prezydenta Ukrainy Leonida Krawczuka w Wiskułach w Puszczy Białowieskiej spotkali się prezydenci: Białorusi — Stanisław Szuszkiewicz, Rosji — Boris Jelcyn i Ukrainy — Leonid Krawczuk. Uznali oni, że utworzony w 1922 r. ZSRR już nie istnieje i podpisali specjalne „oświadczenie” w tej kwestii. Następnie wraz z szefami rządów swych państw powołali do życia Wspólnotę Niepodległych Państw (WNP). Obejmowała ona początkowo tylko trzy wyżej wymienione republiki: Białoruś, Rosję i Ukrainę, ale stopniowo przyłączały się do niej inne republiki. W sierpniu 1994 r. w skład WNP wchodziły republiki: Armenijska, Azerbejdżańska, Białoruska, Gruzińska, Kazachska, Kirgiska, Mołdawska, Rosyjska, Tadżykińska, Turkmenska, Uzbekistańska, Ukraińska. Do WNP nie przystąpiły kraje nadbałtyckie. Najwyższym organem WNP są: 1) Rada Szefów Państw i 2) Rada Szefów Rządów. Decyzje podejmowano tylko jednogłośnie. Każda republika zachowała prawo weta.

Gorbaczow utracił pełnione dotąd funkcje i przestał odgrywać poważniejszą rolę. Część komunistów nie pogodziła się z rozwiązaniem partii i państwa i próbowała kontynuować działalność. Formalnym spadkobiercą ZSRR została Federacja Rosyjska, a prezydent Federacji — Borys Jelcyn — uzyskał uznanie na forum międzynarodowym.

Cały obszar byłego ZSRR stanął w obliczu wielkich trudności gospodarczych i politycznych. W Rosji toczyły się ostre zmagania między większością parlamentarną z przewodniczącym parlamentu Rusłanem Chasbulatowem i wiceprezydentem Rudskojem, a zmierzającym do skumulowania całej władzy w swoim ręku prezydentem Jelcynem. W paź-

dzienniku 1993 r. wojska wierne Jelcynowi zdobyły szturmem gmach parlamentu i aresztowały opozycjonistów. Było wielu zabitych i wielu rannych. Jelcyn umocnił swoją pozycję nie kontrolowanego przywódcy państwa odsuwając wybory na czas nieograniczony, utracił natomiast uznanie i poparcie wielu oddanych mu wcześniej ludzi. Tak w Rosji, jak i w innych republikach do głosu doszły tendencje skrajne: nacjonalistyczne, klerykalne, anarchistyczne.

Rosja i pozostałe państwa byłego ZSRR przeżywały trudny okres. Gwałtownie spadała produkcja i szybko rosła inflacja. W niektórych z nich przez wiele miesięcy nie wypłacano zarobionych przez pracowników pieniędzy, mnożyły się strajki i demonstracje. Z jednej strony umacniało się poczucie niezależności i samodzielności Ukrainy, a z drugiej — rosły nastroje prorosyjskie na Białorusi. Czeczeńcy podjęli próbę oderwania się od Rosji, ale napotkali ostry opór. Wojna Czeczeńców trwała kilka lat animując wyobraźnię wielu ludzi w świecie. Na terenie byłego ZSRR panował chaos. Demokratyzacja stosunków postępowała bardzo wolno. W tej sytuacji ani Rosja, ani Wspólnota Niepodległych Państw nie były w stanie uzyskać poważniejszego znaczenia na forum międzynarodowym. 12 grudnia 1993 r. w Rosji wprowadzono nową konstytucję, która narzucała system prezydencki. Prezydent uzyskał wielkie uprawnienia, natomiast rola parlamentu (Dumy) uległa ograniczeniu. W połowie roku 1996 w Rosji przeprowadzono wybory prezydenta. Zgłoszono kilkanaście kandydatur. Do drugiej tury przeszedł dotychczasowy prezydent Borys Jelcyn i komunista Gienadij Ziuganow. Jelcyn uzyskał silne wsparcie Niemiec i Stanów Zjednoczonych i dzięki poparciu trzeciego kandydata, gen. Aleksandra Lebiedzia, w drugiej turze w lipcu 1996 r. wybory wygrał. Był już wtedy ciężko chory i po wyborze musiał się poddać operacji serca. Rosja nadal była bez centralnego kierownictwa, a o władze walczyły różne grupy i koterie.

Przywódcy Rosji zdecydowanie przeciwstawiają się przyjęciu państw Europy Środkowowschodniej do NATO. Zapowiedź przyjęcia Polski do tej organizacji spowodowała zapowiedź ponownego sfederowania Białorusi z Rosją. Najpierw skłonności do ściślejszego zespolenia się z Rosją pojawiły się w poczynaniach nowego prezydenta Białorusi Aleksandra Łukaszenki. W styczniu 1997 r. znalazły one potwierdzenie w wystąpieniach prezydenta Rosji. Jelcyn zapowiedział przeprowadzenie plebiscytu w tej kwestii. Natomiast prezydent Ukrainy Leonid Kuczma wystąpił z wnioskiem o przyjęcie jej państwa do NATO. Między

Ukrainą i Rosją narastał konflikt na tle walki o podział floty czarnomorskiej, przynależność Krymu i bazę wojenną w Sewastopolu. W styczniu 1997 r. przerwano natomiast bezsensowną wojnę z Czeczeńcami. W Czeczeni zapowiedziano wybory, sytuacja stopniowo wracała do normy.

Nagły rozpad ZSRR zaskoczył wielu polityków i futurologów. Politycy amerykańscy i zachodnioniemieccy zmierzali do zdemokratyzowania i zliberalizowania ZSRR, ale nie do jego likwidacji. Rozpad ZSRR spowodował próżnię polityczną w świecie. Podjęto próby jej wypełnienia.

7. Rozpad Jugosławii i wojna w Bośni

Przekształcenia polityczne w Europie spowodowały wielkie zamieszanie na Bałkanach. Poszczególne narodowości wchodzące w skład Jugosławii zbuntowały się przeciw dominującym w niej Serbom i podjęły dążenia do oderwania się od Serbii i utworzenia samodzielnych państw. Ideę titoizmu generalnie odrzucono. Pierwsi wystąpili Chorwaci i Słoweńcy, którzy 25 czerwca 1991 r. proklamowali niepodległość swych republik. Uzyskali natychmiast uznanie RFN, Watykanu i generalnie tzw. łacińskiej opinii publicznej. W ślad za tymi republikami w lutym 1992 r. oderwała się Macedonia.

Niezwykle skomplikowana sytuacja powstała na terenie Bośni i Hercegowiny, czyli na obszarze 51,1 tys. km² zamieszkanym przez 4,5 mln ludności. Była to ludność bardzo zróżnicowana pod względem wyznaniowym i narodowościowym. Około 40% ludności stanowili Muzułmanie bośniaccy, 37% Serbowie i 20% Chorwaci. Serbowie nie chcieli zerwania z Jugosławią, większość stanowili jednak Chorwaci i Muzułmanie bośniaccy, którzy dążyli do wyrwania się spod przewagi serbskiej i prawosławnej. Do tej pory cała ludność żyła z sobą zgodnie, w poszczególnych miastach i regionach wszystkie trzy grupy etniczne były między sobą wymieszane. W 1990 r. przeprowadzono wybory i wyłoniono rząd koalicyjny. Prezydentem republiki został przywódca Partii Akcji Demokratycznej, muzułmanin Alija Izetbegović (ur. 1925). Rząd 15 października 1991 r. zapowiedział wystąpienie z federacji i usamodzielnienie republiki. W Bośni 29 lutego 1992 r. przeprowadzono referendum, w którym większość głosujących wypowiedziała się za

oderwaniem od Jugosławii i usamodzielnieniem. Unia Europejska 6 marca 1992 r. uznała nową republikę za suwerenne państwo; 22 marca przyjęła ją do ONZ.

Serbowie bośniaccy nie pogodzili się z tym i zgodnie z zapowiedzią 6 kwietnia 1992 r. proklamowali utworzenie Republiki Serbskiej Bośni i Hercegowiny. Granic rozdzielających poszczególne republiki nie dało się jednak wytyczyć. Rozpoczęła się wojna domowa, która z różnym natężeniem trwała do końca 1995 r. W czerwcu 1992 r. Bośniacy współpracujący dotąd z Chorwatami zerwali tę współpracę. Walczyli wszyscy ze wszystkimi. Walki miały bardzo krwawy i brutalny charakter. Przeprowadzano czystki etniczne, żeby uzyskać obszary jednolite etnicznie i wyznaniowo. Gwałcono kobiety i mordowano dzieci. Znaczna część ludności ratowała się ucieczką za granicę. Szczególnie ostry charakter miały walki w rejonie stolicy republiki, Sarajewa.

Chorwaci dążyli do oderwania swych terenów etnicznych i przyłączenia ich do Chorwacji. Mieli poparcie Chorwacji i innych państw zachodnioeuropejskich. Serbowie z kolei dążyli do zachowania jedności z Jugosławią lub utworzenia dużej republiki serbskiej. Muzułmanie bośniaccy zwalczali i Serbów, i Chorwatów — dążyli do utworzenia samodzielnej republiki Bośni, mieli znaczne poparcie państw muzułmańskich w Azji. Wszystkie trzy strony popełniły wiele zbrodni wojennych. Rada Bezpieczeństwa ONZ 22 lutego 1993 r. powołała do życia specjalny trybunał międzynarodowy do osądzenia osób oskarżonych o popełnienie zbrodni. Na liście oskarżonych znaleźli się między innymi przywódcy Serbów: Radovan Karadžić i gen. Radko Mladić. ONZ skierowała do Bośni wojska interwencyjne (14 tys.), które nie zdołały jednak opanować sytuacji. W toku walk od marca 1992 r. do sierpnia 1995 r. zginęło około 200 tys. osób, 95% zabitych stanowiły osoby cywilne. Około 900 tys. osób ratowało się ucieczką za granicę. Powstał trudny problem uchodźców.

W czasie walk w Bośni Unia Europejska i ONZ wysłały wiele misji i podejmowały różne akcje zmierzające do załagodzenia sporu i przywrócenia pokoju. Przez długi czas akcje te nie odnosiły skutku, dopiero w końcu 1995 r., pod naciskiem USA, podjęto rozmowy, które doprowadziły do ustalenia zasad porozumienia. W Dayton (USA) 21 listopada 1995 r. parafowano układ zapowiadający utworzenie Unii składającej się z Federacji Chorwacko-Muzułmańskiej i Republiki Serbskiej. Główne strony konfliktu nie chciały jednak przyjąć tego układu. Kontynuowano walki o maksymalne przesunięcie stref rozgraniczenia. Ostre

walki toczyły się w rejonie Sarajewa, Srebrenicy i Żepy. Układ z Dayton podpisano dopiero 14 grudnia 1995 r., co nastąpiło przy silnym zaangażowaniu Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy Europejskiej (OBWE). Wojska ONZ w Bośni zostały zastąpione przez oddziały NATO (IFOR), liczące 58 tys. ludzi. Zapowiedziano przeprowadzenie demokratycznych wyborów pod kontrolą międzynarodową najpóźniej dziewięć miesięcy po podpisaniu porozumienia. Przeprowadzono je 14 września 1996 r. W wyniku wyborów powołano trzyosobową radę składającą się z przedstawicieli poszczególnych grup etnicznych, która uzyskała prawo koordynacji tego skomplikowanego tworu państwowego, jaki miała tworzyć Bośnia. Pierwszym przewodniczącym tej rady został Alija Izetbegović. Tymczasem Serbowie uznali, że wybory zostały sfałszowane i odmówili udziału w tym gremium. Sytuacja nadal była bardzo niejasna.

Wobec usamodzielnienia się Chorwacji, Słowenii i Macedonii oraz podziału Bośni i Hercegowiny od kwietnia 1992 r. Federacyjna Republika Jugosławii obejmowała tylko Serbię i Czarnogórę. Na 107 173 km² powierzchni do Serbii należało 88 361 km², a do Czarnogóry 13 812 km². Obszar ten zamieszkiwało 10,5 mln ludzi: w Serbii 9,7 mln, w Czarnogórze 615 tys. W granicach Serbii pozostał zamieszkaną przez Albańczyków obszar Kosowa i Wojwodiny jako tereny mniejszościowe. Dominującą rolę w Serbii odegrała Socjalistyczna Partia Serbii, przemianowana z dawnego Związku Komunistów Jugosławii. Przywódca jej, ze Slobodanem Miloseviciem na czele, bronili idei jedności narodów Jugosławii. W walce tej szukali pomocy w ZSRR, a następnie w Rosji, weszli natomiast w ostry konflikt z popierającymi rozpad państwa krajami Europy Zachodniej i muzułmanami. Oskarżono ich o nacjonalizm wielkoserbski, stosowanie przemocy i zbrodnie wojenne. Pod presją zagranicy i pod wpływem narastających trudności wewnętrznych stopniowo postępował proces polaryzacji politycznej. Obok Partii Socjalistycznej powstała Partia Demokratyczna, Ruch Odnowy Serbii, Związek Obywateli Serbii i inne partie. Jesienią 1996 r. opozycja utworzyła blok polityczny pod nazwą Zajedno (Razem), który wygrał wybory komunalne w stolicy kraju i kilku innych miastach. W lutym 1997 r. przywódca Partii Demokratycznej Zoran Djindjić został pierwszym niekomunistycznym burmistrzem Belgradu. Wydawało się, że ruch Zajedno ma duże szanse na przejęcie władzy w skali całej Federacji. Jednak w połowie roku 1997 koalicja rozpadła się. Dominującą

rolę w Federacji nadal odgrywała Partia Socjalistyczna. Stanowisko prezydenta Federacji objął Zoran Lilić, szefa rządu — Radoje Kontić. Prezydentem Serbii był Milošević, a Czarnogóry — Momir Bulatović. Faktycznym przywódcą był nadal Milošević, który kończąc drugą kadencję prezydentury w Serbii, podjął starania o wybór na prezydenta Federacji. W sierpniu 1997 r. obie izby Skupszczyzny dokonały wyboru: Milošević był jedynym kandydatem na to stanowisko. W 1997 r. mocarstwa zachodnie złagodziły swoją politykę wobec Jugosławii. Nadal jednak silniej popierały ją takie państwa, jak: Słowenia, Bośnia, Macedonia, które uzyskiwały też znaczne sukcesy ekonomiczne i zgłosiły akces do Unii Europejskiej i NATO. Chorwacja wobec nacjonalistycznej polityki prezydenta Franjo Tuđmana popadła w stan izolacji międzynarodowej. Dopiero po śmierci Tuđmana, w grudniu 1999 r., mocarstwa zmieniły nastawienie do Chorwacji. Nowy prezydent Stipe Mesić przyjął demokratyczną wykładnię swych rządów.

8. Wojna o Kosowo (1997-1999)

Serbowie uznają Kosowo za kolebkę swej państwowości. Leży ono na pograniczu Serbii, Albanii i Macedonii. W 1389 r. Serbowie zostali pobici przez Turków na Kosowym Polu. Kosowo, na skutek ekspansji islamu, stopniowo traciło on swój serbski charakter. W 1878 r. Turcja została jednak pokonana przez Rosję i zaczęła się stopniowo wycofywać z Półwyspu Bałkańskiego. Przy pomocy Rosji powstało nowe państwo serbskie, lecz mocarstwa europejskie nie zgodziły się na zbyt daleko idące terytorialne okrojenie Turcji i w 1878 r. na kongresie berlińskim nie wyraziły zgody na włączenie Kosowa do Serbii. Ponowna okazja odzyskania tego terytorium przez Serbów pojawiła się w czasie wojen bałkańskich w latach 1912-1913, lecz wojny te wykorzystali również Albańczycy, którzy w 1913 r. proklamowali utworzenie Albanii. Powstał konflikt serbsko-albański na tle granicznym i wyznaniowym.

Po pierwszej wojnie światowej kilka narodów słowiańskich na Bałkanach zjednoczyło się tworząc Królestwo SHS (Serbów, Chorwatów i Słoweńców) przemianowane w 1929 r. w Jugosławię. W państwie tym rządziła dynastia serbska i dominowali Serbowie. W styczniu 1939 r.

398 Albania została okupowana przez Włochy, a w kwietniu 1941 r. Jugo-

slawia padła pod ciosami Wehrmachtu. Chorwaci wspierani przez Mussoliniego i Hitlera doprowadzili do rozbitcia tego państwa i utworzyli państwo chorwackie. Kierowany przez Ante Pavelicia ruch Ustaszów podjął akcję antyserbską. Po wojnie Jugosławia została jednak odbudowana i do 1989 r. istniała jako wspólne państwo południowych Słowian. Kosowo wchodziło w skład Jugosławii, stanowiło autonomiczną część Serbii. Jednak w 1989 r., z okazji obchodów 600 rocznicy bitwy na Kosowym Polu, autonomię zniesiono przekształcając Kosowo w prowincję Serbii. Dominujący na tym terenie Albańczycy nie pogodzili się z tym i podjęli walkę o przywrócenie autonomii. W 1990 r. Kosowo obejmowało obszar 10,8 tys. km² zamieszkały przez około 2 mln osób, spośród których 77,4% stanowili Albańczycy, 13,2% Serbowie, 3,7% Bośniacy, 1,7% Czarnogórcy i 0,8% Romowie (Cyganie) i Turcy. Wielu Albańczyków emigrowało do Niemiec, Szwajcarii i Włoch. Wielu z nich należało do mafii i zajmowało się handlem narkotykami tworząc zakonspirowane gangi i organizacje mafijne.

Albańczycy dzielą się na rody, które liczą około 60 osób, a łącznie z krewnymi tworzą klany kilkusetosobowe. Solidarność klanowa wymaga stosowania tradycyjnego kodeksu etycznego przewidującego surowe kary za obrazę honoru lub krzywdę wyrządzoną rodzinie (Kanun). Prawo wendety jest bardzo surowe i krwawe, odrzuca monopol państwa na wymierzanie sprawiedliwości. Muzułmanie kosowscy nie uznają też więzi narodowych, lecz wyznaniowe. Ruch albański ma więc bardzo skomplikowany charakter. Część Albańczyków żądała przywrócenia statusu autonomii dla Kosowa, a część — przyznania prawa samodzielnej republiki. Jeszcze inni wysuwali program zjednoczenia z Albanią i Macedonią i utworzenia Wielkiej Albanii. W lutym 1982 r. bojownicy maoistowskie w Turcji założyli Ruch na rzecz Albańskiej Republiki Jugosłowiańskiej. Byli oni zwolennikami przywódcy Albanii Enwera Hodży, zwalczyli Jugosławię i Tito, wyznawali zasadę terroru. Z organizacji tej wyłonił się Ruch na rzecz Wyzwolenia Kosowa (LKCK), który w 1985 r. przekształcił się w Ruch na rzecz Ludowej Republiki Kosowa (LRPK).

W 1991 r. Ibrahim Rugova utworzył Demokratyczną Ligę Kosowa, która proklamowała utworzenie Republiki Kosowo. Ruch ten został uznany przez Albanie, która udzieliła mu wsparcia politycznego. Wbrew stanowisku Jugosławii w Kosowie 24 maja 1992 r. przeprowadzono wybory do sejmu. Wygrała je Demokratyczna Liga Kosowa, 399

uzyskując wsparcie emigracji albańskiej w Niemczech, Szwajcarii i Belgii. Emigranci zasilali ją kadrowo i finansowo, organizowano zamachy i akty terroru.

Rząd Jugosławii — po odpadnięciu Chorwacji, Macedonii i Słowenii — nie chciał dopuścić, by odpadło Kosowo. W 1989 r. wprowadził w Kosowie stan wyjątkowy, wobec ~~rzeczników~~ ruchu antyjugosłowiańskiego zastosowano represje, aresztowano wielu rzeczników autonomii. W tej sytuacji radykalne skrzydło Kosowian w końcu 1992 r. utworzyło Wyzwoleńczą Armię Kosowa (UCK). Tajne kierownictwo UCK rezydowało w Szwajcarii i w stolicy Kosowa — Prisztinie. Założono obozy szkoleniowe i kursy sabotażystów, w 1997 r. przeprowadzono 14 zamachów w Kosowie i jeden w Macedonii. Poczynania UCK zyskały wsparcie Albanii. W Mirdita w północnej Albanii założono obóz szkoleniowy współpracujący z albańskimi służbami specjalnymi. Ruch poparł ówczesny prezydent Albanii Sali Berisha. Obozy szkoleniowe i ośrodki partyzanckie utworzono również w Macedonii. I ten ruch uzyskał dyskretne wsparcie służb specjalnych RFN, które pomagały w zakupie broni i szkoleniach. Przywódcy UCK odmówili uznania tworzonej przez Ibrahima Rugovę Republiki Kosowo i wysunęli program walki o utworzenie Wielkiej Albanii obejmującej Albanie, Kosowo, południową część Czarnogóry i zachodnią część Macedonii.

W lutym 1998 r. Wyzwoleńcza Armia Kosowa przystąpiła do ofensywy i w ciągu kilku miesięcy opanowała około 30% obszaru Kosowa. Stolica ruchu znajdowała się w Maliszewie, gdzie powołano tymczasowe władze. Zwolennicy Rugovy utworzyli Zbrojną Siłę Republiki Kosowskiej (FARK) i próbowali ograniczyć radykalizm UCK. Doszło do walk bratobójczych. Wiosną 1998 r. podczas walk w Kosowie zginęło około 800 osób. Ludzie nie podejmujący walki byli terroryzowani. Z jednej strony wkraczały wojska Jugosławii, a z drugiej — bojówki UCK. Radykalni zwolennicy UCK terroryzowali Serbów i Cyganów, wojska Jugosławii — Albańczyków. Obie strony stosowały represje wobec przeciwników. Wiosną 1998 r. około 150 tys. ludzi musiało opuścić Kosowo.

Jesienią 1998 r. przywódcy wielkich mocarstw zajęli się sytuacją w Kosowie. Pełnomocnik USA Richard Holbrook zdołał 13 października 1998 r. skłonić prezydenta Jugosławii Miloszewicia do przerwania interwencji zbrojnej. Wojska serbskie zaczęły stopniowo wycofywać się z Kosowa, przywódcy UCK nie chcieli jednak dopuścić do uspo-

kojenia i zaostrzyli terror wobec Serbów i Cyganów, a w grudniu 1998 r. wznowili działania zbrojne. ONZ nie była w stanie podjąć decyzji w sprawie Kosowa. W obronie Albańczyków generalnie zaangażowały się Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Niemcy i Francja, podczas gdy w obronie interesów Jugosławii (Serbii) wystąpili Rosjanie i Chińczycy. Tymczasem Rada Bezpieczeństwa ONZ mogła podjąć decyzję tylko wtedy, gdy pięć mocarstw zajmowało zgodną postawę.

W tej sytuacji sprawą Kosowa zajęła się Rada NATO. Republika Rosyjska nie należała do tej organizacji, natomiast nowo przyjęte państwa postkomunistyczne z Polską na czele zajęły stanowisko zgodne z polityką amerykańską. Ministrowie obrony państw członkowskich NATO uzgodnili we wrześniu 1998 r. użycie sił NATO do pacyfikacji Kosowa. Rada NATO wezwała Jugosławię do wycofania się z Kosowa i przywrócenia pełnej autonomii. W Rambouillet pod Paryżem zwołano specjalną konferencję w tej sprawie z udziałem Jugosławii i Wyzwoleńczej Armii Kosowa, którą przeprowadzono 6 lutego 1999 r. Było to faktyczne uznanie konspiracyjnej, radykalnej organizacji UCK. Fakt ten wykorzystwała ona do oficjalnego ogłoszenia o powołaniu rządu Kosowa, niezależnego od Jugosławii i Demokratycznej Ligi Kosowa. Jugosławia nie podporządkowała się decyzjom podjętym w Rambouillet i w marcu wznowiła akcję zbrojną w Kosowie zmierzając do usunięcia separatystów i pacyfikacji stosunków. Przywódcy NATO nie zamierzali tolerować tej samowoli i podjęli decyzję o bombardowaniu Jugosławii, by zmusić ją do uznania swoich decyzji. Akcją dowodził amerykański generał Wesley K. Clark, który pełnił funkcję dowódcy amerykańskich sił zbrojnych w Europie i dowódcy sił zbrojnych NATO. Akcję podjęto 24 marca 1999 r.; wzięło w niej udział 19 państw.

Początkowo sądzono, że operacja „Sojusznicza siła” potrwa 2-3 dni i zostanie skierowana na wybrane obiekty wojskowe, by zmusić władze Jugosławii do przyjęcia stawianego im ultimatum. Jednak Slobodan Miloszewić nie ugiął się i nie przyjął warunków licząc na pomoc Rosji i nacisk opinii publicznej w świecie. W tej sytuacji akcję rozszerzono obejmując nią coraz więcej obiektów. Trwała ona 78 dni, a w końcowej fazie brało w niej udział około 1000 samolotów, wyposażonych w rakiety i inne środki rażenia. Wobec aktywnej obrony armii Jugosławii samoloty 19 państw NATO musiały operować z dużej wysokości. Ich akcja była mało precyzyjna, zniszczono nie tylko sporo obiektów wojskowych, ale również wiele cywilnych z ambasadą ChRL w Belgradzie

łącznie. Atakowano transporty uchodźców i dzielnice mieszkalne. Jugosławia poniosła wielkie straty osobowe i materialne. Szacowano, że bombardowania cofnęły gospodarkę Jugosławii o 50 lat. Jugosłowianie podali, że udało im się zestrzelić 326 obiektów latających NATO. Obok rakiet i samolotów bezzałogowych, znajdowały się „niewidzialne” samoloty amerykańskie typu B-2, F117 A, brytyjskie Hornety, niemieckie Tornada i francuskie Mirage 2000. Wśród zestrzelonych śmigłowców znajdowały się słynne Apache. Podczas walk z armią jugosłowiańską zginęło 180 żołnierzy NATO, a do niewoli wzięto 35 lotników.

W czasie nalotów liczba uchodźców z Kosowa wzrosła do kilkuset tysięcy osób. Ostatecznie Jugosławia nie uzyskała pomocy z zewnątrz i nie była w stanie przeciwstawić się naciskowi zbrojnemu 19 państw. Po 78 dniach obrony skapitulowała i wycofała swe wojska z Kosowa, które zostało okupowane przez 40 tysięcy żołnierzy sił międzynarodowych UNKFOR. Zapowiedziano rozbrownienie UCK. Korzystając z dogodnej sytuacji Wyzwoleńcza Armia Kosowa przystąpiła do akcji odwetowej wobec Serbów, masowo usuwając ich z Kosowa. W całości usunięto też Cyganów (Romów). Przywódcy NATO zapowiadali, że Kosowo pozostanie w ramach Jugosławii na zasadach autonomicznych. Faktycznie rząd Jugosławii utracił kontrolę nad tą prowincją, a 16 stycznia 2000 r. w Kosowie powołano do życia międzynarodową komisję kontrolną. Przywódcy NATO sądzili, że akcja militarna spowoduje spadek popularności prezydenta Miloszewicia i doprowadzi do jego upadku. Spowodowała jednak umocnienie jego pozycji i wzrost nacjonalizmu.

Ekspedycja karna państw NATO w Jugosławii odbiła się głośnym echem i wywołała wielkie oburzenie w całym świecie, szczególnie zaś w Europie. Brało w niej udział wiele państw tego kontynentu uzależnionych od Stanów Zjednoczonych. Formalnie głoszone, że jest to akcja humanitarna zmierzająca do przerwania procesu czystek etnicznych i obrony terroryzowanej przez Serbów ludności albańskiej w Kosowie. Z państw postkomunistycznych jedynie Polska zaangażowała się w nią całkowicie (minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek był w tym czasie przewodniczącym OBWE i w pełni realizował zalecenia USA), Czesi i Węgrzy zachowali się bardzo powściągliwie, Rosja i Chiny wspierały Jugosławię i od początku były przeciw interwencji, zaś przywódcy Rosji wojnę z Jugosławią traktowali jako wojnę przeciw Rosji.

402 Akcja wywołała szereg komentarzy i dyskusji. Wielu komentatorów

uznało, że separatysty albańscy stanowią forpoczta państw muzułmańskich walczących o ponowne wejście na Bałkany. Stany Zjednoczone od wielu lat popierały ten ruch, ponieważ działał on destruktywnie wobec ZSRR, a następnie Rosji.

Publicysta amerykański Michael Sayage stwierdził, że Stanom Zjednoczonym chodziło nie o akcję humanitarną, lecz o uzyskanie nowej drogi do zbudowania rurociągu naftowego. Po rozbiciu ZSRR Stany zawarły układ o eksploatacji ropy naftowej w Azerbejdżanie, którą zamierzano transportować do Europy poprzez Bałkany i Kosowo. Na terenie Kosowa są też bogate złoża cennych surowców niezbędnych do produkcji bomb nuklearnych.

Sekretarz Generalny NATO Javier Solana w wywiadzie udzielonym Adamowi Michnikowi z „Gazety Wyborczej” stwierdził natomiast, że nie była to wojna, lecz akcja humanitarna. „Nie — mówił Solana. — Powtarzam, nie była to wojna. Akcja militarna w Kosowie była jedyną możliwością powstrzymania czystek etnicznych w sytuacji, gdy zawiodły wszystkie środki dyplomatyczne. Celem naszej akcji nie było zniszczenie, lecz powstrzymanie przemocy — wycofanie wojsk serbskich z Kosowa, powrót uchodźców i stworzenie na tym terenie cywilnej administracji. Nie zamierzaliśmy zdobywać terytoriów. Nie chodziło o naftę ani o interesy handlowe, a jedynie o obronę wartości” („Gazeta Wyborcza” z 9 września 1999). Dowodzący akcją wojsk NATO gen. W.K. Clark dowodził, że prowadził „ni to wojnę, ni to nie wojnę”. Była to pierwsza akcja tego typu. Clark domagał się zezwolenia na użycie piechoty, ale go nie otrzymał. Samoloty bombardowały z wysokości 5 tys. metrów, trafiały nie tylko w wyznaczone cele i obiekty militarne, ale również cywilne.

Wyjątkowość tej akcji pozwala domyślać się, że stała za nią jakaś inna przyczyna niż odruch humanitarny. Stany Zjednoczone kontrolując cały świat miały bowiem w wielu miejscach do czynienia z czystkami etnicznymi i nigdzie nie zareagowały tak stanowczo jak w Kosowie. Odnotowano znaczne straty ludzkie, nie tylko po stronie zwalczanych Serbów, ale również rzekomo bronionych Albańczyków. Obie strony poniosły straty, obie też dopuściły się zbrodni wojennych i przestępstw, za które pociągnięto do odpowiedzialności wiele osób. Oskarżano głównie Serbów.

9. Ewolucja stosunków w Europie w latach 1997-2000

Mimo rozpadu ZSRR i tworzonego przezeń bloku polityczno-wojskowego Europa nadal dzieliła się na konkurujące ze sobą regiony i kraje. Kraje postkomunistyczne, jak Czechy, Litwa, Łotwa, Estonia, Polska, Rumunia, Słowacja czy Węgry, dążyły do wyrównania poziomu ekonomicznego i politycznego z krajami Europy Zachodniej. W krajach postkomunistycznych podtrzymywano dążenie do dekomunizacji i lustracji kadr oraz do podniesienia stopy życiowej ludności i przyjęcia do Unii Europejskiej. W dziedzinie tej pewne sukcesy osiągnęły Polska, Czechy i Węgry, które w marcu 1999 r. zostały przyjęte do NATO. Państwa te poczuły się bardziej bezpieczne, ale musiały podjąć bardzo kosztowną działalność na rzecz dostosowania swych sił zbrojnych do standardów panujących w NATO. Zaczęto szkolić kadrę dowódczą, która musiała znać nie tylko język angielski, ale również zwyczaje panujące w armiach państw NATO, oraz przystąpiono do wymiany sprzętu. Tworzono mieszane brygady i bataliony polsko-duńsko-niemieckie, polsko-litewskie czy polsko-ukraińskie. Oddziały te brały udział w zabezpieczeniu sytuacji w Bośni i Hercegowinie w ramach KFOR i OBWE, w akcji pacyfikacyjnej w Jugosławii. Natomiast starania państw postkomunistycznych o przyjęcie ich do Unii Europejskiej do 1999 r. nie przyniosły efektu. Analizowano szczegółowo warunki, jakie te państwa musiałyby spełnić, żeby uzyskać status członka tej wspólnoty.

Słabe postępy w przekształcaniu (transformacji) gospodarki oraz trudności ekonomiczne powodowały, iż w krajach postkomunistycznych gwałtownie rosło bezrobocie i pogarszały się warunki życia znacznej części ludności. Przejście do gospodarki rynkowej oznaczało często awans nieznacznej grupy osób dobrze sytuowanych i degradację szerszych mas. W związku z tym szybko zmieniały się nastroje polityczne, a wraz z nimi układy polityczne.

W Niemczech utrwalił się podział ludności na tę lepiej sytuowaną z byłej RFN (Wessi) i tę gorzej sytuowaną z byłej NRD (Ossi). W kolejnych wyborach do sejmów krajowych i parlamentu mieszkańcy wschodnich regionów kraju głosowali na postkomunistyczną PDS. Mimo zniesienia muru w Berlinie, zachował się mur psychologiczno-polityczny między poszczególnymi regionami.

W Czechach gwałtownie spadła popularność reformatora Vaclava
404 Klaussa, który w końcu roku 1997 musiał ustąpić ze stanowiska szefa

rządu. Wybory wygrali postkomuniści, którzy utworzyli rząd z przywódcą partii socjaldemokratycznej Miloszem Zemanem na czele. Znacznie spadła popularność prezydenta Václava Havla. Obniżyły się efekty ekonomiczne Czech, które początkowo uchodziły za najbardziej pręźnie rozwijające się państwo byłego obozu radzieckiego.

W Polsce w latach 1993-1997 u władzy znajdowała się koalicja partii socjaldemokratycznej i ludowej, a w 1995 r. wybory prezydenckie wygrał przywódca socjaldemokracji Aleksander Kwaśniewski. Prawica była rozproszona i słaba. W tej sytuacji w 1997 r. doprowadzono do powstania szerokiej koalicji ugrupowań prawicy i utworzono Akcję Wyborczą „Solidarność” (AWS) z Marianem Krzaklewskim na czele. Koalicja ta wygrała wybory sejmowe w 1997 r. i utworzyła koalicję rządową z Unią Wolności. Sejm powołał 31 października 1997 r. rząd koalicji AWS — Unia Wolności z Jerzym Buzkiem na czele. Stanowiska wicepremierów objęli Janusz Tomaszewski z AWS i Leszek Balcerowicz z UW, przy czym Tomaszewski objął jednocześnie stanowisko ministra spraw wewnętrznych i administracji, a Balcerowicz — finansów.

Koalicja dysponowała znaczną przewagą w sejmie i mogła przystąpić do realizacji odkładanych od lat reform: podziału administracyjnego państwa, służby zdrowia, systemu oświaty, ubezpieczeń itp. Przywrócono zlikwidowane w 1975 r. powiaty i zmniejszono liczbę województw z 49 do 17. Przywrócono również system kas chorych i ograniczono państwową służbę zdrowia. Przystąpiono do reformowania szkolnictwa i systemu edukacji, umniejszając rolę państwa i wzmacniając pozycję samorządów. Przeprowadzone w 1998 r. reformy spowodowały wielkie zamieszanie i krytykę rządu ze strony opozycji. Sporo problemów wynikało też z akcji lustracyjnej, którą zostało objętych wielu działaczy byłej opozycji zajmujących aktualnie stanowiska w rządzie. Ofiarą jej w 1999 r. padł wicepremier Janusz Tomaszewski. Wszystkie te fakty przyczyniły się do spadku popularności rządu i całej rządzącej koalicji. Szczególną krytykę ściągnął na siebie minister skarbu państwa Emil Wąsacz, odpowiedzialny za proces reprivatyzacji. W grudniu 1999 r. 74 posłów AWS — UW, nie mogąc doczekać się zmiany ministra w drodze umów wewnętrznych, złożyło formalny wniosek o wotum nieufności wobec własnego ministra, co na przełomie lat 1999/2000 spowodowało pogłębienie kryzysu rządzącej koalicji. Zaufanie opinii publicznej do rządu i jego szefa spadło do minimum. 405

Niektórzy politycy wzywali do rozwiązania sejmu przed upływem jego kadencji i przeprowadzenia nowych wyborów.

Podobne procesy zachodziły w pozostałych państwach postkomunistycznych. Trudna sytuacja występowała w Rosji, która przystąpiła do reform bez przygotowania kadrowego. Na czele państwa do końca roku 1999 stał prezydent Borys Jelcyn, dysponujący wszelkimi uprawnieniami, lecz nie panujący nad sytuacją, bardzo często zapadający na zdrowiu. W Rosji powstało wiele partii politycznych i mafii kontrolujących kraj z ukrycia. Poszczególnych polityków wraz z prezydentem oskarżano o korupcję i lokowanie dużych sum na kontach zagranicznych. Robotnikom nie wypłacano pensji, więc strajkowali, a żołnierze nie otrzymując żołdu sprzedawali broń w ręce gangów i band. W Rosji szerzył się bandytyzm. Stopniowo traciła wpływy i znaczenie na forum międzynarodowym. Wobec rozszerzenia NATO przywódcy Rosji poczuli się zaniepokojeni i podejmowali różne inicjatywy zmierzające do uzdrowienia sytuacji i wzmocnienia pozycji państwa. Kolejni premierzy, po krótkim okresie sprawowania władzy, byli odwoływani przez prezydenta, natomiast krytycznie usposobiony wobec prezydenta parlament nie miał możliwości odwołania go. W 1999 r. Rosja wznowiła wojnę przeciw Czeczeni, oskarżając Czeczenów o organizowanie akcji terrorystycznych i dążenie do wzmocnienia islamu w południowych regionach kraju. Zacieśniła współpracę z Białorusią lansując tendencję do ponownego zjednoczenia obu państw. Ideę tę rozwijał również prezydent Białorusi Aleksander Łukaszenko, natomiast zwalczali ją Ukraińcy i Polacy. Próbowano podjąć działania na rzecz wzmocnienia Wspólnoty Niepodległych Państw, ale i tu nie odnotowano większych sukcesów.

Prezydent Jelcyn często zmieniał premierów. W marcu 1998 r. odwołał cieszącego się dużą popularnością Wiktora Czernomyrdina i powołał Siergieja Kirilenkę, który przetrwał na tym stanowisku zaledwie kilka miesięcy. Kiedy w sierpniu 1998 r. premierem został Jewgienij Primakow, wielu obserwatorów sceny politycznej w Rosji sądziło, że jest to nowy silny człowiek, który przejmie władzę po Jelcynie. Tymczasem w maju 1999 r. prezydent odwołał Primakowa i powołał na stanowisko szefa rządu Siergieja Stiepaszyna, który sprawował ten urząd zaledwie trzy miesiące. W połowie sierpnia 1999 r. na stanowisko premiera powołany został Władimir Putin. Cieszył się on w Rosji dużą popularnością i uzyskał znaczne wpływy. Duma szybko nominację tę zatwierdziła.

Władimir Putin urodził się w Leningradzie 7 października 1952 r. W 1975 r. ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu Leningradzkiego. Przez 20 lat pracował w kontrwywiadzie (KGB), później w Federalnej Służbie Bezpieczeństwa. Następnie był doradcą mera Petersburga A. Sobczaka i został przewodniczącym Rady Miejskiej Petersburga. Do pracy w służbie finansowej Urzędu Prezydenta na Kremlu przeszedł w 1996 r. W tym samym roku pełnił jeszcze funkcję przewodniczącego Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Putin, zanim przejął obowiązki szefa rządu, zdobył duże doświadczenie polityczne.

Na ogół nie sądzono, że Putin utrzyma się dłużej na stanowisku premiera. Tymczasem ku zaskoczeniu opinii publicznej Borys Jelcyn, 31 grudnia 1999 r., po ośmiu latach sprawowania prezydentury oświadczył, iż zrzeka się urzędu i na swojego następcę w przyszłych wyborach wyznacza Putina. Jako premier Putin automatycznie przejął jego obowiązki i stał się głównym kandydatem na prezydenta w wyborach, które zgodnie z obowiązującą konstytucją powinny się odbyć trzy miesiące po zwolnieniu urzędu. Wyznaczono je na 26 marca 2000 r. O urząd prezydenta ubiegało się dwunastu kandydatów. Putin wygrał wybory w pierwszej turze otrzymując ponad 52% głosów.

W ten sposób era „cara Borysa” w Rosji dobiegła końca. Jelcyn przeszedł do historii jako pierwszy prezydent nowej Rosji.

Putin wykorzystuje swoje duże doświadczenie i opiera się w swej polityce zarówno na siłach bezpieczeństwa i armii, jak i cerkwi prawosławnej, która odzyskała w Rosji znaczne wpływy. Jest zwolennikiem odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji. Odwołuje się do nacjonalizmu i tradycji wielkoruskich. Kontynuuje dążenie do zacieśnienia współpracy z Białorusią i Ukrainą oraz rozwija program współpracy z Chinami. Obiecał doprowadzić wojnę w Czeczenii do zwycięskiego końca. Proklamował nową politykę obronną Rosji, zapowiadając użycie siły nuklearnej w każdym przypadku zagrożenia bezpieczeństwa Rosji. Stosunki Federacji Rosyjskiej z USA i państwami Europy Zachodniej uległy zaostrzeniu. Nie uległy też poprawie stosunki z Polską.

Białoruś pod rządami prezydenta Aleksandra Łukaszenki kontynuuje politykę zbliżenia z Rosją podejmując szereg kroków ograniczających współpracę z Ukrainą i Polską. Natomiast Ukraina zachowuje krytyczny stosunek do Rosji i szuka zbliżenia z NATO i Unią Europejską. Prezydent Leonid Kuczma w grudniu 1999 r. został ponownie wybrany na to stanowisko. Demonstruje on wolę współpracy z Polską,

licząc, że przy jej pomocy łatwiej nawiąże współpracę z mocarstwami zachodnimi i NATO.

W Europie Zachodniej panuje względna stabilizacja. Najbardziej stabilne wydają się stosunki panujące na Półwyspie Pirenejskim i w Skandynawii. Natomiast Wielka Brytania pod rządami laburzystów przeżywała wielkie zmiany. W Irlandii Północnej nastąpiło zawieszenie broni pomiędzy katolikami i anglikanami. Premier Tony Blair przystąpił też do reformowania parlamentu brytyjskiego likwidując instytucję lorda dziedzicznego. Ograniczono budżet rodziny królewskiej pozostawiając jednak instytucję monarchii parlamentarnej. W Szkocji i Walii w maju 1999 r. przeprowadzono pierwsze wybory do parlamentów lokalnych wprowadzając w życie zapowiedź autonomii.

We Francji do władzy ponownie doszli socjaliści, którzy koegzystują z konserwatywnym szefem państwa. Kształtuje się nowy model rządów prezydencko-parlamentarnych. W Hiszpanii umocniły się wpływy konserwatywnego rządu Josè Marii Aznara, który w marcu 2000 r. wygrał wybory bezwzględna większością głosów.

Poważne wstrząsy przeżyły Włochy. Często zmieniały się rządy, podejmowana walka z mafią nie przyniosła efektów, mnożyły się afery i skandale finansowe. Szczególną sławę w tym względzie zyskał magnat telewizyjny Silvio Berlusconi — oskarżono go o konszachty z mafią i wielkie nadużycia. O współpracę z mafią oskarżono też byłego siedmiokrotnego premiera Giulio Andreottiego, któremu groziła kara 15 lat więzienia i dożywotniego pozbawienia praw publicznych. W 1999 r. sąd w Palermo uniewinnił go jednak; proces trwał od 1995 r. Afery i skandale obejmowały głównie polityków rządzącej dotąd partii chadeckiej. Popularność jej malała, toteż w latach 1996-1997 przez 28 miesięcy we Włoszech rządy należały do centrolewicy z Romano Prodim na czele. W maju 1998 r. Partia Odrodzenia Komunistycznego odmówiła dalszego wspierania rządu, a 9 października tego samego roku Prodi podał się do dymisji. Dyskusje nad utworzeniem nowej koalicji trwały dwa tygodnie. Okazało się, że bez komunistów rządu utworzyć się nie da. W konsekwencji powstała nowa koalicja, opierająca się na postkomunistycznej Demokratycznej Partii Lewicy (PDS) z Massimo D'Alema na czele. Prezydent Oscar Luigi Scalfaro powołał 21 października 1998 r. 56 rząd w historii powojennych Włoch z 49-letnim komunistą D'Alemą na czele. Fakt ten uznano za wydarzenie

408 bez precedensu. Koalicję udało się stworzyć, mimo protestu niektórych

biskupów. Poważną rolę odegrał przy tym były prezydent Włoch, przywódca Unii Demokratycznej na rzecz Republiki (UDR) Francesco Cossiga. Do nowego rządu weszło kilku ministrów byłego rządu Prodiego. Kandydaturę Prodiego postanowiono zgłosić na stanowisko przewodniczącego Komisji Unii Europejskiej. Nowy rząd podjął starania o umocnienie pozycji Włoch w Unii Europejskiej. Rząd liczy 20 ministrów, zajmuje stanowisko socjaldemokratyczne i proeuropejskie. Wobec ataków prasy prawicowej nowy szef rządu postanowił złożyć oficjalną wizytę w Watykanie, co nastąpiło 8 stycznia 1999 r. — papież udzielił nowemu premierowi błogosławieństwa.

W dniu 27 września 1998 r. przeprowadzono wybory do parlamentu w RFN. Rządząca w tym kraju od 1982 r. chadecka przegrała. Kanclerz Helmut Kohl po 17 latach rządów ustąpił ze stanowiska. Powstała koalicja SPD i Partii Zielonych. Na czele rządu stanął Gerhard Schröder, stanowisko wicekanclerza i ministra spraw zagranicznych objął przywódca Zielonych Joschka Fischer. Partia Zielonych przekształciła się z ugrupowania skrajnie opozycyjnego w partię rządzącą i odpowiedzialną za sytuację w państwie. Na stanowisko prezydenta powołano socjaldemokratę Johannes'a Raua, natomiast rządzące dotąd partie chadeckie i liberalna przeszły do opozycji. W łonie SPD szybko ujawniły się poważne różnice zdań na temat polityki socjalnej. Jeden z czołowych socjaldemokratów — Oscar Lafontain — ustąpił z rządu wywołując poważny kryzys polityczny. W wyborach do kolejnych sejmów krajowych rządzące partie nie odnotowały sukcesu, groziła im marginalizacja. Tymczasem w 1999 r. w łonie CDU wykryto wielkie nadużycia finansowe. Wbrew obowiązującemu prawu, i wbrew własnym wielokrotnym zapowiedziom jej przywódców, CDU dysponowała nielegalnymi, tajnymi, zagranicznymi kontami bankowymi. Były kanclerz i przewodniczący CDU Helmut Kohl potwierdził, że konta te powstały za jego wiedzą i zgodą, że pieniędzmi z nich dofinansowywał działalność lokalnych organizacji partyjnych, w tym również w byłej NRD oraz „Solidarność” w Polsce. Rewelacje te wywołały wielki skandal polityczny i poważne nadwyrężenie obrazu „ojca zjednoczenia”, jak nazywano Kohla w prasie RFN. Afera stopniowo obejmowała innych przywódców chadeckich. Kohl ustąpił ze stanowiska honorowego przewodniczącego CDU 18 stycznia 2000 r. W lutym 2000 r. ustąpił też następca Kohla na stanowisku przewodniczącego CDU — Wolfgang Schäuble.

Z powodu kryzysu CDU, rządzące partie odzyskały względną rów- 409

nowagę, ale społeczeństwo nie darzyło już takim zaufaniem elit politycznych.

Część opinii publicznej negatywnie oceniła też fakt represjonowania byłych przywódców NRD. W 1990 r. zmierzając do pozyskania mieszkańców NRD przywódcy RFN obiecywali im szybki awans ekonomiczny, wielu ludzi przekupiono. W 1998 r. niektórych przywódców NRD oskarżono o stosowanie terroru i skazano na kary więzienia. Represje te dotknęły między innymi ostatniego I sekretarza KC SED Ego-na Krenza i członka Biura Politycznego KC SED Güntera Schabowskiego.

Mimo tych skandali pozycja polityczna RFN w Europie i w świecie jest notowana bardzo wysoko. Wynika to z dobrej kondycji ekonomicznej państwa. Gospodarka niemiecka wciąż się rozwija. RFN bierze udział w wielu inicjatywach europejskich oraz udziela znacznych pożyczek innym państwom, szczególnie wschodnioeuropejskim. Państwa te zacieśniają współpracę tworząc ponadnarodowe instytucje oraz wprowadzając wspólną walutę (euro). W 1999 r. władze centralne RFN przeprowadziły się z Bonn do Berlina, który przekształcił się w centrum Europy. Berlin liczy 3,5 mln mieszkańców, ma trzy uniwersytety, 14 wyższych uczelni, 250 instytutów badawczych, trzy lotniska.

Rząd RFN pod naciskiem adwokatów amerykańskich, reprezentujących organizacje żydowskie, wyraził w 1999 r. gotowość do przyznania byłym robotnikom przymusowym w Niemczech w czasie drugiej wojny światowej odszkodowania. Po długich rokowaniach ustalono, że zainteresowani uzyskają 10 mld marek do podziału, przy czym pominięto robotników rolnych, natomiast eksponowano byłych więźniów obozów koncentracyjnych zmuszanych do pracy w przemyśle niemieckim.

Wielkie zamieszanie spowodowała sytuacja w Austrii. W wyniku wyborów w końcu 1999 r. upadł rząd centrolewicy. Powstał rząd centroprawicy z udziałem skrajnie nacjonalistycznej Partii Wolności Jorge Heidera. Pozostali członkowie Unii Europejskiej zastosowali nacisk polityczny na Austrię, żądając ustąpienia legalnie powołanego rządu.

Istotną cechą sytuacji panującej w Europie jest ciągły wzrost ekonomiczny państw europejskich, co wiąże się z modernizacją przemysłu i doskonaleniem warsztatów pracy. Towarzyszy temu jednak chroniczne bezrobocie. Nie można też nie zauważać, że rozwój państw euro-

wych i nadużyć, co jest nieuniknione w czasie tak wielkich przemian. W Europie Wschodniej bardzo silnie rozprzestrzeniło się łapówkarstwo i korupcja. Według raportu Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju: „firmy wschodnioeuropejskie przeznaczają na łapówki średnio od 2% (Chorwacja) do 8% (Gruzja) rocznych przychodów [...] W krajach byłego Związku Radzieckiego łapówki pochłaniają 5,7% przychodów, czyli dwukrotnie więcej niż w innych państwach Europy Środkowej i Wschodniej (3,3%)” („Gazeta Wyborcza” z 15 listopada 1999).

10. Unia Europejska i NATO

Od 1 stycznia 1995 r. w skład Unii Europejskiej wchodziło 15 państw. Parlament Unii Europejskiej w 1995 r. składał się z 626 deputowanych, którzy dzielili się na 15 grup narodowych i 8 ideowo-politycznych. Przewodniczącym parlamentu był socjaldemokrata niemiecki Klaus Hänsch. Parlament obradował w Strasburgu, a jego prezydium pracowało w Luksemburgu. W parlamencie ścierały się wpływy dwóch głównych orientacji ideowo-politycznych: na 626 deputowanych 214 było socjalistów, a 201 konserwatystów. Parlament pochłaniał znaczne sumy; każdy deputowany otrzymywał dietę poselską, roczny ryczałt na przejazd, na utrzymanie biura i pobory dla sekretarza. W styczniu 1998 r. otwarto nowych gmach parlamentu Unii w Strasburgu. Budowano go sześć lat kosztem 600 mln dolarów.

Władzę Unii Europejskiej stanowi składająca się z szefów rządów poszczególnych państw członkowskich Rada Europejska, natomiast władzę wykonawczą — Komisja UE. Przewodniczącym Komisji był były premier Luksemburga Jacques Santer; w jej skład wchodziło 20 komisarzy. Administracja UE liczyła kilkanaście tysięcy urzędników, była to instytucja bardzo zbiurokratyzowana. Unia dysponowała znacznymi sumami i prowadziła rozległą działalność ekonomiczną i finansową. W kadencji 1994-1999 doszło do nadużyć finansowych, które spowodowały ostrą krytykę Komisji ze strony parlamentu. W grudniu 1998 r. parlament większością 270 przeciw 225 głosom odrzucił sprawozdanie z wykonania budżetu Komisji za rok 1996. W styczniu 1999 r. zgłoszono wniosek o wyrażenie wotum nieufności wobec Komisji, ale nie uzyskał on wymaganej większości 2/3 głosów. Komisja przetrwała do marca tegoż roku, ale pod presją krytyki, sama postanowiła ustąpić.

Nowym przewodniczącym Komisji został były premier Włoch Romano Prodi.

Wyboru nowego parlamentu Unii Europejskiej dokonano 10 i 13 czerwca 1999 r. Liczba uprawnionych do głosowania wynosiła 297 mln osób, wybierano 626 deputowanych. Poszczególne kraje członkowskie otrzymały limity w zależności od liczby mieszkańców: Niemcy wybierali 99, Francuzi, Włosi i Anglicy po 87, Hiszpanie 64, Luksemburczycy 6 deputowanych. Frekwencja wyborcza była bardzo niska. W Wielkiej Brytanii w wyborach wzięło udział 24% uprawnionych, w Holandii 30%, Austrii 31%, Włoszech 33%, Szwecji 36%, Portugalii 40% i we Francji 47%. Socjaliści (Partia Socjalistów Europejskich) zmniejszyli liczbę mandatów z 214 do 180, podczas gdy konserwatyści (Europejska Partia Ludowa) zwiększyli z 201 do 226. Przewodniczącym Parlamentu Europejskiego został 63-letni Hiszpan, konserwatysta, prawnik Jose Maria Robles, który pracami parlamentu kieruje wraz z prezydium składającym się z 14 zastępców przewodniczącego. Kadencja członków prezydium trwa 2,5 roku.

W czerwcu 1999 r. przewodniczący Komisji Unii Europejskiej Romano Prodi zaproponował nowy skład Komisji. Stanowisko zastępcy przewodniczącego Komisji objęła 48-letnia Hiszpanka, była minister rolnictwa Hiszpanii, Isabel Loyola de Palacio del Valle Lersundi. Drugim zastępcą przewodniczącego Komisji został 47-letni Walijczyk, konserwatysta Nell Kinnock. Funkcję komisarza odpowiedzialnego za rozszerzenie Unii powierzono politykowi niemieckiemu, socjaldemokracie Guntherowi Verheugenowi. Komisja nadal liczy 20 członków, ale przyjęto założenie, że w najbliższych kilku latach powinna się powiększyć o 12 nowych. Wśród państw, z którymi prowadzone są pertraktacje, znajduje się również Polska. Przyjęcie nowych członków uzależnione jest od tempa reform samej Unii, która musi zmienić swoją strukturę dopasowaną początkowo do niewielkiej liczby członków. Komisja opracowała nowy budżet Unii Europejskiej na lata 2000-2006. Budżet w 2000 r. ma sięgnąć sumy 85,5 mld euro, 90% wydatków ma pochłonąć wspólna polityka rolna, resztę przeznacza się na różne programy i przedsięwzięcia sprzyjające integracji. W Unii toczy się spór na temat wielkości i charakteru tego budżetu.

Sondaż przeprowadzony w kwietniu 1999 r. na podstawie rozmów z 10 500 obywatelami 11 państw wskazuje, że za najważniejszy prob-

412 lem 15 państw członkowskich Unii Europejskiej w czasie najbliższych

kilku lat uznano rozszerzenie Unii i przyjęcie nowych państw. Spośród rozmówców 58,4% uważa, że w czasie najbliższych pięciu lat Parlament Europejski powinien zajmować się przede wszystkim ochroną i tworzeniem nowych miejsc pracy, 52,2% — promowaniem i utrzymaniem pokoju, 40,3% — dbaniem o środowisko, 26,7% — kontrolą wydatków i zarządzania UE, 17,9% — zapewnieniem dobrej i bezpiecznej żywności dla Europy („The Wall Journal Europe”, „Gazeta Wyborcza” z 14 czerwca 1999).

Unia Europejska stanowi instytucję konkurencyjną wobec innych kontynentów i krajów pozaeuropejskich, w tym również wobec Stanów Zjednoczonych. Natomiast NATO ma inny charakter. Nawiązuje do Karty Atlantyckiej i współpracy wojennej państw antyfaszystowskich. Układ obronny, zwany układem waszyngtońskim z 4 kwietnia 1949 r. łączy państwa europejskie i Stany Zjednoczone. Państwa skupione w NATO są w pewnym sensie uzależnione od USA, które po rozbiciu ZSRR i Układu Warszawskiego przejęły kontrolę w skali globalnej, biorą udział w tłumieniu konfliktów i zadrażnień na całym świecie. Czasem działają w imieniu ONZ, a czasem — w sposób ograniczony, poprzez OBWE lub bezpośrednio jako siły szybkiego reagowania NATO.

W 1994 r. sekretarzem generalnym NATO został polityk belgijski Willy Claes. W 1995 r. został on jednak oskarżony o tolerowanie afery korupcyjnej związanej z zakupem broni. Śledztwo objęło wiele osób i trwało trzy lata; oskarżono 12 osób z Claesem włącznie. W tej sytuacji Belg musiał opuścić stanowisko sekretarza generalnego NATO, jego miejsce zajął Hiszpan Javier Solana, który w marcu 1999 r. doprowadził do poszerzenia NATO o trzy kraje postkomunistyczne: Czechy, Polskę i Węgry. Wobec protestów Rosji w sprawie przesuwania granicy NATO na wschód, proponowano jej „Partnerstwo dla pokoju”. Rosji nie przyjęto do NATO, lecz nawiązano z nią współpracę, która do wiosny 1999 r. układała się nieźle. W toku dyskusji na temat Kosowa doszło do zasadniczych rozbieżności pomiędzy państwami zachodnimi i Rosją, która występując w obronie Jugosławii, nie chciała dopuścić do skierowania wojsk innych państw do Kosowa bez zgody Jugosławii. Kiedy mimo to Stany Zjednoczone zdecydowały się na ingerencję w Jugosławii, musiały to uczynić nie pod szyldem ONZ, lecz NATO. Fakt ten spowodował zerwanie współpracy Rosji z NATO i gwałtowne zaostreżenie stosunków. Rosja sprecyzowała obronną doktrynę antynatowską. W marcu 1999 r. przedstawiciele NATO musieli opuścić Moskwę.

W 1999 r. odbywały się uroczystości związane z 50 rocznicą powstania NATO. Przy tej okazji zorganizowano wiele spotkań i dyskusji, podkreślono wielką rolę NATO w powojennych dziejach Europy i całego świata. Przemawiając w czasie rocznicowego spotkania przywódców państw członkowskich NATO w Waszyngtonie w styczniu 1999 r. Solana stwierdził: „Będziemy świętować osiągnięcia organizacji, która zapewniła Europie najdłuższy okres pokoju. Co jest ważniejsze: przygotowujemy Sojusz do wejścia w nowe stulecie. Ostatnia dekada — mówił Solana — pozwoliła nam przejść od epoki zimnowojennej konfrontacji ideologicznej do epoki, w której w Europie Środkowej i Wschodniej pojawiły się nowe demokracje. Na szczęście w większości przypadków byliśmy świadkami wyjątkowo spokojnego przejścia do demokracji, którego świadectwem były wolne wybory i praworządność”. Sekretarz generalny NATO zapowiedział dalsze poszerzenie sojuszu i współpracy w ramach „Partnerstwa dla pokoju” („Gazeta Wyborcza” z 12 stycznia 1999).

Natomiast Zbigniew Brzeziński w marcu 1999 r. stwierdził, że NATO jest „ośrodkiem władzy globalnej — politycznej, wojskowej, finansowej, ekonomicznej, technologicznej”. Charakteryzując wzajemne stosunki Stanów Zjednoczonych i Europy stwierdził, że: „Jest to najważniejszy na świecie łagodny związek, jeśli więc układa się on dobrze, to rośnie szansa na globalny pokój i globalną stabilność. Bez wsparcia Europy światowe przywództwo Ameryki byłoby kruche, a bez zaangażowania Ameryki Europa, ze swymi tradycyjnymi konfliktami, byłaby bardzo słaba. Ale Ameryka i Europa razem, owa wspólnota atlantycka, to rdzeń systemu światowego i bezpieczeństwa na kontynencie euroazjatyckim. To czynnik decydujący o pokoju na świecie” („Rzeczpospolita” z 10 marca 1999).

W październiku 1999 r. skończyła się kadencja Javiera Solany na stanowisku sekretarza generalnego sojuszu. Objął on stanowisko przedstawiciela Unii Europejskiej do spraw Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa. Stanowisko sekretarza generalnego przejął Szkot, lord George Robertson. Jest to już dziesiąty sekretarz generalny NATO. Po Czechach, Polsce i Węgrzech do NATO kandydują Rumunia, Słowenia i Słowacja. Jednocześnie przywódcy NATO rozpracowują nową Europejską Obronę Strategiczną (European Security Defence Identity — ESDI).

414 Z okazji 1000 rocznicy pielgrzymki cesarza Ottona III do grobu

św. Wojciecha zorganizowano 12 marca 2000 r. w Gnieźnie wielką imprezę milenijną. W zlocie młodzieży krajów Europy Środkowej wzięło udział tysiące młodych Europejczyków. W spotkaniach politycznych uczestniczyli: legat papieski kardynał Angelo Sodano, zwierzchnicy Kościoła chrześcijańskiego w Polsce oraz prezydenci: Litwy — Valdas Adamkus, Niemiec — Johannes Rau, Polski — Aleksander Kwaśniewski, Słowacji — Rudolf Schuster i Węgier — Arpad Göncz. Ze względu na zły stan zdrowia nie był obecny Václav Havel, a z powodu żałoby narodowej (katastrofa w kopalni) nie przybył Leonid Kuczma.

Kierunki i główne trendy rozwojowe Europy XX wieku

1. Problemy demograficzne

Wiek XX w skali globalnej cechuje wielka eksplozja demograficzna. Liczba ludności w świecie w XX wieku wzrosła przeszło trzykrotnie. W Europie wzrost ten był niższy, zarówno ze względu na korygującą rolę wojen, jak i niższy przyrost naturalny. Społeczeństwa stojące na wyższym poziomie ekonomicznym i kulturalnym nie przejawiają tendencji do szybkiego przyrostu naturalnego. Większość mieszkańców Europy stoi na wyższym poziomie niż mieszkańcy krajów afrykańskich i azjatyckich, które decydowały ostatnio o wielkim przyroście demograficznym.

Tabela 23
Wzrost liczby ludności w Europie i w świecie w XX wieku

Rok	Liczba ludności (w mln)		
	Polska	Europa	świat
1900	—	401	1 608
1914	—	460	1 682
1919	27,2	450	1 789
1939	35,1	537	2 134
1946	23,9	556	2 455
1980	35,4	696	4 447
1994	38,5	728	5 630
2000	38,6	729	6 000

W okresie stu lat liczba ludności świata wzrosła z 1,7 do 6 mld, to jest prawie czterokrotnie, w tym samym czasie liczba ludności w Europie wzrosła z 401 do 730 mln, to znaczy niecałe dwa razy. Przeciętna długość życia w krajach rozwiniętych to 75 lat. Liczba ludności w Polsce, przy zmniejszeniu jej obszaru, wzrosła z 27 do 38 mln, jednak gwałtowny przyrost cechujący lata powojenne uległ zahamowaniu. W 1999 r., pierwszy raz po wojnie, odnotowano zmniejszenie liczby mieszkańców: przyrost naturalny nie pokrył ubytku. Prognozy demograficzne przewidują, że w 2015 r. liczba ludności w Europie wyniesie około 731 mln, a w świecie wzrośnie do 6,9 mld.

W czasie obu wojen światowych Polska i cała Europa poniosły olbrzymie straty osobowe, które poważnie wpłynęły na obniżenie przyrostu ludności. Jednocześnie jednak wystąpiło zjawisko napływu do Europy ludności pozaeuropejskiej. Wobec rozpadu systemu kolonialnego i rosnącej dysproporcji w możliwości wyżywienia duża liczba ludności z Azji i Afryki napływa do Europy szukając lepszych warunków życia. W XIX wieku Europejczycy wyjeżdżali do kolonii zamorskich lub Stanów Zjednoczonych. Po drugiej wojnie światowej sytuacja się odwróciła: wielu Europejczyków powróciło do Europy, a w ślad za nimi do metropolii zaczęli napływać ludzie kolorowi. Trudne warunki materialne w Azji, Afryce i Oceanii powodują, że do Europy płynie szeroki strumień uchodźców. Poważny odsetek mieszkańców Wysp Brytyjskich, Belgii, Holandii, Francji, Hiszpanii i Niemiec stanowi ludność kolorowa. W RFN w 1992 r. liczbę cudzoziemców szacowano na 6,5 mln osób. Byli wśród nich Turcy (1,8 mln), Irańczycy (99 tys.), Wietnamczycy (85 tys.), Marokańczycy (80 tys.), Tunezyjczycy (28 tys.). W 1998 r. obcokrajowcy stanowili w RFN grupę ludności liczącą 7,37 mln, co stanowiło 9% ogółu mieszkańców. Liczba Turków wzrosła do 2107 tys., Jugosłowian do 721 tys., Włochów do 608 tys., Greków do 363 tys., Bośniaków do 281 tys., Chorwatów do 207 tys. Liczbę Polaków w RFN w 1998 r. szacowano na 283 tys. osób. Kolorowych mieszkańców Wielkiej Brytanii w 1996 r. było 3 mln, czyli 6% ogółu ludności. W samym Londynie kolorowa ludność stanowiła 20% mieszkańców. Jeszcze w latach sześćdziesiątych w szanujących się hotelach wywieszano informacje głoszące, że „żadnych psów, Irlandczyków, Hindusów ani Czarnych” nie przyjmuje się. W końcu wieku zastrzeżeń tych nie podtrzymywano. Nie znaczy to jednak, że nie ma problemu rasowego.

Liczba dzieci na jedną kobietę w krajach rozwiniętych spadła z 2,8 w 1950 r. do 1,6 w 1998 r. Jednocześnie bardzo wzrosła aktywność zawodowa kobiet. W 1996 r. w RFN na 36 mln ludzi czynnych zawodowo znajdowało się 15,5 mln kobiet. Skala zaludnienia Europy w stosunku do zaludnienia w świecie bardzo się obniżała. Jeśli w 1950 r. wśród 10 największych miast świata znajdowały się jeszcze trzy miasta europejskie (Londyn 8,7 mln, Paryż 5,4 mln i Moskwa 5,4 mln), to w roku 2000 nie było już ani jednego.

W poszczególnych krajach zachodnioeuropejskich narastają nastroje i tendencje nacjonalistyczne i rasistowskie. Pojawiły się ruchy na rzecz obrony czystości rasowej, zagrożonego przez imigrantów poziomu życia, kultury itp. Ruchy takie odnotowano nie tylko w Europie Zachodniej, ale również w krajach skandynawskich.

Z drugiej strony napływ ludzi spoza europejskiego kręgu kulturowego ratuje Europę przed grożącym jej wyludnieniem, stanowi też istotny czynnik w utrzymaniu wysokiego tempa rozwoju gospodarczego, a w konsekwencji prowadzi do uznania celowości napływu imigrantów, wywołuje postawy tolerancji rasowej i uznania przybyszów za trwałe i pozytywny czynnik kulturotwórczy. Wymieszanie ludności umacnia proces demokratyzacji stosunków i wzajemnego poszanowania ludzi różnych ras i wyznań. Proces ten prowadzi do zahamowania zjawiska starzenia się społeczeństw europejskich, podtrzymania ich vitalności i sił twórczych.

2. Rozwój wiedzy o świecie i postęp techniczny

Demokratyzacja stosunków i upadek autorytetów totalnych uwolniły ludzi od różnych ograniczeń i zahamowań poznawczych. Przyjęto tezę, że świat jest poznawalny. Podjęto szeroko zakrojone badania zarówno człowieka, jak i otaczającego go świata. Odkryto budowę materii i prawa rządzące jej rozwojem. Tworzono nowe hipotezy i narzędzia badawcze. Zbadano powierzchnię Ziemi i zaczęto penetrować jej wnętrze. Badano morza i oceany, podjęto badania kosmiczne. Szczególnego znaczenia nabrały badania w dziedzinie matematyki, fizyki, chemii i genetyki. Kontynuowano osiągnięcia badawcze Karola R. Darwina (1809-1882) dotyczące ewolucji gatunków i Georga J. Mendla (1822-1884) w dziedzinie genetyki. Do największych osiągnięć w genetyce należy

odkrycie w 1953 r. przez Jamesa D. Watsona i Francisca H. C. Cricka struktury DNA (kwas dezoksyrybonukleinowy). Odkrycie to pozwoliło podjąć pracę nad korygowaniem cech dziedzicznych i transformacją gatunków, a w dalszej perspektywie nad inżynierią genetyczną (przykład klonowania owiec).

Albert Einstein (1879-1955) stworzył w 1915 r. teorię względności, otwierając możliwości poznawcze w atomistyce i badaniach przestrzeni okołoziemskiej. Inni uczeni badali zjawisko promieniowania i grawitacji. Duże zasługi w badaniach nad promieniowaniem miała Maria Skłodowska-Curie (1867-1934). Werner Heisenberg (1901-1976) rozwijał mechanikę kwantową i badał strukturę atomu, co z kolei było podstawą do rozszczepienia przez Enrico Fermiego (1900-1959) jądra atomu, a następnie skonstruowanie bomby atomowej (1945) i wodorowej (1954). Wojna spowodowała, iż poszczególne kraje przeznaczyły ogromne środki na badania w zakresie zbrojeniowym i obronnym. Utworzono wielkie ośrodki i laboratoria badawcze, budowano maszyny liczące. Teoretyczne podstawy maszyn liczących opracował uczony angielski Alan Turing (1912-1954). Na podstawie jego pracy z 1937 r. skonstruowano pierwsze maszyny liczące. Wielkie zadanie wykonali też uczeni niemieccy, którzy skonstruowali maszyny szyfrujące (Enigma). Przed wybuchem wojny pod Berlinem utworzono wielki ośrodek badawczy (Forschungs Amt), gdzie prowadzono nasłuch radiowy i deszyfrowano odczytane radiogramy. W czasie wojny w Bletchley Park pod Londynem utworzono angielski ośrodek nasłuchowo-dekryptologiczny zatrudniający setki wybitnych uczonych. Były to początki powstawania maszyn liczących i dekrytażowych, które stały się podstawą do konstruowania komputerów cyfrowych. Pierwsze komputery powstały w latach pięćdziesiątych, a teraz mniej więcej co dziesięć lat powstaje nowa, udoskonalona generacja komputerów. Dzięki nim mamy możliwość szybkiego przetwarzania danych liczbowych i rozwoju informatyki, wpływ na wiele innych dziedzin badawczych. Ostatnia, piąta, generacja komputerów otwiera możliwość skonstruowania maszyny myślącej, która w wielu wypadkach może zastąpić pracę człowieka. Komputery zrewolucjonizowały świat zastępując pracę wielu ludzi, przyspieszyły badania i unowocześniły technologię wytwórczości w różnych gałęziach przemysłu, ale odebrały pracę wielu ludziom. Powszechne zastosowanie komputerów prowadzi do masowego, chronicznego bezrobocia w skali globalnej.

Zastosowanie maszyn liczących do badań fizykochemicznych i genetycznych spowodowało gwałtowne przyspieszenie procesów badawczych. Na skutek nowych osiągnięć technicznych Ziemia została właściwie zbadana: zmierzona, zważona i opisana. Badania struktury Ziemi prowadzono na głębokość przekraczającą 13 tys. metrów. Badano dna oceanów. Badania kosmiczne doprowadziły do wysłania na Księżyc ludzi i sond kosmicznych. Kosmonauta rosyjski Jurij Gagarin (1934-1968) na statku „Wostok” 12 kwietnia 1961 r. pierwszy dokonał lotu wokół Ziemi — trwał on 108 minut. Amerykanie 20 lipca 1969 r. wylądowali na Księżycu. Wysyłano sondy kosmiczne na Wenus i na Marsa. Badania te wykazały, że Ziemia jest nieproporcjonalnie mała, natomiast Wszechświat nieskończenie duży. Powstały wątpliwości, czy człowiek jest w stanie zbadać tajemnicę Wszechświata. Jeśli na początku wieku XX na Ziemi znajdowały się jeszcze obszary nieznane i nie zbadane, to pod koniec XX w. takich obszarów nie było. Jeśli na początku wieku XX wydarzenia na jednym krańcu globu przez długi czas były nieznane dla ludzi mieszkających na innym jego krańcu, to w końcu wieku XX informacje o wydarzeniach stają się znane natychmiast w całym świecie. W początku wieku XX podróżowano pieszo, konno, koleją lub statkiem parowym. W końcu tego wieku podróż można odbywać samochodem lub samolotem o szybkości ponaddźwiękowej. Ludzie mogą się szybko przemieszczać z jednego końca świata na drugi. Mogą prowadzić rozmowy i zapoznawać się z zawartością bibliotek na innych kontynentach. Na odległość mogą przysyłać nie tylko głos, ale również obraz. Korzystając z internetu prowadzą korespondencje w skali globalnej. Rakiety przenoszą głowice jądrowe. Podział świata na kontynenty i państwa ma coraz bardziej umowny charakter.

Bezpośrednio po drugiej wojnie światowej uważano, że wielki udział w rozwoju może mieć energia atomowa. Uznano, że jest ona czysta, tańsza i bardziej bezpieczna. Przystąpiono więc do budowy elektrowni atomowych i okrętów o napędzie nuklearnym. W 1995 r. na świecie pracowało 476 bloków atomowych, produkujących 17% energii elektrycznej. Najbardziej rozwinięta była energetyka atomowa w Stanach Zjednoczonych, które zbudowały elektrownie atomowe produkujące 96 tys. MW. Drugie miejsce zajmowała Francja, w której 58 reaktorów atomowych wytwarzało 61,7 tys. MW. Energia elektryczna produkowana przez elektrownie atomowe stanowiła 3/4 całej energii elektrycznej Francji. Na dalszym miejscu znajdowały się Niemcy, Ro-

sja, Wielka Brytania, Ukraina. Powołano do życia specjalną Międzynarodową Agencję Energii Atomowej. W 1999 r. 400 reaktorów produkowało 1/6 energii elektrycznej świata. W Europie było to 35% całości produkowanej energii elektrycznej i nasz kontynent uchodził za największego producenta energii elektrycznej wytwarzanej w elektrowniach atomowych. Stosunkowo wcześniej rozpoczęły działalność obrońcy środowiska naturalnego. Ruch Zielonych ogarnął całą Europę. Dowodzono, że elektrownie atomowe są bardzo niebezpieczne, że stanowią wielkie zagrożenie dla ludzkości, że zanieczyszczają środowisko itp. W Szwecji już w 1980 r. przeprowadzono referendum i wprowadzono zakaz budowy nowych elektrowni atomowych, a następnie przystąpiono do zamykania już zbudowanych. W 1983 r. takie zakazy wydano w Belgii i Hiszpanii, a od 1999 r. obowiązują w RFN. Opracowano szczegółowe plany zamykania elektrowni, postulując budowę elektrowni wykorzystujących gaz ziemny oraz wiatraki i energię słoneczną. Zamykanie elektrowni atomowych wiąże się z wielkimi kosztami, jednak następujące katastrofy tych obiektów spowodowały przyspieszenie procesu ich zamykania. Za największą katastrofę w historii elektrowni atomowych uznaje się nadal eksplozję w Czernobylu z 26 kwietnia 1986 r. W Rosji pracuje nadal 17 elektrowni atomowych, a w budowie znajduje się dziesięć dalszych. Nowe siłownie atomowe budują też Litwini i Słowacy.

W związku z rozwojem badań chemicznych nastąpił wielki postęp w badaniach medycznych. Rosyjski uczony Iwan Pawłow (1849-1936) stworzył podstawy fizjologii, rozwijano stworzoną przez Ludwika Pasteura (1822-1895) bakteriologię. Wielkie zasługi miał Anglik Aleksander Fleming (1881-1955), który w 1928 r. odkrył penicylinę. Odegrała ona wielką rolę w walce z różnymi chorobami, które do tego czasu uchodziły za nieuleczalne (jak gruźlica).

Wiek XX przyniósł też wielki postęp w zakresie wiedzy o człowieku. Psycholog austriacki Zygmunt Freud (1856-1939) badając zachowanie człowieka odkrył, że posiada on podświadomość, że zachowuje się często jak gdyby niezależnie od swej woli. Stwierdził on, że niezwykle ważną rolę w życiu człowieka odgrywa popęd seksualny (teoria libido). Zdaniem Freuda człowiek ma też trudności ze zniesieniem ciężkiego brzemienia niesionego przez cywilizację. Występują w nim niejako dwie natury: z jednej strony człowiek tworzy nową cywilizację, a z drugiej — czuje się w niej źle i ucieka się do zachowań instyn-

ktownych. Stworzona przez Freuda psychoanaliza miała wielkie znaczenie dla badań osobowości ludzkiej. Inni psychologowie badali zachowanie się dużych grup i zespołów tworząc psychologię społeczną, psychologię tłumu. Dowiedli, że człowiek inaczej zachowuje się sam, a inaczej w dużej zbiorowości, że ulega presji otoczenia. Wielkiego znaczenia nabrały badania socjologiczne na temat rozwarstwienia grup czy klas społecznych. Rozwijano badania opinii społecznej, konstruowano modele sterowania ludźmi. Vilfredo Pareto (1848-1923) stworzył teorię elit, która wywarła duży wpływ na teorię faszystów.

Dzięki rozwojowi badań naukowych i ogólnemu postępowi wiedzy o człowieku i otaczającym go świecie wydłużyło się życie człowieka, zaobserwowano ogólny wzrost stopy życiowej ludzi, osiągnięto większą wydajność pracy, przyspieszono obieg informacji, odnotowano ogólne ujednolicenie świata.

I chociaż w świecie nadal występują znaczne różnice społeczne, polityczne, to jednak — generalnie biorąc — nastąpił proces integracji. Podział świata na kontynenty i państwa ma coraz bardziej względny charakter. Rozwój nauki i techniki prowadzi nieuchronnie do integracji ogólnoludzkiej. Ludzie korzystają z tej samej techniki, żyją tymi samymi problemami, czują się tak samo zagrożeni. Stopniowo kształtuje się cywilizacja globalna, ogólnoludzka.

3. Tendencje integracyjne

Do najstarszych powojennych form współpracy państw europejskich należy Rada Europy, która powstała w 1949 r. Początkowo skupiała tylko państwa zachodnioeuropejskie. Siedziba władz Rady Europy znajduje się w Strasburgu. W 1955 r. Rada przyjęła własny sztandar; jest to błękitna flaga z dwunastoma półkolistymi ułożonymi gwiazdami (reprezentującymi 12 ówczesnych członków). Przez wiele lat Rada Europy nie odgrywała większej roli politycznej, stanowiła swego rodzaju klub dyskusyjny na temat współpracy europejskiej. Jej pozycja wzrosła w latach osiemdziesiątych. Podstawowymi organami Rady są: Zgromadzenie Parlamentarne, od 1974 r. zwane Zgromadzeniem Doradczym, Sekretariat Generalny i Komitet Ministrów. W skład Zgromadzenia Doradczego wchodzi przedstawiciele parlamentów państw członkowskich. Do Rady Europy może należeć każde państwo europejskie uznające

zasady praworządności i uchwalone przez Radę prawa wolności człowieka. Od 1990 r. do organizacji tej zaczęto przyjmować państwa Europy Środkowowschodniej, w 1995 r. liczyła ona już 32 członków. Rada Europy uchwaliła wiele rezolucji, konwencji i deklaracji, takich jak: Europejska Konwencja Ochrony Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (1950-1952), Europejska Konwencja Kulturalna (1954), Europejska Karta Socjalna (1961), Konwencja w sprawie Ochrony Środowiska Naturalnego (1979), Europejska Karta Samorządów Lokalnych (1985) i inne. Powołano do życia Europejski Trybunał Praw Człowieka i Europejską Komisję Praw Człowieka. W latach 1949-1989 Rada Europy uchwaliła około 200 dokumentów, które nie miały jednak mocy obowiązującej, ponieważ nie stały za nimi rządy, lecz ciała pozarządowe. Ich znaczenie wynikało z autorytetu moralnego Rady.

Drugą organizacją tego typu jest Unia Europejska. Powstała ona w 1991 r. z przekształcenia działającej od 1958 r. Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG). W 1967 r. EWG przekształcono we Wspólnotę Europejską, podjęto działania na rzecz zjednoczenia Europy. W roku 1979 utworzono Europejski System Walutowy, a 1 lipca 1991 r. przyjęto Jednolity Akt Europejski. Planowano w nim utworzenie do 1992 r. jednolitego rynku zachodnioeuropejskiego i współpracę polityczną. W czasie szczytu członków Wspólnoty Europejskiej w Maastricht w grudniu 1991 r. podjęto decyzję o przekształceniu EWG-WE w Unię Europejską. Planowano pełną koordynację polityki gospodarczej, wprowadzenie wspólnej waluty (ecu), utworzenie Europejskiego Banku Centralnego. 7.11.1992

Działający od 1957 r. Parlament Europejski zmodyfikowano. Do 1979 r. tworzyli go przedstawiciele parlamentów państw członkowskich EWG, od 1979 r. powoływano go przez bezpośrednie wybory przeprowadzane co pięć lat. Stolicę Unii Europejskiej zlokalizowano w 1993 r. w Brukseli, jej cele określa Deklaracja Petersberska z 19 czerwca 1992 r. Unia Europejska stanowi podbudowę polityczną NATO, rozszerza działania EWG-WE z problematyki gospodarczej na polityczną. Coraz większą rolę odgrywa Parlament Europejski, w którego składzie jest 626 deputowanych, którzy tworzą kluby polityczno-ideologiczne.

Unia Europejska, w przeciwieństwie do Rady Europy, jest organizacją zamkniętą. Skupia określone państwa i ma duże znaczenie polityczne. W ostatnich latach należało do niej 15 państw zachodnioeuropejskich. Przyjęcie nowych członków uzależnia się od spełnienia

określonych warunków ekonomicznych i politycznych. Państwa Europy Środkowowschodniej w 1990 r. zgłosiły swój akces do Unii, ale nie zostały do niej przyjęte. W kwestii tej toczyły się skomplikowane rokowania. Dziewięć państw byłego bloku radzieckiego uzyskało 9 maja 1994 r. status partnera stowarzyszonego Unii, status pełnego członka obiecano im w czasie późniejszym.

W 1997 r. Komisja UE zdecydowała, że w pierwszej kolejności zostaną przyjęte: Czechy, Cypr, Estonia, Polska, Słowenia i Węgry. W drugiej turze planowano rozmowy z Litwą, Łotwą, Słowacją i Rumunią. Każde z ubiegających się o przyjęcie do Unii Europejskiej państw musiało wykazać się dostosowaniem swego prawa do prawa europejskiego, odpowiednim poziomem ekonomicznym i wolą mieszkańców, którzy wypowiadali ją w referendum.

Od 1949 r. funkcjonuje Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). Mimo rozpadu Paktu Warszawskiego i ZSRR organizacja NATO nie została rozwiązana, pakt funkcjonuje nadal. Do udziału w NATO powróciła Francja. Państwa byłego bloku radzieckiego także zgłosiły swój akces do paktu, ale Republika Rosyjska wystąpiła przeciw poszerzeniu NATO na wschód. Wprawdzie politycy rosyjscy nie podtrzymują tezy o strefie bezpieczeństwa, jak to głosił ZSRR, ale twierdzą, że przesunięcie granicy NATO na wschód osłabiłoby poczucie bezpieczeństwa Rosjan. Państwa zachodnie biorą ten argument pod uwagę i kontynuują rokowania, lecz procedura przyjęcia nowych państw do NATO ulega opóźnieniu. Państwom tym zaproponowano udział w programie „Partnerstwo dla pokoju”. W marcu 1999 r. przyjęto do NATO Czechy, Polskę i Węgry. Francuzi żądali wzmocnienia wpływu państw europejskich na decyzje wojskowe NATO, lecz Stany Zjednoczone, ponoszące największe koszty, rezerwują sobie główne decyzje.

Znaczną rolę w rozwoju gospodarczym państw europejskich odgrywa Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Organization for Economic Cooperation and Development — OECD). Powstała ona w 1961 r. i w ostatnim okresie skupiała 25 najbogatszych krajów Europy oraz Stany Zjednoczone i Kanadę. Dysponując 16% ogółu ludności świata uzyskała w 1994 r. 67% udziału w globalnym eksporcie w świecie, dysponowała 67% światowych rezerw walutowych. Organizacja decyduje o głównych kierunkach inwestycji i handlu. Państwa Europy Środkowowschodniej w 1990 r. zgłosiły swój akces do OECD,

ale nie zostały do niej przyjęte ze względu na dzielący je dystans ekonomiczny. Podnosząc swój poziom ekonomiczny i zmieniając system polityczny są one stopniowo dopuszczane do współpracy z nią. OECD wywiera wpływ na kształtowanie współpracy poszczególnych państw z Unią Europejską.

W latach 1990-2000 stały się modne i uzyskały znaczną popularność koncepcje tworzenia euroregionów, czyli obszarów obejmujących podobne ekonomicznie i społecznie tereny, bez względu na dzielące je granice państwowe. Koncepcje te znajdują silne wsparcie Niemiec, które przegrały wojnę i poniosły wielkie straty terytorialne, ale odbudowały się ekonomicznie i wychodzą poza przyznane im w 1945 r. granice. Ekspansja ta ma jednak charakter nie militarny, lecz ekonomiczny i polityczny. Koncerny niemieckie udzieliły znacznych pożyczek i podjęły wielkie inwestycje w krajach Europy Środkowowschodniej nawiązując do hasła Mitteleuropy. Na rubieżach Polski utworzono kilka euroregionów.

Szczególną funkcję w kształtowaniu stosunków politycznych w Europie spełnia Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE). Powstała ona z przekształcenia działającej od lat siedemdziesiątych Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE). Konferencja w toku żmudnych rokowań doprowadziła do spotkania na szczycie w Helsinkach latem 1975 r. Brało w niej udział 35 państw europejskich oraz Stany Zjednoczone i Kanada. Przyjęto wówczas Akt Końcowy KBWE (1 sierpnia 1975), który odegrał wielką rolę w procesach przeobrażeń europejskich w latach 1989-1991. Od 1977 r. organizowano spotkania przedstawicieli państw członkowskich KBWE i kontrolowano realizację Aktu Końcowego. Kolejne spotkania odbywały się w Belgradzie (1977-1978), Madrycie (1980-1985), Wiedniu (1986-1989), Helsinkach (1992). Obok tych konferencji organizowano narady ekspertów i dyskusje na wybrane tematy.

W czasie spotkania w Paryżu w listopadzie 1990 r. przyjęto uchwałę głoszącą, że zimna wojna się skończyła. Uchwalono Paryską Kartę dla Nowej Europy oraz zasady dalszego współdziałania, powołując do życia trzy stałe instytucje KBWE: Sekretariat w Pradze, Centrum Zapobiegania Konfliktom w Wiedniu i Biuro Wolnych Wyborów w Warszawie, które przekształcono później w Biuro do spraw Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka. Ważniejsze problemy dyskutowano podczas organizowanych systematycznie Spotkań Szefów Państw i Rządów oraz konferencji roboczych Ministrów Spraw Zagranicznych KBWE.

Stopniowo poszerzano skład KBWE przyjmując nowych członków. W początku 1991 r. do KBWE przyjęto Albanie, a następnie Litwę, Łotwę i Estonię, a w roku 1992 — Białoruś, Rosję i Ukrainę oraz Chorwację, Słowenię i Gruzję.

W czasie spotkania na szczycie w Budapeszcie w grudniu 1994 r. podjęto decyzję o przekształceniu KBWE w Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy Europejskiej (OBWE). W 1994 r. do organizacji tej należało 55 państw. Podczas konferencji w Paryżu w marcu 1995 r. przyjęto Pakt Stabilizacji w Europie. Zapewniono w nim poszanowanie praw mniejszości narodowych oraz nienaruszalność granic w Europie. Jednak wobec wydarzeń w Czeczeni, Bośni i Kosowie OBWE okazała się bezradna.

4. Problemy ekonomiczne

W wieku XIX Europa odgrywała przodującą rolę w gospodarce światowej. W wieku XX pozycję tę utraciła na rzecz innych kontynentów. Na czoło wysunęły się Stany Zjednoczone Ameryki, a obok nich Japonia i tzw. tygrysy azjatyckie. Kraje europejskie po drugiej wojnie światowej znalazły się w bardzo trudnej sytuacji. Były zniszczone i wyeksplloatowane. Sytuację tę pogłębiał podział Europy na dwie zwalczające się części. Państwa zachodnioeuropejskie w latach 1949-1954 uzyskały znaczną pomoc ze strony Stanów Zjednoczonych i szybko odbudowały się ekonomicznie. Natomiast państwa Europy Wschodniej pod presją ZSRR odrzuciły tę pomoc, by nie uzależniać się od „imperializmu” amerykańskiego i pozostały w radzieckiej strefie ekonomicznej, która rozwijała się słabiej. W Europie zarysował się znaczny dystans pomiędzy obu strefami. Różnice występujące dotąd pomiędzy Europą Zachodnią i Wschodnią nie tylko nie zostały zniwelowane, ale bardzo się pogłębiły. Europa nadal rozwijała się bardzo nierównomiernie.

Rozwój współpracy europejskiej w latach 1970-1990 spowodował nawet pewne umocnienie się Europy Zachodniej w stosunku do Stanów Zjednoczonych. Niektóre państwa zachodnioeuropejskie, jak RFN, Szwajcaria czy Holandia, odnotowały znaczny wzrost stopy życiowej wyrażony w silnym wzroście produktu krajowego brutto w aspekcie globalnym i w przeliczeniu na głowę mieszkańca.

Tabela 24

Produkt krajowy (GNP) brutto w niektórych krajach europejskich w 1990 r. w skali globalnej i w przeliczeniu na głowę mieszkańca

Państwo	GNP (w mld dolarów)	GNP w przeliczeniu na głowę mieszkańca (w tys. dolarów)
Francja	990	17 700
Szwajcaria	180	26 100
Norwegia	91	22 750
Szwecja	180	22 400
Dania	108	21 600
Finlandia	104	20 800
RFN	1125	18 100
Belgia	160	15 900
Austria	126	15 700
Holandia	240	16 100
Włochy	820	14 400
Wielka Brytania	800	14 100
Hiszpania	340	8 700
Irlandia	30	8 500
Grecja	53	5 300
Portugalia	41	4 100

Źródło: W. Laquer, *Historia Europy*, s. 481.

W skali globalnej wystąpiły zjawiska ekonomiczne trudne do opamiętania. Gospodarka światowa wstąpiła w nową fazę rewolucji naukowo-technicznej opierającej się na automatyzacji pracy i komputeryzacji życia. Wszystkie te fakty spowodowały gwałtowne przyspieszenie rozwoju ekonomicznego krajów, które szybko wykorzystały nowe zjawiska. Z drugiej jednak strony automatyzacja doprowadziła do gwałtownego wzrostu bezrobocia, którego długotrwały i masowy charakter hamował rozwój. Po to, by zapewnić ludziom możliwość egzystencji, powstała konieczność ograniczenia automatyzacji lub wydawania znacznych sum z budżetu państwa na zasiłki dla bezrobotnych. Jednocześnie, mimo wzrostu ekonomicznego, nie potrafiono zahamować inflacji, która zjadała dochód uzyskany z automatyzacji. Powstało zjawisko stagflacji

Tabela 25

Dynamika produktu krajowego brutto w niektórych krajach europejskich w latach 1989-1993 (rok poprzedni = 100)

Państwo	Rok					
	1989	1990	1991	1992	1993	1980-1993
Austria	104	104	103	102	100	130
Belgia	104	103	102	102	98	124
Białoruś	109	97	99	91	90	126
Bułgaria	97	90	87	94	95	103
Czechy	*	—	86	94	99	—
Dania	101	101	101	101	101	127
Estonia	103	91	89	74	—	67
Finlandia	105	100	93	96	98	119
Francja	104	102	101	101	96	126
Grecja	104	99	103	101	99	120
Hiszpania	105	104	102	101	99	137
Holandia	105	104	102	101	100	127
Litwa	104	98	87	61	84	61
Łotwa	106	99	91	66	91	76
Mołdawia	107	98	84	75	86	76
Niemcy	104	106	105	102	99	133
Norwegia	101	102	102	103	103	138
Polska	—	—	93	103	104	—
Portugalia	106	104	102	101	99	136
Rosja	102	96	87	80	88	79
Rumunia	94	93	87	86	101	73
Słowacja	—	—	86	93	96	—
Szwajcaria	104	102	100	100	99	122
Szwecja	102	101	99	99	97	116
Ukraina	104	96	90	86	81	82
Węgry	101	97	88	97	99	92
Wielka Brytania	102	100	98	99	102	130
Włochy	103	102	101	101	99	126

* — brak danych

Źródło: GUS, *Rocznik statystyczny 1995*, s. 655.

(stagnacja + inflacja), zarysował się kryzys strukturalny gospodarki kapitalistycznej. W tym samym czasie państwa Europy Wschodniej znalazły się w okresie przejściowym od gospodarki planowej do gospodarki rynkowej, co spowodowało gwałtowny spadek produkcji i ogólne zubożenie tych państw. Jeśli na przykład Austria w latach 1980-1993 osiągnęła globalny wzrost produkcji o 130%, to na Litwie w tym okresie nastąpił spadek produkcji o 39%, w Rumunii o 27%, na Łotwie o 24%, na Ukrainie o 18%.

Przejście od jednego systemu gospodarowania do drugiego (transformacja) było bardzo trudne i kosztowało wiele wyrzeczeń. We wszystkich krajach byłego bloku radzieckiego wystąpiła wysoka inflacja i duże bezrobocie. Zjawiska te wywierały silny wpływ na kształtowanie nastrojów ludności, która stopniowo odwracała się od reformatorów, z rozrzewnieniem wspominała dawne dobre czasy i w wyborach oddawała głosy na partie postkomunistyczne (Bułgaria, Litwa, Łotwa, Polska, Rumunia).

5. Kryzys ideologiczny i polityczny

Krach realnego socjalizmu i upadek ZSRR spowodował generalną kompromitację głoszonych przez przywódców partii komunistycznych w świecie zasad marksizmu-leninizmu. Kryzys ten szczególnie silnie zarysował się w krajach Europy Środkowowschodniej, gdzie do niedawna ideologia ta miała charakter obowiązujący. Ludzi zmuszano do wierzenia w zasady, które nazywano jedynie słusznymi. Nazywano je marksizmem-leninizmem, mimo iż w wielu wypadkach z marksizmem miały one niewiele wspólnego. Stalin i jego następcy skompromitowali marksizm. Zamiast marksizmu w byłych państwach bloku komunistycznego coraz większego znaczenia nabierały zwalczane uprzednio religie i wyznania. Kościoły lokalne wykorzystały ten fakt zwłaszcza w Polsce, na Białorusi, Litwie, Ukrainie, a także w samej Rosji.

Wielu zwolenników zyskały też różne odmiany liberalizmu i konserwatyzmu. Zastępują one w wielu środowiskach skompromitowane zasady marksizmu-leninizmu.

Inaczej ten problem rysuje się w Europie Zachodniej, gdzie marksizmowi nigdy nie nadano charakteru wiary objawionej, lecz korzystano z jego metod badawczych przy analizach sytuacji społecznej określo-

nych środowisk i społeczności. W krajach tych w wielu kręgach naukowych metody wynikające z założeń marksistowskich nadal są aktualne i stosowane w praktyce. Natomiast religie i wyznania znajdują się w stanie krytycznym, tracą zwolenników; w życiu społeczeństw industrialnych odgrywają coraz mniejszą rolę. Tylko niewielka część tych społeczeństw należy do Kościołów i praktykuje określone zasady wiary. Papież Jan Paweł II jest bardzo popularny w Polsce. W krajach Europy Zachodniej i Północnej natomiast często jest krytykowany z powodu konserwatywnych tendencji i hamowania przeobrażeń w Kościele. Większą ekspansywnością cechuje się islam, który po rozpadzie ZSRR i Jugosławii przypuścił atak na pozycje zajmowane dotąd przez marksistów na Bałkanach oraz na obrzeżu Europy i Azji.

Zanikowi uległy — znaczne przed drugą wojną światową w Europie — wpływy judaizmu i kultury żydowskiej. W ostatnich latach pod wpływem Izraela i środowisk żydowskich w Stanach Zjednoczonych judaizm przystąpił do odbudowy zniszczonych obiektów sakralnych i cmentarzy, kultywując tradycje i ożywiając współczesne dążenia wyznaniowe.

Papież Jan Paweł II od 1998 r. wzywał do potępienia przewinień Kościoła. W dniu 12 marca 2000 r. Kościół potępił występujące w przeszłości przejawy dyskryminacji inaczej myślących oraz przymusowe nawracanie niewiernych i wojny religijne. Papież przeprosił świat za grzechy popełnione przez Kościół i prosił o wybaczenie. Było to wystąpienie bez precedensu w historii. Uwiarygodniło ekumenizm Kościoła w świecie.

Upadek komunizmu nie oznaczał jednoznacznego zwycięstwa ideologii socjaldemokratycznej. Przyczynił się do tego kryzys państwa opiekuńczego na terenie Skandynawii, a zwłaszcza w Szwecji, która boryka się z wieloma problemami ekonomicznymi i społecznymi. Przeciwnicy doktryny socjaldemokratycznej wykorzystują ten fakt jako argument przeciw możliwości zastosowania tej teorii w praktyce życia codziennego. Jak wspomniano, kryzys przeżywa jednak również doktryna liberalna. Stagflacja dowodzi, że praktycznie nie ma dziś w świecie koncepcji opanowania kryzysu i określenia metody zapewniającej ciągły wzrost ekonomiczny przy zachowaniu poziomu życia ogółu ludności.

Załamanie koncepcji realnego socjalizmu oraz kryzys państwa opiekuńczego spowodował, iż niektórzy rzecznicy liberalizmu uznali, że

lizmu. F. Fukuyama w 1989 r. wystąpił z tezą głoszącą „koniec historii”, z kolei Adam Schaff, reprezentujący koła socjalistyczne Polski i Europy Zachodniej, stwierdził: „Pogląd, że marksizm został zdyskredytowany, jest dla mnie absurdem [...] Jako marksista i radykalny socjalista jestem głęboko zadowolony [...] z krachu tego, co nazywało się realnym socjalizmem, zarówno u nas, jak i w innych krajach, albowiem bez oczyszczenia terenu od tego, co uzurpowało sobie nazwę socjalizmu i marksizmu, a było faktycznie budowane na podstawie antymarksizmu, nie można przystąpić do budowy nowego socjalizmu. Ten socjalizm zaś zaczęliśmy tworzyć w sensie przemysłów w skali międzynarodowej, i nie tylko socjaliści, socjaldemokraci, ale również komuniści, trockiści i inni, połączeni w ruch, który po hiszpańsku, albowiem powstało to w Hiszpanii, nazywa się «El socialismo del futuro» — «Socjalizm przyszłości»”.

Zdaniem Schaffa i innych socjalistów przyszłości kapitalizm liberalny również znajduje się w stadium ostrego kryzysu i nie jest w stanie zapewnić społeczeństwu realizacji koncepcji rozwoju. Komputeryzacja i robotyzacja wytwórczości zmusza do stworzenia nowych stosunków społecznych, w których należy zagwarantować możliwość egzystencji milionom ludzi wyrzucanych z zakładów pracy na skutek postępu technicznego. By nie hamować postępu, należy skrócić czas pracy i zapewnić pracę większej liczbie osób. Jest to dążenie sprzeczne z zasadami liberalizmu. Realizować je może tylko nowoczesny socjalizm nawiązujący do generalnych założeń marksizmu.

Dyskusje trwają. Społeczeństwa europejskie przeżywają poważny zamęt ideologiczny. Fakt ten spowodował, podobnie jak w końcu XIX w., wzrost nastrojów dekadentkich i mistycyzmu. Modne stały się różne sekty i stowarzyszenia spirytualistyczne. W niektórych grupach młodzieży pojawiły się grupy satanistów. Generalnie panuje odwrót od ideologii na rzecz pragmatyzmu.

6. Problemy geopolityczne

Przez 45 lat Europa była podzielona i stanowiła główny front zimnej wojny. Po jednej stronie frontu panował system stalinowski, po drugiej — liberalno-kapitalistyczny. W 1990 r. rozpadł się Układ Warszawski, przestała również istnieć RWPG. Rozpadł się nie tylko ZSRR, lecz

nawet Federacja Rosyjska; na Bałkanach — Jugosławia. Na terenie byłej Jugosławii i na obrzeżach byłego ZSRR doszło do konfliktów i wojen lokalnych (Armenia, Bośnia, Czeczenia, Kosowo). Na skutek tych zmian w Europie Środkowowschodniej powstała próżnia polityczna, której Wspólnota Niepodległych Państw nie jest w stanie wypełnić. Cała Europa zmierza ku rozdrobnieniu na państwa narodowe. Liczba państw istniejących w Europie w latach poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej wzrosła z 20 do 44 w latach dziewięćdziesiątych. Z jednej strony obserwujemy więc proces integracyjny, zmierzający do zjednoczenia Europy, by mogła się ona ekonomicznie przeciwstawić innym regionom ekonomicznym i kontynentom; w dalszym ciągu zachowano Unię Europejską i NATO. Z drugiej strony postępuje proces rozpadu dużych państw wielonarodowościowych i powstawania małych państw narodowych. Toczą się walki o rozbięcie Hiszpanii (Baskonia), oderwanie Irlandii Północnej od Anglii, Walonii od Belgii, o podział Włoch (Padania) itp.

Na terenie Europy Wschodniej toczy się walka o uniezależnienie od Rosji, która próbuje zachować dawne wpływy w tym regionie. Państwa, które uniezależniły się od Rosji, podjęły starania o przyjęcie do Unii Europejskiej i do NATO. Przyjęcie państw Europy Środkowowschodniej do Unii Europejskiej wymaga dostosowania się tych państw do systemu panującego w Unii. Jest to proces długotrwały. Przeciw przesunięciu granic NATO protestuje Rosja. Państwa zachodnie opóźniają ten proces, ponieważ nie chcą doprowadzić do konfliktu z Rosją. W tej sytuacji państwa tej strefy wpływów próbują utworzyć różne ugrupowania regionalne. Stany Zjednoczone zaoferowały im udział w programie „Partnerstwo dla pokoju”. Natomiast Ukraina wystąpiła z projektem utworzenia strefy bezatomowej obejmującej kraje leżące pomiędzy strefą wpływów NATO a Rosją. Nie jest to nowy pomysł. Nawiązuje on do polskiego planu strefy bezatomowej znanego jako plan Rapackiego lub plan Gomułki. W aktualnych warunkach plan ten ma większe szanse urzeczywistnienia niż w latach sześćdziesiątych.

Pustkę powstałą po rozpadzie bloku radzieckiego próbują stopniowo wypełnić Niemcy. Kapitał niemiecki płynie do Czech, Polski, na Litwę i na Ukrainę, a nawet bezpośrednio do Rosji. Przywódcy niemieccy występują coraz częściej w roli orędowników tych państw na terenie Europy Zachodniej i jej organizacji ekonomicznych oraz politycznych.

432 W poszczególnych krajach tego regionu występuje jednak z jednej stro-

ny nadzieja na pomoc niemiecką, ale z drugiej — obawa przed niemiecką dominacją.

W końcowej fazie drugiej wojny światowej narody europejskie żądały pełnego rozbrojenia Niemiec, zniszczenia ich przemysłu zbrojeniowego, podziału na małe i słabe ekonomicznie państewka. W 50 lat po zakończeniu wojny Niemcy odrodziły się zarówno pod względem ekonomicznym, jak i politycznym. Odgrywają dziś w Europie wielką rolę. Rola ta systematycznie rośnie. Rosnącej przewagi niemieckiej obawiają się nie tylko ich bezpośredni sąsiedzi, lecz również inne państwa kontynentu europejskiego. Obawy te najpełniej wyraziła była premier Wielkiej Brytanii Margaret Thatcher w czasie dyskusji o zjednoczeniu w 1990 r. i pięć lat później, na specjalnej konferencji w Stanach Zjednoczonych.

Wszyscy czterej uczestnicy tego spotkania uznali, że szczególną rolę w procesie przeobrażeń w Europie odegrało zjednoczenie Niemiec w 1990 r. Margaret Thatcher przypominała, że była przeciw zjednoczeniu i stwierdziła, że dokonano go nie pytając narodów europejskich o zgodę, tymczasem narody te wiele od Niemców wycierpiały i obawiają się, by nie zostały ponownie przez nie zdominowane. Oskarżyła Gorbaczowa o dopuszczenie do zjednoczenia i stwierdziła, że obawy jej były uzasadnione, ponieważ po zjednoczeniu Niemcy rzeczywiście dominują w Europie, która przekształciła się w „Europę niemiecką”. Po rozpadzie imperiów kolonialnych Anglii, Belgii, Francji, Hiszpanii, Holandii, Portugalii oraz po rozpadzie Austro-Węgier i ZSRR w Europie pozostała Unia Europejska, która uległa wielkiemu zbiurokratyzowaniu. Zdaniem Margaret Thatcher Niemcy opanowali biurokrację Unii Europejskiej i stosując naciski ekonomiczne i biurokratyczne decydują o losach zjednoczonej Europy.

„A za tym — stwierdziła M. Thatcher — bilans tego stulecia to upadek imperiów. Teraz zostały tylko dwa: Chiny [...] i Unia Europejska, która skutecznie osłabia suwerenność parlamentów i zmniejsza panowanie prawa, czyli to, o co walczyliśmy. Natomiast rośnie potęga największej biurokracji, z jaką świat miał kiedykolwiek do czynienia. W tym wszystkim dominującą siłą są Niemcy. To mi się nie podoba. Przecież to nie będzie funkcjonować, przyjaciele. Dzisiejsze państwo to państwo narodowe — nowoczesna jest lojalność w stosunku do państwa narodowego, połączona z kooperacją z innymi na wspólnym rynku. Nie po to głosowałam za wspólnym rynkiem, żeby została nam 433

zabrana nasza suwerenność parlamentarna, żeby narzucono nam prawa, których nie może obalić nasz parlament”.

Były prezydent ZSRR i I sekretarz KC KPZR Michaił Gorbaczow usprawiedliwiając się stwierdził, że dla polityków radzieckich kwestia zjednoczenia Niemiec również stanowiła trudny problem, ale rezygnując z zimnej wojny musieli i w tej kwestii pójść na kompromis. „Zakończyliśmy zimną wojnę i powiedzieliśmy sobie, jak Georg Bush i ja na Malcie — stwierdził Gorbaczow — że nie uważamy się już za wrogów. Cały świat wkroczył w nową fazę rozwoju. Czy teraz powinno się to wszystko ryzykować dla próby powstrzymania procesu, który zaczęli sami Niemcy i wprowadzić nasze wojska? Nie!”

Zdaniem Gorbaczowa prezydent Bush miał rację w kwestii niemieckiej, ponieważ Niemcy „zaakceptowali wartości demokratyczne”. „Uznali swoją winę, co było bardzo ważne, przeprosili za swoją przeszłość”. Gorbaczow przyznał, że również jego niepokoją niektóre wydarzenia w Niemczech po zjednoczeniu, ale generalnie uznał, że sytuacja rozwija się dobrze, że przywódcy niemieccy przestrzegają uzgodnionych z nimi umów. Mitterrand natomiast stwierdził, że Francuzi czuliby się na pewno bezpieczniej mając za sąsiada Niemcy 60-milionowe niż 80-milionowe. „Wolelibyśmy — przyznał — żeby Niemcy pozostały podzielone. Ale nikt nie mógł nic poradzić. Ani supermocarstwa, ani wschodniemiecka armia. To nie był pucz ani bunt, mur po prostu upadł. To była rewolucja ludowa, w której zwykli ludzie narzucili swoje zdanie całemu światu. I chociaż podzielałem historyczne obawy Margaret Thatcher przed zjednoczonymi Niemcami, to w jednym punkcie mieliśmy odmienne zdania: ja uważałem zjednoczenie za niewzruszony fakt, którego nie da się już zmienić”.

Za najtrudniejszy problem w Europie następnego stulecia uznał on sprzeczność zachodzącą pomiędzy dążeniami integracyjnymi i procesami odśrodkowymi. „Myślę — stwierdził Mitterrand — że w następnym stuleciu trzeba będzie znaleźć nową syntezę między dwiema potrzebami wymienionymi przez prezydenta Gorbaczowa: potrzebą integracji z jednej strony, a zagwarantowaniem rozwoju, suwerenności i praw jednostki na różnych polach, z drugiej”.

Do 1989 r. wielkie znaczenie w Europie miały takie miasta, jak: Londyn, Paryż, Wiedeń, Madryt, Moskwa. Berlin był podzielony i ograniczony w rozwoju. Tymczasowa stolica RFN znajdowała się w małym, prowincjonalnym Bonn. Od 1990 r. Berlin przejął ponownie funkcję

stolicy Niemiec, a przez to również Europy. W latach dziewięćdziesiątych XX w. przekształcił się on w największy plac budowy Europy. Stopniowo przekształcał się ponownie w wielką metropolię o dużych ambicjach kulturowych. W 1999 r. rząd RFN oficjalnie przeprowadził się z Bonn do Berlina.

7. Aspekty kulturowe przemian europejskich

Europa jest nadal bardzo zróżnicowana pod względem etnicznym i kulturowym. Na jej terenie spotykają się różne tradycje. Jednocześnie przeżywa ona szybki proces integracyjny zarówno w skali kontynentu, jak i ogólnoswiatowej. Generalnie biorąc, Europejczycy nawiązują do tradycji zachodnich (okcydentalnych) i kultury łacińskiej. W Europie Wschodniej i częściowo Południowej zaznaczają się silniej tradycje orientalne i wpływy kultury bizantyjskiej, na Półwyspie Bałkańskim — silne wpływy muzułmańskie, a na Półwyspie Pirenejskim dają o sobie znać również wielkie wpływy tradycji arabskiej i islamu. Do 1939 r. w Europie, zwłaszcza jej wschodniej części, występowały silne wpływy judaizmu. W czasie wojny kilka milionów Żydów uległo zagładzie, wielu z nich ratowało się ucieczką za ocean, zabytki kultury judaistycznej uległy zniszczeniu. W Europie Wschodniej przez wiele lat nie było warunków do odrodzenia kultury tego kręgu kulturowego, zaistniały dopiero od 1990 r. Z inicjatywy Żydów amerykańskich i Izraela podjęto starania o restytucję dóbr i odbudowę zabytków kulturalnych Żydów. Fakt ten spowoduje zapewne odrodzenie środowisk żydowskich w poszczególnych krajach Europy Wschodniej.

Narody słowiańskie odnotowały w wieku XX stosunkowo małe osiągnięcia naukowe i kulturalne. To, czego nie zniszczył Hitler, dokonali stalinowcy w okresie kultu jednostki. W Europie Zachodniej Rosja kojarzy się nadal ze stalinowskim „imperium zła”. Stosunkowo mało pojęć z języka rosyjskiego i innych języków słowiańskich przeniknęło do skarbnicy ogólnoludzkiej. Znacznie rozpowszechniły się natomiast osiągnięcia kulturalne narodów anglosaskich. Język angielski przejmował stopniowo funkcję języka światowego, a wraz z językiem do kultury światowej przenikały pojęcia i tradycje brytyjskie. W latach dziewięćdziesiątych młodzież europejska uległa fascynacji kulturą amerykańską. W ostatnich latach duże wpływy notuje także kultura niemie-

ka. Niemcy zapisali się znacznymi osiągnięciami w literaturze i sztuce. O wiele mniejszy wpływ mieli Francuzi.

W wieku XX nastąpił wielki rozwój architektury, rzeźby, literatury, muzyki. Umasowienie czytelnictwa spowodowało upowszechnienie kultury. W drugiej połowie XX w. czytelnictwo ulegało jednak stopniowemu ograniczaniu. Było wypierane przez kino, a następnie telewizję. Telefon z kolei spowodował zanik popularnej dawniej sztuki epistolarnej.

Szczególną rolę w historii Europy XX w. odegrały środki masowego przekazu: prasa, radio, telewizja, internet. Dziennikarze i publicyści uzyskali znaczne wpływy na wydarzenia bieżące, szybko informując społeczeństwo. Niekiedy potrafili zasugerować fakty, których w rzeczywistości nie było, lub które zostały przez nich bardzo wyolbrzymione. Zanim doszło do sprostowania i wyjaśnienia, pseudofakty stawały się własnością opinii publicznej i trudno było je wyeliminować. Powstało pojęcie faktów medialnych. Dziennikarze kreowali wydarzenia, urabiali opinie o sprawach i ludziach, decydowali o popularności polityków i artystów lub powodowali, że szli oni w zapomnienie. Media mają wielkie wpływy i władzę nieformalną.

Od pierwszego pokazu filmowego braci Lumière w 1895 r. nastąpił burzliwy rozwój sztuki filmowej i kinoteatrów. Przełom nastąpił w 1927 r. wraz z wynalazkiem filmu dźwiękowego. Powstały wielkie wytwórnie filmowe i kinoteatry, produkowano setki filmów rocznie. Przewagę uzyskały szybko wytwórnie amerykańskie. W Europie produkowano jednak na ogół filmy bardziej ambitne artystycznie. Filmy spopularyzowały wielu artystów, wykreowały sporo gwiazd filmowych. Przez wiele lat kino było najbardziej masową rozrywką kulturalną narodów europejskich, do kin uczęszczały miliony widzów. Kino przyczyniło się do upowszechnienia kultury, umasowienia nowych wzorców mody i zachowania, odegrało ważną rolę w przekształcaniu społeczeństw.

W zmianach obyczajowości duże znaczenie ma też komputeryzacja i informatyka. Komputeryzacja prac redakcyjnych i wydawniczych spowodowała gwałtowne przyspieszenie procesu wydawniczego. Książki stały się bardziej dostępne, ale nie tańsze. W dalszym ciągu odrywało od nich kino. W latach dziewięćdziesiątych książki zaczęto nagrywać na dyski, wiele zarejestrowano na kasetach wideo. Powstał nowy świat dzięki komputeryzacji i telekomunikacji. Telewizja zawładnęła człowiekiem drugiej połowy XX w. określając jego stosunek do życia i kultury.

Pierwsze próbné stacje telewizyjne powstały w ostatnich latach przed wybuchem drugiej wojny światowej. Właściwy rozwój telewizji nastąpił jednak dopiero po wojnie. W Stanach Zjednoczonych rozwijała się od 1956 r., w Europie jej rozwój datuje się właściwie dopiero od 1967 r. W latach siedemdziesiątych wprowadzono telewizję kolorową. Ta dziedzina komunikacji szybko opanowała masy wypierając czytelnictwo książek. Kino rozwijało się obok telewizji.

Telewizja ma również ważny udział w procesie podnoszenia życia umysłowego mieszkańców miast i wsi: informuje o życiu innych ludzi i upowszechnia najnowsze osiągnięcia nauki i kultury. Spełnia wielkie zadanie dydaktyczne i wychowawcze. Jednak odgrywa też rolę negatywną odciągając młodzież od samodzielnego myślenia, przyzwyczajając do biernego korzystania z cudzych osiągnięć, upowszechniając negatywne stereotypy itp. Pod wpływem telewizji w niektórych krajach wzrasta okrucieństwo i przemoc oraz obserwuje się zjawisko wtórnego analfabetyzmu.

Przez wiele lat w sztuce nawiązywano do przeżyć wojennych z czasów pierwszej i drugiej wojny światowej. Ponadto treścią dzieł sztuki były wątki historyczne, przeżycia indywidualne jednostek w procesie przekształceń społecznych, psychoanaliza. Od kilkudziesięciu lat występuje też silny nurt związany z podbojem przestrzeni kosmicznej (science fiction). W sztuce państw kapitalistycznych panowała swoboda twórcza, natomiast w krajach bloku radzieckiego twórców zmuszano do stosowania metody realizmu socjalistycznego. We wszystkich krajach tego obozu były ograniczenia cenzuralne. Państwo jako mecenas sztuki przeznaczało znaczne sumy na rozwój literatury i sztuki, ale żądało od twórców podporządkowania ich dzieł określonym wymogom, hamując rozwój sztuki.

Pewne wątki w twórczości literackiej, architekturze, rzeźbie i sztuce teatralnej wyróżniały kulturę europejską spośród kultur innych obszarów i regionów. Kultura i sztuka stanowiły czynnik łagodzący różnice występujące pomiędzy regionami i blokami politycznymi oraz wpływały na podtrzymanie jedności kulturowej narodów europejskich. Po drugiej wojnie światowej w kulturze europejskiej ważne stały się wzorce amerykańskie.

Demokratyzacja stosunków prowadziła do emancypacji kobiet, które stopniowo wkraczały do wielu dziedzin życia zastrzeżonych dotąd tylko dla mężczyzn. Demokratyzacja życia społecznego i mniejsza za-

1989-2000

Tabela 26

Wydatki niektórych krajów europejskich na edukację (% PKB) w 1990 r.

Państwo	Szkolnictwo			Razem
	podstawowe	średnie	wyższe	
Austria	1,0	2,6	1,1	5,4
Belgia	0,9	2,4	0,9	5,4
Hiszpania	1,0	2,4	0,8	4,5
Holandia	1,3	2,2	1,7	5,6
Irlandia	1,6	2,2	1,2	5,5
Niemcy	0,5	1,8	0,9	4,0
Norwegia	1,7	2,8	1,3	6,8
Polska	2,1	1,2	1,0	5,4
Portugalia	2,2	2,0	0,9	5,5
Szwecja	2,3	2,8	1,2	6,5
Szwajcaria	1,4	2,4	1,2	5,4
Wielka Brytania	1,4	2,3	1,0	5,3

Źródło: *Biała księga. Polska — Unia Europejska. Nauka i technologia*, opracował zespół pod kierunkiem A. Wierzbickiego, Warszawa 1996, s. 12.

Tabela 27

Liczba uczniów i studentów na 1000 mieszkańców w niektórych krajach Europy w 1990 r.

Państwo	Szkolnictwo			Razem
	podstawowe	średnie	wyższe	
Austria	47	95	31	198
Belgia	75	80	25	217
Hiszpania	72	117	31	247
Holandia	77	82	25	208
Irlandia	119	101	20	278
Niemcy	40	93	28	289
Norwegia	73	91	27	221
Polska	109	63	11	183
Portugalia	104	75	18	215
Szwecja	68	69	22	170
Szwajcaria	60	82	16	180
Wielka Brytania	79	76	13	182

Źródło: *Biała księga*, s. 12.

leżność od wyznań i Kościołów prowadziły z kolei do rozpadu więzi rodzinnych i rozluźnienia obyczajów. Preferowano model rodziny młodziutkiej, zrywano z kultem ojca jako głowy rodziny. Kobiety stawiały się niezależne finansowo, wyzwalały się spod zależności męża i rygorów rodzinnych. Mniej czasu poświęcano rodzinie, dzieci uzyskiwały większą swobodę. W XX w. poważnie zmienił się sposób ubierania i obyczaje, rytm życia wyznaczały nie tradycja i hierarchia, lecz stopień zamożności. Do państw europejskich przenoszono nowe wzorce ze Stanów Zjednoczonych, które przodowały w kreowaniu nowego modelu życia. Modę w ubiorach nadal dyktował Paryż. Wzorce te lansowały filmy, literatura i sztuka, w których coraz większą rolę odgrywali twórcy z innych kontynentów.

Wielki postęp techniczny, który odnotowano, nie oznacza jednak złagodzenia obyczajów. Coraz bardziej panoszą się rozbój i przemoc. W wielu miastach europejskich mieszkańcy boją się wychodzić po zmierzchu z domu. Władze porządkowe na ogół nie panują nad sytuacją i nie gwarantują społeczeństwu bezpieczeństwa. Rozpowszechniły się różne formy terroru politycznego, jak zamachy bombowe, porywanie samolotów, uprowadzanie ludzi, a nawet rozboje z bronią w rękę. Postęp techniczny i wielki rozwój kultury spowodował tylko, że zmieniła się technika uprawiania przemocy.

Powstała specyficzna subkultura młodzieżowa. Młodzi ludzie skupieni w różnych nieformalnych grupach często byli zaniedbani, ubierali się wyzywająco. Modne stało się picie alkoholu, zażywanie środków odurzających, prowokujące, agresywne zachowanie.

Zauważa się tutaj brak pracy wychowawczej nie tylko rodziny, szkoły i organizacji politycznych, ale również instytucji i Kościołów różnych wyznań, które tymi problemami zawsze się zajmowały.

W XIX w. twórcy europejscy byli bardziej znani i popularni niż twórcy z innych kontynentów, zaś w wieku XX zanotowano szczególnie rozkwit twórczości pisarzy i ludzi sztuki krajów amerykańskich i azjatyckich, a zwłaszcza Stanów Zjednoczonych; twórczość autorów europejskich zeszła niejako na drugi plan. Odnosi się to również do badań naukowych. Coraz więcej nagród Nobla przyznawanych jest uczonym i autorom pozaeuropejskim.

Względne pomniejszenie świata na skutek rozwoju łączności satelitarnej spowodowało, że trudno dziś mówić o odrębnej kulturze i sztuce europejskiej. Coraz silnie występuje zjawisko wzajemnego przenikania

się kultur i powstawania jednolitej kultury światowej. Specjalną rolę w tym dziele odgrywa film i telewizja oraz łączność komputerowa poprzez internet. Powstaje nowoczesna sztuka wykorzystująca nowoczesne środki i metody twórcze, zwłaszcza popularna jest twórczość komputerowa.

„Siedziałem, zastanawiałem się — pisze Václav Havel — i po raz kolejny uświadomiłem sobie niemal banalną prawdę: że żyjemy w wieku jednej globalnej cywilizacji. Jej spójność oczywiście nie polega tylko na podobnym ubieraniu się, podobnych drinkach, międzynarodowych reklamach czy tej samej muzyce komercyjnej, brzęczącej nieustannie na całej powierzchni Ziemi. Polega na czymś głębszym. Dzięki nowożytnej idei trwałego postępu i rozwoju oraz dzięki właściwemu jej ekspansjonizmowi, jak również dzięki zawrotnemu rozwojowi współczesnej nauki, który bezpośrednio wyrasta z tej idei, w ciągu niewielu dziesięcioleci nasza planeta po raz pierwszy po setkach tysięcy lat istnienia rodu ludzkiego, opanowana została przez jedną cywilizację i to w dodatku cywilizację techniczną. Cały świat pokrył się siecią milionów informacyjnych i komunikacyjnych nitek, niczym jakimiś naczyniami włoskowatymi, którymi z błyskawiczną prędkością płyną nie tylko najróżniejsze informacje, ale też zintegrowane modele zachowań społecznych, politycznych i gospodarczych, normy prawne, a nawet miliardy dolarów, elektronicznie błędzących po świecie, mimo że nikt z osób mających z nimi do czynienia, nigdy nie zobaczy ich w formie fizycznej. Życie rodu ludzkiego jest w efekcie tego nie tylko związane informacyjnie, ale też skutkowo: wystarczy, że jakiś makler bankowy w Singapurze przeprowadzi podejrzaną transakcję, aby wskutek tego splajtował bank na drugim końcu świata”.

Wiek XIX był bardzo burzliwy i bogaty w wydarzenia. Historycy na ogół są zgodni co do tego, że rozpoczął się on dopiero po kongresie wiedeńskim w 1815 r. i trwał do pierwszej wojny światowej. A więc wiek XX rozpoczął się właściwie nie w 1900, lecz w 1914 r. Jednocześnie publicyści twierdzą, że wraz z rozpadem ZSRR i jego bloku w latach 1990/91 rozpoczął się już wiek XXI. A więc wiek XX trwał bardzo krótko, bo zaledwie 70-75 lat.

„Gdy przed dokładnie stu laty redakcja »Berliner Illustrierte Zeitung« przeprowadziła wśród paru tysięcy czytelników ankietę na temat minionego stulecia i nadziei związanych ze stuleciem nadchodzącym — pisze Jürgen Kocka — napłynęły interesujące odpowiedzi. Miniony wiek najczęściej określano »stuleciem wynalazków«, z nadchodzącym wiązano nadzieje na »utrzymanie światowego pokoju«. Nie podważano kalendarzowej rachuby czasu, a za przełom stuleci uważano rok 1900. Późniejsze czasy zmieniły ten punkt widzenia. Wojna światowa stanowiła dla wielu najgłębszy przełom, utożsamiany z rozpadem burzącej cywilizacji. Tak więc, zdaniem wielu komentatorów i historyków, XIX wiek dobiegł końca wraz z wybuchem I wojny światowej. George Kennan określił tę wojnę jako »katastrofę« XX wieku. Gdy w 1950 r. historia współczesna stała się samodzielną dyscypliną nauki, data 1917 pojawia się jako przełom wieków. Był to rok wybuchu rewolucji w Rosji i wkroczenia Ameryki na arenę światowej polityki. Podobnie burzliwe w skutkach okazały się doświadczenia roku 1989, którym towarzyszyło uczucie schyłku epoki. Interpretacja rozpadu komunizmu jako przełomu epoki ponownie potwierdziła historyczną rangę jego rewolucyjnego początku w 1917 r. [...] Pod naporem doznanych

doświadczeń i ich klasyfikacji — pisze dalej Kocka — u progu nowego przedziału czasu, wyobrażenie o XX wieku nabrało nowego wymiaru. Przyjęło się wówczas określenie »krótkiego XX wieku«, którego jedność upatrywano w ponadnarodowym, fundamentalnym konflikcie wartości ideologii ruchów i władzy” (J. Kocka, *U progu tysiąclecia. Co weźmiemy ze sobą w przyszłość?* „Deutschland” nr 6/99, s. 6).

Wiek XX był więc okresem przyspieszonego rozwoju. Na skutek rozwoju techniki Europa stała się zwarta i mała. Bardzo szybko przenoszono się z miejsca na miejsce, odległości przestały hamować bieg wydarzeń. Nastąpił proces wyrównywania dysproporcji i zaległości. Łączność radiowa i telegraficzna, a następnie sieć telewizyjna spowodowały, że wydarzenia w jednej części kontynentu szybko stawały się znane w innych jego częściach. Kolej, samochód, samolot stały się środkiem powszechnego użycia ułatwiając przemieszczanie się z jednego końca świata w drugi.

Postęp techniczny nie spowodował jednak wyrugowania niezadowolonia i sprzeczności między ludźmi. Nadal występowały konflikty i wojny. W okresie tych kilkudziesięciu lat narody europejskie przeżyły dwie wielkie wojny, które przeszły do historii jako wojny światowe, oraz kilka rewolucji i wiele przewrotów. Powstały i upadły systemy faszystowskie i tzw. realnego socjalizmu. Europa obroniła demokrację parlamentarną jako najbardziej racjonalny model państwa i zachodni system wartości etycznych. W okresie tych burzliwych zmian narody europejskie utraciły przywództwo nad światem. Rozpadły się utworzone w XIX w. systemy kolonialne i zależne. Stany Zjednoczone zdobyły niekwestionowany prymat w świecie zarówno w aspekcie ekonomicznym, jak i politycznym. Fakt ten znalazł również odbicie w kulturze i sztuce, bo i w tych dziedzinach Amerykanie przodują. Europa utraciła prymat w świecie i ponownie przekształciła się w jeden z jego pięciu kontynentów. Jest to kontynent najmniejszy, ale nadal bardzo ważny. Stopa życiowa mieszkańców Europy jest wyższa niż w wielu innych regionach świata, co powoduje, że mimo utraty prymatu jest ona nadal atrakcyjna dla wielu osób spoza tego kontynentu. Do Europy napływa wielu emigrantów z Afryki, Azji i Oceanii. Narody europejskie podtrzymują żywy kontakt z narodami Ameryki Północnej. Wielu obywateli Stanów Zjednoczonych pochodzi z Europy i utrzymuje z nią żywy kontakt. Potomkowie dawnych emigrantów szukają swoich korzeni i podejmują starania o nawiązanie kon-

taktu z ojczyznami swych przodków. Europa jest nadal aktywna, ważna i popularna.

Obalenie systemów faszystowskich, a potem rozpad ZSRR i podporządkowanego mu bloku państw satelickich spowodowały generalną zmianę układu sił politycznych w Europie. Niebywale wzrosło znaczenie zjednoczonych Niemiec, które są położone w centrum kontynentu, dysponują dużym potencjałem ekonomicznym i kulturalnym, wywierają wielki wpływ na całokształt stosunków. W okresie 50 lat, które upłynęły od zakończenia drugiej wojny światowej państwo to gruntownie się zmieniło. Testament Hitlera poszedł w zapomnienie. Niemcy zdemokratyzowały się i stanowią dziś jeden z najbardziej demokratycznych i zdemilitaryzowanych narodów Europy. Oddziałują na życie umysłowe całej Europy inicjując nowe kierunki w kulturze i sztuce.

Obok Niemców dużą rolę odgrywają nadal Francuzi, podczas gdy Anglicy wciąż mają tendencję do zamykania się na wyspach i izolowania od Europy. Wielką niewiadomą stanowią nadal Rosjanie, którzy po szoku spowodowanym upadkiem komunizmu i stalinowskiego „imperium zła”, szukają sobie miejsca i w gospodarce, i w kulturze świata. Nadal wywierają poważny wpływ na całą Europę Środkowowschodnią i znaczną część Azji. Rosja uległa osłabieniu na skutek oderwania się od niej Ukrainy, Białorusi i narodów azjatyckich. Ciągłe jest jednak wielkim państwem, dysponującym dużymi zasobami surowcowymi i dużym potencjałem umysłowym. Należy sądzić, że szybko opanuje załamanie i powróci do rzędu narodów decydujących o losach kontynentu. Wiek XX ustabilizował też pomyślny rozwój narodów skandynawskich, które utrwaliły system państwa dobrobytu.

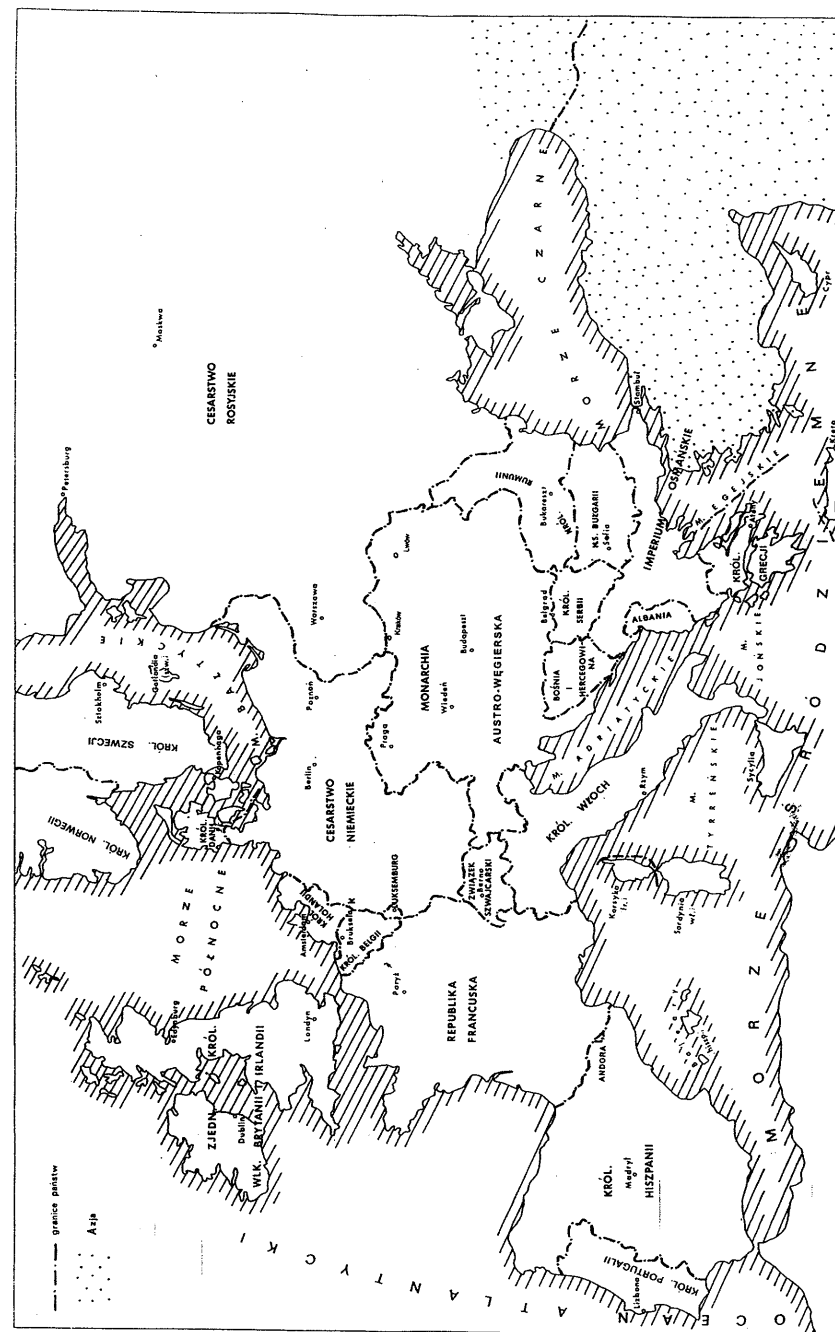
Narody bałkańskie, podobnie jak na przełomie XIX i XX w., nadal są poróżnione i skłócone. Walka o wpływy i znaczenie między nimi trwa nadal. Spowodowało to już wielkie straty ludzkie i materialne, świadczy o pewnych tradycjach konfliktogennych występujących w tym regionie.

Koniec wieku przyniósł uspokojenie sytuacji konfliktowych w skali całego kontynentu. Należy mieć nadzieję, że nie jest to zjawisko przejściowe, lecz trwałe, że wygaśnięcie waśni i konfliktów spowoduje odrodzenie sił Europy i zamieszkujących ją narodów. W porównaniu z innymi kontynentami Europa wykazuje ostatnio stosunkowo słaby przyrost naturalny i stopniowo wymiera. Liczba mieszkańców państw europejskich ulega zmniejszeniu. Występujący w ostatnim okresie dopływ

innych narodowości może ożywić witalność narodów europejskich. Domieszka krwi innych ras i kultur wywiera pozytywny wpływ na dalsze losy kontynentu.

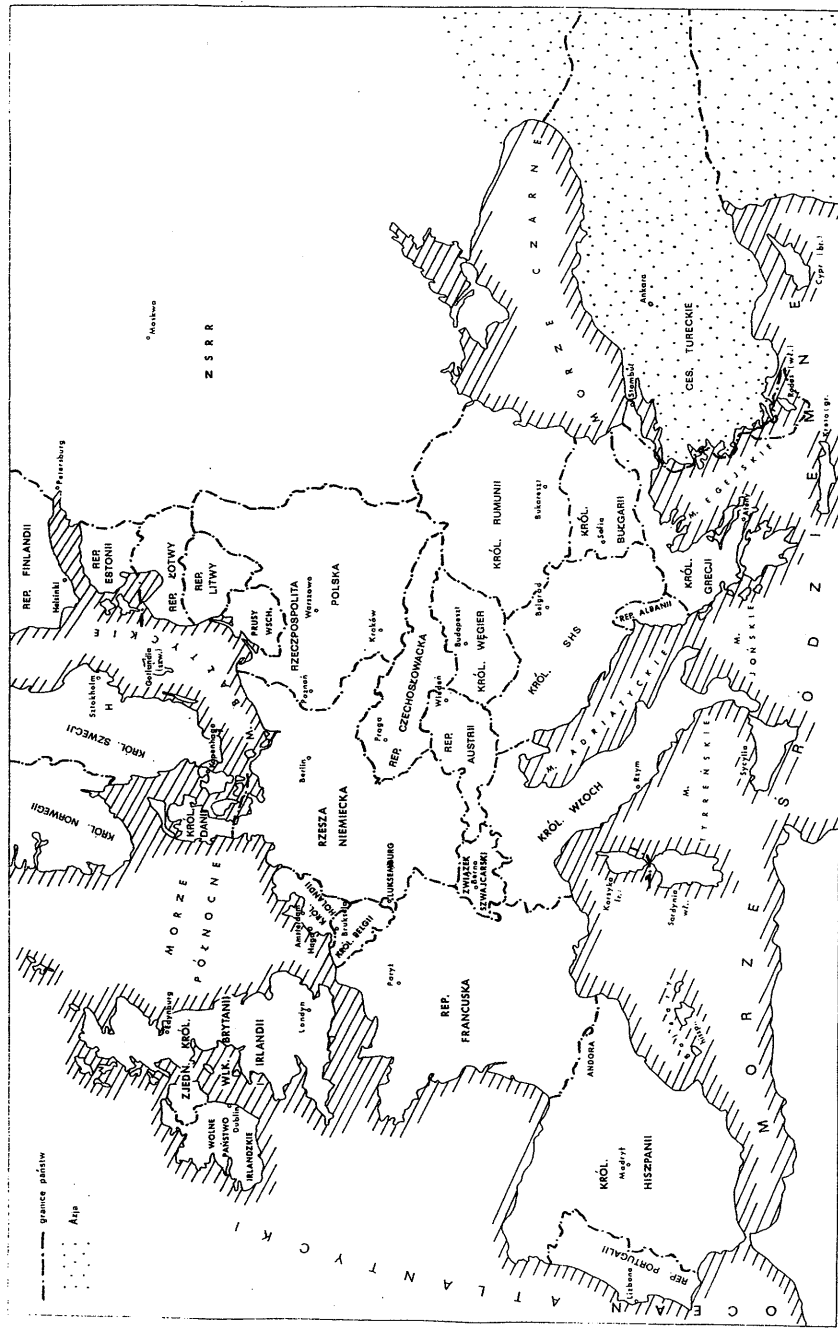
Pod koniec wieku przeświadczenie głoszące, iż wiek XX był krótki, zostało zakwestionowane. Po rozpadzie ZSRR i jego bloku historia się nie skończyła. Trwa kontynuując procesy rozwojowe, które pojawiły się w okresie wcześniejszym. Wspomniany już Jürgen Kocka pisze: „Coraz bardziej aktualne staje się to, co przed 1917 rokiem przedstawiało ogromną wartość i po roku 1989 ponownie nabrało znaczenia, podczas gdy w okresie zwalczania się systemów istniało w zamrożonej bądź zrelatywizowanej formie. W żadnym wypadku jednak nie zostało zapomniane. Ocalał wymiar *longue durée* w każdym razie w odniesieniu do Europy. Dopiero po roku 1989/90 otwarte spojrzenie na Wschód przywraca możliwość historycznego myślenia z integracją dawnych geograficznych wzorów. Ponownie pojawia się fascynacja wschodnioeuropejską i euroazjatycką przestrzenią, niekiedy w lekko mitologizującej manierze. Z perspektywy Wschodu, Półwyspu Bałkańskiego i południowo-wschodnich obszarów Europy, regionu utożsamianego przez długie lata z »orientalnym problemem«, europejska historia ukazuje się w nowym świetle. Obciążona jest nieprzerwanym ciągiem aktów rozpadu rozrzuconego na mapie państwa osmańskiego, jak i zniszczeniem wielonarodowej Jugosławii. Historia Europy znaczonej jest konkurencyjną walką mocarstw w wojnie krymskiej, przymusową deportacją w wojnie na Bałkanach, wypadkami w Sarajewie w 1914 roku, wybuchem »zimnej wojny«, grecką wojną domową, wreszcie wojną w Kosowie, gdzie konflikt narodowościowy i interesy mocarstw tworzą szczególnie groźne struktury. W centrum uwagi pozostaje jednak niezniszczalność narodów, siła narodowej pamięci, zwycięstwo państwa narodowego”.

Reasumując swe rozważania o roli wieku XX Kocka stwierdził: „I tak to wiek XX — mimo bezprecedensowych katastrof i innowacji — włącza się do historycznej ciągłości dziejów, których nie zdołał, wbrew przewidywaniom ekspertów, zmienić w znaczącym stopniu. XX wiek ponownie się wydłuża” (J. Kocka, *U progu tysiąclecia*).

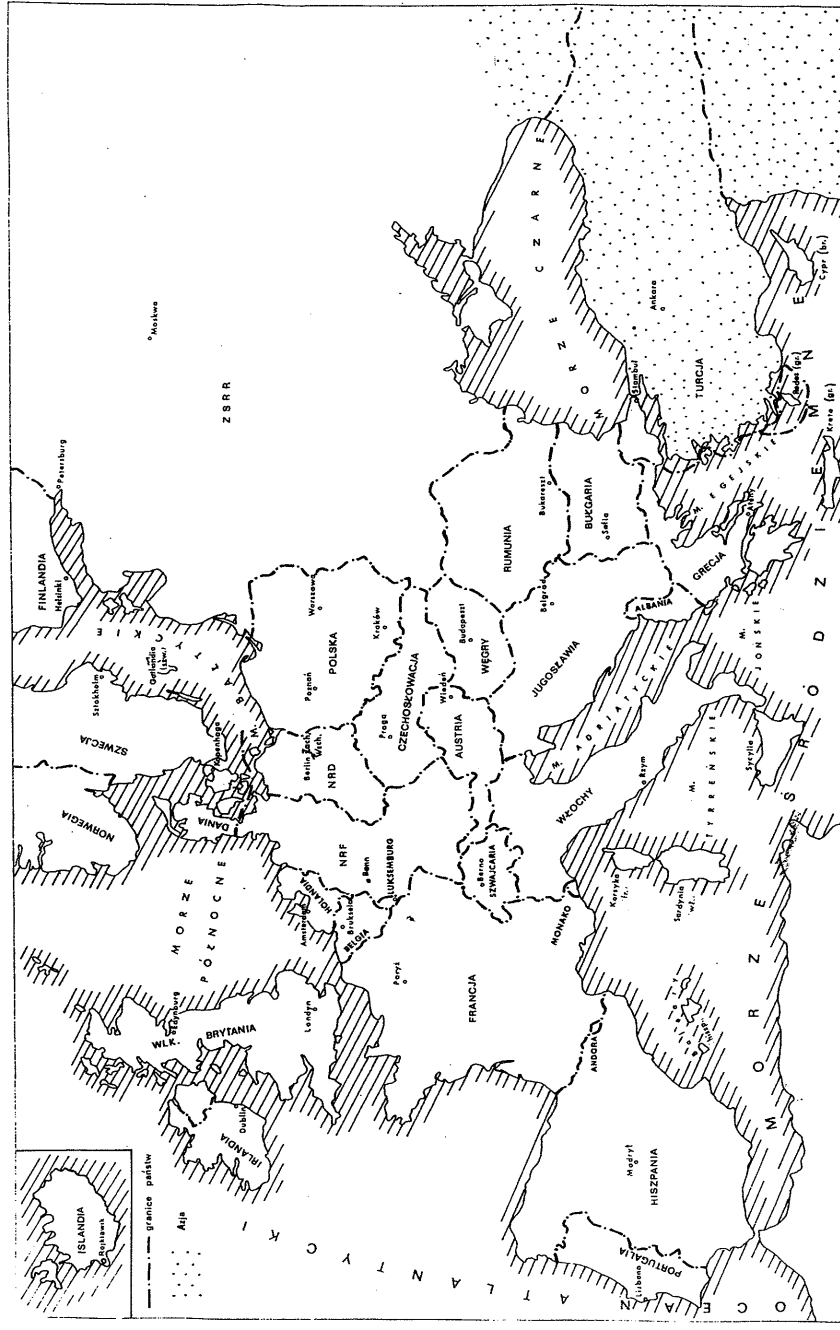

Europa w 1900 roku

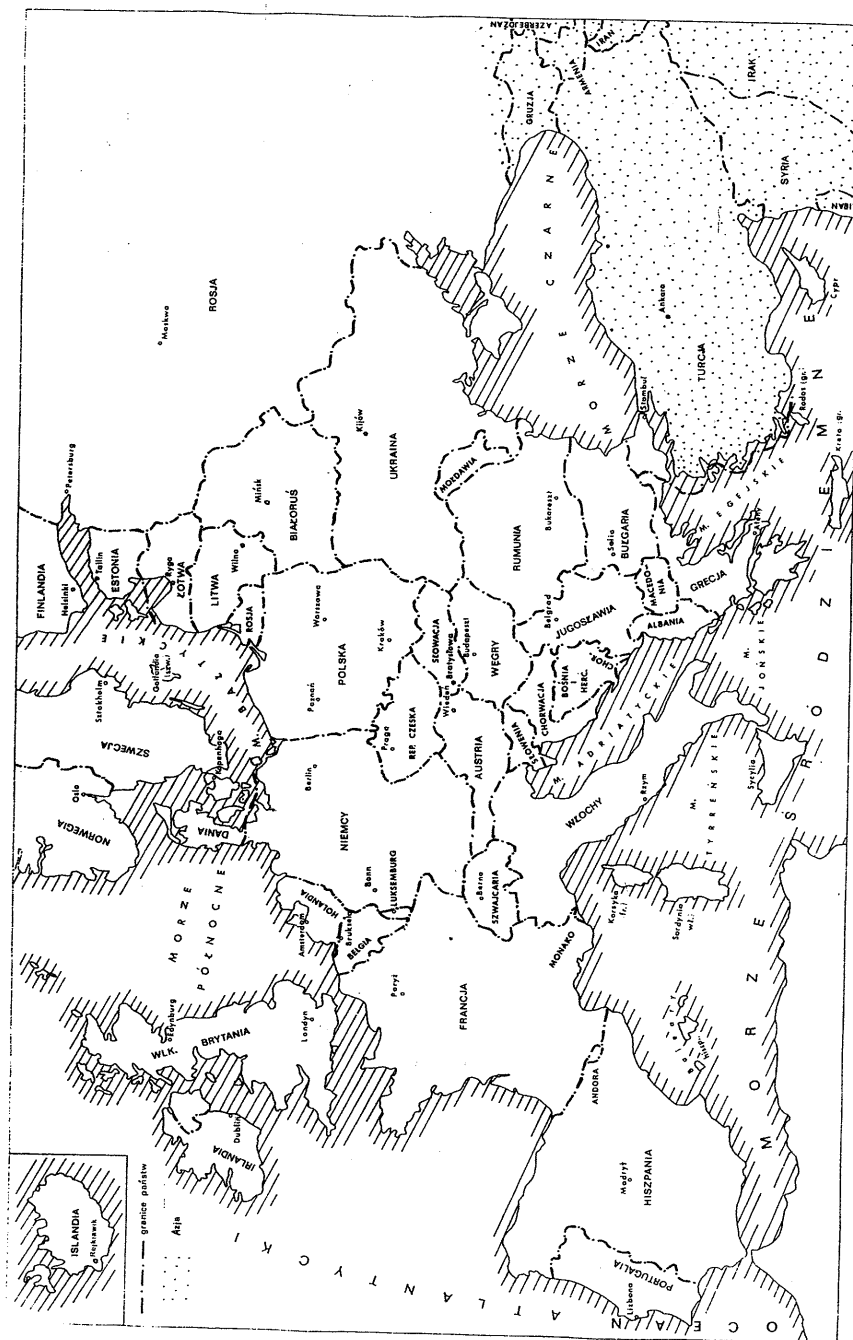

Europa w 1920 roku

Europa w 1950 roku

Europa w 1995 roku

Europa XX wieku jest publikacją o charakterze popularnonaukowym przeznaczoną dla szerokiego grona czytelników, dlatego wybór polecanych publikacji pomocniczych ma bardzo wyselekcjonowany charakter. Bibliografia do historii Europy XX wieku jest bardzo bogata, zwłaszcza w językach obcych. Niniejszy wybór obejmuje tylko ważniejsze pozycje dostępne w języku polskim.

I. Opracowania ogólne

- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, t. I-II, Warszawa 1993.
 —, *O rewolucji*, Kraków 1991.
 Backer R., *Totalitaryzm. Geneza, istota, upadek*, Toruń 1992.
 Barraclough G., *Wstęp do historii współczesnej*, Warszawa 1971.
 Bartlett Ch., *Konflikt globalny. Międzynarodowa rywalizacja wielkich mocarstw w latach 1880-1990*, Wrocław 1997.
 Cameron R., *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa 1996.
 Carpentier J., Lebrun F., *Historia Europy*, Warszawa 1994.
 Chodorowski J., *Niemiecka doktryna wielkiego obszaru*, Wrocław 1972.
 Ciepielewski J., Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*, Warszawa 1971.
 Davies N., *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 1998.
 Dobrzycki W., *Historia stosunków międzynarodowych w czasach nowożytnych 1815-1945*, Warszawa 1996.
 Doren van Ch., *Historia wiedzy od zarania dziejów do dziś*, Warszawa 1996.
 Fukujama F., *Koniec historii*, Poznań 1996.
 Furet F., *Przeszłość pewnego złudzenia. Esej o idei komunistycznej w XX wieku*, Warszawa 1996.
 Gola B., Ryszka F., *Hiszpania*, Warszawa 1999.
 Górski J., Sierpiński W., *Historia powszechnej myśli ekonomicznej 1870-1950*, wyd. drugie, Warszawa 1977.
 Hass L., *Ambicje, rachuby, rzeczywistość. Wolnomularstwo w Europie Środkowo-wschodniej 1905-1928*, Warszawa 1964.
 Heller M., *Utopia u władzy. Historia Związku Radzieckiego*, Wrocław 1989.

- Hemmerling Z., *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1893-1930*, Warszawa 1987.
- Historia Europy*, red. A. Mączak, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997.
- Historia XX wieku*, red. H. Mościcki i J. Cynarski, Warszawa 1934.
- Hobsbawm E., *Wiek skrajności. Spojrzenie na Krótkie Dwudzieste Stulecie*, Warszawa 1999.
- Howard M., *Wojny w dziejach Europy*, Wrocław 1990.
- Johnson P., *Historia Żydów*, Kraków 1993.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata. Narodziny. Rozkwit. Upadek*, Warszawa 1994.
- Kissinger H., *Dyplomacja*, Warszawa 1996.
- Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie. Rozwój. Rozkład*, Londyn 1988.
- Łuczak Cz., *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871-1945*, Poznań 1984.
- Malina M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1990*, Warszawa 1998.
- Międzynarodowy ruch robotniczy*, t. I: wiek XIX-1945; t. II: lata 1945-1975, red. J.W. Gołębiowski i in., Warszawa 1976.
- Moczulski L., *Geopolityka. Potęga w czasie i w przestrzeni*, Warszawa 1999.
- Powrót do historii. Europa Środkowowschodnia w historiografii*, red. nauk. W. Balcerak, Warszawa 1994.
- Ryszka F., *W kręgu zbiorowych złudzeń. Z dziejów hiszpańskiego anarchizmu 1868-1939*, t. I-II, Warszawa 1991.
- Sampson A., *Siedem sióstr. Wielkie koncerny naftowe i świat przez nie stworzony*, Warszawa 1981.
- Waldenberg M., *Kwestie narodowe w Europie Środkowowschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Wandycz P.S., *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 1995.
- Włodarczyk T., *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, Warszawa 1974.
- Yergin D., *Nafta, władza i pieniądze*, Warszawa 1996.
- Zieliński Z., *Papiestwo i papież dwóch ostatnich wieków*, Poznań 1986.

II. Narodziny wieku (1900-1914)

- Bartnicki A., *Konflikty kolonialne 1869-1939*, Warszawa 1971.
- Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Wrocław 1999.
- Bazyłow L., *Historia powszechna 1789-1918*, Warszawa 1981.
- Chlebowczyk J., *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa-Kraków 1983.
- Czapliński M., *Niemiecka polityka kolonialna*, Poznań 1992.

- Czubiński A., *Węzłowe problemy rozwoju socjaldemokracji niemieckiej (1847-1993)*, Poznań 1994.
- , *Wybrane problemy historii Niemiec XIX i XX wieku*, Poznań 1992.
- Gilbert M., *Churchill. Biografia*, t. I-II, Poznań 1996-1997.
- Giza A., *Idea jugosławizmu w latach 1800-1918*, Szczecin 1992.
- Historia II Międzynarodówki*, t. I-II, red. L. Z. Zubok i in., Warszawa 1978.
- Kamiński A.J., *Militaryzm niemiecki. Główne zagadnienia społeczne i polityczne*, Warszawa 1961.
- Krasuski J., *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871-1945*, Poznań 1969.
- Kukiel M., *Dzieje polityczne Europy od rewolucji francuskiej (1789-1921)*, Londyn 1992.
- Nabiel E., *O specyfice rozwoju imperializmu niemieckiego*, Warszawa 1959.
- Pajewski J., *Historia powszechna 1871-1918*, Warszawa 1967.
- Państwa bałkańskie w polityce imperializmu niemieckiego w latach 1871-1945*, red. A. Czubiński, Poznań 1982.
- Rola Niemiec w procesach rozwojowych Europy XIX i XX wieku*, praca zbiorowa, red. A. Czubiński, Poznań 1995.
- Sobczak J., *Cesarz Mikołaj II. Młodość i pierwsze lata panowania 1868-1900*, cz. I: Młodość, cz. II: Na tronie, Olsztyn 1998.
- Śladkowski W., *Ojciec zwycięstwa Georges Clemenceau*, Lublin 1998.
- Tarle E., *Dzieje Europy 1871-1919*, Warszawa 1960.
- Tomaszewski J., *Czechosłowacja*, Warszawa 1997.
- Tuchman B. W., *Wyniosła wieża. Świat przed pierwszą wojną 1890-1914*, Warszawa 1997.
- Zarys dziejów Afryki i Azji 1869-1996. Historia konfliktów*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1996.

III. Okres pierwszej wojny światowej (1914-1918)

- Batowski H., *Rozpad Austro-Węgier 1914-1918 (sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, wyd. drugie poprawione i uzupełnione, Kraków 1982.
- Bazyłow L., *Obalenie caratu*, Warszawa 1976.
- Clemenceau G., *Blaski i nędze zwycięstwa*, Poznań 1930.
- Dąbrowski J., *Dziennik 1914-1918*, wstęp i aneks J. Zdrada, Kraków 1977.
- , *Wielka wojna 1914-1918*, cz. 1-2, Warszawa 1937.
- Dmowski R., *Polityka polska i odbudowanie państwa*, Warszawa 1926, 1988.
- Eksteins M., *Święto wiosny. Wielka wojna i narodziny nowego wieku*, Warszawa 1996.
- Garlicki A., *Józef Piłsudski 1867-1935*, Warszawa 1988.
- Gruchała J., *Tomasz G. Masaryk*, Wrocław 1996.
- Holzer J., Molenda J., *Polska w pierwszej wojnie światowej*, wyd. trzecie, Warszawa 1973.
- Kiewicz L., *Sprawy tatarskie w bałtyckiej polityce Niemiec w latach 1914-1919*, Poznań 1970.

- Kucharzewski J., *Od białego do czerwonego caratu*, Gdańsk 1990.
 Liversey A., *Wielkie bitwy I wojny światowej*, Warszawa 1995.
 Lloyd George D., *Wspomnienia wojenne*, Warszawa 1938.
 Nabel E., *Gospodarka wojenna Niemiec 1914-1918*, Warszawa 1959.
 Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Warszawa 1981.
 —, *Mitteuropa. Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.
Pamiętnik księżnej Marii Zdzisławowej Lubomirskiej 1914-1918. Do druku przygotował J. Pajewski. Objąśnienia opracowała A. Kosicka-Pajewska, Poznań 1997.
Pamiętniki Mikołaja II, t. I-II, Bydgoszcz b.d.
 Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.
 Schramm T., *Historycy francuscy o genezie wielkiej wojny*, Poznań 1984.
 Sobolewski M., *Austromarksizm w rewolucji 1918 roku w Austrii*, Warszawa 1956.
 Śladkowski W., *Stary tygrys. George Clemenceau*, Łódź 1988.
 Tomicki J., *Dzieje II Międzynarodówki 1914-1923*, Warszawa 1975.
 Trocki L., *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1930.
 Tuchman B. W., *Sierpniowe salwy*, Warszawa 1994.
 Tuchman B., *Telegram Zimmermanna*, Warszawa 1988.
 Waldenberg M., *Rewolucja i państwo w myśli politycznej W. Lenina*, Warszawa 1978.
 —, *Wzlot i upadek Karola Kautskiego. Studia z historii myśli społeczno-politycznej*, t. I-II, Kraków 1972.
 Wapiński R., *Roman Dmowski*, Lublin 1988.
 Wituch T., *Od Trypolis do Lozanny. Polityka Włoch wobec Turcji i Bliskiego Wschodu w latach 1912-1922*, Warszawa 1986.
 —, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878-1923*, Warszawa 1980.
 Zakrzewski A., *Wincenty Witos. Chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa 1977.

IV. Okres międzywojenny (1919-1939)

- Balcerak W., *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowowschodniej*, Warszawa 1974.
 Batowski H., *Miedzy dwiema wojnami 1919-1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 1980.
 —, *Rok 1938 — dwie agresje hitlerowskie*, Poznań 1985.
 Baumgart M., *Londyn-Berlin 1918-1939. Niemcy w brytyjskiej polityce zagranicznej*, Szczecin 1990.
 Bloch M., *Ribbentrop*, Warszawa 1995.
 Borejsza J.W., *Rzym a wspólnota faszystowska. O penetracji faszyzmu włoskiego w Europie Środkowej, Południowej i Wschodniej*, Warszawa 1981.
 Brzeziński A.M., *Zagadnienie bezpieczeństwa zbiorowego w polityce Francji 1919-1939*, Łódź 1992.

452 Bullock A., *Hitler — Stalin. Żywoty równoległe*, t. I-II, Warszawa 1994.

- Czubiński A., *Miejsce Polski w niemieckich planach ekspansji i podbojów (1914-1945)*, Opole 1991.
 —, *Rewolucja Październikowa w Rosji i ruchy rewolucyjne w Europie lat 1917-1921*, Poznań 1988.
 Eberhardt P., *Miedzy Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowowschodniej w XX wieku*, Warszawa 1996.
 Essen A., *Polska a Mała Ententa 1920-1934*, Warszawa-Kraków 1992.
 Fiedor K., *Niemieckie plany integracji Europy na tle zachodnioeuropejskich doktryn zjednoczeniowych 1918-1945*, Wrocław 1991.
 Grünberg K., *Adolf Hitler. Biografia Führera*, Warszawa 1988.
Irrredenta niemiecka w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej, red. H. Batowski, Katowice-Kraków 1971.
 Johnson P., *Historia świata (od roku 1917)*, Londyn 1989.
 Karski J., *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919-1945. Od Wersalu do Jalty*, Londyn 1985.
 Kitchen M., *Historia Europy 1919-1939*, Wrocław 1992.
 Kiwerska J., *Miedzy izolacjonizmem a zaangażowaniem. Europa w polityce Stanów Zjednoczonych od Wilsona do Roosevelta*, Poznań 1995.
 Kofman J., *Nacjonalizm gospodarczy — szansa czy bariera rozwoju? Przypadek Europy Środkowowschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992.
 Korczyk H., *Przyjęcie Niemiec i Polski do Rady Ligi Narodów w 1926 roku*, Wrocław 1986.
 —, *Traktat Ogólny o wyrzeczeniu się wojny (Pakt Brianda-Kelloga). Geneza, zawarcie, recepcja, działanie*, Warszawa 1993.
 Koszel B., *Hiszpański dramat. Wojna domowa w polityce mocarstw europejskich*, Poznań 1991.
 —, *Rywalizacja niemiecko-włoska w Europie Środkowej i na Bałkanach w latach 1934-1941*, Poznań 1987.
 Kowalski W.T., *Ostatni rok Europy (1939)*, Warszawa 1989.
 Kozeński J., *Czechosłowacka jesień 1938*, Poznań 1989.
Ład wersalski w Europie Środkowej, red. naukowy J. Żarnowski, Wrocław 1971.
 Maciejewski M., *Niemieckie elity a hitleryzm. O stosunku rewolucyjnych konserwatystów do nazizmu w Rzeszy demokratycznej i hitlerowskiej*, Wrocław 1994.
 Materski W., *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994.
 Mazur Z., *Pakt czterech*, Poznań 1979.
 Mazurowa K., *Europejska polityka Francji 1938-1939*, Warszawa 1974.
 Mendelsohn E., *Żydzi Europy Środkowowschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992.
 Meysztowicz J., *Upadek Marianny*, Warszawa 1976.
 Michowicz W., *Genewska Konferencja Rozbrojeniowa (1932-1937) a dyplomacja polska*, Łódź 1984.
 Mikulicz S., *Kłajpeda w polityce europejskiej*, Warszawa 1976.
 Mosse G.L., *Kryzys ideologii niemieckiej*, Warszawa 1972.

- Mularska-Andziak L., *Franco*, Londyn 1994.
- Newman S., *Gwarancje brytyjskie dla Polski. Marzec 1939*, Warszawa 1981.
- Problem polsko-niemiecki w traktacie wersalskim*, red. J. Pajewski i in., Poznań 1963.
- Przewroty i zamachy stanu. Europa 1918-1939*, red. A. Garlicki, Warszawa 1981.
- Radziński E., *Stalin. Pierwsza pełna biografia oparta na rewelacyjnych dokumentach z tajnych archiwów rosyjskich*, Warszawa 1996.
- Reuth R.G., *Goebbels*, Warszawa 1996.
- Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918-1945*, red. A. Czubiński, Poznań 1984.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzec o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, wyd. trzecie poprawione i uzupełnione, Wrocław 1985.
- Sierpowski S., *Dzieje powszechne XX wieku. Między wojnami 1919-1939*, cz. I-II, Poznań 1998-1999.
- , *Faszyzm we Włoszech 1919-1926*, Wrocław 1973.
- , *Mniejszości narodowe jako instrument polityki międzynarodowej 1919-1939*, Poznań 1986.
- , *Narodziny Ligi Narodów*, Poznań 1984.
- Skrzypek A., *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919-1925*, Warszawa 1972.
- , *Nie spełniony sojusz. Stosunki sowiecko-niemieckie 1917-1941*, Warszawa 1992.
- Sołżenicyn A., *Archipelag Gułag 1918-1956*, t. I-III, Warszawa 1991.
- Wieczorkiewicz P., *Stalin i generalicja sowiecka w latach 1937-1941. Sprawa Tuchaczewskiego i jej konsekwencje*, Warszawa 1993.
- Zgórniak M., *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938-1939*, Kraków 1993.
- Żerko S., *Stosunki polsko-niemieckie 1938-1939*, Poznań 1998.
- , *Wymarzone przymierze Hitlera. Wielka Brytania w narodowosocjalistycznych koncepcjach i w polityce III Rzeszy do 1939 r.*, Poznań 1995.

V. Okres drugiej wojny światowej (1939-1945)

- Andreyew K., *Generał Własow i rosyjski ruch wyzwoleniczy*, Warszawa 1990.
- Below N., *Byłem adiutantem Hitlera 1937-1945*, Warszawa 1990.
- Białe plamy. ZSRR — Niemcy 1939-1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r.*, Vilnius 1990.
- Batowski H., *Rok 1940 w dyplomacji europejskiej*, Poznań 1978.
- , *Wojna i dyplomacja 1945*, Poznań 1972.
- Bonusiak W., *Polityka ludnościowa III Rzeszy na okupowanych obszarach ZSRR (1941-1944)*, Rzeszów 1992.
- Bortnowski W., *W pierścieniu blokady. Kartki z dziejów obrony Leningradu 1941-1943*, Łódź 1976.

- Breuer W.B., *Prywatne wojny najwyższych dowódców*, Warszawa 1996.
- Ciano G., *Pamiętniki 1939-1943*, Warszawa 1991.
- Churchill W.S., *Druga wojna światowa*, t. I-VI, Gdańsk 1995-1996.
- Cygański M., *SS w ruchu narodowosocjalistycznym 1925-1945*, Poznań 1978.
- Czubiński A., *Dzieje powszechne XX wieku. Druga wojna światowa 1939-1945*, cz. I-II, Poznań 1999.
- Druga wojna światowa. Krótka historia drugiej wojny światowej [...] Materiał zaczerpnięty ze źródeł wywiadu departamentu wojny w Waszyngtonie*, Kraków 1947, Warszawa 1995.
- Duraczyński E., *Polska 1939-1945. Dzieje polityczne*, Warszawa 1999.
- Eisenbach A., *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961.
- Eisenhower D.D., *Krucjata w Europie*, Warszawa 1959.
- Encyklopedia II wojny światowej*, red. S.L. Mayer, Kraków 1994.
- Filatow G.S., *Upadek włoskiego faszyzmu*, Warszawa 1977.
- Gaulle Ch. de, *Pamiętniki wojenne*, t. I-III, Warszawa 1962, 1964, 1968.
- Hitler A., *Rozmowy przy stole 1941-1944. Rozmowy w Kwaterze Głównej zapisane na polecenie M. Bormana przez jego adiutanta H. Heima*, Warszawa 1996.
- Irving D., *Kryptonim Virushaus. Badania nad bombą atomową w III Rzeszy*, wyd. drugie, Warszawa 1972.
- , *Wojna Hitlera*, Warszawa 1996.
- Izraelian W., *Historia dyplomatyczna 1941-1945*, Warszawa 1963.
- Kaczmarek K., *Stalingrad 1942-1943*, Warszawa 1985.
- Kitchen M., *Nazistowskie Niemcy w czasie wojny*, Warszawa 1997.
- Kołtunow G., Sołłowiow B., *Bitwa pod Kurskiem*, Warszawa 1971.
- Kowalski W.T., *Wielka koalicja 1941-1945*, t. 1-3, Warszawa 1972, 1973, 1977.
- Kozaczuk W., *W kręgu Enigmy*, Warszawa 1979.
- , *Wojna w eterze*, Warszawa 1977.
- Kozeński J., *Agresja na Jugosławię 1941*, Poznań 1979.
- , *Opozycja w III Rzeszy*, Poznań 1987.
- Lang J., *Martin Borman. Człowiek, który zawałdął Hitlerem*, Warszawa 1995.
- Łossowski P., *Tragedia państw bałtyckich 1939-1941*, Warszawa 1990.
- Łuczak Cz., *Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej*, Poznań 1982.
- , *Hermann Göring*, Poznań 1994.
- Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez państwa osi w Europie*, t. I-II, Poznań 1983, 1984.
- , *Kultura europejska a faszyzm. Szkice*, Wrocław 1979.
- Mannerheim C.G., *Wspomnienia*, Warszawa 1996.
- Masson Ph., *Historia Wehrmachtu 1939-1945*, Warszawa 1995.
- Montgomery B.L., *Wspomnienia*, Warszawa 1996.
- Overy R., *Krew na śniegu. Rosja w II wojnie światowej*, Gdańsk 1999.
- Przygotowania niemieckie do agresji na Polskę w 1939 r. w świetle sprawozdań Oddziału II Sztabu Głównego. Dokumenty zebrali i opracowali: M. Cieplewicz, M. Zgórniak*, Wrocław 1969.

- Proektor D.M., *Agresja i katastrofa. Kierownictwo wojskowe faszystowskich Niemiec w drugiej wojnie światowej 1939-1945*, Warszawa 1973.
- Rawski T., *Wojna na Bałkanach 1941. Agresja na Jugosławię i Grecję*, Warszawa 1981.
- Rosen-Zawadzki K., *Bałkańskie koncepcje strategiczne a kampania we Włoszech (1943-1945)*, Wrocław 1964.
- Sawicki T., *Niemieckie wojska lądowe na froncie wschodnim: czerwiec 1944 - maj 1945 (struktura)*, Warszawa 1987.
- Schellenberg W., *Wspomnienia*, Wrocław 1987.
- Seeber E., *Robotnicy przymusowi w faszystowskiej gospodarce wojennej*, Warszawa 1972.
- Sołoma A., *Między akceptacją a opozycją. Z badań nad rolą Kościołów w III Rzeszy*, Warszawa 1988.
- Speer A., *Wspomnienia*, Warszawa 1973.
- Studia nad opozycją w Trzeciej Rzeszy 1933-1945*, red. K. Jonca, Wrocław 1990.
- Sztmienko S., *Sztab Generalny w latach wojny*, Warszawa 1969.
- , *Jeszcze raz o Sztapie Generalnym w latach wojny*, Warszawa 1976.
- Tarrant V.E., *Czerwona Orkiestra. Radziecka sieć szpiegowska w hitlerowskiej Europie*, Warszawa 1996.
- Thorwald J., *Iluzja. Żołnierze radzieccy w armii Hitlera*, Warszawa-Kraków 1994.
- Turonek J., *Białoruś pod niemiecką okupacją*, Warszawa 1993.
- Walker M., *Bomba atomowa Hitlera. Mit i prawda o nazistowskiej fizyce jądrowej*, Warszawa 1999.
- Worobiov F.D., Parotkin I.W., Szymański A.N., *Ostatni szturm (Operacja berlińska 1945 r.)*, Warszawa 1971.
- Wyman D.S., *Pozostawieni swemu losowi. Ameryka wobec Holocaustu 1941-1945*, Warszawa 1994.
- Żukow G., *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1970.
- Żylin P., *Plan Barbarossa*, Warszawa 1973.

VI. Okres 1945-2000

- Almanach świata. Fakty, liczby, ludzie*, Warszawa-Kraków 1994.
- Altermatt U., *Katolicyzm a nowoczesny świat*, Kraków 1995.
- Ash G.T., *W imieniu Europy. Niemcy i podzielony kontynent*, Londyn 1996.
- Bartoszewicz H., *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1948*, Warszawa 1999.
- Bingen D., *Polityka Republiki Bońskiej wobec Polski. Od Adenauera do Kohla 1949-1991*, Kraków 1997.
- Cziomer E., *Zarys historii Niemiec powojennych 1945-1995*, Warszawa-Kraków 1997.
- Czubiński A., Olszewski W., *Historia powszechna 1939-1994*, Poznań 1996.
- Deszczyński M., Kupiecki R., Moszczyński T., *Historia polityczna świata 1945-1994. Kalendarium wydarzeń*, Warszawa 1995.

- Druga wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Poznań 1996.
- Elity w jednoczących się Niemczech*, red. H. Orłowski i M. Tomczak, Poznań 1999.
- Holloway D., *Stalin i bomba. Związek Radziecki a energia atomowa 1939-1956*, Warszawa 1996.
- Jaruzelski W., *Stan wojenny dlaczego...*, współpraca M. Jaworski, W. Łoziński, Warszawa 1992.
- Jelcyn B., *Wyznania*, Warszawa 1990.
- Kennedy A., *U progu XXI wieku (przemiarka do przyszłości)*, Londyn 1994.
- Knight A., *Beria. Prawa ręka Stalina*, Warszawa 1996.
- Kohl H., *Pragnąłem jedności Niemiec. Kai Diekmann, Ralf Georg Reuth relacjonują rozmowy z Kanclerzem*, Warszawa 1999.
- Koszel B., *Mitteuropa rediviva. Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Poznań 1999.
- Krasuski J., *Europa Zachodnia. Dzieje polityczne 1945-1993*, Warszawa 1995.
- , *Europa Zachodnia po II wojnie światowej. Dzieje polityczne*, Poznań 1970.
- , *Historia RFN*, Warszawa 1981.
- Kukułka J., *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945-1994*, Warszawa 1994, 1996.
- Kwilecki A., *Idea zjednoczonej Europy. Polityczno-socjologiczne aspekty integracji europejskiej*, Poznań 1969.
- Laquer W., *Historia Europy 1945-1992*, Londyn 1993.
- Levickij B., *Polityka narodowościowa ZSRR w dobie Chruszczowa*, Paryż 1966.
- , *Terror i rewolucja*, Paryż 1965.
- Malendowski W., *Zimna wojna. Sprzeczności, konflikty i punkty kulminacyjne w radziecko-amerykańskiej rywalizacji*, Poznań 1994.
- Mania A., *The National Security Council i amerykańska polityka wobec Europy Wschodniej 1945-1960*, Kraków 1994.
- Marcinkowski A., *Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego*, Warszawa 1992.
- Mc Elvoy A., Markus W., *Człowiek bez twarzy*, Warszawa 1998.
- Miedwiediew R.A., *Chruszczow. Biografia polityczna*, Warszawa 1990.
- Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. S. Helinarski, Toruń 1995.
- Nowak J. R., *Węgry. Burzliwe lata 1953-1956*, Warszawa 1988.
- Pawłowski A., *Terroryzm w Europie XIX i XX wieku*, Zielona Góra 1980.
- Piontek D., *Europejski ład komunikacyjny*, Poznań 1997.
- Radzikowski P., *Od stalinizmu do socjaldemokracji. Komunizm włoski 1945-1991*, Kielce 1996.
- , *Partie komunistyczne Europy Zachodniej wobec kapitalistycznej integracji gospodarczej i politycznej kontynentu (1957-1980)*, Katowice 1983.
- Rakowski M.F., *Gorbaczow. Pierwszy i ostatni*, Warszawa 1992.
- Schweizer P., *Victory czyli zwycięstwo. Tajna historia świata lat osiemdziesiątych. CIA i „Solidarność”*, Warszawa 1994.
- Schaff A., *Dokąd prowadzi droga? Skutki społeczne drugiej rewolucji przemysłowej*, Szczecin 1988.

- Serczyk J., *Podzielone Niemcy. Przegląd dziejów niemieckich od kapitulacji Trzeciej Rzeszy do zjednoczenia obu państw niemieckich*, Toruń 1993.
- Smaga J., *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917-1991*, Kraków 1992.
- Smoleń M., *Stracona dekada. Historia ZSRR 1917-1991*, Kraków 1994.
- Stern K., *Willi Brandt*, Warszawa 1996.
- Stolarczyk M., *Podział i zjednoczenie Niemiec jako element ładów europejskich po drugiej wojnie światowej*, Katowice 1995.
- Szulc T., *Papież Jan Paweł II. Biografia*, Warszawa 1996.
- Thatcher M., *Lata na Downing Street. Wspomnienia z okresu pełnienia funkcji premiera rządu Zjednoczonego Królestwa*, Gdańsk 1996.
- Therborn G., *Drogi do nowoczesnej Europy. Społeczeństwa europejskie w latach 1945-2000*, Warszawa-Kraków 1998.
- Uexkull G., *Adenauer*, Lublin 1995.
- Williams Ch., *Charles de Gaulle. Ostatni wielki Francuz*, Warszawa 1997.
- Weigel G., *Ostateczna rewolucja. Kościół sprzeciwu a upadek komunizmu*, Poznań 1995.
- Wolff-Powęska A., *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Poznań 1998.
- Zjednoczenie Niemiec. Studia politologiczno-ekonomiczno-prawne*, red. Z. Janicki, B. Koszel, W. Wilczyński, Poznań 1996.

- Abd Al-Karim, Abdelkrim 118
- Adamkus Valdas 415
- Adenauer Konrad 271, 300 – 302, 319, 320, 336
- Adler Friedrich 84
- Aleksander I Karadziordziewicz 98, 132
- Aleksander II Romanow 28
- Aleksiejew Michaił W. 50, 51
- Aleksy, syn Mikołaja II 49
- Alexander Harold Rupert 213, 215
- Alfons XIII 118, 133, 349
- Alia Ramiz 357, 385
- Anders Władysław 198, 217
- Andreotti Giulio 408
- Andropow Jurij W. 313, 344, 346
- Antall József (mł.) 382
- Antonescu Ion 183
- Antonow Aleksiej 210
- Aosta Amadeo d' 178 – 179
- Apro Antal 313
- Arafat Jasir, Abu Ammar 323
- Arciszewski Tomasz 240
- Argenlieu Georges Thierry d' 288
- Arnim Hans Jurgen von 214
- Asquith Herbert Henry 43
- Atatürk Kemal, zob. Mustafa Kemal Paşa
- Atlee Clement Richard 251, 284
- Auchinleck Claude John Eyre 213
- Auriol Vincent 287
- Azaña y Díaz Manuel 133
- Aznar Josè Maria 408
- Badoglio Pietro 178, 179, 215 – 217
- Bakunin Michaił A. 21
- Balcerowicz Leszek 379, 405
- Baldwin Stanley 88, 107, 111 – 113, 115, 129, 140
- Bao-Dai 288
- Barthou Jean Louis 132
- Bauer Otto 84
- Bebel August 23
- Beck Józef 134, 147 – 150
- Beck Ludwig 144, 146, 232, 233
- Bell Alexander Graham 14
- Benedykt XV 58
- Beneš Edvard 98, 148, 235, 269
- Benz Carl Friedrich 13
- Beran Rudolf 148
- Beria Ławrientij P. 209, 281, 283, 297, 298
- Berisha Sali 385 – 387, 400
- Berlinguer Enrico 332
- Berlusconi Silvio 408
- Berman Jakub 269, 282
- Bernstein Eduard 23
- Berow Liuben 384
- Bethmann Hollweg Theobald von 33, 56
- Bielecki Jan 380
- Bierut Bolesław 240, 269, 281, 310
- Bismarck Otto von 26
- Blair Tony 408
- Blériot Louis 15
- Blomberg Werner von 144
- Blum Leon 141, 145
- Bock Fedor von 163, 172, 189
- Bogrow Dmitrij 28
- Bondaras Emil 269
- Bonnet Georges 146
- Bonomi Ivanoe 217
- Borbón don Juan de 349
- Borys III Koburg 62, 94

Bosquet 222
 Brandt Willy 334, 335
 Brauchitsch Walther von 145, 163, 171, 190
 Brezniew Leonid I. 316, 317, 327, 344, 346, 377
 Briand Aristide 89, 111, 113 – 115, 131
 Broz-Tito Josip, zob. Tito
 Brüning Heinrich 127
 Brusilow Aleksiej A. 43, 51
 Brzeziński Zbigniew 414
 Bucharin Nikołaj 121
 Budionny Siemion M. 72, 197, 210
 Bulatović Momir 398
 Bułganin Nikołaj A. 283, 298, 299, 308, 310
 Bush George 388, 434
 Buzek Jerzy 405
 Byrnes James Francis 267

 Cadorna Raffaele 55
 Caetano Marcelo José 348
 Čalfa Marian 382
 Callaghan Leonard James 362
 Canaris Wilhelm 232
 Cankow Aleksandyr 34, 106
 Carillo Santiago 332
 Carmona António Oscar de Fragoso 119
 Carranza Venustiano 54
 Carrero Blanco Luis 350
 Carter Jimmy (James) 345, 371
 Carthy Albert E. 332
 Castro Fidel 323
 Cavallero Ugo 179
 Ceaușescu Nicolae 382, 383
 Cederbaum Julij O., zob. Lew Martow
 Černík Ota 326
 Chamberlain Joseph Austen 111, 140
 Chamberlain Arthur Neville 140, 146, 149
 Chasbułatow Rusłan 393
 Chautemps Camile 131, 145
 Chruszczow Nikita S. 283, 298, 299, 307 – 310, 313, 316 – 318, 330, 331, 357
 Churchill Winston Leonard Spencer 40, 55, 111, 112, 116, 140, 150, 171, 177, 194, 195, 207, 208, 219, 220, 239, 240, 251, 266, 273, 285
 Ciano Galeazzo 215
 Cimoszewicz Włodzimierz 380
 Ciorbea Victor 383
 Claes Willu 413
 Clark Wesley K. 401, 403
 Clay Lucius D. 267
 Clemenceau Georges 55, 77, 89
 Cohn-Bendit David 324
 Constantinescu Emil 383
 Cossiga Francesco 409
 Coty René 288, 289
 Coudenhove-Kalergi Richard 115
 Crick Francis Hary Compton 419
 Cunhal Alvaro Barreirinhas 332
 Cunningham Andrew Browne 179
 Cuno Wilhelm 104, 105
 Curzon George Nathaniel 86, 88, 107
 Cvetković Dragiša 180
 Cynarski Jan 6
 Czakowski Aleksandr B. 212
 Czang Kaj-Szek 285, 296
 Czapajew Wasilij I. 73
 Czarnogurski J. 382
 Czcheidze Nikola 49
 Czernienko Konstantin U. 346
 Czernomyrdin Wiktor 406
 Czernow Wiktor M. 48
 Czerwenkow Wyłko 281
 Cziczerin Gieorgij W. 103
 D'Abernon Edgar Vincent 76
 D'Alema Massimo 408
 Daimler Gottlieb 13
 Dajan Mosze 306
 Daladier Édouard 131, 146, 170
 Dalton Hugh 203
 Darlan Jean François 213, 214
 Darwin Charles Robert 418

Davies Norman 5
 Dawes Charles Gates 108
 Dąbrowska Maria 41
 Dąbrowski Jan 6
 De Gasperi Alcide 291 – 294
 De Valera Eamon 87
 Delors Jacques 366, 405
 Demirel Süleyman 359
 Denikin Anton I. 52, 71
 Deschanel Paul 89
 Dewin Sulejman 97
 Diaz Armando 56
 Diesel Rudolf 13
 Djindjić Zoran 397
 Dmowski Roman 34
 Dollfuss Engelbert 134
 Dönitz Karl 237, 243
 Doński Dymitr 199
 Doren Charles van 249
 Dostojewski Fiodor M. 12
 Doumer Paul 131
 Doumergue Gaston 107, 132
 Dowbór-Muśnicki Józef 51
 Drummond James Eric 85
 Dubček Alexander 326, 327
 Dutschke Rudi 324
 Dymitr Doński 199
 Dymitrow Filip 384
 Dymitrow Georgi 106, 136, 226, 268, 281, 356
 Dzierżyński Feliks 73
 Dzur Martin 326

 Eanes António dos Santos Ramalho 348
 Ebert Friedrich 23, 63, 75, 91, 110
 Ecevit Bülent 359
 Eden Anthony Robert 140, 146, 239, 285, 286
 Edison Thomas Alva 14
 Edward VIII 140
 Einaudi Luigi 294
 Einstein Albert 419
 Eisenhower Dwight David 213, 214, 228, 231, 243, 306, 307, 314
 Elżbieta II 285
 Engels Fryderyk 21, 281
 Erhard Ludwig 320
 Erlander Tage Fritiof 353, 354
 Erzberger Matthias 64
 Evren Kenan 359

 Facta Luigi 96, 97
 Falkenhayn Erich von 38, 42, 44
 Farhat Abbas 290
 Faruk 305
 Fehrenbach Konstantin 91
 Feller Abraham 297
 Ferdynand I Koburg 62, 94
 Fermi Enrico 209, 419
 Fino Bashkima 386
 Fischer Fritz 36
 Fischer Joschka 409
 Fleming Aleksander 421
 Foch Ferdinand 53, 55, 61, 63, 64
 Föllidin Thorbjorn 354
 Ford Henry 13
 Franciszek Ferdynand 34
 Franciszek Józef I 21, 46
 Franco y Bahamonde Francisco 142, 144, 185, 349, 350
 Freisler Ronald 233
 French John Denton 37
 Freud Sigmund 421
 Freyburg Bernard C. 181
 Fritsch Werner von 144
 Frunze Michaił W. 73
 Fryderyk IX 351
 Fukuyama Francis 431

 Gagarin Jurij A. 316, 420
 Gallieni Joseph 38
 Gamelin Maurice Gustave 170, 172
 Ganczew Żorż 384, 385
 Garbai Sandor 93
 Gaulle Charles de 174, 195, 204, 214, 215, 230, 240, 253, 254, 259, 287, 288, 321, 324, 336 – 338
 Genscher Hans-Dietrich 335

Georgiew Kimon 235
 Gerö Ernő 312
 Geremek Bronisław 402
 Gheorghiu-Dej Gheorghe 281
 Giolitti Giovanni 96
 Giraud Henri 214, 215
 Giscard d'Estaing Valéry 338, 366
 Goebbels Joseph 128, 233
 Gomulka Władysław 431
 Gonçalves Vasco 348
 Göncz Arpad 381, 415
 Gorbaczow Michaił S. 375 – 377, 387 –
 – 393, 433, 434
 Gördeler Carl Friedrich 232
 Gorgułow Paweł 131
 Goriemykin Iwan L. 49
 Göring Hermann 128, 145, 176, 242
 Gottwald Klement 269, 281, 325
 Gramsci Antonio 117
 Graziani Rodolfo 179
 Griwas Jeorjos 358
 Gromyko Andriej A. 344
 Gronchi Giovanni 294
 Grosz Karoly 381
 Grotewohl Otto 271
 Guczkow Aleksandr I. 50
 Guderian Heinz 234
 Guevara Che Ernesto 323, 331
 Gustaw V 353
 Gustaw VI Adolf 353

Haakon VII 101, 352
 Haase Hugo 56
 Hácha Emil 148
 Haig Douglas 42
 Halder Franz 145, 176, 190, 191, 212
 Halifax Edward Frederick 140, 146
 Haller Józef 62
 Hallory Leigh 229
 Hallstein Walter 231, 334
 Hammarskjöld Dag 297
 Hänsch Klaus 411
 Hansson Per Albin 353
 Harald V 352

Hašek Jaroslav 39
 Havel Václav 382, 405, 415, 440
 Heath Edward Richard 339
 Hegèdüs Andreas 311
 Heider Jorg 410
 Heisenberg Werner Carl 418
 Helfferich Karl 104
 Hemingway Ernest 146
 Henderson Arthur 129
 Henlein Konrad 146
 Herriot Edouard 107, 113
 Herrmann Horst 371
 Hertling Georg von 62
 Hertz Heinrich Rudolf 14
 Heuss Theodor 271
 Heydrich Reinhard 222
 Himmler Heinrich 128, 233, 234, 242
 Hindenburg Paul von 38, 39, 44, 57,
 110, 114, 127, 128
 Hitler Adolf 106, 126 – 129, 134, 135,
 138 – 140, 144 – 154, 158 – 160, 163,
 168, 169, 173, 175, 176, 178 – 187,
 190, 192, 193, 198, 199, 201 – 203,
 206, 210 – 212, 214, 216 – 219,
 222 – 223, 231 – 233, 237, 241, 242,
 246, 250, 255, 320, 399, 435, 443
 Ho Chi Minh 288
 Hoare Samuel 140
 Hobsbawm Eric 5
 Hodža Enver 280, 357
 Hoetzendorf Conrad von 39, 54
 Holbrock Richard 400
 Honecker Erich 335, 361, 387, 388
 Hoover Herbert Clark 126
 Hopkins Harry Lloyd 195
 Horn Gyula 381, 382
 Horthy Miklós de Nagybánya 75, 93,
 94, 118, 235
 Hoth Herman 172
 Husák Gustáv 327

Iliescu Ion 383
 İnönü İsmet 359
 Izetbegović Alija 395, 397

Jagoda Gienrich G. 136
 Jakowlew Aleksandr 375
 Jan XXIII 328, 329, 370
 Jan Paweł I 370
 Jan Paweł II 361, 371, 430
 Janajew Gienadij 392, 393
 Jaruzelski Wojciech 362, 378, 380
 Jelcyn Borys N. 391 – 394, 406, 407
 Jerzy II 224, 357
 Jerzy V 140
 Jerzy VI 140, 285
 Jeżow Nikołaj I. 136
 Jodl Alfred 145, 243
 Joffre Joseph Jacques 38, 42, 53
 Juan Carlos I 349, 350

Kádár János 312 – 314, 381
 Kaddafi, Al- Mu'ammar 339
 Kaganowicz Łazar M. 121, 309
 Kaledin Aleksiej M. 52, 71
 Kalinin Michaił I. 103
 Kamieniew Lew B. 121
 Kamiński Bronisław 222
 Kapica Piotr L. 209
 Kapp Wolfgang 91
 Karadzić Radovan 396
 Karamanlis Konstandinos 358
 Kardelj Edvard 313
 Karol I 46, 55, 63
 Karol II 183
 Karol XVI Gustaw 353
 Károlyi Mihály 93
 Kasche Siegfried 201
 Kautsky Karl 23
 Kekkonen Urho Kaleva 355
 Kemal Paşa Mustafa 80, 81, 359
 Kennan George 441
 Kennedy John Fitzgerald 320
 Kesselring Albert 212, 216, 217
 Kierenski Aleksandr F. 50 – 52
 Kinnock Neil 412
 Király Béla 312
 Kirilenko Siergiej 406
 Kirow Siergiej M. 136

Kirponos Michaił 192
 Kitchener Horatio Herbert 46
 Klaus Václav 382
 Kleist Ewald von 172
 Kluge Hans Günther von 218, 233
 Koch Erich 201
 Kocka Jürgen 441, 442, 444
 Kohl Helmut 388, 410
 Konstantyn II 357
 Kontić Radoje 398
 Komiłow Ławr G. 52
 Korolow Siergiej P. 209
 Kossa Istvan 313
 Kostow Trajczko 281
 Kosygin Aleksiej N. 198, 317
 Kołczak Aleksandr W. 71
 Kováč Michal 382
 Krasuski Jerzy 6
 Kratochwil J. 228
 Krawczuk Leonid 392, 393
 Krebs Hans 243
 Krenz Egon 388, 410
 Kriegel Frantisek 326, 327
 Kropotkin Piotr A. 21
 Kruczkowski Leon 282
 Krymow P. 52
 Krzaklewski Marian 405
 Krzyżanowski Adam 6
 Kuczma Leonid 394, 407, 415
 Kukiel Marian 6
 Kulik 189, 210
 Kun Béla 93
 Kurczatow Igor W. 209
 Kutuzow Michaił I. 199
 Kuusinen Otto Vilhelm 166, 167
 Kuzniecowa Nikołaj G. 187, 197
 Kwaśniewski Aleksander 380, 405,
 415

Lafontain Oscar 409
 Laniel Joseph 288
 Laqueur 366
 Largo Caballero Francisco 133, 143
 Lasonczi Gera 312

- Laval Pierre 131, 132, 140, 174, 185, 200, 259
 Law Andrew Bonar 88, 107
 Lawrence Thomas Edward 40
 Lebedź Aleksandr 394
 Lebrun Albert 131
 Leclerc Philippe Marie 230
 Leeb Wilhelm von 172
 Leka I 387
 Lenin Władimir Iljicz, właśc. W. I. Ułjanow 23, 36, 49, 51, 52, 58, 60, 61, 73, 74, 101 – 104, 120, 121, 135, 281, 317, 323
 Lenoir Étienne 13
 Leon XIII 22, 23, 120, 328
 Lepieszyńska Olga 280
 Lie Trygve Halvdan 262, 296, 297
 Liebknecht Karl 56, 74
 Ligaczow Jegor K. 375, 391
 Lilić Zoran 398
 Lipski Józef 149
 Litton George 130
 Litwinow Maksim M., właśc. Meir Wałach 136, 152
 Lloyd George David 43, 77, 78, 86, 88, 107
 Lloyd Selwyn 287
 Lobau Heinrich 201
 López Rodó Laureano 350
 Ludendorff Erich 39, 40, 45, 58, 63, 106
 Luksemburg Róża 56, 73, 74
 Lumière Auguste 436
 Lumière Louis 436
 Lüttwitz Walther 91
 Lwow Georgij J. 49 – 51
 Łozowski Salomon 264
 Łukanow Andrej 384
 Łukaszenka Aleksandr 394, 406, 407
 Łysenko Trofim D. 280
 MacDonald James Ramsey 107, 129, 130
 Macmillan Harold 287
 464 Maeterlinck Maurice 12
 Maizière Lothar de 388
 Makarios III 358
 Maksymilian Badeński 63, 64
 Malenkow Georgij M. 283, 297, 298, 309
 Małeter Pal 312
 Małgorzata II 351
 Manstein Erich von 211, 218
 Mao Tse-tung (Mao Zedong) 282, 283, 307, 323
 Marazow Ivan 384, 385
 Marconi Guglielmo 14
 Markos Wafiadis 357
 Marks Karol 21, 60, 281, 323
 Marshall George Catlet 268
 Martow Lew 48
 Marx Wilhelm 106, 110
 Masaryk Tomáš Garrigue 97, 98
 Matteotti Giacomo 117
 Maxim Hiram Stevens 16
 Mazowiecki Tadeusz 379, 380
 Mączka Antoni 5
 Mechlis Z. 191, 198
 Mečiar Vladimír 382
 Mehmed VI 81
 Meir Golda 299
 Mejdani Rexhep 387
 Meksi Aleksander 385, 386
 Mendel Grégor Johann 418
 Mendès-France Pierre 289
 Mesić Stipe 398
 Michaelis Georg 56
 Michał I 183, 269, 383
 Michał Aleksandrowicz 49
 Michnik Adam 403
 Mihajlović Dragoljub 224
 Miklas Wilhelm 145
 Miklosz Béla 236
 Mikojan Anastas I. 308, 309, 313
 Mikołaj Romanow 49
 Mikołaj II Romanow 29, 48, 50, 153
 Mikołajczyk Stanisław 239
 Millerand Alexandre 89, 107
 Milošević Slobodan 398, 400 – 402
 Milukow Pawieł N. 50

- Minc Hilary 269
 Mindszenty József 313
 Mitterrand François 338, 434
 Mladić Radko 396
 Mładenow Petyr 384
 Moczuński Leszek 6
 Modrow Hans 388
 Mola Vidal Emilio 142
 Mollet Guy 289
 Moltke Helmuth James von 232
 Moltke Helmuth von (mł.) 33, 38
 Mołotow Władysław M., właśc. W. Skriabin 121, 136, 175, 183, 184, 187, 188, 197, 208, 281, 283, 299, 309
 Mond Alfred 113
 Montgomery Bernard Law 164, 213 – 215, 230, 231
 Montini Giovanni Battista, zob. Paweł VI
 Morgenthau Henry 238
 Mosaddek Mohammad 285
 Moskalenko Kirill S. 298
 Mosley Oswald Ernald 131
 Mościcki Henryk 6
 Mościcki Ignacy 119, 133, 165
 Müller Hermann 114, 126
 Münnich Ferenc 313
 Mussolini Benito 96, 97, 116 – 119, 127, 131, 132, 139, 145 – 147, 151, 178 – 180, 184, 212, 214 – 216, 242, 291, 399
 Nadżib Muhammad 305
 Nagy Imre 311 – 313, 381
 Narutowicz Gabriel 99
 Naser Gamal Abdel 286, 305
 Negrín Juan 143
 Németh Miklós 381
 Nenni Pietro 291 – 293
 Neurath Konstantin von 144
 Newman S. 150, 151
 Newski Aleksander 199
 Nicola Enrico de 292
 Nietzsche Friedrich 11
 Nivelle Georges Robert 42, 53
 Nobel Alfred Bernhard 16
 Novotný Antonín 325, 326
 Ochab Edward 310
 Ohnesorg Benno 324
 Olaf V 352
 Oleksy Józef 380
 Olszewski Jan 380
 Oppenheimer Jacob Robert 209
 Osmańczyk Edmund 6
 Osóbka-Morawski Edward 240
 Otto Nikolaus August 13
 Ozal Turgul 359
 Pacelli Eugenio, zob. Pius XII
 Painlevé Paul 113
 Palacio del Valle Lersundi Isabel Loyola de 412
 Palme Sven Olof 353
 Papadopoulos Jeorjos 358
 Papandreu Andreas 358
 Papen Franz von 134
 Pareto Vilfredo 422
 Parii Feruccio 291
 Pasakivi Juko Kustiv 354, 355
 Pasternak Boris L. 44
 Pasteur Louis 421
 Patton George Smith 215, 230
 Pauker Anna 269, 282
 Paulus Friedrich von 211
 Pavelić Ante 180, 199, 224, 399
 Pavolini Alessandro 216
 Paweł I 357
 Paweł VI 329, 370
 Pawlak Waldemar 380
 Pawłow Iwan P. 421
 Pawłow Walentin 392
 Pétain Philippe 42, 53, 132, 172 – 174, 177, 185, 213, 259
 Philips Morgan 332
 Pieck Wilhelm 271
 Pierwuchin Michaił 198, 309
 Piłsudski Józef 33, 99, 119, 133
 Piotr I Karadziordziewicz 98

- Pittermann Bruno 332
 Pius XI 120
 Pius XII 328, 370
 Platt W. 179
 Pleven René 275
 Poincaré Raymond 89, 113, 131
 Pompidou Georges 338, 340
 Poujade Pierre 290
 Prasca Sebastiano Visconti 178
 Primakow Jewgienij 406
 Primo de Rivera José Antonio 349
 Primo de Rivera y Orbaneja Miguel 118, 133
 Princip Gavrilo 34
 Pritwitz Max von 37
 Prodi Romano 409, 412
 Proudhon Pierre Joseph 21
 Przybyszewski Stanisław 12
 Putin Władymir 406, 407

 Quisling Vidkun 169, 200, 352

 Raczkiewicz Władysław 165
 Raeder Erich 145, 212
 Rahn Rudolf 216
 Rajk László 281
 Rákosi Mátyás 281, 311
 Ramsay Bertram 229
 Ranković Aleksandar 313
 Rapacki Adam 431
 Rasputin Grigorij J. 49
 Ratzinger Joseph 371
 Rau Johannes 409, 415
 Reagan Ronald 371
 Remarque Erich Maria 41
 Rennenkampf Paul 37, 38, 48
 Rey Jean 365
 Reynaud Paul 171, 173
 Ribbentrop Joachim von 144, 148, 149, 159, 165, 175, 183, 184, 212
 Roata Mario 178
 Robertson George, lord 414
 Robles Jose Maria 412
 Rocque de la 132
 Rodzianko Michaił W. 49
 Romanu Petru 383
 Rommel Erwin 180, 213, 214, 233
 Ronai Sandor 313
 Roncalli Angelo Giuseppe, zob. Jan XXIII
 Roosevelt Anna Eleanor 295
 Roosevelt Franklin Delano 136, 195, 207, 208, 219, 220, 240, 241, 251
 Roosevelt Theodor 29
 Rosenberg Alfred 201
 Rosenberg Ethel 282
 Rosenberg Juliusz 282
 Rowecki-Grot Stefan 223
 Rudskoj 393
 Rugowa Ibrahim 399, 400
 Rundstedt Gerd von 163, 171, 189, 229, 233
 Rydz-Śmigły Edward 134, 164
 Rykow Aleksiej I. 103, 135
 Ryżkow Nikołaj I. 375

 Sacharow Andriej D. 346
 Salazar António de Oliveira 346 – 348
 Samsonow Aleksandr W. 37, 38
 Sanders Liman 30
 Santer Jacques 411
 Saragat Giuseppe 293, 294
 Sayage Michael 403
 Scalfaro Oscar Luigi 408
 Schabowski Günther 410
 Schacht Hjalmar 109, 128, 144, 232
 Schaff Adam 429, 431
 Schäuble Wolfgang 409
 Schiekendauz Arno 201
 Schlieffen Alfred 32
 Schmidt Helmut 335, 345
 Schopenhauer Arthur 11
 Schömer Ferdinand 242
 Schröder Gerhard 409
 Schuschnigg Kurt 134, 145
 Schuster Rudolf 415
 Schwerin von Krosigk Johann Ludwig (Lutz) 243
 Serera Calvo 349

- Seyss-Inquart Arthur 145
 Sforza Carlo 293
 Siemens Werner 13, 14
 Šik Ota 326
 Sikorski Władysław 165, 170
 Simpson Wallis Warfield 140
 Skłodowska-Curie Maria 419
 Slánský Rudolf 282
 Smetona Antanas 119
 Smith Walter Bedell 228
 Smrkovsky Josef 326
 Soares Mário Lopes 348
 Sodano Angelo 415
 Sodda Ubaldo 178
 Sofiański Stefan 385
 Sokołowski Wasilij D. 270
 Solana Madariaga Javier 403, 413, 414
 Sołżenicyn Aleksander I. 346
 Sorel Georges 20
 Sosabowski Stanisław 231
 Spengler Oswald 85
 Spínola António de 348
 Stachiewicz Wacław 164
 Stalin Dżugaszwili Iosif W. 102, 120 – 122, 135, 136, 152 – 154, 158, 159, 184, 188, 190, 191, 193, 194, 197, 199, 204, 210, 212, 219, 221, 234, 235, 239, 245, 251, 255, 256, 258, 264, 266, 268, 269, 271, 279 – 283, 293, 297 – 299, 307 – 310, 314, 317, 318, 323, 330, 332, 341, 346, 356, 357, 375, 389, 412
 Stambolijski Aleksandyr 94, 95
 Stauffenberg Claus Schenk von 232, 233
 Stawiski 132
 Stefanowicz Janusz 8
 Steiner 242
 Stiepaszyn Siergiej 406
 Stinnes Hugo 104
 Stołypin Piotr A. 28
 Strassenberg Arthur Arz von 55
 Stresemann Gustav 105, 106, 108, 109, 111 – 115
 Strindberg August 12
 Student Kurt 181
 Stürmer Borys 49
 Suárez González Adolfo 350
 Sublic Ivan 224
 Suchocka Hanna 380
 Susłow Michaił A. 280, 344
 Suworow Aleksandr W. 199
 Svoboda Ludvik 228, 235, 326, 327
 Szálasi Ferenc 236
 Szapoznikow Boris M. 191, 197
 Szczerbakow Aleksandr 210
 Szepiłow Dmitrij 309
 Szewardnadze Eduard A. 375, 377, 391
 Szołochow Michaił A. 76
 Szuszkiewicz Stanisław 393
 Szvernink Nikołaj 198

 Świtalski Kazimierz 133

 Tardieu André 131
 Tarle Jewgienij W. 35
 Tatarkin 234
 Taylor Frederick Winslow 15
 Tedder Arthur William 228
 Terboven Josef 201
 Thälmann Ernst 106, 110
 Thatcher Margaret 363 – 365, 433, 434
 Thoma Wilhelm Ritter von 213
 Thorez Maurice 331
 Tiereszczenko Michaił I. 50
 Timoszenko Siemon K. 187, 192, 197, 211
 Tindemans Léo 366
 Tirpitz Alfred von 57
 Tiso Jozef 149, 235
 Tito, właśc. Josip Broz 224, 236, 268, 313, 330, 356, 357, 399
 Todorow 94
 Togliatti Palmiro 117, 291, 307, 331
 Tomaszewski Janusz 405
 Treudenfeld A. E. 201
 Trocki Lew D., właśc. L. D. Bronstein 59, 73, 74, 76, 120, 122, 323
 Truman Harry S. 241, 251, 266, 268, 282

Tuchaczewski Michaił N. 73	Witzleben Erwin von 233
Tudžman Franjo 398	Własow Andriej A. 223, 234
Tupikow Wasilij I. 192	Wojciech św. 415
Turing Alan Mathison 419	Wojciechowski Stanisław 51, 99, 119
Tymiński Stanisław 379	Wojtyła Karol, zob. Jan Paweł II
	Wolff Karl 216
Ulbricht Walter 279, 281, 298, 302, 319	Wołoszyn Augustyn 147
Umberto 291, 292	Woroszyłow Klimient J. 121, 159, 187, 191, 192, 210
Vansittart Robert Gilbert 140	Wrangel Piotr N. 71
Verheugen Gunther 412	Wright Orville 15
Vietinghoff-Scheel Heinrich von 242	Wright Wilbur 15
Voldemaras Augustinas 119	
	Young Owen 108
Wasilewski Aleksandr M. 210	
Wałęsa Lech 361, 379, 380	Zeitler Kurt 212
Wandycz Piotr S. 6	Zeman Miloš 404
Watson James Dewey 419	Zeppelin Ferdinand von 15
Wavell Archibald Percival 179	Zimmermann Arthur 54
Wąsacz Emil 405	Zinowjew Grigorij J. 221
Wenck 242	Ziuganow Gienadij 394
Weygand Maxime 172	Znaniński Florian 85
Widenow Žaden 384, 385	Zog I, właśc. Ahmed beg Zogu 97, 387
Wiktor Emanuel III 97, 215, 291	
Wilhelm II 56, 62, 63, 79	Ždanow Andriej A. 263, 280
Wilson Harold 321, 340, 362	Želew Želju 384
Wilson Henry Maitland 179	Žemczużina Polina 281
Wilson Thomas Woodrow 54, 57, 58, 77, 78, 84	Žiwkow Todor 384
Wirth Joseph 104	Žukow Gieorgij K. 190, 191, 197, 210, 218, 235, 243, 298, 310
Witos Wincenty 119, 133	Żyliński J. 37, 38

Wstęp do wydania trzeciego	5
Uwagi wstępne	6

CZĘŚĆ PIERWSZA

Geneza i zasięg konfliktu zbrojnego lat 1914-1918	9
---	---

Rozdział I. Narodziny wieku (1890-1914)

1. Nie spełnione obawy końca XIX wieku	11
2. Rewolucja naukowo-techniczna przełomu XIX i XX wieku	13
3. Stosunki demograficzne i społeczne.	17
4. Prądy społeczne i dążenia polityczne	19
5. Miejsce mocarstw europejskich w świecie w latach 1900-1914	23
6. Zmiany w układzie sił politycznych i walka o panowanie w świecie	26
7. Problem bałkański w początkach XX wieku	28

Rozdział II. Wielka wojna (1914-1918)

1. Przyczyny i charakter konfliktu	32
2. Fiasko niemieckiego planu błyskawicznego rozprawienia się z Francją	36
3. Wojna z Rosją i na Bałkanach	38
4. Nieudane próby przełamania frontu we Francji w 1916 roku	42
5. Sytuacja w państwach walczących w 1916 roku	43
6. Upadek caratu i odpadnięcie Rosji z obozu państw walczących	47
7. Sytuacja na froncie zachodnim w 1917 roku	52
8. Przystąpienie Stanów Zjednoczonych do wojny	53
9. Front włoski	54
10. Zmiana nastrojów w Niemczech w 1917 roku	55
11. Inicjatywy pokojowe roku 1917	57
12. Przewrót bolszewicki w Rosji i pokój brzeski	59
13. Załamanie państw centralnych oraz rewolucje w Austro-Węgrzech i w Niemczech	61

✓ Rozdział III. Zniszczenia i straty wojenne	65
--	----

CZEŚĆ DRUGA

Europa międzywojenna (1919-1939)	69
--	----

Rozdział IV. Kształtowanie się Europy powojennej (1919-1921)

1. Rozwój nastrojów i tendencji rewolucyjnych	71
2. Walka o granice i traktaty pokojowe z lat 1919-1921	76
3. Wojna grecko-turecka i pokój w Lozannie (1919-1923)	80
4. Międzynarodówki robotnicze i Liga Narodów	81

Rozdział V. Europa lat 1921-1929

1. Państwa zwycięskiej koalicji po wojnie	86
2. Państwa pokonane w wojnie.	90
3. Włochy	95
4. Państwa nowe	97
5. Powstanie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich	101
✓ 6. Kryzys 1923 roku i jego następstwa	104
7. Odbudowa pozycji gospodarczych i politycznych Niemiec (1924-1925)	108
8. Walka o system bezpieczeństwa	110
9. Okres stabilizacji gospodarczej i politycznej (1924-1928)	112
10. Wzrost tendencji faszystowskich i autorytarnych	116
11. Ewolucja stosunków w ZSRR.	120

Rozdział VI. Wielki kryzys ekonomiczny (1929-1933) i jego następstwa

✓ 1. Przejawy kryzysu w krajach europejskich	123
2. Rewolucja narodowosocjalistyczna w Niemczech	126
✓ 3. Wpływ kryzysu na pozostałe państwa kapitalistyczne	129
✓ 4. ZSRR w dobie kryzysu ekonomicznego	134

Rozdział VII. Marsz ku wojnie (1935-1938)

1. Państwa demokratyczne wobec ekspansji państw faszystowskich	138
2. Hiszpański dramat (1936-1939)	141
3. Austria i Sudety (1938)	144
4. Gwarancje brytyjskie dla Polski	148
5. Zmiany w układzie sił politycznych w Europie w latach 1936-1939	152
6. Pakt Ribbentrop-Mołotow	158

CZEŚĆ TRZECIA

Druża wojna światowa	161
--------------------------------	-----

Rozdział VIII. Podbój Europy przez Niemcy, ZSRR i Włochy (1939-1941)

1. Podbój i podział ziem polskich	163
2. Wojna radziecko-fińska (30 XI 1939 - 12 III 1940) i uzależnienie przez ZSRR państw bałtyckich	166
3. Wojna morska oraz zajęcie Danii i Norwegii	168
4. Podbój Belgii, Holandii, Luksemburga i Francji	169
5. „Rewolucja socjalistyczna” w krajach bałtyckich i Besarabii	174
6. Bitwa o Anglię (sierpień - wrzesień 1940)	176
7. Ekspansja Włoch w Afryce i agresja na Bałkanach	178
8. Wojna na morzach i oceanach	181
9. Plany podziału świata i nowych agresji	183

Rozdział IX. Uderzenie Niemiec na ZSRR i sytuacja w Europie do końca 1941 roku

1. Plan wojny z ZSRR (Barbarossa)	186
2. Układ sił w pierwszym okresie wojny	187
3. Przebieg działań zbrojnych do jesieni 1941 roku	191
4. Bitwa o Moskwę w 1941 roku	193
5. Powstanie koalicji antyhitlerowskiej	194
6. Mobilizacja wojenna ZSRR	196
7. Polityka niemiecka w krajach okupowanych (1939-1941)	199
8. Rozwój ruchu oporu w Europie w latach 1939-1941	202

Rozdział X. Zmagania wojenne w latach 1941-1945

1. Przekształcenie wojny z europejskiej w światową	206
2. Od Sewastopola do Stalingradu	209
3. Wojna na Morzu Śródziemnym i w Afryce Północnej (1941-1943)	212
4. Obalenie Mussoliniego i inwazja na Włochy	215
5. Bitwa w Łuku Kurskim i postępy Armii Czerwonej do końca 1943 roku	217
6. Rozwój wielkiej koalicji wojennej	219
7. Ewolucja polityki niemieckiej w krajach okupowanych	221
8. Ruch oporu w Europie w latach 1941-1944	223
9. Operacje Armii Czerwonej w pierwszej połowie 1944 roku i ich znaczenie polityczne	226
10. Ładowanie sojuszników w Normandii i wyzwolenie Francji	228
11. Nieudana próba przewrotu w Niemczech	231
12. Opanowanie Europy Środkowowschodniej przez ZSRR	234

13. Działania morskie i lotnicze w rejonie europejskim	264
14. Plany aliantów wobec Niemiec	238
15. Bezwarunkowa kapitulacja Niemiec	241

<i>Rozdział XI. Rola drugiej wojny światowej w procesach rozwojowych świata . . . . .</i>	244
---	-----

CZEŚĆ CZWARTA

Rozpad koalicji wojennej i powstanie dwóch bloków polityczno-wojskowych (1945-1955).	247
--	-----

Rozdział XII. Wychodzenie ze stanu wojny

1. Zwycięzcy i pokonani w 1945 roku	249
2. Kryzys powojenny	252
3. Przyływ fali rewolucyjnej w świecie i spór między komunistami i socjalistami o koncepcję rozwoju	256
4. Procesy zbrodniarzy i kolaborantów wojennych	258
✓ 5. Powstanie Organizacji Narodów Zjednoczonych	260
6. Polityka ZSRR w latach 1945-1947	262
7. <u>Przejście państw zachodnich do polityki powstrzymywania ekspansji ZSRR</u>	265
8. Podział Niemiec i Europy	268

Rozdział XIII. Pierwsza faza zimnej wojny (1949-1955)

1. Odbudowa gospodarcza i militarna Europy Zachodniej	273
2. Kwestia niemiecka w latach 1949-1953	277
3. Polityka Stalina w ostatnich latach jego życia (1949-1953)	279
4. Problemy rozwojowe Wielkiej Brytanii (1949-1956)	284
5. Ewolucja sytuacji w powojennej Francji	287
6. Odrodzenie powojennych Włoch	291
7. Działalność ONZ w okresie narastania zimnej wojny (1949-1953)	295
8. Przemiany w ZSRR po śmierci Stalina (1953-1955)	297
9. Problem niemiecki w polityce ZSRR i powstanie Paktu Warszawskiego	300

CZEŚĆ PIĄTA

Rywalizacja dwóch bloków politycznych w latach 1956-1989.	303
---	-----

Rozdział XIV. Kryzys roku 1956 w Europie

1. Kraje europejskie i kryzys bliskowschodni w 1956 roku	305
2. Przemiany ideowo-polityczne w ZSRR (1955-1956)	307

3. Wydarzenia 1956 roku w Polsce	310
④ <u>Rewolucja i kontrrewolucja na Węgrzech</u>	311
5. Międzynarodowe aspekty kryzysu 1956 roku	314

Rozdział XV. Rywalizacja dwóch bloków politycznych w Europie w latach 1957-1976

1. Polityka ZSRR pod rządami Chruszczowa i Breżniewa	316
2. Problem niemiecki w latach 1957-1967	319
3. Państwa Europy Zachodniej	320
4. Kryzys bliskowschodni w 1967 roku i bunt młodzieży w roku 1968	321
5. Praska wiosna i jej następstwa	325
✓ 6. <u>Sobór Watykański II</u>	327
7. Kryzys ruchu komunistycznego i wzrost znaczenia socjaldemokratyzmu w Europie	330
8. Normalizacja stosunków w Europie Środkowej i Wschodniej	333
✓ 9. Rozwój integracji europejskiej	335
✓ 10. Europejska Wspólnota Gospodarcza w latach siedemdziesiątych	337
11. Problemy integracyjne państw obozu socjalistycznego	341

Rozdział XVI. Przemiany europejskie lat 1976-1989

1. Załamanie gospodarcze oraz osłabienie wpływów i znaczenia ZSRR (1976-1985)	344
2. Ewolucja sytuacji na Półwyspie Pirenejskim	346
3. Państwa skandynawskie	351
4. Kraje Europy Południowo-Wschodniej	355
5. <u>Wydarzenia lat 1980-1981 w Polsce i ich następstwa</u>	360
6. Reformy Margaret Thatcher w Anglii (1979-1990)	362
7. Postępy integracyjne w Europie Zachodniej	365
8. Kryzys ideologiczny i ewolucja polityki Watykanu	369

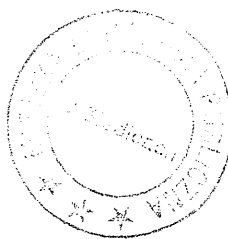
CZEŚĆ SZÓSTA

Przeobrażenia lat 1989-2000.	373
--------------------------------------	-----

Rozdział XVII. Rozpad bloku państw socjalistycznych

1. Spóźnione reformy Michaiła Gorbaczowa (1985-1990)	375
✓ 2. Okrągły Stół w Polsce i jego następstwa	378
3. Przeobrażenia w pozostałych krajach realnego socjalizmu	381
4. <u>Zjednoczenie państw niemieckich i jego następstwa</u>	387
5. Rozpad ZSRR i upadek Gorbaczowa	389
6. Powstanie Wspólnoty Niepodległych Państw	393
7. Rozpad Jugosławii i wojna w Bośni	395

8. Wojna o Kosowo (1997-1999)	398
9. Ewolucja stosunków w Europie w latach 1997-2000	404
✓ 10. Unia Europejska i NATO	411
 <i>Rozdział XVIII. Kierunki i główne trendy rozwojowe Europy XX wieku</i>	
✓ 1. Problemy demograficzne	416
2. Rozwój wiedzy o świecie i postęp techniczny	418
✓ 3. Tendencje integracyjne	422
✓ 4. Problemy ekonomiczne	426
5. Kryzys ideologiczny i polityczny	429
6. Problemy geopolityczne	431
7. Aspekty kulturowe przemian europejskich	435
 Zakończenie	 441
 Mapy	 445
Bibliografia	449
Indeks osobowy	459

260 375

155/14/ 28,50

